

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Sinoglobalizáció – retorika csupán, vagy a jövőt meghatározó valóság?

Sinoglobalisation: is it merely a rhetoric or a reality that will determine the future?

ERDŐSI FERENC

ERDŐSI Ferenc: kutató professor emeritus, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; erdosi@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-9793-8112>

KULCSSZAVAK: globalizáció; sinoglobalizáció; Kína; világgazdaság; szuperhatalmak; bipoláris világ; technológia; COVID-19; jövő

ABSZTRAKT: A globalizáció és az amerikanizáció után a 21. század elején kibontakozóban van a Kína által képviselt sajátos „sinoglobalizáció”. A cikk célja, hogy felhívja az olvasó figyelmét az egész emberiség szempontjából több mint releváns jelenségre. A globalizáció sokféle attribútumai közül e rövid írás a gazdasági vonatkozásokra koncentrál. Arra, hogy az új szereplő globalizációhoz való viszonya hogyan változott gazdasági ereje növekedésének, a szabályozók liberalizálódásának, külpolitikája/külgazdasága nyitottá válásának következtében. A globalizációba megkésettben bekapcsolódó, autokrata ideológia által vezérelt országóriás a klasszikus amerikaiénál gyorsabb tempóval (rengeteg nem kívánatos kísérőjelenség árán) alkalmazkodó félből a globalizáció tudatos alakítójává lépett elő. Önálló globalizációs stratégiája megalkotásához az alapot különleges erősségű anyagi és szellemi koncentrációja biztosítja.

Kína külkereskedelmi forgalomban, majd 2019-ig ipari teljesítményben, infokommunikációs csúcstechnológiai kutatási eredményekben felzárkózott az USA-hoz. Ezen túlmenően a gazdasági globalizáció olyan kulcsjellemzői is tetten érhetők a kapcsolatrendszerében, mint a nemzetközi összefonódás, egyesülés és uniformizálódás, vagy a kétirányú tőkeomlás. Kína ambíciói „a világ színpadán” több vonatkozásban is meglepőek. A sinoglobalizációban különleges szerepet kaptak a nagyhatalom által létesített gigantikus közlekedési, távközlési és energetikai infrastruktúrális hálózatok. A tengeri és transzkontinentális közlekedésfejlesztések, a Délkelet-Ázsiától Nyugat-Európa partjait tartó stratégiai fontosságú kikötőláncon történt (változó erősségű) berendezkedés a világhatalmi státusz felé egyengeti az utat, ahogyan a saját műszaki szabványainak érvényesítése is az általa kiszolgált idegen területeken.

A 2020. évi pandémia távlati következményeiről megjelent foratókönyvek nem sok jót ígérnek Kínának. Meggyőződésünk, hogy Kína a világkatasztrófa által legkevésbé sújtott országok közé tartozik a 2020-as években. Erre biztosítékot látunk gazdasági szerkezetének radikális modernizálásában, exportfüggőségének mérséklődésében, a lakossági fogyasztás korábbi gyors növekedésének folytatódásában és az általa patronált fejlődő országok sokaságából beáramló hatalmas nyereségben.

Ferenc ERDŐSI: scientific professor emeritus, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; erdosi@rkk.hu; <https://doi.org/0000-0002-9793-8112>

KEYWORDS: globalisation; sinoglobalisation; China; world economy; superpowers; bipolar world; technology; COVID-19; future

ABSTRACT: Following globalisation and Americanisation, a specific form of Chinese 'sinoglobalisation' has been unfolding in the early 21st century. This article aims to draw attention to economic aspects of sinoglobalisation; namely to the way China's attitude to globalisation has changed as a result of the liberalisation of regulations, the growth of its economic power and the opening up of its foreign policy/economy. Despite its belated engagement in globalisation, and the legacies of an autocratic ideology, China has adapted at a faster speed than the USA (at the cost of many undesirable side effects) and has become a conscious shaper of globalisation. The concentration of its tangible and intangible assets has provided the means for China to create an independent globalisation strategy.

China has caught up with the US in foreign trade, in economic performance and in ICT research results. In addition, key features of economic globalisation such as international mergers, acquisitions and uniformisation, or the bi-directional movement of capital can be observed in its network of relations. China's ambitions 'on the world stage' are surprising in several respects. Its gigantic infrastructural network of transport, telecommunications and energy have played a special role in the development of sinoglobalisation. Maritime and transcontinental transport developments, the positions it has occupied to varying degrees in the chain of strategic ports, ranging from South-East Asia to the shores of Western Europe, have all paved the way for its top world power status, as does the enforcement of its own technical standards in the foreign territories it serves.

Scenarios about the long-term consequences of the 2020 pandemic do not offer promising short-term forecasts for China. On the other hand, China seems to be one of the countries that will be the least affected by the global disaster in the 2020s. This is guaranteed by the radical modernization of its economic structure, the reduction of its dependence on exports, the continuation of the previously rapid growth of household consumption and the huge profits flowing in from the multitude of developing countries that are under its patronage.

Bevezető

Társadalomtudományi körökben nem szokatlan, amikor a szerző azzal ad figyelemfelkeltő nyomatékot egy jelenségnek, hogy az élő nemzeti nyelv helyett görög/latin előtaggal látja el a vonatkozó összetett szót. Például a Kínában lejátszódó (igencsak korlátozott) demokratizálódási folyamatot Szunomár (2012) „sinokratizálódásnak”, az így létrejött különleges demokráciát pedig „sinokráciának” nevezi.

E gyakorlat újabban tetten érhető azokban a kínai (Kína vezette) globalizációról szóló tanulmányokban, amelyek már a címükben is Chinese Globalization helyett Sinoglobalization jelzős szerkezetet használnak (Thornton 2007; Thornton, Thornton 2018; Dubois de Prisque 2019; Rupei 2019; Vers une sinoglobalisation... stb.). E szemantikailag nem kifogásolható (bármilyen kontextusban használt) jól hangzó szó dekódolva végső soron a globalizáció új, Kína által megszemélyesített szereplőjére (illetve a sajátos kínai globalizációra) utal.

Kína a 2000-es évtized második felében (a világválság által kevésbé sújtva) tette nyilvánvalóvá, hogy a *globalizáció új hajtóereje* és potenciálisan sajátos irányban *formálój*a. E felismerés, hatalmas gazdasági eredményei és a 2008. évi Pekingi Olimpián aratott fényes győzelem vezetett oda, hogy Jia (2009) könyvében megjelent a „Chiglobalization”, Ferguson (2009) pedig „Chimerica” és „Chinafornia” szóalkotásokkal illetve a kibontakozó újsütetű jelenségkomplexumot. A Chimerica a Kína és az Egyesült Államok közötti kölcsönös és növekvő függésre, a Chinafornia pedig a „virágzó dinamizmusára” (Ferguson 2009, 4.) utal.

Némi (talán megengedhető) túlzással azt mondhatjuk, hogy „ma minden Kínáról szól”, amely a világ felé 1978-ban kezdődő politikai/gazdasági nyitás óta eltelt néhány évtized alatt az egykori (19-20. századi) „amerikainál” jóval gyorsabb tempót diktáló növekedéssel, a globalizáció robusztus résztvevőjeként a legkülönbözőbb vonatkozásokban erősen növelte befolyását az egész világon. Kína politikai vezetése újabban nyomatékosan tudatosítja az ország népe és a külföld felé egyaránt a birodalom egykori tekintélyes civilizációját, hivatkozva az akkor elért páratlan eredményekre, szellemi kincsre, és egyben igyekszik az 1949-ben kezdődött, a világ jövőjének alakításában is szerepet vállaló „Új Kína” iránti hazafias érzést felkelteni (Dubois de Prisque 2019).

A globalizáció nem kifejezetten öngerjesztő folyamat (egyfajta „deus ex machina”), hanem olyan, melynek élére különleges kondícióival az utóbbi évszázadokban mindig valamelyik *szuperhatalom* állt, amelynek saját normáit, követelményeit sikerült a világ nagy részén érvényesítenie.

Az egykori két világhatalom (Nagy-Britannia, Egyesült Államok) által formált globalizáció egyszavas megfogalmazására ugyan már korábban is sor került, de igazán ismertté Ferguson tette az „Anglobalization” és az „Ameriglobalization” összetett szavakat. Századunkban pedig (mintegy nyugtázva Kína látványos eredményeit) egyes „írástudó” körökben megjelent a sinoglobalizáció.

A globalizáció tartalma

Széles körben tapasztalt (heves) viták tárgya világunk legáltalánosabb jelensége (sok tekintetben befolyásoló folyamata), a globalizáció mibenléte, idő- és térdimenziója. Eltekintünk a vonatkozó tengernyi irodalomban közölt (nagyon sokféle megközelítéssel igencsak eltérő eredményekre jutó) megállapításoktól, és inkább csak a fő ismérvekre szorítkozhatunk, amikor azt vizsgáljuk, hogy ezek mennyire érhetőek tetten Kínában.

A globalizáció három pillére a *világgazdasági pozíció*, a *katonai erő* és az ezek révén elérhető *politikai hatalom*. Ugyan a globalizációs folyamatok és jelenségek jellegüket, tárgyi alapjukat és hatásterületüket tekintve rendkívül szerteágazók, Kína esetében elsősorban a tágabb értelemben vett *gazdasági globalizációra*

kell fókuszálnunk, amelynek ma már legalább olyan fontos eleme a K+F, a kétirányú tökémozgás, mint maga a termelés és a szolgáltatás (Kherbash, Mocan 2015).

A globalizáció lényege tulajdonképpen a *nemzetköziesedés*, amely folyamat sokféle jelenségben nyilvánul meg, és nem független a termelőeszközök, új termelési technológiák (digitális eszközökkel támogatott logisztikai rendszerek alkalmazásával kikényszerített) térbeni áthelyeződésétől. Az egyre nagyobb szerephez jutó transznacionális óriásvállalatok működése az ipari termelés súlypontjainak eltolódásán kívül a nemzetgazdaságok egymással való erős összefonódásához, integrációjához, de egyben erős versengéséhez is vezet (Mariotti 2014).

Mindezek mellett kulcsfontosságú ismérv az *egységesülés*, a szinte mindenre (az áramnemtől, a konténerméreten át a biztonsági paraméterekig) kiterjedő *szabványosítás*, illetve az *uniformizálódás* (öltözet, étel, lakás és szórakozási igényekben egyaránt).

A globalizáció idő- és térbeli diffúziójának mozgóereje és egyben eszköze a *közlekedési távközlési/infokommunikációs* hálózatok rendszere, mely gyakorlatilag semmivé tette a távolságot. Amennyire egyértelmű, hogy az utóbbi évtizedekben a kultúra uniformizálódás felé mutató mondializációjában a tágabb értelemben vett infokommunikáció (földi/tengeri és műholdas távközlés, tömegkommunikáció – írott és elektronikus médiumok) nagyobb szerepet töltött be, mint a közlekedés, annyira egyértelmű, hogy a gazdaság globalizációjában a távolsági szállításnak, ezen belül is kitüntetetten a kontinenseket összekötő tengerhajózásnak elsődleges a szerepe.

Kína szerepe a gazdasági globalizációban

Kína és a globalizáció viszonyában két fázis különíthető el. Az elsőben még csupán az előnyöket ígérő globalizáció robogó vonatjára felkérkedző tekintélyes, ám alkalmazkodó fél. Jellemző, hogy Guthrie (2008) könyvében még csak „Kína és a globális gazdaság” viszonyának, valamint Kínának a globális gazdaságba való integrációjának szentel fejezeteket, de Kína globális aspirációinak nem. A második fázisban (legkésőbb a 2008/2009-es világválságból győztesen kikerülő gazdasági nagyhatalomként) már a globalizáció tudatos alakítójává lépett elő – önálló globalizációs stratégia megfogalmazásával.

A népességszámban Indiával összemérhető ország már csupán önmagában, gazdaságának „birodalmi” *méreteivel*, az ebből adódó politikai súlyával is rányomta bélyegét a globális gazdaságra. A vásárlóerő-paritás alapján GDP-je 2014 óta első a földön, de a nominális árfolyamban mérve is a második (az Egyesült Államok után). Ehhez az eredményhez hathatósan hozzájárult kitermelő- és feldolgozóiparának egyedülálló dimenziója: a világ ipari termelésének 35%-a jut Kínára (China and the World 2019). Kína részéről a felzárkózási folyamat a világ első gazdaságához tudatosan századunk elején kezdődött, amikor már tapasztalható volt,

hogy Kína megragadja a globalizáció révén számára nyílt lehetőségeket (Branstetter, Lardy 2006).

Világelső szénbányászatánál és kohászatánál ma már sokkal nagyobb szerepe van a gyorsan fejlődő (részben know-how-ból, részben eltulajdonításból, de főként saját fejlesztésből származó) technológiának, és az utóbbi időkhöz alacsony munkaköltségeknek a *világ ipari műhelyévé válásban*, melynek kibocsátásában folyamatosan növekvő arányú a magasabb hozzáadott értékű termékek aránya.

A Fortune listáján szereplő 500 konzernből 2017-ben már 115 volt kínai. Közülük a második helyet elfoglaló állami tulajdonú villamosenergia cég, a State Grid 0,9 millió foglalkoztatottal 315 milliárd USD-nek megfelelő forgalmat regisztrált. Összehasonlításként: a hatodik helyet elfoglaló Volkswagen konzern forgalma 40 milliárd USD-t tett ki (China and the World 2019).

Kína gyors fejlődésének egyik záloga, hogy fizikálisan és szervezetenként egyaránt *sikerült a globális termelési struktúrákba integrálódnia*. Tehát a sinoglobalizáció részben annak az eredménye, hogy a már széles körben létező globalizációval hogyan tudott élni, azt a saját javára fordítani.

A világgazdaságba való mélyebb beintegrálódást a 21. században megkövetelte az exportstruktúra változása, az egyre összetettebb (több országból behozott részegységeket tartalmazó) gyártmányok szaporodása, és a nyitás a bonyolultabb (nemzetközi együttműködést kívánó) szolgáltatások felé. Kína egyre több olyan neves európai és amerikai ipari és nagykereskedelmi cégben szerez részvénytöbbséget, melyek globális piaci szereplők.

A gazdasági összefonódás nyugati világban gyakran alkalmazott egyik tényezője, az ipari termelés kiszervezése (outsourcing) azonban igazából még várat magára. (2019-ben kínai vállalatok még csak Vietnámban, Kambodzsában, Mianmarban és Bangladesben foglalkoztattak bémunkák elvégzésére a kínainál jóval kisebb költséggel munkaerőt.) Ellenben egyre több földet bérelnek vagy vásárolnak meg kínai vállalkozók Afrikában, Latin-Amerikában, sőt Ukrajnában gabonafélék, szója, cukorrépa és cukornád termeléséhez.

A globális kereskedelem élén

Kína a globális kereskedelem új hajtómotorjává és első számú szereplőjévé vált. A világkereskedelem egyre inkább hálózatosodik és súlypontjai változnak. Az 1980-as években még az USA, Európa és Japán alkotta hármast látta az uralkodó, de az 1990-es években kezdődő világgazdasági „tektonika” először Japán, majd Európa pozícióját is kikezdte. Ugyan a belső vásárlóerő folyamatos növekedésének következtében termékeinek nagyobb része belföldön kerül felhasználásra, Kína a *globális áruexportból* századunkban is rendkívül gyorsan növelte részarányát és már 2009-ben megelőzte az amerikaiakat (Statistical Yearbook of China 2018). A globális szintű exportból Kína 2018-ban 12,8%-os részesedésével erősen maga mögé utasította az Egyesült Államokat (8,7%) és az egyébként ugyancsak kiviteltre orientált

Németországot (8,2%). Az importban viszont Amerika (a 13,4%-os arányával) még Kína (10,2%) előtt járt. A teljes (export-import) nemzetközi forgalma alapján pedig Kína 2013-tól a *világ legnagyobb kereskedő nemzete* (Kemp 2019). Az általa keltett árucserével kialakított globális kapcsolatok kiterjedtségére jellemző, hogy Kína a világ 123 országában, az Egyesült Államok pedig kb. feleannyi (64) országban az első számú (export-import) kereskedelmi partner (World Trade Statistical Review 2018).

Kivételes méretű külkereskedelme főként abból a kényszerhelyzetből adódik, hogy hazai ásványi és mezőgazdasági eredetű szénhidrogén-, valamint nyersanyag-termelése az energia- és alapanyag-„falánk” nehéz-, építő- és feldolgozóipara szükségletének csak egy részét (10–40%-át) képes fedezni (Kashmeri 2019). Az ezzel járó ellátásbeli kockázat érzékenyítő tényezőként befolyásolja Kínának a gazdasági globalizációhoz való (elfogadó) viszonyát, de egyben érthetővé teszi kockázatcsökkentést szolgáló geostratégiai természetű reagálásait is.

Kína gazdaságának sebezhetősége tehát elsősorban abban a kettősségben van, hogy az exportvezérelt gazdasága *kiszolgáltatott a behozatalát biztosító forrásországoknak*. Ugyanakkor gazdasági színvonalának, anyagi jólétének fenntartásában (különösen növelésében) az export akadálytalansága elengedhetetlen.

A közlekedési és energetikai infrastruktúrát priorizáló globalizáció

Nem lényegtelen a különbség a két nagy civilizáció között, hogy melyik mit tart a globalizáció kulcskérdésének, azaz a fő tényezőjének, mozgatórugójának. Harold (2019) lényeges különbséget vél látni a különböző koncepciók között. A hagyományos (nyugati) megközelítésben a globalizáció lényege a szabad tőkeáramlás (a határokon keresztül), mert ez képes elősegíteni a globalizáció további olyan fontos elemeit, mint a kereskedelem, innováció – egyáltalán a számos területen megnyilvánuló fejlődést. Kína viszont az általa egyre inkább befolyásolt (vagy akár kézben tartott) globalizáció legfontosabb előmozdítójának a közlekedési, távközlési, energiainfrastruktúra integrált inter- és transzkontinentális rendszerét tartja (China's focus on infrastructure... 2018). E szemlélet kialakulása nagyrészt arra vezethető vissza, hogy Kína a *közlekedési infrastruktúrahálózatok méretében*, teljesítőképességében néhány évtized alatt *a világ élvonalába került*. Gyorsforgalmi úthálózata már 40%-kal hosszabb, mint az Egyesült Államoké. A nagyvárosok közötti személyközlekedést szolgáló nagysebességű vasutakból (hosszúságukat tekintve) az e téren úttörő Japánban vagy Franciaországban működők többszöröse áll rendelkezésre (Statistical Yearbook of China 2019).

A világ legnagyobb volumenű tengeri kereskedelmet keltő országában példátlan méretű fejlődés ment végbe a kikötőállományban, és ezzel együtt a világ legnagyobb kikötői közötti pozícióban. 2018-ban a világ első öt kikötője közül csak Szingapúr maradt nem kínai – Peking pedig ma már a világ második legforgalmasabb repülőtere (Atlanta után). A dél-kínai (egymáshoz közeli

Guangzhou és Shenzhen alkotta) légi közlekedési komplexumnál nincs forgalmasabb a világon.

A hazai infrastruktúraépítésben és vasúti járműgyártásban nagy tapasztalatra szert tett vállalatok külföldön találnak megbízatásokra (főként Délkelet-Ázsiában, de Afrikában és Európában is). Versenyelőnyben vannak a magasabb költségekkel működő japán és európai társaságokkal szemben. Kína 2013-ban meghirdette a soha nem látott méretű *Övezet és Út* (B&R) elnevezésű *nemzetközi infrastruktúrafejlesztési* gigatervet, trillió dollár nagyságrendű finanszírozási háttérrel. Ugyan a projekt határideje 2049 (Frankopan 2018), már a 2010-es évek második felében a tengeri áruszállításban, szárazföldi infrastruktúráiban, a kikötőkben való jelenlétben feltűnő előnyomulás volt tapasztalható Ázsiában, Európában és Afrika egyes régióiban.

2018-ig Kína a fő tengeri útvonalak mentén 47 országgal kötött kétoldalú vagy csoportos („regionális”) tengerhajózási szerződést. Ezen belül 34 ország 42 kikötőjének üzemeltetésében vettek részt kínai társaságok, elvégezve a szükséges műszaki fejlesztéseket is (Suokas 2018).

A kínai állami cégek nagyvonalú beruházásai a forgalom növelése szempontjából ugyan rövidtávon nem mindig bizonyultak sikeresnek, azonban növekszik a kínai tengeri kereskedelem biztonságát, lehetőséget nyújtanak tengeri kapu, vagy éppen forgalom-összevonó/elosztó csomópont minőségben a Kína által keltett áruáramlás közvetítő szerepének betöltéséhez (Wang et al. 2019). A kínai kézben levő kikötők közül csupán a Dzsibutiban levő szolgál hadikötőként (a szomáliai kalózok elleni fellépésben részt vett haditengerészet bázisa). A pakisztáni Gwadar és a mianmari Kyaukpyu geopolitikai jelentőségét az adja meg, hogy kiindulópontjai a Kína belső területei felé tartó korridoroknak. Használatukkal elkerülhető a békeidőben sem teljesen veszélytelen Malaka-szoros, melyen keresztül a Kína olajellátásában meghatározó szerepet játszó olajtartályhajók többsége közlekedik (Kashmeri 2019). A Srí Lanka-i Colombo és az új Hambantota kikötőben történt masszív berendezkedéssel olyan hub jött létre, amely elsősorban a Kína–Afrika–Európa alkotta nagytérségen belüli kínai árulogisztikát szolgálja (Moramudali 2020). Politikailag pikáns helyzet állt elő azzal, hogy a nagy rivális, India számára Colombo hagyományosan nagy fontosságú áruátrakó szolgáltatásokat lát el (Green 2018) (1. ábra).

Európában a nagy kínai tengerhajózási és kikötő társaságok (China Merchants Group, COSCO Shipping, Qingdao Port International stb.) 20–49% közötti kisebbségi aránnyal bevásárolták magukat Antwerpen, Rotterdam, Vado Ligure/Genova, Valencia kikötőibe, és többségi vagy teljes tulajdonra (Pireusz 67%, Kumport/Izszambul 65%, Zeebrügge 100%) tettek szert további háromban. Közülük igazi sikertörténet a pireuszi, mely a Balkánnal és Közép-Európával folytatott kereskedelem kapujaként a 2004. évi 0,4 milliőről 2019-re 5,0 millió TEU-ra növelte a konténerforgalmát (China’s COSCO... 2020). Az Európai Unió teljes konténerkikötői kapacitásának már 10%-át kínai társaságok működtetik.

1. ábra: Kína gazdasági-katonai pozícióinak erősödése az Indiai-óceán tágabb térségében
China's strengthening economic and military positions in the wider Indian Ocean region

Jelmagyarázat: 1 - kínai haditámaszpont, 2 - a kínai hadihajókat rendszeresen kiszolgáló kikötők, 3 - Kína által hosszú időre bérelt és olyan kikötő, melynek üzemeltető társágában kínai állami cégek többségi tulajdonosok (%), 4 - indiai flottatámaszpont, 5 - (Vietnám, Fülöp-szigetek és Malajzia által) vitatott hovatartozású, Kína által megszállt szigetcsoportok, 6 - kínai többségű tulajdonban lévő gateway kikötők, korridorok kiindulópontjai, 7 - kikötőkből Kínába vezető közlekedési/energia korridorok, 8 - a Malaka-szoros tervezett hajózácsatorna alternatívája, 9 - nemzetközi korridorok kínai végpontjai, 10 - Kínát Laoszon, Thaiföldön és Malajzián keresztül Szingapúrral összekötő vasút elkészült szakasza, 11 - USA haditámaszpont, 12 - a kínai tengeri geopolitikai/katonai stratégia számára potenciális jelentőségű szigetek.

Forrás: számos forrás alapján a szerző szerkesztése

Az immár 2001 óta WTO-tag Kína európai tengeri infrastruktúrális expanziója megosztotta az Európai Unió tagországait. (Pártolók a dél-európaiak, neheztelők, egy-két kivétellel, a nyugat-európaiak – van der Putten 2019.)

Kína az *energiatechnológia terén vezető műszaki hatalommá vált* (ultra-magasfeszültségű távvezetékek, vízi- és hőerőművek, szélturbinák építésében, fotovoltai-kus elemek, akkumulátoros autók gyártásában stb.) Olyan kompetenciákkal, felkészültséggel rendelkezik, ami lehetővé teszi, hogy nem csupán fejlődő, hanem fejlett országokban is vállalja energiaipari létesítmények komplex kivitelezését. (A fejlődő országokban jellemzően „build-own-operate-transfer” konstrukcióban – Li, Gallagher, Mauzeralla 2020.)

Kína kikötőinek és legnagyobb repülőtereinek az egész világra kiterjedő közvetlen járatkínálata, szállítási kapacitása és más faktorok alapján a világ legmagasabb konnektivitási indexértékét érte el (Hoffmann, Wilmsmeier, Lun 2017).

Azaz a legintenzívebb közlekedési kapcsolattal a globalizáció egy további kritériuma tekintetében is világszű. A Szovjetunióval ellentétben Kína a „forradalom exportálása helyett az Új Selyemúttal gazdasági befolyásra tett szert több kontinensen” (Kolodko 2020, 87.).

A működőtőke kétirányú mozgása

A globális gazdaságba történt integráció további fokmérője a kétirányú (a befelé és kifelé irányuló) működőtőke-mozgás. A hatalmas autark gazdaság kezdetben ideológiai korlátai miatt passzivitást tanúsított a globális pénzpiacokba bekapcsolódással, a nemzetközi tőke mozgásokkal szemben. Nyugati elemzők egyre inkább felismerik, hogy Kína „hosszú menetelésével” nem csupán az ipari termelésben és a globális kereskedelemben tett meg óriási utat és lett a globalizáció nyertese, hanem a tőkekoncentrációs képességei révén a *globális pénzvilágban*, a banki szférában is nagy magasságokra tört. Így például az Egyesült Államok által uralt Nemzetközi Valutaalappal és a Világbankkal szemben (azok harmadik világbeli szerepét ellensúlyozandó) kezdeményezte a saját exportját is elősegítő Ázsiai Infrastruktúra Bank (AIIB) megalapítását, melynek fő részvényese. (Ugyan ázsiai infrastruktúraprojektek finanszírozására szakosodott, az 57 tagja között van Németország, Franciaország, Egyesült Királyság, Olaszország is – von Hofen 2019.)

Kína mint KMT célterület – a nyugati nagyvállalati betelepedések kettős hatása

Külföldi működőtőke (KMT) érdemi mennyiségben 1990-től érkezett (gyorsuló ütemben) az elmaradott birodalomba. A kínai pénzügyi rendszer a századfordulón elég fejlett, nyitott és bizalomgerjesztő volt ahhoz, hogy hatékonyan fogadni tudja a „globális trezorok”-ból érkező tőkét. Kína 2005-ben már a globális KMT második célterülete, 2018/2019-ben pedig a világon Kína fogadta a legtöbb KMT-t (China and the World ... 2019). Ennek köszönhetően a KMT-nek nagy szerepe lett Kína növekedésében, és egyben a technológiai transzferben, amit Kína vezetése elengedhetetlennek tartott a meghirdetett felzárkóztatási folyamat eredményessége szempontjából.

Kínában egyaránt jelen vannak a globális piacot behálózó transz- és multinacionális konszernek és a korábban nemzeti piacokon működő cégek. Ugyan tevékenységük kevés kivételtől eltekintve fizikai munkaerőt és a közvetlen irányítást ellátó személyeket igényel, így is milliónyi azok száma, akik ezeken a munkahelyeken különféle szakismeretekre tesznek szert. A telephelyek túlnyomó része a kikötővárosok környékén és néhány beljebb levő nagyvárosi ipari régióban működik. Ezekbe százmillió számra települtek át a periférikus területekről a mezőgazdaságban és kisiparban nagyon alacsony jövedelemből élők. Más tényezők mellett ez a folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy 2020-ra már mintegy 300–500 millió főt számláló középosztály alakult ki, amely fizetőképes keresletet kelt a nyugati

populáris termékek iránt, az üdítőitaltól és készételektől, testápoló szereken és személyi infokommunikációs eszközökön keresztül az autóiig. Már ma érezhető, hogy az ország termelőhely-funkciója mellé felzárkózóban van ez az orbitális fogyasztási piacszerép. Kínában száznál több nyugati nagyvállalat működtet termelőüzemeket, vagy kereskedelmi és más szolgáltatóhálózatot (az áruházláncoktól a fast food étteremláncokon keresztül az üdítőital-gyártókig – élükön a Coca-Cola/Fanta konszernnel) (The most popular... 2012).

A Kínába betelepült, a világ legtöbb országában jelenlevő óriás multinacionális gyártó és kereskedő cégek, miközben Kínát is globális hálózatuk részévé teszik, és növelik a foglalkoztatottak szakismeretét, elősegítik a fogyasztói társadalom kialakulását, a nyugati életforma és értékek terjedését, végső soron az ország globalizálódását.

Az Egyesült Államok nem csupán külgazdasági rendeletekkel és az amerikai cégek kínaiak általi felvásárlásának korlátozásával, illetve megszüntetésével, hanem a magas hozzáadott értéket termelő 4.0 technológiák alkalmazásával történő újraparosítással akarja visszazerezni Kínától az első helyet az ipari termelésben. A 2018–2023-as évekre kidolgozott középtávú terv sikerétől függ, hogy megvalósul-e e törekvés (Nash-Hoff 2018).

Kína külföldi befektetései

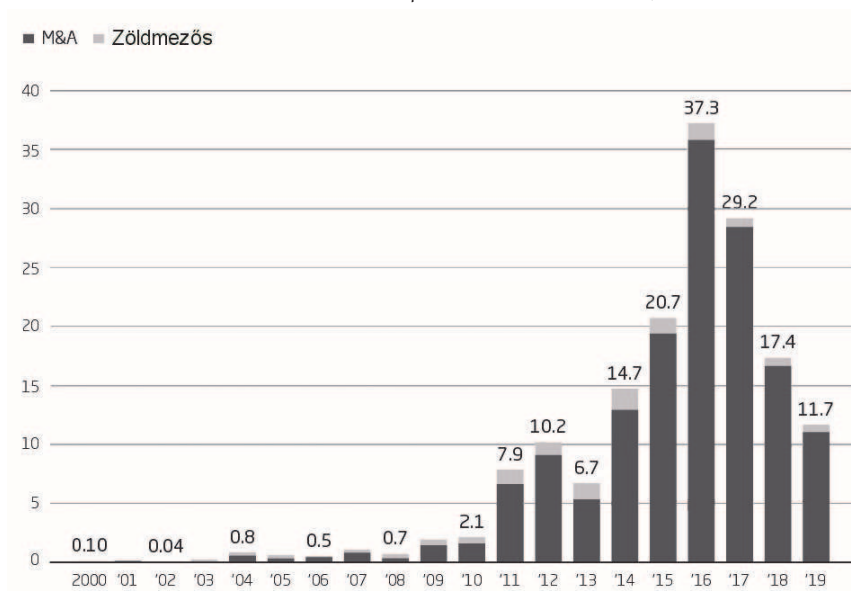
A politikai vezetés viszonylag későn és fokozatosan húzta fel a zsilipet a külföldre kiáramló kínai tőke előtt (2. ábra).

A WTO-tagság adta lehetőségeket kihasználva a „go out” politika jegyében először az olajkoncessziók, az energetikai szektor és a távközlés vált a befektetések célterületévé, de a 2010-es években már a digitális fizikai és szellemi termékeket előállító, illetve szolgáltató szektor iránt is nőtt a kínai befektetők figyelve (Jia 2017).

Gazdasági téren Kína legnagyobb „fegyvertényének” azt tartjuk, hogy 2015-től már nem csupán a *működőtőke bevonásában, hanem a kivitelében is vezetővé vált a globális világban*. Kína egyre inkább kiterjeszti erős jelenlétét az USA és Nyugat-Európa hagyományos (afrikai, ázsiai) befolyásolási övezeteire, vonzóbb ajánlatokat nyújtva a harmadik világnak (pontosabban az ottani elitnek), mint amire a Nyugat országai, illetve a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és a WTO képesek, illetve hajlandók.

Kína kölcsönei és fejlesztési támogatásai ugyan formálisan már nem politikai rezsimfüggők (lásd az afrikai gyakorlatot, ahol az ellenfeleknek egyaránt építenek létesítményeket), viszont az adósságelengedés fejében tulajdonszerzéssel, a piacukhoz való korlátlan, vámmentes hozzáféréssel, az adózás nélküli magas arányú nyereség kivitelével gazdasági függőséget és lojalitást teremtenek a fejlődő országok egész sora számára. A legújabb jelenség, hogy a harmadik világbeliekhez képest már jóval nagyobb az összege a kifejezetten fejlett országokban

2. ábra: Az EU-ba irányuló kínai KMT alakulása (2000 – 2019, milliárd euró)
Chinese FDI directed to the European Union between 2000-2009, bn EUR

Forrás: Percy 2019

(USA, Egyesült Királyság, Svájc) történő pénzügyi beruházásoknak (Hanemann et al. 2019).

A fejlett országokbeli A11B portfólió befektetésekből általában nem a rövid távon várható közvetlen haszon, hanem a hosszú távon (az akárcsak áttételesen jelentkező) megszerezhető előnyök jelenthetik a meghatározó szempontot. Így például a befektetések kisebb kockázata (a szabálykövetőbb környezet nagyobb megbízhatósága) és az élvonalbeli technológiákhoz való könnyebb legális hozzáférés, a magasabb szintű szervezési és brandépítési módszerek megismerése is növeli a járulékos hasznot (China Power Project... 2019).

Az Európába 2008 óta érkező kínai tőke 30 európai országban átlagosan 45%-kal nagyobb volt az amerikaiénál. Az eredmény: Európában 2016-ban már 4 repülőtér, 6 tengeri kikötő és 13 professzionális futballklub volt kínai tulajdonban. A kínai tőke kiemelkedő arányú összegekkel preferálta a legnagyobb és legfejlettebb gazdaságokat – a járulékos hasznok (know how, szakképzés) reményében. Az Egyesült Királyságban kétszer akkora a kínai KMT-állomány, mint Németországban, míg Olaszország és Franciaország csupán a németországi 60–70%-ának megfelelő összeget mondhat magának (How much of Europe does... 2019) (3. ábra).

A KMT volumene 2016 és 2019 között az egyharmadára csökkent részben a világgazdasági folyamatok, részben más világrészek előnyben részesítésének hatására (2. ábra).

3. ábra: Kína európai KMT tranzakciói volumenének országok szerint megoszlása, (2000–2019, milliárd euró)

China's European FDI transaction volume by country between 2000 and 2009, bn EUR

Forrás: Percy 2019

Egyes országok és az EU vezetésének rosszállását nem a befektetések összege, hanem felhasználásuk területe (technológiai, védelmi szempontból érzékeny ágazatok) váltotta ki (van der Putten 2019; Percy 2019).

Kína eminens szerepe a globalizáció digitális technológiákon alapuló új szakaszában – Veszedelmes versenytárs a digitális geopolitikában

Kínát a növekedés erős lassulása és kedvezőtlen demográfiai helyzete kényszeríti arra, hogy gazdaságát teljesen új műszaki alapokra helyezze. Természetesen a társadalom sem maradhat érintetlenül „...a hibrid kínai államkapitalizmus optimalizálásának kísérletétől” (Zenglein, Holzmann 2019). A Kína gazdasági szerkezetében és egyben a globális gazdaságban betöltött szerepének radikális változására utal Appelbaum et al. (2018) tanulmányának címe: „A világ műhelyétől a világ innovátoráig?” A kérdőjel ma már feleslegesnek tűnik.

Kína legfelsőbb vezetése 2014-ben meghirdette a *negyedik ipari forradalom, a digitális világ jegyében a Made in China (MIC 25) műszaki/iparfejlesztési stratégiát, melynek végrehajtása 2025-re technológiai téren is világszínvonalra teszi az országot, 2049-re pedig technológiai szuperhatalommá válik*. E program a műszaki világ tíz kulcsterületét öleli fel a biotechnológiától a feldolgozóiparig terjedően, oly módon, hogy a központjában a tágabb értelemben vett közlekedés és mobilizáció áll, és valamennyi szektorban a fő feladat a legmagasabb szintű digitalizáltság elérése, az élőlátás kiváltása „okos/intelligens” technológiákkal (Big Data Analytics, mesterséges intelligencia) a hatékonyság és a hibákat minimalizáló pontos műveletek érdekében (Zenglein, Holzmann 2019).

A világ legnagyobb technológiai konszernjei amerikaiak és kínaiak. Kína módszeresen fejleszti a sajátjait az amerikaiakkal szemben – a fő profiloknak megfelelően. Így alkot „falanxot” a két oldalon: Facebook → Tencent WeChat; Apple → Huawei és Xiaomi; Amazon → Alibaba és JD.COM; Netflix → QiYi; Google → Baidu stb.

Bár a kínai óriások az amerikaiakkal több kontinensen is versenyeznek, az Alibaba és a Tencent kivételével kapacitásban és főként tőkeerőben még messze elmaradnak a korábban saját találmányokon alapított kaliforniai és más, USA-ban bejegyzett társaságoktól. Kína beruházásainak gyorsításával igyekszik felzárkózni a technológiában is az Egyesült Államokhoz; a 2018. évi összege már csak 10%-kal maradt el a versenytársától.

Kína gigantikus internetszolgáltatói (Alibaba, Baidu és Tencent) ugyan *magántársaságok*, de állami ellenőrzés alatt működnek. A nemkívánatos külföldi tartalmak tiltása, a Google, Facebook, Amazon webplatformok elérhetetlensége „fejében” digitáltechnológiai szempontból kifejezetten magas szintű szolgáltatásokat nyújtanak. Az „Internet Plus” blokk elemei (mobilinternet, cloud computing, Big Data, Internet of Things) a hagyományos iparágakba integrálva gyorsítják az információáramlást, csökkentik a költségeket, javítják a hatékonyságot. Az új digitális stratégiának a tervek szerint a gazdaság valamennyi szektorát át kell alakítania, és a vidéki térségek népességét a korszerű információellátásban fel kell zárkóztatni a városi megközelítő szintre (Chinas Zukunft: Die drei ... 2018).

A kormányzat különféle kedvezményekkel igyekszik elérni, hogy a külföldi vállalatok az összetett termékeknek éppen a legfejlettebb részeit Kínában gyártásák. (A betelepülők ezzel rövid távon előnyöket élveznek, viszont hosszú távon magas kockázattal számolhatnak technológiájuk megismerése miatt.) Kína egyelőre kénytelen különleges amerikai félvezetőket és optikai egységeket importálni a leginkább piacképes csúcstermékeihez (Lee 2018). Ezen túlmenően számos példa bizonyítja, hogy a kínai technológiai értéklánc magas szinten integrálódott a globálisba (Innovative China... 2019). Az állami kutatóhelyek gigantikus hálózata ellenére az alternatív üzemanyagok/energiák, a mesterséges intelligencia, a digitális fizetési modellek és kommunikációs rendszerek fejlesztése és alkalmazása terén elért eredmények főként az innovatív magánvállalatoknak köszönhetőek.

A műszaki újdonságok terén korábban még nagy feladatok álltak Kína előtt a vezető szerep eléréséhez. Az egy évben bejegyzett szabadalmak tekintetében Kína 2015-ben a világon az ötödik helyen állt az Egyesült Államok, Németország, Japán és Franciaország mögött, 2018-ban viszont valamennyit megelőzte. Ugyancsak Kína vezet az elektromos autók gyártásában, az e-kereskedelemben és a Big Data alkalmazásában, s juttatott el szondát a Hold sötét oldalára. Végso soron Kína technológiaszektora kritikus tömeget ért el szaktudásban, tehetségben és részben anyagi háttér tekintetében egyaránt. Mindez a globális technológiai üzletág hatalmi struktúráját is átrendezi (Wang 2019).

Kérdés, hogy milyen *kapcsolat van a globalizáció új hulláma és Kína fejlődése között?* Jia (2017) szerint „Kína meglovagolja a globalizáció új hullámát”. Ez jól hangzik, ám a digitális infrastruktúra széleskörű alkalmazására alapozott új hullám nem kizárólag Kínán kívüli szereplők produktuma, melyet Kína (passzív módon) a saját hasznára fordított, hanem annak létrehozásában eleve jelentős szerepe volt, tehát ha úgy tetszik, egy olyan hullámot lovagolt meg, melyet a fejlett Nyugattal közösen indított el.

Kínát mindaddig egyszerű partnernek tekintették a fejlett országok, ameddig olcsó munkaerőre alapozva tekintélyes haszonra tehetek szert az ottani befektetéseikből. Amióta viszont technológiai téren Kína a nyomukban van és a kínai hig tech cégek, illetve termékek megjelentek piacaikon, azóta egyre veszedelmesebb versenytársat látnak benne (Rhodes 2020).

Így Németország, amelynek gazdasága szorosan összefonódott az ázsiai birodalommal. Kínai részről nagyvonalú kutatási ajánlatokkal „bombázzák” a német műszaki egyetemeket, természettudományi karokat, elősegítendő a közös kutatásokat. Az „agyelszívás” megakadályozása azonban már helyenként napirendre került, ezért az együttműködési szerződésekbe beépített szigorú feltételekkel, biztonsági intézkedésekkel igyekeznek kivédeni az együttműködés nemkívánatos következményeit. (Erre a Tajvannal, a Koreai Köztársasággal és Japánnal kötött korábbi megállapodások jó példát szolgáltatnak – Dorloff 2018.)

A *digitális geopolitika igazi ütközési frontja* azonban az Egyesült Államok és Kína között alakult ki. A digitális geopolitika a nemzetközi politika két ellentétes irányzatát köti össze:

- az egyik a nemzetállamok (USA, Kína) vagy nagy regionális szervezetek (Európai Unió) hatalmi politikáján nyugszik;
- a másik a nem állami szereplőkből és multinacionális cégekből, platformokból, csomópontokból, tartalmakból és az infrastruktúrák összekapcsolódásával létrejött decentralizált transznacionális hálózatokat tartalmaz.

E kettősség már régebben megmutatkozott, viszont a Huawei példája alapján a digitális geopolitika új vonása a hatalmi rend és dimenziók növekvő szerepe. A kínai távközlési technológiai konszern, a Huawei (terjeszkedésével, saját rendszerű gyártmányaival) az amerikai digitális szektor kemény versenytársává vált, a

kormányzat pedig egy ellenséges ország gazdasági terjeszkedésének trójai falovát látta benne, ezért drasztikus korlátozások egész csomagját hozta meg ellene (Bendiek, Godehardt, Schulze 2019). (Nehezen tisztázható, hogy ezek mennyire tekinthetők csupán az USA és Kína közötti kereskedelmi háború részének, vagy attól független nemzetbiztonsági politikai lépéssorozatnak.) Az amerikai intézkedések ellenére a Huawei mind műszakilag, mind anyagilag elég erős ahhoz, hogy önálló világcégként működjön.

Európát az a veszély fenyegeti, hogy függősége miatt a két technológiai szuperhatalom közötti viszály áldozatává válhat. Az európai kereskedelmi és termelési láncok számára komoly aggodalomra ad okot mind a kínai, mind az amerikai technológiákhoz való illeszkedés, azaz az idegen technológiáknak való kitettség, az azoktól való függés (a kiberbiztonság globális kérdéséről nem is beszélve). Európa (az Egyesült Államokkal ellentétben) már alkalmazza a Huawei technológiát 4G rendszerű mobilhálózatai kiépítésében, és minden jel szerint az 5G hálózatának létrehozásakor sem változtat a technológiai forráson (Bendiek, Godehardt, Schulze 2019).

Globalizáció – pandémia – Kína (Sűrűsödő kérdőjelek 2020-tól)

A globalizáció sokféle természetű és erősségű hatásaival nagyon megosztó jelenség nemzetközi és helyi szinten egyaránt. Mérleget vonni kedvező és káros hatásairól számszerűsítve legfeljebb mikroökonómiai szinten lehet. Hogy ország- és világméretben ki milyennek látja az egyenleget, az többnyire jövedelem/státusz, életcél, szocializáció, végső soron értékválasztás és ideológia kérdése.

Nyilvánvaló vált, hogy a fogyasztói társadalom térképén számos ország megjelenésének, továbbá sok százmillió ember szegénységből való kiemelkedésének demográfiai pandantja továbbra is súlyos probléma. (Egyfelől a fejlett országok többségében végbement népességfogyás, másfelől az afrikai népességrobbanás – különleges következményeikkel együtt.)

A legnagyobb árat azonban az egész emberiség a természet/környezetkárosodásban, illetve az attól elválaszthatatlan klímaváltozás hovatovább kivédhetetlen következményeivel fizeti meg, még akkor is, ha legtöbbször nem akarnak tudomást venni a következő generációk számára már No 1. súlyosságú veszélyről.

A világtörténelem legnagyobb, szinte az egész bolygónkra kiterjedő pandémiája 2020-ban, „békeidőben” példátlan méretű ember- és anyagi veszteséget okozott, visszavetve a termelést és a nemzetközi kereskedelmet. Viszont amit a környezettudatosságra hivatkozás nem tudott elérni a „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” felszólítással, azt a fertőzéstől és következményeitől való félelem egy időre teljesítette. Jelentősen visszaesett a nemzetközi áruszállítás, a távolsági turizmus pedig szinte megbénult (Erdősi 2020). A COVID-19 aktuális

következményeiről szóló információk számszerűsítetten rendelkezésre állnak. Ellenben a hosszútávú, a globalizációt is befolyásoló hatásairól szélsőséges vélemények születtek a változatlansággal/csekély mértékű változással számoló elképzelésektől a mélyre ható drasztikus változásokat prognosztizáló nézetekig terjedően (természetesen számos köztes változattal).

Az antiglobalistáknak „kapóra jött” a pandémia, joggal hivatkoznak arra, hogy a tömeges mobilitás segítette elő a gyors terjedést, de ezen túlmenően minimalizálni akarják a nemzetközi árucserét, felszámolandónak tekintik az egyes országoktól való erős függést, radikálisan le akarják rövidíteni az ellátási láncokat. A lehető legnagyobb méretű nemzeti önellátást támogathatja az állami protekcionizmus. (Miótán veszélyesnek tartják a más országoknak való kiszolgáltatottságot, például a nagyarányú gyógyszerimportot.)

Reálisabbnak hangzó prognózisok szerint a járvány után a globalizáció ugyan már nem lesz a régi, de szó sincs a végéről, hanem csupán erősen felgyorsul a már a 2008. évi válsággal kezdődő átalakulása (Fontaine 2020). A koronavírus nem vet véget a globalizációnak, a változás azonban elkerülhetetlen (Du et al. 2020). De hogy az mi lesz, az Haas (2020) számára sem világos. A „középutas” (józan) tábor nézetrendszerében a kockázatcsökkentés megelőzi a költségcsökkentés (korábbi) prioritását. A totális globalizációval (és a bipoláris világrenddel szemben) a regionális integrációké a jövő.

A „harmadikutasok” szerint viszont a járvány gyógyszeres felszámolása után rövid időn belül ismét energikusan „dübörög” majd a globalizáció. Az emberek többsége nem hajlandó lemondani életminőségéről, fogyasztásáról, turisztikai és más célú repülőútjairól, nem vállalja fel az ellátási láncok szétszakításával előálló inflációt és más hátrányokat.

A globalizációt nem lehet (belátható időn belül?) „leállítani”, mert ahhoz a világ különböző rendszerei közötti kölcsönös és létfontosságú egymásra utaltságot kellene megszüntetni. A fejlett világ, Kína meg végképp nem képes stratégiai fontosságú nyersanyagok, energiahordozók, élelmiszer-alapanyagok nélkül talpon maradni, melyek fejében ipari termékekkel fizet. Kétségtelen, hogy a *jövőben a globalizáció árnyoldalai „nem világosodnak ki”*. A drasztikus gazdasági-politikai függőségi viszonyok érdemileg aligha lazulnak, ahogyan a jövedelembeli mélyülő szakadékok országok/országcsoportok között, sőt országon belül továbbra is nehezen kezelhető jelenségek maradnak. A sokféle káros ökológiai hatással is számolva tudatosodik az érintettek körében, hogy a világ menedzselésének a globalizáció nem igazán a „királyi útja” (Die Grenzen der Globalisierung... 2020). Megbízható alternatíváját azonban még nem ismerjük.

Mindhárom nézethez megkerülhetetlenül kapcsolódik *Kína jövőjének* kérdése. A 2020 előtt megjelent, vonatkozó könyvek szerzőinek többsége Kína világhatalommá növekedését és hatalmassá váló globális befolyását kész tényként kezelte. Azzal együtt, hogy a demokráciadeficit, az extenzív iparosítás súlyos környezeti káraival, az abszurd méretű és falanszter típusú urbanizációval, nem-

zetiségi/vallási alapú megkülönböztetésekkel terhelt társadalomban nem kevés a feszültség (Sieren 2018; Löw, Witt-Löw 2018; Scheuer 2018; Kashmeri 2019; Casanova, Mioux 2019).

A pandémia nyomán viszont joggal vetődik fel a kérdés, *hogyan a világ műhelye szerepét Kína meddig képes betölteni*, ha a világnak jóval kisebb mértékben lesz szüksége exportáruira, és a külföldi cégek nagy számban más országokba helyezik át üzemeiket. Az aggályokra választ ad az ország megváltozott gazdasági stratégiája.

Jó esélye lehet Kínának arra, hogy átmeneti megtorpanás után a *belső fogyasztás* a GDP-ből tovább növekedjen. A világ legnagyobb középosztálya, az infokommunikációs eszközök széles körű használata, az amerikaiaknál ötször több diplomás stb. hatalmas piacot képez. Ehhez társul a kifejezetten gazdagok milliós nagyságrendű, prémium minőségű, illetve luxusárukra, szolgáltatásokra igényt tartó társadalmi szegmense. Ezeknek (és egyéb tényezőknek) köszönhetően a hazai fogyasztás részaránya a GDP-ből a 2010. évi 26,0%-ról 2018-ra 44,9%-ra nőtt, miközben az export a korábbi 26,0%-kal szemben 18,2%-ra esett vissza (Nayyor, Ingilizian 2018). Értékvolumenét tekintve az export ugyan lassabban, de tovább növekedhet a magasabb hozzáadott értékű áruk és főként szolgáltatások kínálata nyomán.

Kínából a rengeteg külföldi nagyüzem maradéktalan visszatelepítése Európába, az USA-hoz közeli Mexikóba, továbbá Dél-Ázsiába, Kelet-Európába rövid távon logisztikai/műszaki és munkaerő-ellátási szempontból képtelenség, hosszabb távon pedig a mérséklődő költségkülönbségek mellett is várhatóan lassú és igen csak részleges folyamat lehet. Ezzel egy időben viszont Kína az alacsony hozzáadott értékű, egyszerű termékek többségének gyártását kiszervezheti a nagy nyereséget ígérő, kifejezetten alacsony bérű délkelet-ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokba, és technológiai készségeit értékesítve a nagy értékű, kis anyag-tartalmú versenyképes termékekre összpontosítja termelőerőit.

Gazdasági erejének és befolyásának megőrzéséhez/növeléséhez forrásul szolgálhatnak a jelentős további működőtőke-kihelyezések és pénzügyi piaci bevásárlások a világ különböző részein. Számolni kell a nagyhatalom által „patronált”, félszáznál több fejlődő országból beáramló hatalmas nyereséggel is.

Globalizáció a „saját képére” (A sinoglobalizáció sajátosságai, főbb kérdései)

Kína sokáig ellenállt a globalizációnak, azonban ma hatékony eszközt talál benne, különösen, ha az a saját elképzeléseinek, értékrendjének megfelelően alakul. Ezt erősítették meg a 2018. évi davosi világgazdasági fórumon (és azóta más nemzetközi tanácskozásokon, például a 2019. áprilisi pekingi Selyemút-fórumon) elhangzott államfői és más hivatalos nyilatkozatokban, melyekben Kína továbbra is elkötelezte magát a globalizáció mellett (Hui 2019). Mivel azonban az eddigi vi-

lágrend a fejlett országok érdekeit szolgálta, aránytalannak látja a belőle származó előnyöket, és ezért a globalizációt a „saját képére” szeretné alakítani.

Kína minden szinten a globalizáció olyan modifikációjára (sőt alternatívájára) törekszik, amely megfelel *nemzeti érdekeinek* és ideológiájának, valamint ami elfogadható az általa felkarolt harmadik világnak is (Rupej 2019). A *multipolaritás* és a *nyitottság* jegyében minden országnak esélye kell legyen, hogy bekapcsolódjon a globalizáció új hullámába, illetve a Kína által meghirdetett nagyszabású nemzetközi fejlesztési programokba (Frankopan 2018).

Kína széleskörű külpolitikai, gazdasági (pénzügyi, infrastrukturális, kereskedelmi stb.) és tudományos win-win alapú együttműködéssel kíván a globalizációt, és a képességeinek megfelelő mértékben, a világkormányzás meghatározó szereplőjévé válni – anélkül, hogy azt kisajátítaná (Yafei 2017, 2018). E szándék megvalósíthatósága elsősorban hatalmi kérdés, annak függvénye, hogy a Nyugat milyen léptékű (illetve a világ mekkora részét erősen befolyásoló) hatalomként kezeli az ázsiai országot (Henderson, Appelbaum, Suet 2013).

Kína retorikájának felkiáltójeles *paradoxona*, hogy miközben *világhatalmi* szerepet tölt be, a rendkívül látványos fejlődés ellenére *továbbra is fejlődő országnak* igyekszik láttatni magát, hogy ebben a státuszban vonzóbb legyen a külföldi tőke számára (Ferchen 2020). Mi lehet Kína valódi hatalmi szintje?

Kína hatalmi szintjének „beárazásában” sok a bizonytalanság. A 20. sz. végén még nagyregionális hatalomnak tekintették, melynek befolyása közvetlenül Délkelet-Ázsiában, közvetetten pedig (India és Japán kivételével) egész Ázsiában érvényesül. Alig negyedszázad elég volt arra, hogy (gazdasági és politikai tekintetben) nagyhatalomnak, majd világhatalomnak, mi több, globális világhatalomnak nevezzék (Vörös 2014). Érdekes vélemény, hogy „Kína szuperhatalom, azonban még nem globális vezető” (Huang 2017, 3). (Nem derül ki, hogy mire vonatkozik a vezető szerep.) A legtöbb szerző óvakodik a szuperhatalom fogalmának alkalmazásától, pedig a 2010/2020-as évek fordulójára Kína elérte azt a pozíciót, hogy a világ második szuperhatalmának tekinthető. (Gazdasági, politikai téren mindenképpen, ha katonai csapásmérő erő tekintetében el is marad az Egyesült Államoktól.) Politikai hatalma nem elsősorban az ENSZ biztonsági tanácsi tagságával jár vétőjogából, számos világszervezetben és nagy regionális szervezetekben (ASEAN + 1) betöltött, hanem a harmadik világ patrónusaként játszott szerepből adódik (Hui 2019).

Az újfajta globalizáció és globális kormányzat modelljének alapelvét, fő jellemzőit Kína az egyenlő bánásmódban, a kölcsönös bizalomban és előnyökben, a folyamatos párbeszédben, a nemzetközi együttműködés szélesebb alapokra helyezésében, a befogadóképességben, toleranciában, a *békés fejlődésben* látja. (Azaz a globalizáció csupa olyan területén lenne szükség a koegzisztenciára, melyre mindmáig inkább a konfrontáció, illetve a kiegyensúlyozatlanság a jellemző.) „Kína bár a globalizációt képes lesz a saját elképzelésének megfelelően alakítani, de a vezető szerepével nem él vissza, békében akarja élvezni eredményeit. Kato-

nai eszközök nélkül, szabályalkotó hatalmi szerepben, másokkal kooperálva az emberiség sorsközössége, közös jövője érdekében törekszik a kooperatív világrend kialakítására, amelyre a hatalmi kiegyensúlyozottság jellemző” (Papp 2018, 8.).

A behozataltól és kivitelről való korábbi erős kettős függés már eleve a konfliktusok békés megoldására készítette az ázsiai birodalmat. Mindamellettt Kína gyors gazdasági felemelkedése kielezi a nyugati világhatalommal szembeni ideológiai alapú – ám egyben gazdasági/politikai – érdekkülönbségeket. Az Egyesült Államok és Kína egymástól még nagyon különböző fejlődési modellekkel (társadalmi mintákkal, kulturális különbségekkel, eltérő értékekkel) feszül egymásnak. A Nyugat neoliberais koncepciójával szemben Kína a központosító állam sajátos, a piacnak és a magánvállalkozásoknak is teret engedő fejlesztési modelljét képviseli, melynek felépítéséhez több évtizedes saját kudarcai (és több szocialista ország gazdasági csődje) során gyűjtött tapasztalatokra alapozva jutott el. A külgazdaságban érvényesített (állami forrásokon alapuló) unfair protekcionizmus sérti a nyugati versenyelveket, és folyamatos konfliktusok keltője (Wang, Miao 2019).

Vitákra ad okot Kína viszonya a világintézményekhez, és szerepe a globális problémák kezelésében. Vörös (2013) még úgy látta, hogy Kína a multipoláris világrend eléréséhez megtartja az unipoláris (amerikai) világrend intézményi struktúráit. Ma viszont Kína már feljogosítva érzi magát a globális normák megváltoztatására, a második világháború után (az angloamerikai globalizmus idején) létrehozott nemzetközi gazdasági és biztonsági intézmények, világszervezetek felülvizsgálatára (Ferchen 2020).

Amikor Kína még a gazdasági nagyhatalommá válás felé vezető útja elején tartott, és a globalizációban szerényebb szerepet játszott, nyilvánvalóvá vált, hogy a globalizáció új szakaszában hangsúlyosabban merül fel az új globális hatalom felelősségének, az „új világ” etikájának kérdése (Küing 2009). Nemzeti érdekei viszont azt diktálják, hogy inkább csak az országot közelebbről érintő világproblémákkal foglalkozzon nagyobb ambícióval (klímaváltozás, népességszaporodás, Észak-Korea nukleáris programjai), viszont több, ma már nagyon égető kérdésben csak visszafogottan nyilvánuljon meg (közel-keleti menekültek ügye, afrikai Ebola-járvány stb.).

Külgazdasági dokumentumai azt a benyomást keltik, hogy Kína a fejlődő országok számára nagyvonalú segélyezési programokat működtet. Egyes vezető közgazdászok szerint viszont nagyon is önös érdekek vezérik Kínát a harmadik világbeli fejlesztésekben (Lin, Wang 2017), azaz befolyásának kiterjesztésében minél több szektorra és régióra. A gyarmattartók, majd a Szovjetunió, illetve Amerika után most Kína a nyersanyagok exportjának címzettje. Ezért a fejlődő országokban továbbra is igencsak reménytelen a gazdaságszerkezet korszerűsítése.

Generális kérdés, hogy a világ mennyire fogadja el az „à la China” globalizációt? *A Kína-féle globalizáció modus vivendije számtalan gyakorlati kérdést vet fel. Ezek közé tartozik, hogy Kína sajátos üzleti kultúrája tartósan elválik-e, s milyen mértékben*

a nyitott világgazdaságban hosszú idő alatt általánossá vált gyakorlattól. Elképzelhető egy olyan forgatókönyv is, hogy miközben éppen a globális gazdasági kapcsolatokat elmélyítése érdekében Kína gazdaságpolitikája tovább liberalizálódik, és ennek megfelelően közeledik a nyugati szabályozási formákhoz, ragaszkodik a saját üzleti kultúrájának néhány eleméhez is. (Melyek között a türelmet igénylő körülményesség mellett a partnerek számára kedvezőek is léteznek, mint például az üzletkötési folyamat során tanúsított rugalmasság).

A Nyugat számára erős kihívás, hogy Kína műszaki világa saját szabványok szerint működik, melyeket a külföldi partnereivel is el akar fogadtatni. Kína olyan sajátos technológiákat fejlesztett ki, és olyan méretekben, melyek miatt indokoltnak tartja, hogy a saját szabványait átvegyék azokban az országokban, melyekben különösen sok a kínai eredetű műszaki létesítmény, berendezés. A Kínában honos szabványok „globalizálásának” indoklásához alapul szolgáló új műszaki megoldások, innovációk közül a következők a legfontosabbak:

- Az ultramagas feszültségű gazdaságos UHV villamosenergia-átviteli rendszer vonzó számos külföldi ország (például Brazília) számára. Ezért Kína azt szeretné, ha az általa más országokban kiépített rendszerek UHV szabványa általános követelménnyé válna (Corrado, Arvea 2019).
- A másik – még szélesebb körben – alkalmazásra kerülő technológiai konglomerátum a mesterséges intelligencia alkalmazásával kapcsolatos digitális rendszerek műszaki szabványosítása lehetne – beleértve az e-kereskedelmmel kapcsolatosakat is (Alibaba).
- A GPS rendszerrel versengő kínai helymeghatározási változat (Beidou) és az 5G mobilátviteli rendszer is primátust követel magának a világban, és az ezzel kapcsolatos szabványexpánzióra is lehet számítani.

Irodalom

- Appelbaum, R. P., Cao, C., Han, X., Parker, R., Simon, D. (2018): Introduction: From the world's factory to the world's innovator? In: Appelbaum, R. P., Cao, C., Han, X., Parker, R., Simon, D. (eds.): *Innovation in China: Challenging the Global Science and Technology*. Polity Press, Cambridge-Medford, 1–9.
- Bendiek, A., Godehardt, N., Schulze, D. (2019): The Age of Digital Geopolitics & Proxy War Between US and China. *IPS Inter Press Service News Agency*. <http://www.ipsnews.net/2019/07/age-digital-geopolitics-proxy-war-us-china/>
- Branstetter, L., Lardy, N. (2006): *China's Embrace of Globalization*. NBER Working Paper No. 12373. <http://doi.org/bdt29g>
- Casanova, L., Miroux, A. (2019): *The Era of Chinese Multinationals: Competing for Global Dominance*. Academic Press. <http://doi.org/d6cr>
- China and the World: Inside the Dynamics of a Changing Relationship*. Full report 2019. McKinsey Global Institute (MGI)
- China Power Project 2019: CSIS-Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/programs/china-power-project>
- China's COSCO Plan: Make Piraeus Europe's Biggest Port. *The National Herald*, 18.11. 2019.

- China's Focus on Infrastructure. The Chinese Government Has Invested Nearly \$274 Billion in Large Construction Projects Around the World in The Past 15 Years. *Global Economy and Sustainability*, 12.12.2018. <https://www.webuildvalue.com/en/global-economy-sustainability/china-s-focus-on-infrastructure.html>
- Chinas Zukunft: Die drei Strategien des Wachstums. *Sparkasse*, 22.11.2018. <https://newsroom.sparkasse.at/2018/11/22/chinas-zukunft-die-drei-strategien-des-wachstums/73039>
- Corrado, C., Arvea, M. (2019): China plans UHV transmission lines that span continents. *Energypost.eu*, 22.5.2019. <https://energypost.eu/china-plans-uhv-transmission-lines-that-span-continents/>
- Die Grenzen der Globalisierung. *Eurojournalist*, 10.2.2020. <http://eurojournalist.eu/die-grenzen-der-globalisierung/>
- Dorloff, A. (2018): Projekt Weltmacht. Wie China den globalen Aufstieg plant. *BR2*, 3.3.2018. https://www.deutschlandfunkkultur.de/projekt-weltmacht-wie-china-den-globalen-aufstieg-plant.979.de.html?dram:article_id=407037
- Du, J., Agelos, D., Douch, M., Shepotylo, O. (2020): Coronavirus won't kill globalisation – but a shakeup is inevitable. *The Conversation*, 23. 5.2020. <https://theconversation.com/coronavirus-wont-kill-globalisation-but-a-shakeup-is-inevitable-137847>
- Dubois de Prisque, E. (2019): *Sino-globalization: opportunities and pitfalls of universalism with Chinese characteristics*. Taipei Research Center for Humanities and Social Sciences. <https://www.cefc.com.hk/event/cefc-taipei-sino-globalization-opportunities-and-pitfalls-of-universalism-with-chinese-characteristics/>
- Erdősi F. (2020): *A pandémia következményei a globális szállításra 2020 első felében. Kézirat*. Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- Fercher, M. (2020): *How China Is Reshaping International Development?* Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2020/01/08/how-china-is-reshaping-international-development-pub-80703>
- Ferguson, N. (2009): What 'Chimerica' Has Wrought? *The American Interest*, 1.1.2009. <https://www.the-american-interest.com/2009/01/01/what-chimerica-hath-wrought/>
- Fontaine, R. (2020): Globalization Will Look Very Different After the Coronavirus Pandemic. *Foreign Policy*, 17.4.2020. <https://foreignpolicy.com/2020/04/17/globalization-trade-war-after-coronavirus-pandemic/>
- Frankopan, P. (2018): *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*. Bloomsbury Publishing, London–Oxford
- Green, M. (2018): *China's Maritime Silk Road: Strategic and Economic Implications for the Indo-Pacific Region*. CSIS Center for Strategic and International Studies, 2.4.2018. <https://www.csis.org/analysis/chinas-maritime-silk-road>
- Guthrie, D. (2008): *China and Globalization. The Social, Economic and Political Transformation of Chinese Society*. Routledge, New York <http://doi.org/d6cs>
- Haas, R. N. (2020): Have we reached peak globalization – and where do we go from here? *World Economic Forum*, 15.5.2020. <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/deglobalization-globalization-coronavirus-covid19-international-pandemic/>
- Hanemann, T., Rosen, D., Gao, C., Lysenko, A. (2019): *Two-Way Street: 2019 Update US-China Direct Investment Trends*. Rhodium Group <https://rhg.com/research/two-way-street-2019-update-us-china-direct-investment-trends/>
- Harold, J. (2019): China has different vision of globalisation. *Irish Examiner*, 3.4.2019. <https://www.irishexaminer.com/breakingnews/views/analysis/china-has-a-different-vision-of-globalisation-915049.html>
- Henderson, J., Appelbaum, R., Suet, Y. (2013): Globalization with Chinese characteristics: Externalization, dynamics and transformations. *Development and Change*, 6., 1221–1253. <http://doi.org/f5ghcq>
- Hoffmann, J., Wilmsmeier, G., Y. H. Lun, V. (2017): Connecting the world through global shipping networks. *Journal of Shipping and Trade* <http://doi.org/gffk9t>
- How much of Europe does China own? *BBC News*, 20.4.2019. <https://www.bbc.com/news/world-47886902>

- Huang, Y. (2017): China: A superpower, but not yet a global leader. *Small Wars Journal*, 22.4.2017. <https://smallwarsjournal.com/news/hl/china-a-superpower-but-not-yet-a-global-leader>
- Hui, Z. (2019): Chinas neuer Beitrag für die Welt: Neuartige Globalisierung und Global Governance. *China Heute*, 27.6.2019. http://german.chinatoday.com.cn/2018/jdschwerpunkt/201906/t20190627_800171791.html
- Innovative China: New Drivers of Growth*. World Bank Group, DRC, Washington DC. <http://doi.org/d6ct>
- Jia, W. (2009): Chiglobalization? A Cultural Argument. In: Guo, S., Guo, B. (eds.): *Greater China in an Era of Globalization*. Lexington Books, New York, 17–26.
- Jia, W. (2017): *Now, Globalization With Chinese Characteristics*. <https://yaleglobal.yale.edu/content/now-globalization-chinese-characteristics>
- Kashmeri, S. A. (2019): *China's Grand Strategy: Weaving a New Silk Road to Global Primacy*. Praeger
- Kemp, J. (2019): China has replaced U.S. as locomotive of global economy. *Reuters*, 5.11.2019. <https://www.reuters.com/article/us-economy-global-kemp-column/china-has-replaced-u-s-as-locomotive-of-global-economy-kemp-idUSKBN1XF211>
- Kherbash, O., Mocan, M. (2015): A review of logistics and transport sector as a factor of globalization. *Procedia Economics and Finance*, 27., 42–47. <http://doi.org/d6cv>
- Kolodko, G.W. (2020): *China and the Future of Globalization: The Political Economy of China's Rise*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA. <http://doi.org/d6cw>
- Küing, H. (2009): *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*. Wipf and Stock
- Lee, K-F. (2018): *AI Superpowers: China, Silicon Valley, and the New World Order*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston
- Li, Z., Gallagher, P. K., Mauzeralla, D. (2020): China's global power: Estimating Chinese foreign direct investment in the electric power sector. *Energy Policy*, 136. <http://doi.org/ggmb67>
- Lin, J. Y., Wang, Y. (2017): *Going Beyond Aid: Development Cooperation for Structural Transformation*. Cambridge University Press <http://doi.org/d6cx>
- Löw, R., Witt-Löw K. (2018): *Weltmacht China*. Residenz Verlag
- Mariotti, I. (2014): *Transport and Logistics in a Globalizing World: A Focus on Italy*. Springer, Politecnico di Milano <http://doi.org/d6cz>
- Moramudali, U. (2020): The Hambantota Port deal: Myths and realities. *The Diplomat*, 1.1.2020. <https://thediplomat.com/2020/01/the-hambantota-port-deal-myths-and-realities/>
- Nash-Hoff, M. (2018): Should We Allow the Chinese to Buy Any US Company They Want? *Industry Week*, 9.1.2018. <https://www.industryweek.com/the-economy/article/22024894/should-we-allow-the-chinese-to-buy-any-us-company-they-want>
- Nayyar, S., Ingilizian, Z. (2018): *Future of Consumption in Fast-Growth Consumer Markets: China*. World Economic Forum http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Consumption_in_Fast_Growth_Consumer_Markets_China.pdf
- Papp V. A. (2018): A globalizáció 2.0 kínai külpolitikája: Interjú Öexc. Kusai Sándorral. Antall József Tudásközpont, 2018.05.03. <https://archive.ajtk.hu/kutatoiblog/238/a-globalizacio-20-kinai-kuilpolitikaja-interju-oexc-kusai-sandorral/>
- Percy, J. (2019): Chinese FDI to the EU's Top 4 Economies China. *Briefing News*, 8.5.2019. <https://www.china-briefing.com/news/chinese-fdi-eu-top-4-economies/>
- Rhodes, E. (2020): Digital transformation in China: opportunities. *Asia Times*, 24.1.2020. <https://asia-times.com/2020/01/digital-transformation-in-china-opportunities-for-businesses/>
- Rupei, M. (2019): *Made in China - The New Globalisation*. Central Banking. The IFF China Report. <https://www.centralbanking.com/central-banks/economics/4129816/made-in-china-the-new-globalisation>
- Scheuer, S. (2018): *Der Masterplan: Chinas Weg zur Hightech-Weltherrschaft*. Verlag Herder
- Sieren, F. (2018): *Zukunft? China! Wie die neue Supermacht unser Leben, unsere Politik, unsere Wirtschaft verändert*. Penguin Verlag
- Statistical Yearbook of China 2019*. <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2019/indexeh.htm>
- Suokas, J. (2018): China invests in 42 overseas ports under Belt and Road project. *gbtimes*, 27.6.2018. <https://gbtimes.com/china-invests-in-42-overseas-ports-under-belt-and-road-project>

- Szunomár Á. (2012): *A Kínai Népköztársaság nagyhatalmi ambíciói, szerepvállalása és partnerei a XXI. században*. Tézisgyűjtemény PhD-értekezéshez. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest
- McIntyre, D.A. (2012): The most popular American companies in China. *24/7 Wall St.*, 3.1.2012. <https://247wallst.com/special-report/2012/01/03/the-most-popular-american-companies-in-china/>
- Thornton, W. H. (2007): Sino-globalization: Politics of the CCP/TNC Symbiosis. *New Political Science*, 2., 211–235. <http://doi.org/d33pdz>
- Thornton, W. H., Thornton, S. H. (2018): Sino-globalisation: The China model after Dengism. *China Report*, 2., 213–230. <http://doi.org/d6c2>
- van der Putten, F. P. (2019): *European Seaports and Chinese Strategic Influence: The Relevance of the Maritime Silk Road for the Netherlands*. *Clingendael Report*. The Clingendael Institute, The Hague https://www.clingendael.org/sites/default/files/2019-12/Report_European_ports_and_Chinese_influence_December_2019.pdf
- Vers une sinoglobalisation. Conférence de Madeleine Barbier, rédactrice en chef du magazine *Chine Plus*. <http://www.azenda.re/sorties/vers-une-sinoglobalisation.html>
- von Hofen, M. (2019): Chinas langer Marsch an die Weltspitze. *Investmentplattform*, 6.3.2013. <https://www.investmentplattformchina.de/chinas-langer-marsch-an-die-weltspitze/>
- Vörös Z. (2013): Kína, a regionális nagyhatalom: Multipoláris világrend az unipoláris világrend intézményi struktúráinak megtartásával? In: Grünhut Z., Vörös Z. (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*. Publikon Kiadó, Pécs, 205–229.
- Vörös Z. (2014): *Kínai sakkjátssza*. Publikon Kiadó, Pécs
- Wang, H., Miao, L. (2019): *Handbook on China and Globalisation*. Edward Elgar, Cheltenham <http://doi.org/d6c3>
- Wang, L., Zheng, Y., Ducruet, C., Zhang, F. (2019): Investment strategy of Chinese terminal operators along the “21st-Century Maritime Silk Road”. *Sustainability*, 7., 1–21. <http://doi.org/d6c4>
- Wang, N. (2019): China, Reich des Lichts: Das Land hilft dabei, die Welt in eine bessere Zukunft zu führen. *Der Tagesspiegel*, 05.09.2019.
- World Trade Statistical Review 2018 - World Trade Organization*. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf
- Yafei, H. (2017): China’s new role in global governance: Shaping the emerging world order. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 3., 341–355. <http://doi.org/d6c5>
- Yafei, H. (2018): China’s new role in global governance. *China and US Focus*, 14.9.2018. <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/chinas-new-role-in-global-governance>
- Zenglein, M. J., Holzmann, A. (2019): *Evolving Made in China 2025: China’s Industrial Policy in the Quest for Global Tech Leadership*. Mercator Institute for China Studies, Berlin https://www.merics.org/sites/default/files/2019-07/MPOC_8_MadeinChina_2025_final.pdf

A bizalom kultúrájának próbatétele A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív anyagi helyzet összefüggései a bizalommal járványidőszakban

*The culture of trust is on trial.
Links among physical and mental health, social relations,
subjective welfare and trust during pandemic*

GRÜNHUT ZOLTÁN, BODOR ÁKOS

GRÜNHUT Zoltán: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; grunhut@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6399-4274>

BODOR Ákos: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; bodor@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5317-8561>

KULCSSZAVAK: bizalom és bizalom kultúrája; koronavírus; European Social Survey

ABSZTRAKT: A tanulmány kiindulópontja az, hogy a koronavírus miatti járvány és intézkedések fokozottan érinthették azokat, akik már a krízisperiódus előtt is fizikai/lelki egészségi problémákkal küzdöttek, társas kapcsolataikat tekintve elszigeteltek voltak, és/vagy az anyagi lehetőségeik tükrében megélhetési nehézségekkel birkóztak. Az ezen élethelyzetekben lévők okkal tekinthetők veszélyeztetetteknek, különösen egy olyan járványidőszakban, amely az említett nehézségeket fokozza. Evidencia, hogy ezen élethelyzetek megterhelőek az egyének számára, miként az is könnyen belátható: a nevezett problémákkal küzdők társadalmi szintű aránya hatással van az adott ország kilitására. Ez az egyéni és társadalmi hatás természetesen értelmezhető közvetlenül, de megragadható úgy is, mint ami befolyásolja az egyén bizalmát, társadalmi szinten a bizalom kultúráját.

Kézenfekvő annak a magyarázata, hogy miért a bizalmat kívánja a nevezett problémákkal összefüggésbe hozni a tanulmány: a fizikai és lelki egészség, a társas kapcsolatok, illetve az anyagi boldogulás terén mutatkozó egyéni nehézségek káros hatással vannak a társadalmi együttélés szövetére, holott éppen igényelnék azt, mint a segítő támogatás alapját. Ezen elméleti feltételezést teszi megragadhatóvá a bizalom fogalma, egész pontosan Sztompka érvelése a bizalom kultúrájáról, amely koncepciót felhasználva empirikusan is vizsgálható kérdéseket kapunk. A tanulmányban közölt eredmények megerősítik, hogy a nevezett kedvezőtlen élethelyzetek valóban aláássák az egyén bizalmát, miközben az is világosan kiderül: azon társadalmakban, ahol magas az ilyesféle problémáktól érintettek aránya, ott alacsonyabb a bizalom szintje.

Noha az elméleti összefüggések igazolására használt adatok még a járvány előtti időszakból valók, ám a tanulmány okfejtése alapján bizonyosan állíthatjuk: ha közben növekedett a veszélyeztetettek száma, e tendencia mindenképpen káros hatással van az egyén bizalmán túl a megfelelő társadalmi működéshez szükséges bizalom kultúrájára is.

Zoltán GRÜNHUT: *research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; grunhut@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6399-4274>*

Ákos BODOR: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u.22., H-7621 Pécs, Hungary; bodor@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5317-8561>

KEYWORDS: trust and the culture of trust; coronavirus; European Social Survey

ABSTRACT: The paper identifies four interrelated dimensions that can describe the status of being seriously impacted by the SARS-CoV-2 (commonly called as the coronavirus) pandemic and its complex consequences. These dimensions are physical health, mental health, social relations, and subjective welfare. The study argues that people who had to face hardships regarding their existential conditions already before the pandemic, were particularly 'harmed' by pandemic measures. While this unfavourable status means diverse individual problems, distresses, and sufferings, the paper claims that the number of 'harmed' people in a given society also affects the prospects of that specific country. Therefore, both micro and macro aspects should be considered, or even more, they need to be linked in order to better grasp their interdependence.

The paper addresses this theoretical task by invoking the conceptual framework of Piotr Sztompka about trust. In his book, Sztompka outlines the multilevel, agent-structure framed, and circularly linked constellation of the social becoming of trust. This dynamic process is about the way micro level (individual) trust dispositions and traits as well as trust capitals contribute to the culture of trust (or distrust) as a macro phenomenon. Circularity is relevant since the culture of trust (or distrust) as a social pattern or reference is always reflected in the structural backgrounds that shape the agents' trust components.

Through Sztompka's theoretical lens it is possible to adequately integrate the aforementioned dimensions of being 'harmed' into this micro-macro constellation, and propose empirically relevant questions like: (1) how these unfavourable individual existential states influence the given subjects' trust?; and (2) how the number of 'harmed' people in a society has an effect on the culture of trust?

The paper inquires these questions by diverse statistical methods on data obtained from the European Social Survey. Concluding results suggest that: (1) people who have hardships with their physical/mental health, live in social isolation, and/or deal with serious income problems, their trust towards others is much more constrained; (2) in countries with relevant number of 'harmed' people the culture of trust is weak and vulnerable, struggles with many dysfunctional dynamics and mechanisms; (3) in countries that the culture of distrust pervades 'unharmed' people are also more distrustful.

Bevezetés

A SARS-CoV-2 (koronavírus) okozta pandémiát az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2020. március 11-én nyilvánította világjárvánnyá. Globális szétterjedése az elmúlt évtizedek legsúlyosabb egészségügyi kihívásává fajult. Az egyes országokban tömeges szintű megbetegedéseken és elhalálozásokon túl, a járvány, illetőleg annak megelőzése, kezelése mindenütt szigorú intézkedéseket hozott magával: kijárási korlátozásokat, határzárakat, különböző tiltó szabályozásokat a társas érintkezésekkel, csoportos rendezvényekkel, iskolába és munkába járással, szabadidőtöltéssel kapcsolatban. E prevenciók célú intézkedések következtében számos szektor tulajdonképpen leállt, általános gazdasági (termelési és fogyasztási) recessziót, munkanélküliséget, s inflációt kiváltva. Szinte minden országban megnövekedtek az államháztartási kiadások, a folyó költségvetésekben átcsoportosításokat kellett végrehajtani, miközben a bevételek visszaestek. Mindezek mi-

att, noha az életvédelem a legfontosabb feladat a járványidőszak során, mégis indokolt a negatív hatásoknak való kitettségét átfogóbban értelmezni, hiszen a krízis nem kizárólag egészségügyi természetű. Tanulmányunkkal elsősorban egy ilyesféle feltáró munkához kívánunk hozzájárulni. A veszélyeztetettség négy dimenzióját különböztetjük meg: fizikai egészség, lelki egészség, társas kapcsolatok, szubjektív anyagi helyzet (azaz annak megítélése, hogy a háztartás jövedelméből hogyan lehet boldogulni).

E dimenziók kiválasztása részint önkényes, amennyiben egészen más szempontok mentén is lehetne vizsgálni a járványidőszaki veszélyeztetettséget. Ennek ellenére érdemes figyelembe venni néhány közös aspektust a nevezett dimenziók vonatkozásában. Egyrészt mindegyikre igaz, hogy a járványkonstellációs hatások (vagyis a megbetegedés fenyegetésének terhei és a különböző megelőzési intézkedések kedvezőtlen velejárói) közvetlenül érintik, mégpedig fokozzák e dimenziók jelentőségét. Tehát azok számára, akik kihívásokkal küzdenek fizikai egészségüket, lelki egészségüket, társas kapcsolataikat és/vagy szubjektív anyagi helyzetüket tekintve, a járványidőszak további nehézségekkel súlyosbítja a már amúgy is meglévő problémáikat.

Másrészt a kiválasztott dimenziók, miközben tartalmilag jól elkülöníthető egyéni kihívásokra utalnak, mégis könnyen összekapcsolódhatnak, s generatív módon felerősíthetik egymást valamilyen komplexebb tehertétellel, különösen egy olyan, mindenkit érintő, sokrétű bizonytalanságokat kiváltó vész helyzetben, mint amilyen a koronavírus miatti világvárvány. Vagyis a veszélyeztetettség négy olyan formájával foglalkozunk alább, amelyek között interrelációs viszony áll fenn: alaphelyzetben egyik sem feltételezi okvetlenül a másikat, de bármelyik tartós és súlyos kibontakozása esetén számot kell vetni a többi felerősödésének kockázatával is.

Harmadrészt mindegyik dimenzió olyan, amelyekkel az érintettek támogatást élvezve könnyebben birkózhatnak meg, mint egyedül. Egy társadalom szűklátókörűségét bizonyítja, ha e kihívásokat pusztán individuális problémákként fogja fel. A fizikai egészség, a lelki egészség, a társas kapcsolatok és/vagy a szubjektív anyagi helyzet tekintetében jelentős kihívásokkal küzdő egyének magas aránya egy adott társadalomban arra utal, hogy az embertársi összetartozás mély törésektől terhes. Egy ilyen társadalomban nemcsak a fokozottan veszélyeztetett egyéneknek nehezebbek a mindennapjaik járványidőszakban, de általában a teljes közösség kilábalási esélyei is rosszabbak, mivel az összetartozás további sérülésének eshetősége aláássa a regeneráció eredményességét. Azaz a négy kiválasztott dimenzióknak egyaránt olyan tartalmakra reflektálnak, amelyeket kapcsolatba lehet hozni a társadalmi összetartozással. Ezt a feltételezett összefüggést Piotr Sztompka (1999) elmélete, a bizalom kultúrája alapján fogjuk egyrészt tartalmilag kibontani, másrészt empirikusan vizsgálni.

Írásunk felépítését illetően a következőket érdemes előrebocsátani: először áttekintjük a veszélyeztetettség négy dimenzióját és értelmezzük azok jelentés-

tartományait. Ezt követően kísérletet teszünk e dimenziók elméleti elhelyezésére Sztompka modelljében. A bizalom kultúráját a társadalmi összetartozás szempontjából fogjuk értelmezni. Az érdekel tehát minket, hogy milyenek az embertársak egymás közötti viszonyrendszerei, mi mondható el az emberek politikai-közéleti részvételi hajlandóságáról és aktivitásáról, továbbá mennyiben toleránsak és szolidárisak a mássággal. Sztompkával egyetértve úgy gondoljuk, hogy a veszélyeztetettség dimenziói, amelyek a lengyel szerző elméleti keretében személyes jellemvonásokként és társadalmi kedélyállapotokként jelennek meg, okai és egyben okozatai is a bizalom kultúrájának (avagy éppen a bizalmatlanság térnyerésének), azaz a társadalmi összetartozás állapotának.

A tanulmány második részében statisztikai elemzésekkel vizsgáljuk a sztopmkai modell belső összefüggéseit, illetve kiemelten a veszélyeztetettségnek való kitettséget különböző országokban. Elemzésünk során főként szubjektív mutatókat – egyéni percepciókat – használunk. Az számít tehát, miként jellemzik önmagukat, önnön státuszaikat és állapotait az emberek. Adatforrásunk az *European Social Survey* (ESS) négy, 2012 és 2018 közötti hulláma. Említett forrást elemezve lehetőségünk van országos reprezentatív, nagymintás adatokat vizsgálni, illetve azok tükrében komparatív képet rajzolni. E törekvés nem egyedülálló a hazai tudósközösségben a járványidőszaki nehézségek elemzése szempontjából (lásd Albert, Dávid 2020a,b; Csizmadia, Illéssy 2020; Ferencz 2020; Messing, Ságvári 2020; Messing et al. 2020).

A veszélyeztetettség négy dimenziója

Az egyén fizikai egészségének állapota, minden kétséget kizáróan, a legadekvátabb veszélyeztetettségi dimenzió a járványterjedés szempontjából. Mivel a koronavírus fenyegetőbb a krónikus betegségekkel küzdő, funkcionálisan károsodott szervezetű emberekre, így okvetlenül fontos képet kapni arról, hogy a lakosság hány százaléka gondolja önmagáról, hogy az egészségi állapota rossz. Lehet, hogy ezen öndiagnózisok nem, vagy csak részben alátámaszthatóak orvosilag, mégis valamilyen módon igazoltak az egyének számára, kifejezik tehát azt, miként gondolkodnak a válaszadók saját egészségük sérülékenységéről, mennyiben bíznak testük ellenálló képességében. Ehhez képest másodlagos, hogy ezen önjellemzések esetleg inkább lelki eredetűek, mint testi tapasztalattal összefüggőek. Akik úgy vélik, hogy egészségi állapotuk rossz, azok mindenképpen veszélyeztetettek abban az értelemben, hogy a kitettségük egészségügyi és/vagy pszichológiai értelemben valós.

A járványidőszaki intézkedéseknek, összevetve a fizikai egészség megóvása érdekében tett erőfeszítésekkel, kevésbé van homlokterében a lelki egészség romlásának megakadályozása. Természetesen a prioritások tükrében ez elfogadható, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a pszichés egyensúly sérülésének veszélye

nem fokozódna járványidőszakban. A mindenkit érintő testi fenyegetettség, a fizikai távolságtartás előírása, a személyes tér beszűkülése, az egyéni rutinok megváltoztatásának szüksége, a társas érintkezések mérséklődése, az általános bizonytalanság, vagy a gazdasági recesszió – hogy másokat ne is említsünk – egyértelmű kihívást jelentenek az egyén lelki egészségére. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk a mentálhigiéniai sérülések tekintetében, két – kellően absztrahálható – aspektus mindenképpen beszédes. Az egyik a boldogtalanság, az a csálódottságot és kilátástalanságot kifejező, szenvedésteli mentális-emocionális kedélyállapot, amikor már nem az öröm, a jókedv, a pozitív élmények és tapasztalatok hiánya, vagy az ezeket beárnyékoló veszteségek, sikertelenségek és szorongások eluralkodása a legfőbb fenyegetés a szubjektumra nézve, hanem a lelki meghasadás terhe, azaz az önalakításról való lemondás eshetősége (Haybron 2000, 2013). Hasonló jelentéstartományban mozog az önelégedetlenség is. Ennek kiváltó oka az, amikor az egyén mind az önbecsülését elveszíti kudarcsorozatok miatt, mind a társas érintkezéseiből leszűrt tapasztalata szerint mások nem ismerik el, nem tartják sokra a személyét és teljesítményeit. Az ilyen élmények elszenedője hajlamossá válik arra, hogy bent ragadjon a tehetetlenségben, kiégettséget és motiválatlanságot érezzen, a lemondás-feladás örvényébe sodródjon, s saját önképét destruktív módon rombolja (Kekes 1988; Nozick 1989).

A veszélyeztetettség szempontjából beszélni kell a társas kapcsolatokról is, hiszen azokra minden embernek szüksége van, még ha az érintkezések gyakoriságának igénye személyenként változó lehet is. A járványidőszaki intézkedések egyik első lépése volt a társas kapcsolatok korlátozása a fizikai távolságtartás előírásával, illetve az otthonmaradás szorgalmazásával. Ennek hatásait nem szabad lebecsülni, mivel a társas érintkezések során nemcsak érzéseinket, élményeinket, tapasztalatainkat, gondolatainkat osztjuk meg partnereinkkel, szubjektív reflexiók, kritikai észrevételek, esetleg egyszerűen csak a meghallgatva lenni állapot végett, de a másik féllel való interakció során mindig megalkotjuk és újraalkotjuk is magunkat (Jaeggi 2014). Ezt tesszük egyrészt narratív formában azon önkifejezések által, amiket mondunk, amikről véleményt alkotunk, ahogyan elbeszéljük magunkat, illetve a magunk körül észlelt dolgokat, eseményeket, összefüggéseket. Másrészt végezzük ezt performatívan is tetteinkkel, szokásainkkal, rutincselekvéseinkkel, külső megjelenésünkkel, magatartásainkkal (Cavell 1976). Társas kapcsolatokra van tehát szükség ahhoz, hogy magunk lehessünk; hogy produkálhassuk azon tulajdonságainkat és ismerveinket, amelyeken változtatni szeretnénk, s reprodukálhassuk azokat, amelyeket megőrizni akarunk. A társas kapcsolatok nélkül maradó egyén nemcsak az embertársaihoz való viszonyulásait veszíti el, de az önmagához való reflexív és kritikai hozzáállás kapaszkodóit is (Honneth 2007).

Végezetül a szubjektív anyagi helyzet alatt a háztartás jövedelméből való boldogulás egyéni megítélését értjük. E dimenzió tartalma esetében nemcsak szubjektív vélekedésekre támaszkodunk, hanem elfogadjuk azt is: nem lehet objektív módon megállapítani, mi az a jövedelem, aminek már elégségesnek kell

lennie egy bizonyos létszámú háztartás számára; vagyis azonos jövedelemből, saját megítélésük szerint, teljesen eltérő módon boldogulhatnak különböző háztartások, azaz bárkinek lehetnek – jövedelmi szintjétől függetlenül – megélhetési nehézségei. Azért alkalmazzuk ezt a tágabb értelmezést, mert álláspontunk szerint, akik úgy vélik, nehezen boldogulnak jövedelmükből, azok számára a járványidőszak – különböző okok miatt (esetleges jövedelemcsökkenés, állásváltás-állásvállalás nehézsége, infláció és drágulás) – fokozott anyagi nehézségeket hozhat. Ennek alapján pedig okkal tarthatjuk őket veszélyeztetettnek.

A bizalom (bizalmatlanság) kultúrája és abban a veszélyeztetettség dimenziói

Sztompka koncepciója abban az értelemben egyedülálló kísérlet a szociológiai jellegű bizalomelméletek között, hogy két szempontból is szintetizáló szándékú (Bodor, Grünhut 2015). Egyrészt teoretikus leírását kívánja adni a bizalom társadalmivá válásának, vagyis arra ad átfogó magyarázatot, hogy az egyének szintjéről, az egyéni interakciókból kibontakozva miként lesz társadalmi jelenséggé, strukturálisan is kereteket adó viszonyrendszer-elvvé a bizalom (vagy bizalmatlanság). Ebben a bizalom mikro- és makrolencsésű kutatásainak szintetizálását kell felismernünk. Másfelől Sztompka figyelmet fordít modelljében a bizalomkutatás három legfőbb elméleti irányzatának – a racionális döntést követő, a pszichológiai diszpozíciókra összpontosító, valamint a kulturális minták referenciaértékét hangsúlyozó okfejtések – kapcsolódási lehetőségeire is (Grünhut et al. 2019a). Giddens (1984) strukturációs érvelését alapul véve, a bizalom kultúrája tehát egy olyan koncepció, amely minden elemében a humán ágencia és az azt körülölelő intézményi közeg kölcsönhatása során formálódó dinamikákat próbálja beazonosítani egy generatív jelenség – a bizalom (bizalmatlanság) – társadalmivá válásának elméleti leírásához.

Sztompka (1999) az egyes komponenseket lineáris oksági rendbe kapcsolja, azonban a teljes modelljére hangsúlyozottan körkörös kauzalitást fogad el. Ami tehát magyarázza a bizalom kultúráját, azt egy átfogóbb lencsén keresztül nézve magyarázza maga a bizalom kultúrája is. Éppen ezért, amikor a lengyel szerző modellje első elemeként makrotársadalmi strukturális kontextusról értekezik, akkor azt úgy kell elképzelnünk, mint ami ráépül egy történelmi léptékben formálódott kulturális talapzatra: magára a bizalom (bizalmatlanság) kultúrájára. E strukturális tényezőket Sztompka öt csoportba sorolja. Ezek: normatív egység (jog, erkölcs, szokások), stabilitás (intézményi folytonosság, strukturális rend, kiszámítható reformok), átláthatóság (intézmények, intézményi szereplők működésének nyomon követhetősége, információk megismerhetősége), elszámoltathatóság (intézmények, intézményi szereplők felelősségre vonhatósága, változtatathatósága), familiaritás (szélesen vett társadalmi közegben – építészet, divat,

diskurzusrend, közlekedési stílus stb. – érvényesülő megszokottság) (Sztompka 1999, 122–125.).

E strukturális tényezők keretezik, egyúttal megalapozzák a bizalom kultúrája szempontjából releváns egyéni komponenseket. Ezek egyik csoportját Sztompka individuális tőketényezőkként írja le (Sztompka 1999, 126–132.). A bourdieu-i logikát követve azért tőketényezők ezen elemek, mert a társadalmi struktúrán belüli tételérések során előnyökre válhatnak. Értelemszerűen, ezen elemeken keresztül integrálja modelljébe a lengyel szerző a racionális döntés bizalomelméleti érvelését. A tőketényezők nyolc típusát különbözteti meg Sztompka (de teoretikusan nem kizárható ezek bővítése). A társadalmi státusz, pozíció, szereppresztízs szempontjából releváns tényezőkről van szó: anyagi jólét, biztos munkahely, társadalmi szerepek pluralitása, hatalom- és befolyásolási képesség, iskolázottság, társas érintkezések szövete, családi közeg, vallásosság.

Ezekhez képest egyéni diszpozícióknak tekinthetők azok az inkább morális-emocionális impulzusú, pszichológiailag releváns személyiségjegyek, amelyek az individuális gondolkodásmódot befolyásoló beállítódásokra reflektálnak Sztompka modelljében (Sztompka 1999, 125–126.). Miközben e komponensek jelentéstartományát csupán körülíróan adja meg a lengyel szerző, egy fontos kritériumot azért rögzít: nevezett egyéni jellemvonások összeolvadnak egy társadalmi kedélyállapottá, amely visszahat az emberek diszpozícióira. Azaz a modell egészére érvényes mikro-makro kölcsönhatás e dimenzió esetében sajátos konstellációs dinamikaként is érvényes. Talán nem hibátlan Sztompka érvelése, abban viszont mindenképpen egyet tudunk vele érteni, hogy az egyéni jellemvonások gyors változásainak eshetőségét akarja kiiktatni a társadalmi kedélyállapot referenciakorlátjával. Ellentétpárokon keresztül azonosítja Sztompka a kérdéses jellemvonásokat: optimizmus/pesszimizmus, jövőorientáció/hagyománykövetés, magas/alacsony aspirációs szint, aktivitás-/passzivitáshajlam, siker-/alkalmazkodás-orientáció, újtáskészség/konformitás. Ezek befolyásolják tehát az egyéni megismeréseket-gondolkodásmódokat, amelyekből kibontakozik egy mintává váló, s így ugyanezen személyes jellemvonásokra visszaható társadalmi kedélyállapot. Tanulmányunkban ezen elemek tekintetében találjuk kifejezetten illeszkedőnek a veszélyeztetettség dimenzióinak elméleti elhelyezését. Merthogy megítélésünk szerint a fizikai egészség, a lelki egészség, a társas kapcsolatok, s a szubjektív anyagi helyzet okvetlenül jellemvonásbeli és kedélyállapotbeli kifejeződéssel bírnak. Egész pontosan a veszélyeztetettség, vagyis a rossz egészségi állapot, a boldogtalanság/önelégedetlenség, az egyedüllét (társas elszigetelődés), s a nehéz anyagi boldogulás aláása az optimizmust, a jövőorientációt, a magas aspirációs szintet, az aktivitásra való hajlandóságot, a sikerorientációt, az újtási (kockázatkeresési) kedvet. A veszélyeztetettség tehát egyfajta konkretizálási és operacionalizálási jelentőséggel bír Sztompka modelljével összekapcsolva.

A strukturális és az egyéni tényezők bemutatását követően térhetünk át magára a bizalomra (bizalmatlanságra), ami Sztompka szerint tehát történelmi lép-

tékű kulturális talapzatként értelmezhető, s ennek értelmében makrosíkon azonosítható. Ugyanakkor bizalmat (avagy éppen bizalmatlanságot) mindig az adott kulturális-strukturális közegben élő emberek érznek, azaz mikroszintű relevanciája legalább annyira van a jelenségnek. A bizalom funkcióit (illetve a bizalmatlanság diszfunkcióit) a lengyel szerző éppen ezért egyéni és társadalmi síkon adja meg (Sztompka 1999, 102–118.). Elég számba venni a bizalom hatásait ahhoz, hogy a bizalmatlanság negatív következményeit értsük. Mikrosíkon a bizalom felszabadítja a humán kvalitásokat és kapacitásokat; ösztönzi a kreativitást, az újítást, a kritikai szemléletet; elősegíti az interakciókat, azok tartalmasságát, tartósságát, közvetlenségét, intimitásuk mélyülését. Oldja a gyanakvást és kontrolligényt; támogatja a részvételi kedvet, s fékezi a rutinkövetés fásultságát. Társadalmi funkciói között a bizalom támogatja a mobilitást, a közös gondolkodást, a kollektív felelősségvállalást, a bevonást, a hálózatok bővülését, s az együttműködések érvényesülését. Mérsékli a közönyösséget a társadalmi ügyek vonatkozásában. Segíti a konstruktív vitát, a konszenzuseresést. Serkenti a szolidaritást, az empátiát, az egyenlőtlenségek elleni fellépést. Előmozdítja a be- és elfogadást, a toleranciát, a pluralizmus minden formáját, a különbözőségek legitimitását. Megszilárdítja az egyén közösséghez tartozását és identitását; ösztönzi a közösségért való áldozatvállalást és az önkéntességet. Egy efféle kulturális talapzatra, az embertársi viszonyrendszerek ilyen jellegű összekapcsoló szövetére épülhetnek fel azok a strukturális tényezők, amelyek normatív egységet, stabilitást, átláthatóságot, elszámoltathatóságot és familiaritást adnak, progresszíven hozzájárulva ezzel az egyéni töketélyezőkhöz és jellemvonásokhoz (illetve azokból kibontakozva a társadalmi kedélyállapothoz). Ha pedig a struktúrák és az azokkal kölcsönhatásban cselekvő egyének egymás közötti interakciói bizalomtelítettek, akkor együttesen létrehozzák a bizalom légkörét, azaz reprodukálják magát a bizalom kultúráját.

A bizalmat három fókuszponton keresztül próbáljuk azonosítani, reflektálva a fenti jelentéstartalmakra: embertársak egymás közötti viszonyrendszerei, az emberek politikai-közéleti részvételi hajlandósága és aktivitása (amelyben az intézményi közeghez való viszonyulás mutatkozik meg), valamint a másság iránti nyitottság (az énből kivetített imaginárius Mi helyett, az éntől különböző Másik elfogadása). Az embertársak közötti viszonyrendszert az ún. „bizalomskálával” mérjük (Uslaner 2002). Ez az eszköz három aspektusra utal: megbízhatóság, tisztességesség, segítőkészség. A három együtt túlmutat a viszonyrendszer pusztán instrumentális-rationális eshetőségén, amennyiben a tisztességesség és segítőkészség mindenképpen emocionális-morális viszonyulást feltételez (lásd Grünhut et al. 2019a, b).

A politikai-közéleti részvétel reflektál mind az embertársakhoz, mind az intézményekhez való viszonyulásra, azaz magára a strukturációs konstellációra. A részvétel két szinten érhető meg: egyfelől ismerni kell a hajlandóságot, másrészt magát az aktivitási dinamikát. A hajlandóságra utal a politikai hatékonyságérzet

(*political efficacy*), ami kifejezi az egyén közpolitikák (*policies*), politikai hatalomgyakorlás (*politics*), továbbá politikai intézményközeg (*polity*) iránti bizalmát, illetve az azzal kapcsolatos vélekedéseit: mennyiben látja magát képesnek a politikai folyamatok befolyásolására (struktúra és ágencia relációjának megítélése) (Sulitzeanu-Kenan, Halperin 2013). Ha az egyénnek erősebb a politikai hatékonyságérzete, akkor magasabb a hajlandósága a részvételre. Az aktivitások végrehajtása tehát előfeltételez valamilyen intencióébredéstől hajlandóságot.

Végezetül a másság iránti nyitottság lencséjén keresztül azt akarjuk vizsgálni szemponttá tenni, hogy az egyének bizalomérzete valóban rendelkezik-e az univerzalitás kritériumával, azaz képes meghaladni az azonosság korlátait, s elfogadni a Másikat. E reflexív és kritikai jellegű progresszivitás elengedhetetlen ahhoz, hogy az egyén felszabadítsa embertársaival meglévő viszonyrendszereit a (kulturális-tradicionális, haszonmaximalizáló racionális, vagy egyéb sémaszerű) referenciakényszerek alól, s segítse ezzel a saját – egyedi és egyszeri – szubjektivitása kibontakozását. A másság elfogadásával, a Másik irányában tett bizalommutatással az egyén ugyanis bővíti azt az elméleti teret, amelyen belül önmagát konstituálhatja (Brons 2015).

Adatok és eredmények

Elméleti okfejtéseink empirikus alátámasztásaként a következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a sztompkai keretben elhelyezett veszélyeztetettség dimenziók, valamint különböző egyéni tőketényezők milyen összefüggést mutatnak a bizalom megragadásához használt tartalmakkal (vagyis az embertársak egymás közötti viszonyrendszereivel, a politikai-közéleti részvételi hajlandósággal és aktivitással, továbbá a másság iránti nyitottsággal). Ezt lineáris regressziós modellekkel vizsgáljuk. E modellek függő változóit a bizalomtartalmak adják, míg a magyarázó változók sora mindegyik modellben ugyanaz: a veszélyeztetettség dimenziók, valamint különböző egyéni tőketényezők [itt szükséges megjegyezni: a tőketényezők között elsősorban szociodemográfiai változókat vonunk be, ami Sztompka érvelésétől nem idegen, s az átfogóbb szakirodalomban is e mutatókat releváns, a bizalom szintjét befolyásolni képes tényezőkként veszik számba (lásd Uslaner 2002)]. A modell-számítások előtt két információközlést szükséges megtenni a pontos interpretáció végett: egyrészt a méréshez használt változóinkat indokolt kifejteni (1. táblázat), másrészt e változók leíró statisztikai adatait bemutatni (2. táblázat).

1. táblázat: A felhasznált változók, illetve egyes esetekben azok újrakódolása
Variables used in the study, and their recoding in certain cases

<i>Veszélyeztetettség dimenziói</i>	
Fizikai egészség	Felhasznált változó: „Milyen az Ön általános egészségi állapota?” A kérdőívben öt válaszlehetőség állt a megkérdezettek rendelkezésére: 1 – nagyon jó; 2 – jó; 3 – kielégítő; 4 – rossz; 5 – nagyon rossz. A válaszokat úgy kódoltuk újra, hogy egyrészt megfordítottuk a skálairányt, vagyis az alacsony értékek a minél rosszabb egészségi állapotot jelölik, míg a magasak a jobbat. Másrészt az elemzés második szakaszában egy kétkategóriás változót hoztunk létre úgy, hogy az egészségügyi állapotukat jónak, de legalább kielégítőnek ítéelőket (az eredeti kódolás szerinti 1-es, 2-es és 3-as opciókat választókat) elkülönítettük a saját egészségügyi állapotukról egyértelműen negatívan nyilatkozóktól (4-es és 5-ös alternatívákat jelölőktől). A veszélyeztetettség szempontjából csak az utóbbiakat szűrtük ki.
Lelki egészség	A boldogtalanság („Mindent egybevetve, mennyire érzi magát boldognak?”) és az önelégedetlenség („Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével?”) méréséhez is egy-egy változót használtunk. Mindkettő 0–10-es 11 fokú skálát kínál a válaszadáshoz, ahol a 0 jelentése az „nagyon boldogtalan/elégedetlen”, míg 10-é pedig „nagyon boldog/elégedett”. A lelki egészség esetében használt adatunk e két változó összevont, átlagolt értékéből áll össze. Az elemzés második szakaszában a válaszokat úgy kódoltuk újra, hogy a legfeljebb 4-es értéket jelölőket tekintettük a lelki egészség szempontjából veszélyeztetettnek.
Társas kapcsolatok	A társas kapcsolatok hiányát, vagyis az egyedülletet a következő változóval mértük: „Milyen gyakran él társasági életet, jár össze, barátaival, rokonaival vagy kollégáival?” A megkérdezettek számára hét válaszlehetőség nyílt: 1 – soha; 2 – ritkábban, mint havonta egyszer; 3 – havonta egyszer; 4 – havonta többször is; 5 – hetente egyszer; 6 – hetente többször is; 7 – minden nap. Az elemzés második részében a válaszokat úgy kódoltuk újra, hogy az 1-est jelölőket kiszűrtük, mint azokat, akik egyáltalán nem élnek társasági életet. Őket tekintjük veszélyeztetettnek.
Szubjektív anyagi helyzet	Felhasznált változó: „Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?” A válaszadásra négy alternatívát kínál a kérdőív: 1 – kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkkel; 2 – kijövünk a jelenlegi jövedelmünkkel; 3 – nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkkel; 4 – nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkkel. A válaszokat úgy kódoltuk újra, hogy egyrészt megfordítottuk a skála irányát, vagyis az alacsony értékek a minél rosszabb megélt anyagi helyzetet jelölik, míg a magasak a jobbat. Másrészt az elemzés második szakaszában egy két kategóriából álló változót hoztunk létre: 1-es és 2-es opciók – boldogulnak a jövedelmükkel; 3-as és 4-es válaszalternatívák – nehezen boldogulnak a jövedelmükkel. Veszélyeztetettnek azokat tekintjük, akik úgy vélekednek, nehezen boldogulnak a jövedelmükkel.

<i>Egyes kérdések (és az szociodemográfiai változók)</i>	
Életkor	Születési évből számított életkor
Iskolai végzettség	Hármas bontás: 1) legfeljebb általános iskolai végzettségű; 2) középfokú végzettségű; 3) felsőfokú végzettségű
Lakóhely	Lakóhely tekintetében azt a változót használtuk, amely a válaszadóra bízta annak eldöntését, hogy a saját lakóhelyét jellege szerint besorolja. Ehhez a szubjektív kategorizáláshoz hat alternatívát kínál a kérdőív, amelyeket mi három válaszscoportba vontunk össze: 1) nagyváros vagy nagyváros elővárosa; 2) város vagy kisváros; 3) falu vagy tanya.
Vallásosság	Felhasznált változó: „ <i>Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát?</i> ” A kérdésre egy 0-tól 10-ig terjedő skála segítségével lehet válaszolni, ahol a 0 azt jelenti, hogy „egyáltalán nem vallásos”, míg a 10 azt, hogy „nagyon vallásos”.

Bizalomtartalmak

Emberrársak egymás közötti viszonyrendszerei	<p>E bizalomtartalomhoz az ún. bizalomskálát használtuk, ami három kérdőív-elemből áll. A feltett kérdésekre a válaszadók egy 11 fokú, 0–10-es skála használatával tudtak felelni. A bizalomskála kérdései a következők:</p> <ul style="list-style-type: none"> • „<i>Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?</i>” (0 – „Nem lehetünk elég óvatosak”; 10 – „A legtöbb ember megbízható”) • „<i>Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?</i>” (0 – „A legtöbb ember megpróbálná kihasználni”; 10 – „A legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni”) • „<i>Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?</i>” (0 – „Az emberek csak magukkal törődnek”; 10 – „Az emberek általában segítőkészek”) <p>Az emberrársak közötti viszonyrendszert e három kérdésre adott válaszok átlagával mértük.</p>
Politikai-közéleti részvételi hajlandóság (és képesség)	<p>E bizalomtartalom méréséhez négy változót használtunk: 1) „<i>Véleménye szerint [országban] a politikai rendszer mennyire teszi lehetővé, hogy az Önhöz hasonló emberek beleszóljanak abba, hogy a kormány mit csinál?</i>” (1 – egyáltalán nem; 2 – nagyon kevésbé; 3 – valamennyire; 4 – nagyon; 5 – teljes mértékben); 2) „<i>Érzése szerint mennyire képes Ön arra, hogy aktív szerepet vállaljon egy politikai kérdéssel foglalkozó csoportosulásban?</i>” (1 – egyáltalán nem képes; 2 – kevésbé képes; 3 – többé-kevésbé képes; 4 – többnyire képes; 5 – teljes mértékben képes); 3) „<i>És Ön szerint a politikai rendszer milyen mértékben teszi lehetővé, hogy az Önhöz hasonló emberek befolyásolják a politikát?</i>” (1 – egyáltalán nem; 2 – nagyon kevésbé; 3 – valamennyire; 4 – nagyon; 5 – teljes mértékben); 4) „<i>És mennyire bízik abban, hogy a saját képességei lehetővé teszik, hogy részt vegyen a politikában?</i>” (1 – egyáltalán nem bízik; 2 – egy kicsit bízik; 3 – eléggé bízik; 4 – nagyon bízik; 5 – teljes mértékben bízik benne). Az e négy kérdésre adott válaszok átlagát használjuk a politikai-közéleti hajlandóság megragadásához. E bizalomtartalom esetében kisebb elemszámú minta áll rendelkezésünkre, mivel ezt a kérdéscsoportot az ESS csak a 8. hullámtól kezdte alkalmazni.</p>

Politikai-közéleti részvételi aktivitás	<p>Felhasznált kérdésblokk: „<i>Különböző módokon lehet megakadályozni a problémák kialakulását, és javítani a dolgokon. Az elmúlt 12 hónap során előfordult, hogy Ön a következő dolgok valamelyikét tette? Tehát előfordult, hogy</i>” 1) kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati, vagy önkormányzati képviselővel? 2) tevékenykedett politikai pártban vagy más politikai szervezetben? 3) részt vett más szervezet vagy egyesület munkájában? 4) viselt, vagy kihelyezett választási kampányjelvényeket/jelképeket? 5) tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá? 6) részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson? 7) szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos termékeket? A válaszlehetőség mindegyik kérdőív-elem esetében igen/nem. A válaszok egyszerű összegzésével hoztuk létre a politikai-közéleti aktivitását mérő változót.</p>
Másság iránti nyitottság 1 (migráció)	<p>A felhasznált két változó (a kérdések szövegezése az egyes országokhoz igazított): 1) „<i>A külföldön élő nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engednie meg a betelepülést?</i>” 2) „<i>Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjön élni?</i>” (mindkét kérdés esetében a felkínált válaszlehetőségek: 1 – sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni; 2 – jó néhányuknak meg kellene engedni; 3 – keveseknek kellene megengedni; 4 – senkinek nem kellene megengedni). A válaszok újrakódolása során megfordítottuk a skálairányt, vagyis az alacsony értékek az elutasítást jelölik, míg a magasak a befogadást. A két változó átlagát használjuk az elemzésben.</p>
Másság iránti nyitottság 2 (melegek és lesbikusok)	<p>Felhasznált változó: „<i>Menyire ért egyet a következő kijelentéssel? Hagyni kellene, hogy a meleg férfiak és a lesbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.</i>” (1 – teljesen egyetértek; 2 – egyetértek; 3 – egyet is értek, meg nem is; 4 – nem értek egyet; 5 – egyáltalán nem értek egyet). Az elemzés során a skála értékeit megfordítottuk úgy, hogy a magasabb értékek jelöljék a nagyobb egyetértést a kijelentéssel.</p>

Forrás: szerzői szerkesztés az ESS 5-8 hullámok alapján

2. táblázat: Leíró statisztikák
Descriptive statistics

	N	Átlag	Szórás	Skála	Cronbach- alfa
<i>Veszélyeztetettség dimenziója</i>					
Fizikai egészség	188 922	3,67	0,92	1–5	–
Lelki egészség	189 040	6,94	2,01	0–10	0,81
Társas kapcsolatok	187 871	4,81	1,61	0–7	–
Szubjektív anyagi helyzet	186 946	2,88	0,88	1–4	–
<i>Egyéb tőketényezők (részint szociodemográfiai kontrollváltozók is)</i>					
Életkor	188 686	46,56	18,78	15–114	–
Iskolai végzettség	188 119	–	–	1–3	–
Lakóhely	188 821	–	–	1–3	–
Vallásosság	187 402	4,55	3,03	0–10	–
<i>Bizalomtartalmak</i>					
Embertársak egymás közötti viszonyrendszerei	189 030	5,02	1,88	0–10	0,73
Politikai-közéleti részvételi hajlandóság (és képesség)	44 202	2,07	0,77	1–5	0,78
Politikai-közéleti részvételi aktivitás	183 192	0,82	1,28	0–7	–
Másság iránti nyitottság 1. (migráció)	184 235	2,49	0,88	1–4	0,88
Másság iránti nyitottság 2. (melegek és lesbikusok)	181 077	3,70	1,31	1–5	–

Megjegyzés: a számítások kombinált súlyok (post-stratification \times population size) használatával történtek
Forrás: szerzői szerkesztés az ESS 5–8 hullámok adatelemzése alapján

Veszélyeztetettség dimenziói

A regressziós elemzéseket mindegyik modell esetében két lépésben hajtottuk végre. Elsőként az életkor, az iskolai végzettség, a lakóhely típusa és a vallásosság hatását vizsgáltuk az egyes bizalomtartalmakra, majd második lépésként kibővítettük a modell magyarázó változóinak körét a veszélyeztetettség dimenzióival. A 3. táblázat a regressziós elemzés eredményeit mutatja be.

Az egyes modellekhez tartozó R^2 értékeket figyelembe véve, számunka legfontosabb annak a megállapítása, hogy a második lépésben beléptetett veszélyeztetettség dimenziók jelentősen javítanak mindegyik modell magyarázóerején. Ezzel empirikusan is igazolni tudjuk azt az eddig elméleti szinten megállapított összefüggést, miszerint a veszélyeztetettség különböző állapotai hatással vannak a bizalomra; ráadásul mindez akkor is igaz, ha olyan szociodemográfiai (a sztopmkai modellben egyéni tőketényezőként értelmezett) változók, mint az életkor, az iskolai végzettség, a lakóhely típusa vagy a vallásosság hatását kiszűrjük. A stan-

3. táblázat: A lineáris regresszióelemzés eredményei (standardizált regressziós együtthatók és R2 értékek)
The results of linear regression analysis (standardised regression coefficients and R2 values)

	<i>Ebertársak egymás közötti viszonyrendszeri</i>		<i>Politikai-közéleti részvételi hajlandóság (és képesség)</i>		<i>Politikai-közéleti részvételi aktivitás</i>		<i>Másság iránti nyitottság (migráció)</i>		<i>Másság iránti nyitottság (melegek és lesbikusok)</i>	
	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2
Életkor	0,023***	0,085***	-0,114***	-0,069***	0,017***	0,055***	-0,124***	-0,094***	-0,074***	-0,018***
Iskolai végzettség	0,106***	0,081***	0,246***	0,202***	0,192***	0,177***	0,116***	0,097***	0,012***	-0,023***
Lakóhely	0,011***	-0,006**	-0,020***	-0,032***	0,024***	0,015***	-0,019***	-0,029***	0,014***	-0,002
Vallásosság	0,016***	0,002	0,017***	0,011*	-0,030***	-0,028***	0,030***	0,026***	-0,162***	-0,161***
Fizikai egészség	-	0,061***	-	0,045***	-	0,017***	-	0,018***	-	0,075***
Lelki egészség	-	0,232***	-	0,087***	-	0,032***	-	0,094***	-	0,089***
Társas kapcsolatok	-	0,063***	-	0,082***	-	0,121***	-	0,063***	-	0,098***
Szubjektív anyagi helyzet.	-	0,106***	-	0,187***	-	0,128***	-	0,129***	-	0,205***
R ²	0,011	0,126	0,082	0,160	0,037	0,081	0,033	0,081	0,036	0,139

Megjegyzés: a számítások kombinált súlyok (post-stratification x population size) használatával történtek

Forrás: szerzői szerkesztés az ESS 5-8 hullámok adatalemzése alapján

dardizált regressziós együtthatók értékeit tekintve a következő lényeges észrevételeket tehetjük: a fizikai és a lelki egészség egyéni megítélésének javulásával, a társas kapcsolatok intenzitásának fokozódásával, továbbá a szubjektív anyagi helyzet érzetének pozitívabb értékelésével kedvezőbbé válnak az ismeretlen embertársakról vallott képzetek, fokozódik a politikai-közéleti jellegű részvételi hajlandóság és aktivitás, illetve erősödik a másság iránti nyitottság – azaz: inkább kibontakozik a bizalomérzet. Másként megfogalmazva ugyanezt: elmondható, hogy a veszélyeztetettség dimenzióinak kedvezőtlen állapotai (vagyis a rossz fizikai és lelki egészség, a társas kapcsolatok hiánya, és a nehéz anyagi boldogulás) erősítik a bizalmatlanságot. Az egyes tényezők hatását tekintve megállapítható továbbá, hogy a szubjektív anyagi helyzet mindegyik függő változóra relatíve erős hatást gyakorol, a modellek egy részénél ez igaz a lelki egészségre és a társas kapcsolatokra is, míg a fizikai egészség – a többi veszélyeztetettségi dimenzióhoz képest – inkább szerényebben befolyásolja a bizalom változóit.

A veszélyeztetettség és a bizalom területi különbségei

Az empirikus elemzés során eddig egyéni szinten vizsgáltuk a veszélyeztetettség dimenzióit, az egyéb tőketényezőket és a bizalomtartalmakat, illetve ezek összefüggéseit. Elméleti érvelésünk szerint ugyanakkor alapvető jelentőségű látni azt is, a veszélyeztetettség makroszintű felhalmozódása (vagyis azon emberek aránya, akik e nehézségekkel küzdenek) miként alakul az egyes országokban. E kedvezőtlen társadalmi jelenségek ugyanis negatívan befolyásolhatják a bizalom kultúráját: ahol magas a veszélyeztetettek aránya, ott a nem-veszélyeztetettek is inkább a bizalmatlanság légkörében élnek, mivel az embertársi összetartozás gyenge és sérülékeny. Ennek megfelelően, a 4. táblázat a veszélyeztetettség négy dimenziója szerint közli, hogy adott országokban a lakosság mekkora aránya küzd e nehézségekkel. A táblázatban szerepel egy kompozit indikátor is, ami azt mutatja, hogy a lakosság hány százaléka veszélyeztetett legalább egy dimenzió szerint.

A 4. táblázat adatairól könnyen leolvasható, hogy Európa országaiban komoly különbségek mutathatók ki a tanulmány által vizsgált veszélyeztetettségi dimenziók tekintetében. Magyarország helyzete mindegyik dimenzió esetében kedvezőtlen, de szembeötlően rossz a társas kapcsolatok terén: a vizsgált országok között messze nálunk élnek a legtöbben, a lakosság csaknem egytizede, teljes elszigeteltségben. Amennyiben a kompozit indikátor alapján hasonlítjuk össze az adatbázisban található országokat, akkor egyrészt azt kell megállapítanunk, hogy Magyarországon a lakosság több mint fele veszélyeztetettnek tekinthető, tehát legalább az egyik veszélyeztetettségi dimenzióban érintett. Ez az eredmény az egyik legrosszabb a vizsgált országok között: csak Ukrajna, Bulgária, Oroszország és Görögország esetében látunk még ennél is kedvezőtlenebb

4. táblázat: Veszélyeztetettek aránya az egyes országokban (%)

	Vulnerable people in various countries (%)				Kompozit indikátor	Kompozit indikátor 95%-os konfidencia intervalluma	
	Fizikai egészség	Lelki egészség	Társas kapcsolatok	Szubjektív anyagi helyzet			
Ukrajna	15,4	27,0	2,0	73,5	78,9	77,6	80,1
Bulgária	11,1	33,2	1,6	72,8	76,5	75,2	77,7
Görögország	5,2	22,3	5,4	65,8	70,9	69,2	72,6
Oroszország	13,0	20,4	3,9	54,6	65,0	63,9	66,1
Magyarország	13,4	18,3	8,4	45,3	54,9	53,7	56,0
Litvánia	10,3	19,6	3,2	36,5	48,7	47,7	49,9
Ciprus	5,6	7,8	4,4	42,9	48,3	46,2	50,4
Szlovákia	8,2	10,4	1,8	41,4	47,4	45,9	49,0
Portugália	10,9	11,4	0,9	39,3	46,8	45,6	48,0
Izrael	7,8	5,8	2,0	34,3	45,8	44,8	46,7
Csehország	8,2	10,5	1,7	35,0	42,7	41,7	43,7
Horvátország	13,6	14,4	0,7	27,4	38,7	36,3	41,1
Olaszország	6,2	8,8	2,9	30,4	38,6	37,0	40,2
Észtország	10,5	10,7	1,5	29,1	36,3	35,2	37,3
Lengyelország	9,4	8,0	2,8	26,7	35,1	34,0	36,2
Spanyolország	10,5	5,6	1,6	25,8	34,4	33,3	35,4
Írország	2,6	8,3	1,9	25,6	32,6	31,7	33,5
Franciaország	7,6	9,7	1,5	18,2	27,1	26,1	28,1
Egyesült Királyság	7,2	7,0	2,0	17,0	26,7	25,7	27,6
Szlovénia	8,7	8,4	1,8	16	26,5	25,3	27,7
Belgium	5,1	3,7	1,4	22,1	26,1	25,1	27,1
Németország	10	6,1	1,2	13,1	23,0	22,2	23,7
Ausztria	4,1	5,8	1,2	13,5	20,0	18,1	21,2
Finnország	4,8	2,5	0,2	14	18,7	17,8	19,5
Izland	4,5	2,4	0,4	12,5	17,9	16,0	19,8
Hollandia	4,3	2,0	0,3	11,0	15,9	15,1	16,7
Svájc	3,0	2,5	0,5	11,4	15,1	14,2	16,0
Svédország	4,2	3,2	0,3	9,5	15,0	14,1	15,9
Norvégia	6,0	2,8	0,5	7,3	13,5	12,6	14,3
Dánia	6,1	2,0	0,3	6,0	12,8	11,8	13,7

Megjegyzés: a számítások post-stratification súlyok használatával történtek
 Forrás: szerzői szerkesztés az ESS 5–8 hullámok adatelemzése alapján

képet. Másrészt egyértelmű az adatokat olvasva az is, hogy a sorrend másik végén főként skandináv országokat találunk Svájjal és Hollandiával egyetemben.

A tanulmány utolsó lépéseként a fenti országok közül kiválasztunk néhányat, ahol rendkívül magas a veszélyeztetettek aránya, illetve ahol éppen ellenkezőleg, meglehetősen alacsony. Esetükben komparatív módon azt fogjuk megvizsgálni, hogy mi mondható el általában az adott országok bizalomkultúrájáról, egész pontosan a már ismertetett bizalomtartalmak makroszintű átlagértékeiről, továbbá megnézzük azt is: a veszélyeztetettek és a nem-veszélyeztetettek körében, országonként, mit tapasztalunk a bizalomtartalmak átlagértékeinek alakulása vonatkozásában (5. táblázat).

Az 5. táblázat adatai szerint azokban az országokban, ahol jelentős arányban vannak veszélyeztetettek, ott nagyobb mértékű a bizalmatlanság társadalmi szinten. Ha külön-külön vizsgáljuk az egyes bizalomtartalmakat, akkor az látható, hogy az emberek egymásról alkotott percepciói (embertársi viszonyrendszerek) egyértelműen kedvezőbbek az alacsony veszélyeztetettségű országokban, s ugyanez elmondható a politikai-közéleti részvételi hajlandóságról és aktivitásról, valamint a meleg és lesbikusok elfogadásáról is. Egyedül a migráció megítélése vonatkozásában nem válnak el egyértelműen a kedvező és kedvezőtlen veszélyeztetettségű országok eredményei, noha az orosz és különösen a magyar adatok kiugró idegenellenességről árulkodnak, miközben a svéd adat ellenkezőleg: rendkívüli befogadókészséget sugall.

Összefoglalóan kijelenthető: a bizalomtartalmak kapcsán tapasztalható különbségek veszélyeztetettek és nem-veszélyeztetettek között mind az alacsony, mind a magas veszélyeztetettségi arányú országokban inkább jelentősek, amennyiben a veszélyeztetettek mindenütt bizalmatlanabbak nem-veszélyeztetett honfitársaikhoz képest. (Az egyes bizalomtartalmak mentén országonként futtatott varianciaanalízisek a legtöbb esetben szignifikáns eltérést mutatnak a veszélyeztetettek és a nem-veszélyeztetettek csoportjai között.)

Összefoglalás

A tanulmány következtetéseként három megállapítást ajánlunk rögzíteni: (1) egyéni szinten először is alátámasztást nyert, hogy akik fizikai egészségüket, lelki egészségüket, társas kapcsolataikat és/vagy szubjektív anyagi helyzetüket tekintve veszélyeztetettek, azok bizalmatlanabbak. (2) A legutolsó táblázat adataiból világosan kiderült egy lényeges makroszintű összefüggés, miszerint azon országokban, ahol többen veszélyeztetettek a fenti dimenziók alapján, ott nagyobb a társadalmi szintű bizalmatlanság (az egyes bizalomtartalmak átlagértékei alacsonyabbak). (3) Azon országokban, ahol inkább a bizalmatlanság kultúrája működik, ott a nem-veszélyeztetettek is bizalmatlanabbak (tehát érvényesül a kulturális hatás). Mindez a tanulmány bevezetőjében elhangzott gondolathoz

5. táblázat: A veszélyeztetettség és a bizalom makroszintű összefüggése
 Macro-level link between vulnerability and trust

	Embterársak egymás közötti viszonyrendszerei			Politikai-közéleti részvételi hajlandóság (és képesség)			Politikai-közéleti részvételi aktivitás			Másság iránti nyitottság (migráció)			Másság iránti nyitottság (melegek és lesbikusok)		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1: Országos átlag															
2: Veszélyeztetettek átlaga															
3: Nem-veszélyeztetettek átlaga															
Magas veszélyeztetettségű arányú országok															
Ukrajna	4,33	4,21	4,78	-	-	-	0,26	0,25	0,28	2,49	2,46	2,62	2,59	2,57	2,64
Bulgária	3,65	3,56	3,93	-	-	-	0,27	0,23	0,39	2,70	2,65	2,85	3,54	3,49	3,68
Oroszország	4,64	4,56	4,81	1,78	1,72	1,88	0,30	0,30	0,29	2,15	2,10	2,22	2,38	2,29	2,54
Magyarország	4,65	4,35	5,02	1,95	1,68	2,15	0,25	0,20	0,31	1,80	1,77	1,84	3,14	3,07	3,22
Litvánia	4,97	4,54	5,37	1,81	1,68	1,90	0,32	0,28	0,36	2,49	2,43	2,54	2,51	2,46	2,56
Alacsony veszélyeztetettségű arányú országok															
Hollandia	6,02	5,35	6,15	2,25	2,05	2,25	0,96	0,89	0,97	2,64	2,50	2,67	4,52	4,45	4,54
Svájc	5,92	5,16	6,06	2,72	2,34	2,79	1,11	0,87	1,15	2,67	2,58	2,68	4,10	3,91	4,14
Svédország	6,27	5,58	6,39	2,54	2,31	2,58	1,68	1,50	1,71	3,22	3,11	3,24	4,44	4,31	4,47
Norvégia	6,55	5,95	6,64	2,77	2,49	2,81	1,58	1,53	1,58	2,86	2,71	2,88	4,27	4,12	4,29
Dánia	6,67	6,04	6,76	-	-	-	1,11	1,10	1,18	2,57	2,48	2,58	4,45	4,35	4,47

Megjegyzés: a számítások post-stratification súlyok használatával történtek
 Forrás: szerzői szerkesztés az ESS 5-8 hullámok adatelemzése alapján

visszakapcsolva azt jelentheti (s ennek vizsgálata csak idővel lesz elvégezhető): ahol jelentős arányban vannak veszélyeztetettek, ott a válságon való felülkerekedés lassabbnak és nehezkesebbnek ígérkezik, mivel hiányzik az embereket összekapcsoló bizalom. Ez utóbbi feltételezéssel való foglalkozás Magyarországra vonatkozóan annyiban mindenképpen releváns, hogy idehaza jelentős arányban vannak fizikai és lelki egészségüket, társas kapcsolataikat, valamint szubjektív anyagi helyzetüket tekintve veszélyeztetettek, miközben a magyar társadalmi kultúra erősen bizalomhiányos. Jelen tanulmányban – a mikro- és makroaspektusok hatásmechanizmusainak részletező kielemezése nélkül – ezen alapprobléma feltárására koncentráltunk.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők kutatását az Innovációs és Technológiai Minisztérium Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja finanszírozta, a Pécsi Tudományegyetem 4. – A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában – tématerületi programja keretében.

Irodalom

- Albert F., Dávid B. (2020a): Nem csoda, hogy az idősek nehezen maradnak otthon a járvány idején. Qubit, 2020. április 15. <https://szociologia.tk.mta.hu/hirek/2020/04/covid-kutatasok-hirek> (Letöltve: 2020. 06. 02.)
- Albert F., Dávid B. (2020b): Vigyázzunk, nehogy a távolságtartás elszigetelődéshez vezessen! Qubit, 2020. március 26. <https://szociologia.tk.mta.hu/hirek/2020/04/covid-kutatasok-hirek> (Letöltve: 2020. 06. 02.)
- Bodor, Á., Grünhut Z. (2015): Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. *Századvég*, 78., 19–47.
- Brons, L. (2015): Othering. An Analysis. *Transcience*, 1., 69–90. <http://doi.org/d4gx>
- Cavell, S. (1976): *Must We Mean What We Say?* Cambridge University Press, Cambridge
- Csizmadia P., Illéssy M. (2020): A nagy leállás: a magyar munkahelyek közel fele került veszélybe. TK Szociológiai Intézet <https://szociologia.tk.mta.hu/hirek/2020/04/covid-kutatasok-hirek> (Letöltve: 2020. 06. 02.)
- Ferencz Z. (2020): Miért okoz nehézséget a korlátozó intézkedések betartása? TK Szociológiai Intézet <https://szociologia.tk.mta.hu/hirek/2020/04/covid-kutatasok-hirek> (Letöltve: 2020. 06. 02.)
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity, Cambridge
- Grünhut Z., Kömüves D., Bodor Á. (2019a): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika*, 113., 11–24. <http://doi.org/d4gz>
- Grünhut Z., Bodor Á., Hegedűs M. (2019b): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika*, 113., 25–43. <http://doi.org/d4g2>
- Haybron, D. M. (2013): *Happiness: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, New York. <http://doi.org/d4g3>
- Haybron, D. M. (2000): Two philosophical problems in the study of happiness. *The Journal of Happiness Studies*, 2., 207–225. <http://doi.org/bnxx4j>
- Honneth, A. (2007): *Reification: A Recognition-theoretical View*. Oxford University, Oxford
- Jaeggi, R. (2014): *Alienation*. Columbia University, New York <http://doi.org/d4g4>
- Kekes, J. (1988): *The Examined Life*. Bucknell University Press, Lewisburg

- Messing V., Ságvári B. (2020): A járvány miatt sokaknak bezárult a világ – Hazai vizsgálat a 65 év felettiek helyzetéről. Qubit, 2020. április 1. <https://szociologia.tk.mta.hu/hirek/2020/04/covid-kutatasok-hirek> (Letöltve: 2020. 06. 02.)
- Messing V., Ságvári B., Hammer G. (2020): Jövedelmi helyzet és az alapjövedelem támogatottsága Európában és Magyarországon. TK Szociológiai Intézet <https://szociologia.tk.mta.hu/hirek/2020/04/covid-kutatasok-hirek> (Letöltve: 2020. 06.02.)
- Nozick, R. (1989): *The Examined Life: Philosophical Meditations*. Simon and Schuster, New York
- Sulitzeanu-Kenan, R., Halperin, E. (2013): Making a difference: Political efficacy and policy preference construction. *British Journal of Political Science*, 2., 295–322. <http://doi.org/f4rnff>
- Sztompka, P. (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge
- Uslaner, E. M. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, Cambridge

A határon átnyúló tanulmányi célú ingázás mint az intergenerációs társadalmi mobilitás eszköze

Cross-border school commuting as a tool for intergenerational social mobility

HORVÁTH VERONIKA

HORVÁTH Veronika: PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola; 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; tudományos segédmunkatárs, Központi Statisztikai Hivatal, Népeségtudományi Kutatóintézet; 1024 Budapest, Buday László utca 1-3.; horvath@demografia.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7191-4980>

KULCSSZAVAK: határon átvélő mobilitás; Ausztria; tanulmányi célú mobilitás; ingázó diákok; intergenerációs társadalmi mobilitás

ABSZTRAKT: A cikk a Nyugat-Dunántúlról Ausztriába irányuló tanulmányi célú ingázást vizsgálja. Első fele a diákok határon átvélő mobilitásának elterjedtségét és főbb jellemzőit mutatja be a 2011. évi Népszámlálás és a 2016. évi Mikrocenzus adatai alapján, majd – gyermeküket osztrák nevelési-oktatási intézménybe járató szülők körében készített interjúk eredményeire támaszkodva – a határátlépéssel járó tanulási célú ingázás okainak, céljainak, illetve előnyeinek és hátrányainak ismertetése következik.

A leíró statisztikai elemzés eredményei azt mutatják, hogy Magyarországról a munkavállalási céllal ingázók népes csoportja mellett jelentős számú eltartott gyermek is átjár Ausztriába tanulni. A diákok határátlépéssel járó ingázása az ország más részein is jelentős, ugyanakkor az Ausztriába irányuló oktatási célú mobilitás ezekről lényegesen eltérő jelenség: a szülőkkkel készült interjúk rámutatnak arra, hogy az intergenerációs társadalmi mobilitás egyik lehetséges csatornájának tekinthető. A szülők – saját elhatározásukból – már egészen fiatal korban ausztriai óvodába, általános vagy középiskolába íratják gyermeküket, jellemzően a nyelvtanulás és a későbbi munkavállalás reményében. E döntés mögött a szülőknél az a törekvése áll, hogy gyermekeiknek az iskoláztatás révén minél jobb esélyeket kínáljanak az életben való boldogulásra, számukra kedvezőbb lehetőségeket rejtő jövőt biztosítsanak. Az ausztriai tanítatás tehát távlati döntésnek számít. Összességében azonban úgy látszik, hogy a határ közelében élő családoknak csak töredéke dönt az osztrák iskoláztatás mellett. Ez a döntés részben a család anyagi helyzetének és társadalmi kapcsolatainak, részben pedig az ingázással töltött idő, és a tömegközlekedéshez való hozzáférés függvénye. Akik viszont külföldön iskoláztatják gyermeküket, elkötelezettek az iskolai képzés Ausztriában történő befejezése, valamint gyermekük későbbi külföldi munkavállalása mellett.

Veronika HORVÁTH: PhD student, Doctoral School of Demography and Sociology, Faculty of Humanities, Department of Sociology, University of Pécs; Ifjúság útja 6., H-7624 Pécs, Hungary; junior research fellow, Hungarian Demographic Research Institute; Buday László utca 1-3., H-1024 Budapest, Hungary; horvath@demografia.hu; <https://orcid.org/0000-0002-7191-4980>

KEYWORDS: cross-border mobility; Austria; educational mobility; commuting students; intergenerational social mobility

ABSTRACT: The study examines educational mobility and commuting from Western Transdanubia to Austria. In the first half of the study, the prevalence and main characteristics of cross-border student mobility are presented based on data from the 2011 Census and the 2016 Microcensus. This is followed by a description of the reasons, goals, advantages and disadvantages of cross-border commuting of children, based on interviews with parents whose children are attending Austrian educational institutions.

The results of the descriptive statistical analysis show that in addition to the population of commuters from Western Hungary, a significant number of dependent children are being shuttled to Austria to study. Cross-border commuting of students is also significant in other parts of the country, such as from Central Hungary to non-neighboring European countries or from the Northern Great Plain to Romania. Although in the former case mostly university students commute, in the latter case children of ethnic emigrants go back to their country of birth for their studies. Educational mobility to Austria is a significantly different phenomenon. The analysis of interviews with parents suggests that this process can be considered as one of the possible channels of intergenerational social mobility. Parents enroll their children in Austrian kindergartens / primary and secondary schools with the hope of language learning and later employment. Behind this decision is the desire of parents to provide them with better opportunities and life chances through schooling.

In addition to the positive side of studying in Austria, the involved parents reported a number of difficulties: public transport is not provided everywhere, hence it is up to the parents to organize the shuttle. Studying in Austria means a significant amount of additional expenses for the families, and the initial lack of German language causes problems for children. Although legal conditions for interoperability between the Hungarian and Austrian education systems are in place, studying in Austria is a long-term decision as the harmonization of the Hungarian and Austrian curricula is complicated and it is difficult to switch to the Hungarian curriculum if the family decides to teach the child later in Hungary.

Overall, only a fraction of families living near the border seem to opt for Austrian schooling, which partly depends on the family's financial situation and social connections, on the accessibility of public transport services and on the time needed for commuting. On the other hand, those who let their children study abroad, are committed to completing schooling in Austria and to children's subsequent employment abroad.

Bevezetés

A transznacionális mobilitás a fiatalok számára kulcsfontosságú tényezővé vált a sikeres felnőtté válásban (Jeffrey 2010), ennek ellenére a diákok nemzetközi mobilitásáról még mindig viszonylag keveset tudunk. Shields (2016) szerint az Európán belüli hallgatói mobilitási minták összetettek és egyenetlenek, noha összességében elmondható, hogy az ilyen hallgatói áramlatok általában a fejlődő országokból a fejlett térségekbe irányulnak (Brooks 2018; Rédei 2006; Takács, Tátrai, Erőss 2013).

A tanulmányi célú mobilitás elemzése során fontos különválasztani a nagyobb távolságokat átívelő mozgásokat azoktól a mobilitási formáktól, amelyek meghatározó része a napi ingázás. Míg az első esetben elsősorban egyetemi hallgatók mobilitásáról beszélhetünk, addig az utóbbi keretében a közoktatásban résztvevők határokat átlépő tanulmányi célú mozgásairól van szó. Kmiotek-Meier és Karl (2017) szerint ezek olyan „ingázási minták”, amelyek elkülönülnek a szak-

irodalom által tárgyalt nemzetközi hallgatói mobilitástól (*International Student Mobility - ISM*). A határon rendszeresen átjáró hallgatókat (*cross-border students*) transznacionális hallgatóknak lehet tekinteni, mivel mozgásuk határátlépéssel jár, kétoldalú közösségi hálózatokat építenek ki, és egyszerre két országban végeznek emberitőke-beruházást mindennapi tevékenységeik során. Ugyanakkor nem tekinthetők migránsnak: otthon élnek, miközben naponta vagy hetente átlépi a határt, és ezáltal „belemerülnek a határokon átnyúló életstratégiákba” (Orraca et al. 2017, 390.).

Gil Solá (idézi Möller et al. 2018) a határ menti ingázást naponta ismétlődő, térbeli mozgásként definiálja, ahol a határ fontos tényező, a mobilitás „hajtóerejének” tekinthető. Forray (2011, 45.) úgy gondolja, hogy „egy másik ország (...) közvetlen közelsége a lehetőségek tárházát” jelentheti, de ez nagymértékben függ attól, hogy melyik határ mellett fekszik az adott régió. Hazánk esetében megfigyelhető, hogy a hallgatói mobilitás a fejlettségi különbségeket (nyugat-kelet lejtőt) követi, de a diákok határokat átlépő mozgását a történelmi háttérből adódó kulturális közelség, a nyelvi kötelek és etnikai identitás, valamint az iskolarendszer vélt vagy valós különbségei is meghatározzák. Ebből adódóan a nyugati határmenten egyértelműen a küldő térségek közé tartozik, míg a kelet-magyarországi határ menti területek inkább fogadnak diákokat (lásd erről bővebben: Bordás, Szolár 2011). Egyes határon átnyúló várostérségekben (pl. Pozsony, Nagyvárad) is megfigyelhető a Magyarországról történő napi ingázás, noha ebben az esetben a mögöttes motiváció más: olyan áttelepült romániai és szlovákiai családokról van szó, ahol a szülők „visszajaratják” gyermeküket az anyaországba.

A nyugati országrészen jelentős számú határon átnyúló kapcsolat alakult ki, döntő többségük az oktatás területén.¹ Forray és Pribersky (idézi Kozma 2011) már a rendszerváltást követő időszakban felhívták a figyelmet azokra a tanuló- és tanármozgásokra, amelyek főként nyelvtanulási céllal indultak meg a nyugati határ két oldalán. Később, az 1990-es évek közepén Imre Anna vizsgálta a határon átívelő oktatási kapcsolatokat, és már akkor megállapította, hogy „az osztrák oldalon a bekövetkezett legnagyobb változást a magyar gyerekek megjelenése jelenti” (idézik Andl és szerzőtársai 2011, 102.). Ausztria irányába ma is népes tanulói csoport ingázik² – tudhatjuk meg Langerné Buchwald Judit (2017, 17.) legfrissebb kutatási eredményeiből, aki felhívja a figyelmet arra, hogy „Magyarország nyugati határa mentén az osztrák oktatás a magyar oktatás konkurencijává vált”.

Noha több példa is akad a határ menti régiók közötti mobilitásra (Böhm, Opióla 2019; Decoville, Durand, Feltgen 2015; González-Gómez 2018; Gruber 2013), illetve néhány tanulmányban (Balogh 2014; Perchinig et al. 2018) említés szintjén a diákok tanulási célú ingázása is megjelenik a lengyel-német, szlovák-osztrák,³ valamint a Kelet-Közép-Európától távolabb eső amerikai-mexikói határtérségben,⁴ ugyanakkor a tanulási célú migrációt főként a felsőfokú oktatásban résztvevők vonatkozásában vizsgálták, például Cserti Csapó és Forray (2011), Rédei (2014), Takács, Tátrai és Eröss (2013), illetve Váradi (2013) munkái.

Ez a tanulmány a Nyugat-Dunántúlról Ausztriába irányuló tanulási célú ingázást vizsgálja, és arra kíván rávilágítani, hogy a jelenség az intergenerációs társadalmi mobilitás egyik lehetséges csatornájának tekinthető. Váradí (2018) szerint a határokat átlépő térbeli mobilitás olyan utat kínál, amellyel áthidalható a gazdagabb és a szegényebb régiók közötti szakadék, így a társadalmi mobilitás lehetőségét teremti meg. Azáltal, hogy a szülők ausztriai óvodába, általános vagy középiskolába íratják gyermekeiket, elősegítik osztrák oktatási rendszerben történő továbbtanulásukat, illetve későbbi ausztriai munkavállalásukat is. A szülők tehát már egészen fiatal korban úgy kondicionálják a gyermekeket, hogy „külföldi országok felé kezdjenek el kacsingatni”.⁵ E döntés mögött a szülőknek az a törekvése áll, hogy gyermekeiknek az iskoláztatás által jobb esélyeket biztosítsanak az életben való boldogulásra, legalább olyan vagy jobb társadalmi helyzetbe juttatva őket, mint amilyenben saját maguk vannak (Andor, Liskó 1999). Erre természetesen hatással vannak olyan tényezők is, mint az oktatás vagy utazási eszközök elérhetősége, a szellemi és anyagi befektetések mértéke, valamint a szülők életben való boldogulásra vonatkozó élettapasztalatai (Andor, Liskó 1999; Boreczky 2002).

Mivel a társadalmi mobilitás a jövedelem, iskolai végzettség, illetve lakóhely alapján definiált társadalmi kategóriák közötti mozgásként is meghatározható (Andorka 2006), az ausztriai tanulás végső soron azt eredményezi, hogy a határ túloldalára ingázó gyerekek társadalmi helyzete a szüleikhez képest megváltozik. Manapság az idegennyelv-tudás a munkaerőpiacon hasznosítható készségek alapvető részét képezi, ezért az osztrák oktatás – ahol a diákok a német mellett angolul és egy harmadik idegen nyelven is tanulnak – a magyar diákok számára lehetővé teszi, hogy tanulmányaik bejezése után idegennyelv-tudást igénylő állásokra jelentkezzenek, vagy külföldön dolgozzanak, illetve tanuljanak tovább. Emellett osztrák végzettséggel az ausztriai elhelyezkedés is könnyebb, hiszen egyrészt a gyakorlati idő lejártát követően a legtöbb – középfokú tanulmányok alatt gyakorlati oktatást biztosító – gyakorlati hely munkát biztosít a frissen végzett tanulóknak, másrészt az osztrák munkáltatók a helyben szerzett végzettséget jobban elismerik. Előfordulhat, hogy egy felsőfokú végzettséggel rendelkező szülő gyermeke külföldön nem szerez diplomát, ugyanakkor érzékelhető felfelé történő elmozdulás abban, hogy az ott megszerzett tudás további lehetőségeket jelent: külföldi munkahelyet, magasabb fizetést, végső soron pedig végleges letelepedést.

Manapság a fogadó országok a „kétlépcsős migráció” (*two-step migration*) felé haladnak (Tani 2017), tehát a tanulmányi célú mobilitás a későbbi migrációt megelőző lépésnek, Findlay, McCollum és Packwood (2017) szerint egyfajta kiindulópontnak (*launch pad*) tekinthető. Az ideiglenes külföldön tartózkodás fokozatosan vált át végleges ott-tartózkodásba, mivel a külföldön töltött idő alatt az ottani életvitel megszilárdul, baráti, szakmai kapcsolatok épülnek ki, és az otthonosság-érzés növekszik (Gödri 2002, 2004). Egyes becslések szerint a Magyarországon tanuló határon túli hallgatók 50%-a nem tér vissza a szülőföldjére, Gödri (2005) szerint esetükben a „centrum” irányába történő elmozdulás a társadalmi

mobilitás lehetséges csatornáját jelenti. Dabasi-Halász, Lipták és Horváth (2017) eredményei szerint a külföldi tanulmányi tapasztalattal rendelkező magyar hallgatók 80%-a hajlandóságot mutat arra, hogy munkavállalás vagy tanulás céljából ismét külföldre menjen.

A továbbiakban bemutatom a külföldre irányuló tanulási célú ingázás vizsgálatához rendelkezésre álló adatbázisokat, majd az alkalmazott kutatási módszerek ismertetése következik. Ezt követően a diákok határokat átlépő mobilitásának elterjedtségét és főbb jellemzőit vizsgálom a 2011. évi Népszámlálás és a 2016. évi Mikrocenzus adatai alapján. A tanulmány utolsó részében a határátlépéssel járó tanulási célú ingázást tárgyalom a gyermeküket osztrák nevelési-oktatási intézménybe járató szülők körében készített interjúk eredményei alapján. Ennek keretében a szülők gyermekük képzésével és oktatásával kapcsolatos preferenciáiba nyújtok betekintést (mi motiválta őket abban, hogy gyermeküket osztrák nevelési-oktatási rendszerbe írássák, és mit várnak ettől hosszabb távon), illetve ennek az életformának az előnyeit és hátrányait ismertetem.

Adatforrások és kutatási módszerek

Magyarországon a diákok határátlépéssel járó tanulási célú ingázása egy, a háztartások 10%-os mintáján (ez 440 ezer háztartást jelent) készült adatfelvétel, a 2016. évi Mikrocenzus, valamint egy teljes körű adatfelvétel, a 2011. évi Népszámlálás adatai alapján is vizsgálható, amelyek két év migrációs tendenciáinak feltérképezését és összehasonlítását teszik lehetővé. Az adatbázisokban az átmenetileg külföldön tartózkodók (akiknek távolléte várhatóan nem éri el a 12 hónapot), illetve a külföldre ingázók csoportja jól elkülöníthető. Emellett az ingázók számát és jellemzőit a Népszámlálás és a Mikrocenzus adatfelvétele is viszonylag pontosan méri, így lehetőséget teremt az Ausztriába irányuló ingázás változásainak bemutatására.

A két adatbázisban az ingázók közé számítanak a napinál ritkábban (2-3 naponta), de rendszeresen ingázókra is (KSH 2011). Noha míg 2011-ben csak a szomszédos országokba ingázók kerültek be az ingázók közé, addig 2016-ban a célországok között megjelentek olyan távolabbi (nem szomszédos) országok is, ahová a napi szintű ingázás nem lehetséges. Emellett a nappali tagozatos hallgatók között a felsőoktatási intézmények nappali tagozatán tanulók is szerepelnek mindkét adatbázisban. A diákok határátlépéssel járó ingázásának elterjedtségét és főbb jellemzőit a 2011. évi Népszámlálás és a 2016. évi Mikrocenzus adatai alapján, a leíró statisztika eszközeivel elemzem.

A tanulmányi célú ingázás motivációinak, következményeinek, előnyeinek és hátrányainak vizsgálatához tíz olyan szülővel készítettem interjút, akik gyermeküket osztrák nevelési-oktatási intézménybe járatják. Az interjúk elkészítésére 2019. március – május között került sor semleges helyszíneken vagy az érin-

tettek otthonában, két interjúalany esetében pedig Skype alkalmazásával, videohívás formájában. A mintavétel hólabda módszerrel történt: az első megkeresések személyes kapcsolati hálóból indultak, majd a megkérdezett személyek és a határ menti települések polgármesterei⁶ ajánlottak további interjúalanyokat. Az interjúkról hangfelvételeket, majd tartalmi összefoglalókat készítettem. Egy-egy interjú elkészítése 1-1,5 órát vett igénybe. Az interjúalanyok anonimitásának biztosítása érdekében az érintett szülőket nem nevezem meg, az interjúleiratokban – S betűvel és számmal jelölve – kódok alapján szerepelnek. A minta összetételét az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: A minta összetétele – szülők
Composition of the sample – parents

Név	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Képzettség	Foglalkozás, munkakör
S01	Férfi	47	Középfokú	Kereskedelmi ügyintéző	Áruszállító
S02	Nő	52	Felsőfokú	Pedagógus	Iskolavezető
S03	Nő	49	Középfokú	Keramikus	Egyéni vállalkozó
S04	Nő	36	Felsőfokú	Jogász	Adótanácsadó
S05	Nő	38	Középfokú	Grafikus	Háziasszony
S06	Nő	36	Felsőfokú	Kereskedelmi ügyintéző	Kozmetikus
S07	Férfi	39	Középfokú	Festő	Festő
S08	Nő	38	Középfokú	Idegenforgalomi ügyintéző	Eladó
S09	Férfi	42	Felsőfokú	Informatikus	Informatikus
S10	Nő	39	Felsőfokú	Közgazdász	Irodai dolgozó

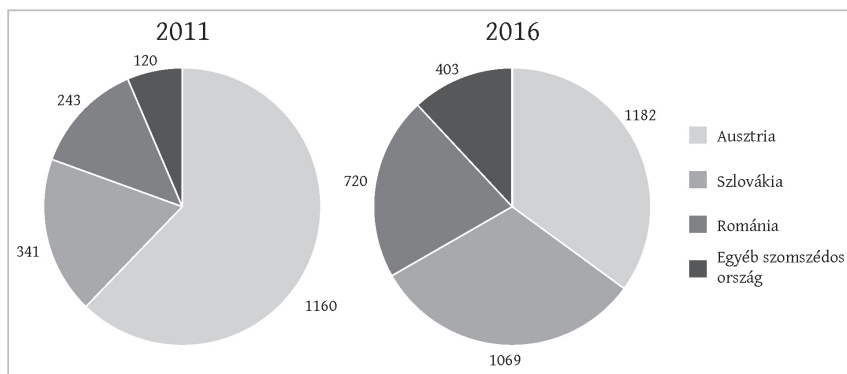
Forrás: saját kutatás

Külföldre ingázó bölcsődések, óvodások és nappali tagozatos tanulók

A Mikrocenzus adatai szerint 2016-ban 49 fő bölcsődés, 549 fő óvodás gyermek, és 6 000 fő nappali tagozatos (alap- és középfokú oktatásban, vagy felsőoktatási intézmények nappali tagozatán tanuló) diák, tehát összesen 6 598 fő eltartott gyermek ingázott külföldre: háromszor annyian, mint a 2011-es Népszámlálás idején. Ez – mint arra már korábban is kitértem – részben módszertani okokból van így: 2016-ban a Németországba, Egyesült Királyságba és egyéb európai országokba ingázó diákok⁷ is szerepeltek az adatbázisban. Ugyanakkor ennek ellenére is elmondható, hogy a szomszédos országokba ingázó fiatalok száma közel kétszer nagyobb (3 374 fő) volt 2016-ban, mint a 2011. évi Népszámlálás idején. Noha míg 2016-ban Romániába, Szlovákiába és a többi szomszédos országba lényegesen több bölcsődés, óvodás és iskolás gyermek ingázott, mint 2011-ben, addig ebben az időszakban az Ausztriába ingázók száma alig változott (1. ábra).

1. ábra: A szomszédos országokba ingázó bölcsődések, óvodások és nappali tagozatos tanulók megoszlása célországok szerint 2011-ben és 2016-ban

Distribution of nursery and kindergarten children and full-time students commuting to neighboring countries by destination countries in 2011 and 2016
(N=1 864 és N=3 374)

Forrás: 2011. évi Népszámlálás és 2016. évi Mikrocenzus adatai

Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy Ausztriába már a rendszerváltást követően is ingáztak diákok tanulási céllal. Így azon családok, akik élni kívántak ezzel a lehetőséggel, feltételezhetően már 2011 előtt is osztrák nevelési-oktatási intézményekbe járatták gyermekeiket.⁸ Ezzel szemben a szlovák-magyar és román-magyar határtérségekben csak a két szomszédos ország Európai Unióhoz (2004 és 2007) történő csatlakozását követően kezdődött meg a határokon átnyúló elővárosodás, ami Szlovákia esetében a schengeni térséghez csatlakozás (2007) után vált még intenzívebbé. A határ közelében fekvő városi térségek (pl. Pozsony, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad) terjeszkedése nyomán, a kedvezőbb ingatlanárakra reagálva egyre több szlovák és román állampolgár költözött a szomszédos magyar településekre: ők a határ túloldalára járnak vissza dolgozni és tanulni (Hardi 2012, 2017; KSH 2015).⁹

Míg 2011-ben a külföldre ingázó fiatalok 62,7%-a a Nyugat-Dunántúlról származott, addig 2016-ban már többségében (42,9%-ban) a fővárosból és Pest megyéből figyelhető meg – túlnyomórészt Németország, Egyesült Királyság és egyéb európai országok felé irányuló – határátlépéssel járó tanulási célú ingázás. Ebben az esetben feltételezhetően hetente vagy havonta ingázókról van szó. Elmondható ugyanakkor, hogy az ingázó diákok számának növekedése az ország középső részéről a szomszédos országok, főként Szlovákia irányába is jelentős (13 fő helyett 203 főt regisztráltak). 2016-ban emellett az Észak-Alföldről ingázók száma is említésre méltó, ahonnan főként Romániába jártak ki a fiatalok.¹⁰

Míg 2011-ben a Nyugat-Dunántúlról külföldre ingázó eltartottak 77,8%-a (909 fő) osztrák nevelési-oktatási intézménybe járt, addig 2016-ban jelentős számú gyermek (630 fő) ingázott Szlovákiába is a nyugati megyékből. Az ország más részein ugyanakkor – Közép-Magyarország kivételével, ahonnan 2016-ban

2. táblázat: A Magyarországról külföldre ingázó bölcsődések, óvodások és nappali tagozatos tanulók száma célországok és régiók szerint, 2011 és 2016

Number of nursery and kindergarten children and full-time students commuting from Hungary to abroad by destination countries and regions, 2011 and 2016

Ev	Régió	Célország					Összesen		
		Ausztria	Szlovákia	Románia	Egyéb szomszédos ország	Nem szomszédos országok	Bölcsődések és óvodások	Nappali tagozatos tanulók	Összesen
2011	Közép-Magyarország	172	13	41	26	—	26	226	252
	Közép-Dunántúl	24	32	6	9	—	10	61	71
	Nyugat-Dunántúl	909	234	7	18	—	202	966	1168
	Dél-Dunántúl	22	0	5	18	—	1	44	45
	Észak-Magyarország	5	57	11	0	—	10	63	73
	Észak-Alföld	8	1	140	23	—	39	133	172
	Dél-Alföld	20	4	33	26	—	9	74	83
	Összesen	1160	341	243	120	—	297	1567	1864
2016	Közép-Magyarország	144	203	155	92	2222	76	2755	2831
	Közép-Dunántúl	13	138	9	7	122	9	280	289
	Nyugat-Dunántúl	913	630	50	75	260	325	1603	1928
	Dél-Dunántúl	59	0	0	6	173	31	207	238
	Észak-Magyarország	31	98	18	0	77	19	205	224
	Észak-Alföld	10	0	391	113	212	126	600	726
	Dél-Alföld	12	0	97	110	143	12	350	362
	Összesen	1182	1069	720	403	3209	598	6000	6598

Megjegyzés: 2016-ban 15 fő Közép-Magyarországról ingázó diák esetében a célország ismeretlen.

Forrás: 2011. évi Népszámlálás és 2016. évi Mikrocenzus adatai

144 gyermek járt Ausztriába – a nyugati szomszédunkba ingázó gyermekek száma elenyésző (2. táblázat).

A Nyugat-Dunántúlról Ausztria irányába történő határátlépések lényegesen különböznek a más szomszédos, illetve távolabbi országokba történő ingázástól. A nyugati megyékből nem az anyaországhoz kötődésből adódóan vagy jellemzően nem egy felsőoktatási intézmény nappali tagozatos hallgatójaként jár át jelentős számú fiatal Ausztriába. A régióból ingázó fiatalok 40,1%-a ugyanis 15 év alatti volt a 2016. évi Mikrocenzus idején, tehát bölcsődei és óvodai ellátásban (24 fő, illetve 76 fő) vett részt, általános iskolában (*Volksschule*) vagy a középfokú oktatás (*Neue Mittelschule / Allgemeinbildende höhere Schule – AHS*) alsó szintjén tanult. 31,3%-uk 15 és 18 év közötti volt, így ők a középfokú oktatás felső szintjére járhattak.¹¹

Ausztriai bölcsődébe, óvodába, illetve oktatási intézményekbe járó fiatalok elsősorban közvetlenül a határ menti területekről, Mosonmagyaróvár, Sopron, Kőszeg, Szombathely és Szentgotthárd járásaiból, főként a városokból ingáztak. A Nyugat-Dunántúlról Ausztriába ingázó diákok között kiegyenlített volt a nemek

aránya mindkét adatfelvétel idején. 2016-ban 83%-uk legalább egy idegen nyelvet beszélt, 79%-uk tudott németül, 50%-uk angolul, de a két vagy három nyelvet beszélők aránya (42% és 10%) is magas volt.

Ausztriai óvodákba és iskolákba ingázó gyerekek: okok, tapasztalatok, tervek

Az alábbiakban interjúim tapasztalatait mutatom be: ezeket tíz olyan szülővel készítettem, akik osztrák nevelési-oktatási intézményekbe íratják 18 éven aluli gyermekeiket. Az interjúalanyok (7 nő, 3 férfi) átlagéletkora 41,6 év, ami 36 és 49 év között szóródik. A megkérdezettek fele-fele arányban közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. Az interjúalanyok közül öten nyilatkoztak úgy, hogy van külföldi munkatapasztalatuk, négy fő jelenleg is Ausztriában dolgozik.

Az ingázó gyerekek közül hárman óvodába, négyen a középfokú oktatás alsó szintjére (Volkschule), ketten szakközépiskolába (*Berufsbildende Mittlere Schule, BMS*), hárman pedig a nyolcosztályos általánosan képző középiskola (*Allgemeinbildende Höhere Schule, AHS*) felső tagozatára, tehát gimnáziumba járnak. Két interjúalanyunk több gyermeke is Ausztriában tanul. A középiskolások jellemzően már az általános iskolát is Ausztriában végezték el, sőt az egyik interjúalany gyermeke óvodás kora óta ingázik a szomszédos országba. Az interjúalanyok között csak egyetlen szülő volt, aki 14 éves kora után íratta gyermekét osztrák iskolába.

Az ingázó diákok közlekedése, részvétele a tanórán kívüli foglalkozásokon

Az Ausztriába ingázó gyerekek jellemzően busszal vagy vonattal utaznak a határközeli településekre (Eisenstadtba, Güssingbe, Eberauba, Jennesdorfba), a kisebbeket pedig autóval hordják a szülők. Az egyik határközeli település polgármestere úgy látja, hogy „[n]agyon sokan kint dolgoznak, és viszik ki magukkal a gyerekeket, majd hozzák haza.” (P02) Ezt a Mikrocenzus adatai is alátámasztják: az Ausztriába ingázó gyerekek 42,8%-ának legalább egyik szülője Ausztriában dolgozott 2016-ban. Két másik polgármester pedig arról számolt be, hogy vannak olyan családok is, akik kiköltöztek Ausztriába azért, hogy „(...) mindenféle gond nélkül tudjanak a gyerekek ott iskolába járni. Itt dolgoznak Magyarországon, de kint élnek.” (P06)

A tömegközlekedés – például a Szombathelyről erre a célra rendszeresített buszjárat – költségét a szülők fizetik.

„Van egy külön buszjárat reggel. Az Ady térről indul, Szombathelyről. (...) És akkor visszafele ez azzal jár, hogy mindenki napközis, mert visszafele is csak egy járat van. (..) De azt mi fizetjük. Hát az egy ilyen havi 10 000 forint.” (S02)

„(...) mondjuk reggel, ha megállítaná a hetes buszt, mikor megy ki Oberwartba a busz, azon van, körülbelül azt mondom, 20-30 olyan gyerek, aki Séből, Toronyból, Bucsuból, vagy akár Nardáról jár.” (P04)

Abban az esetben viszont, amikor nincs erre lehetőség, a szülők felvállalják az utaztatást és annak költségeit:

„Magát a közlekedést azért nagyon nehéz megoldani (...) a távolság talán 20-25 kilométer, ami azt jelenti, hogy egy napi 100 km.” (S03) „Az egyik jó barátom (...) minden reggel viszi a gyerekeket Oberwartba, délután meg megy értük Oberwartba. Most képzelje el, azért ez macerás ám, hogy mondjuk 30 km Oberwart Szombathelyhez, és reggel viszi, és délután megy érte.” (P04)

Az ingázás maximum napi 1-1,5 órát vesz igénybe, és az érintett szülők úgy látják, hogy gyermekük számára egyáltalán nem megterhelő. Az interjúalanyok között viszont volt olyan is, aki ennek tulajdonította azt, hogy gyermeke nem tudott iskolán kívüli foglalkozáson részt venni Magyarországon.

„Öt óráig volt a napközi, és mire hazaért akkor már úgy fél hat is volt (...) ugye próbálkozott, hogy sportoljon, de aztán minden annyira későre húzódtott, hogy abban pedig már mi nem tudtunk partnerek lenni, hogy akkor még este nyolckor ne legyen itthon a gyerek. És aztán ezek sajnos kimaradtak neki, elmaradtak a kis életéből.” (S03)

A tanórán kívüli foglalkozások nehézségeivel több szerző (például Bowman 2013; Denice, Gross 2018; Maguire, Morris 2018; Weiss 2014) is foglalkozott. Az eredmények azt mutatják, hogy ezekre az elfoglaltságokra általában olyan időpontban kerül sor, ami nem illeszkedik az ingázó diákok napirendjéhez, vagy egy hosszú nap után már túl fáradtak a diákok ahhoz, hogy az iskolai feladataikon túl más tevékenységekbe is bekapcsolódjanak. A Közoktatás Újjáalakításért Központ (*Center on Reinventing Public Education's*) szülők körében készített 2016-os felméréseinek eredményei szerint az ingázó diákok 30%-át, illetve 38%-át akadályozzák az utazás nehézségei abban, hogy alkalmanként vagy rendszeresen iskola utáni tevékenységekben vegyenek részt (Denice, Gross 2018). Maguire és Morris (2018) meglátása szerint elérhetetlenek az érintett diákok számára ezek a programok, ami az ingázó diákok elszigetelődését eredményezi a többi hallgatótól. És – mint azt az interjúrészlet is szemlélteti – nemcsak a célsországban, hanem abban a közösségben is, ahol a gyermek él. Bowman (2013) úgy gondolja, hogy az ingázó diákok „kettős életet” élnek, ezért fontos lenne olyan bikulturális programok szervezése, amelyek közelebb hozzák egymáshoz a különböző nemzetiségű (célszárnybeli és oda ingázó) diákokat.

Az ausztriai tanulást segítő és motiváló tényezők

Az interjúalanyok többsége ismerősök révén hallott az ausztriai tanulás lehetőségéről:

„Egy kedves osztrák házaspár segített bennünket hozzá az óvodához. Tehát tulajdonképpen ők ajánlották fel, hogy segítenek bejelentkezni az óvodába, és hogyha nincs akadálya, akkor hordjuk ki a gyereket.” (S03),

„(...) az egyik ismerősöm, egy másik anyuka találta meg ezt a lehetőséget, és ő szólt nekem, hogy mi lenne, hogyha ketten mennének ötödiktől az osztálytársával.” (S02)

Jellemzően a mobilitás melletti döntés lehetőségét a szülők vetették fel gyermekük számára:

„Az unokatestvére oda járt gimnáziumba, megkérdeztem tőle, hogy milyen volt, tehát kikértem a véleményét, és azt mondta, hogy szerette, és én álltam elő ezzel az ötlettel.” (S09), noha gyermekük véleményét minden esetben kikérték: „Ez az ő döntése volt. Ha nem szerette volna, akkor azt mondtuk volna, hogy felejtős. Az ő véleménye volt a legfontosabb.” (S07)

Egy határközeli település polgármestere ugyanakkor egy olyan esetről is beszámolt „(...) amikor a gyereket kivitték Rohoncra óvodába, és a kis óvodás gyerek onnan le akart lépni, úgyhogy megszökött és jött a határ felé gyalog.” (P06) Emellett volt olyan gyermek is, aki saját elhatározásából döntött az osztrák iskola mellett:

„Ha mindig falakba ütközöl, akkor elgondolkozol, hogy jó-e ez így neked. És a 10 éves lányom ebben a szellemben nevelkedett. Ahová jár sportolni, ott jártak ki kislányok tanulni, és ahogy beszélt velük, neki ez feltűnt, hogy az milyen más világ.” (S01)

Az egyik anyuka pedig arról számolt be, hogy az osztrák intézmények vezetői már a kétezres évek közepén is toboroztak magyar gyerekeket a határ menti területekről:

„Ausztriában egy szomszédos falu hirdette már akkor is, hogy ők szeretnének gyerekeket, ha valakit érdekelne oda kimenni, tehát innen Magyarországról. Az itteni buszmegállóban is ki volt téve egy plakát. (...) ez kb. 13 évvel ezelőtt volt.” (S02)

Ezt az egyik polgármester is megerősítette: „(...) ide járnak Eberaubá. Mert ugye ott is az van, ahogy tudom, hogy bezárták volna az iskolát, mert nem volt elég gyerek. És kitalálták, hogy akkor toborozunk Magyarországról.” (P05) A toborzás eredményeként a 2009/2010-es tanévben Eberauban 35 magyar diák csatlakozásával újraindulhatott a korábban létszámgondok miatt megszüntetett felső tagozat (Andl et al. 2011).

Az interjúalanyok arról is beszámoltak, hogy 2010 után „[r]engetegen kijártak, ezért korlátozták a magyarok osztrák oktatását” (S01). 2016-tól bölcsődében, óvodában és az általános oktatás alsó szintjén osztrák lakcímhez kötik az ellátást az állami fenntartású nevelési- és oktatási intézményekben.¹² Jellemzően a Volkshule-k vannak állami fenntartásban, de a többi egyházi, alapítványi vagy egyesületi fenntartásban lévő intézmény fogad Magyarországról ingázó gyerekeket (Langerné Buchwald 2017). Az interjúkban elhangzottak ugyanakkor azt mutatják, hogy az állami fenntartású iskolákba való bekerülést is megoldják a szülők: „akinek a gyereke pici, azoknak van kint ilyen sutyi címe. Ez egy nyílt titok”. (S06)

Ezt két polgármester is megerősítette:

„Megoldották, ez egy technikai kérdés volt. Mindenki talált magának egy patrónust, akihez be lehetett jelentkezni. Ugye itt a kapcsolatokat azért eléggé szövődték közben.” (P02)

„(...) ez most annyira nem gond. Ha mondjuk, odamegyek egy osztrákhhoz, és azt mondom, hogy «Te, nem jelentkezhetne be hozzád a gyerek», és akkor adok havi 100 eurót, vagy 200 eurót. És akkor a gyerek bejelentkezik ahhoz az osztrák családhoz, és akkor hivatalossá válik.” (P04)

Az érintett szülők szerint ezt az osztrák intézmények vezetői is tudják, de „ők is az alapján kapják a pénzt a felújításra, az ablakcserére, a mindenre, hogy hány gyerekük van. És akkor visszaminősítik, ha kevesebb van. (...) Úgyhogy ez nekik is jó, hogy mi ott vagyunk.” (S02)

A szülőket gyermekük osztrák nevelési-oktatási rendszerbe történő beíratására minden esetben a nyelvtanulás motiválta, mert „olyan világban élünk, hogy ha nem beszélsz nyelvet, akkor már ott tartunk, hogy Magyarországon sem tudsz boldogulni.” (S10), és döntésük legnagyobb előnyének is ezt tekintik: „Ha egy ilyen kicsi korban kikerül a gyerek, akkor tulajdonképpen anyanyelvi szinten sajátítja a nyelvet.” (S03)

„Magyarországon nagyon nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a diák fel tudja mondani a nyelvtani szabályokat és bemagoljon dolgokat, Ausztriában pedig sokkal nagyobb hangsúly helyeződött arra, hogy az ember tudjon effektíven kommunikálni. Tehát megérteni egymást.” (S05)

Emellett az osztrák oktatási rendszer mellett szólt az is, hogy sokkal gyakorlatorientáltabb a képzés, demokratikus szellemben zajlik a tanítás, és Ausztriában a mennyiség helyett a minőségi oktatást tartják szem előtt:

„Ez a megmondom, hogy mit csinálj, ez ott nincs, és ez nekem nagyon tetszik, hogy a gyerekek egy ilyen légkörben lehet diák.” (S02)

„A logikai gondolkodás a cél, és ezt imádom. Nem az van, hogy be kell magolniuk dolgokat, hanem, hogy logikusan gondolkodjon.” (S06)

„Egy nagyon fontos különbség a porosz magyar oktatási rendszer, illetve Ausztriában a rendszer között, hogy ott arra kíváncsiak, hogy mit tudsz, nem arra, hogy mit nem.” (S01)

„(...) már rögtön, kb. a második héten hoz egy tájékoztatót, amiben mindent felírnak. Abba be van írva egy ilyen terminus, hogy mikor milyen Schularbeit lesz. (...) Akkor abból áll a dolgozat. Nincs ilyen váratlan, hogy most ezt is beleteszi-e vagy azt is beleteszi-e, vagy, hogy nem tudom, hogy mi lesz benne.” (S02)

„(...) ott olyan szempontból magukra vannak hagyva a gyerekek, hogy majd ha te azt tudod, majd ha te azt produkálsz, majd ha te utoléred a többit. Tehát nincs az a tempó, amit itthon érzékelnek az iskolákban, hogy itt azért tanterv szerint hajtani, hajtani. (...) mert olyan mennyiségű tananyagot kell elsajátítani a gyerekeknek, hogy belepúposodik.” (S03)

Kezdeti nehézségek

Az ingázó gyermekek számára a kezdeti időszakban a legtöbb nehézség a nyelvtudás hiányából adódott:

„(...) hiába beszélte kisgyerek kora óta a nyelvet, bejött mindig egy csomó kifejezés, amivel nem tudott megbarátkozni.” (S03)

„Volt olyan, hogy elkezdte szeptemberben és fájta a feje, mert mindent idegen nyelven mondtak neki” (S02)

„Azt sem tudta, hogy mi az a „ja” és mi az a „nein”. Féltünk is emiatt.” (S06)

A nyelvhianyból eredő problémák azon diákok esetében többszörösek voltak, akik csak az általános iskola után kezdtek Ausztriába járni:

„(...) gimnáziumban nem nagyon pátyolgatják azt sem, aki idegen országból van.” (S02)

„Hogyha nagyobb gyerek megy ki, tehát olyan kilenc-tíz év körüli, ott már vannak gondok, mert elmaradnak. Ott már nem tudják a nyelvet, az iskolai szokásokat úgy elsajátítani.” (S10)

Emellett a szülők szerint hátrányból indulnak azok is, akiknek szülei nem beszélnek németül:

„Én sajnos nem beszélek németül, és ez volt a másik probléma. Ugye, amikor óvodás a gyerek, akkor te nem érzékeled ezeket a dolgokat, hanem az iskolánál jelentkeznek már ezek a problémák, hogy nem tudsz kontaktot tartani a pedagógusokkal. (...) azért jó lett volna az osztályfőnökkel havonta egyszerűen kapcsolatot tartani. Tehát hogy tudjam mennyire, már bocsánat, rohadatul le van maradva a gyerekem a tanulásban. És ezt mondhatom neked, soha nem is tudta ő behozni. (...) a kis harcait egyedül kellett neki megvívni (...) mert ahol azért a szülők tudnak segíteni, ott azért eleve jobb helyzetben van a gyerek.” (S03)

További nehézséget jelentett, hogy egy teljesen új környezethez és kultúrához kellett alkalmazkodniuk: „*Ott be kell illeszkednie egy multikultúrába, és hát nem mindenkinek ugyanolyan a kultúrája, mint nekünk. (...) őneki meg kellett tanulni a többi néppel együtt élni.*” (S10) A gyakorlatorientált szakképzés rengeteg előnye mellett problémát okozott az egyik középiskolás esetében az is, hogy a tanulmányai elvégzéséhez szükséges kötelező szakmai gyakorlat helyszínét nem az iskola jelöli ki: „*(...) ez egy nagyon nagy nehézség nálunk, hogy nekik önállóan kell keresni a tanulóhelyet.*” (S10) Sok esetben az itthon maradt barátokkal megszűnik a kapcsolat: „*(...) teljesen idegen környezetbe került. Itt járt Sopronban zeneiskolába, kosárlabdázni, de mivel a soproni ismerősei egy iskolába jártak, ezért ő egy kicsit kilógott.*” (S05), és az Ausztriában tanuló diákok életéből az alapvető műveltségi területekhez tartozó magyar tananyag hiányzik: „*(...) a magyar irodalom és a történelem kimaradt (...) és ez nála hiányzik néha beszélgetésekből, vagy ha valaki említ valamit a magyar irodalommal kapcsolatban, akkor sajnos nem tud megszólalni.*” (S09)

Az ausztriai iskolázattal járó többletköltségek

Az interjúkból az is kiderült, mint arra több tanulmány rávilágít (például Dustan, Ngo 2017; Marina 2014; Honvári 2012; Kmiotek–Meier, Karl 2017; Orraca et al. 2017; Valle, Danitza 2015), hogy a gyermekek külföldi taníttatása jelentős plusz kiadást jelent az érintett családok számára, amit nem mindenki tud felvállalni. Ugyanakkor az intergenerációs társadalmi mobilitást jól mutatja, hogy azok a szülők, akik gyermekük ausztriai taníttatása mellett döntenek, minden rendelkezésre álló eszköz igénybevételével, közvetlen pénzbefektetéssel igyekeznek gyermeküket előnyös társadalmi helyzetbe hozni, „határozottak és elszántak abban, hogy a lehető legtovább (...) vállalják az iskoláztatást” (Andor, Liskó 1999, 41.), és ezáltal gyermekeiknek jobb jövőt biztosítanak (Durst 2018).

„Hogyha osztálykirándulást szerveztek, az nem olyan volt, hogy Hortobágyi Nemzeti Park. Nekik Horvátországban volt egy ilyen tengerbiológia hét, egy hét Angliában, egy hét Spanyolországban, az Alpokban sport turnus, tehát ez mind olyan dolog, ami azért pénzbe került.” (S09)

„(...) van térítési díj, étkezési térítés, a napközi térítése, a bérletet mi vesszük, és vannak ilyen kötelező programok, amik tanítási idő alatt vannak. Tehát ha tetszik, ha nem, azon részt kell venni. Ilyen a sítábor, azt is a szülő fizeti.” (S02)

„(...) ha őszinte akarok lenni hozzád, akkor egy óvodaévet kiszámoltam azért. Másfél millió forintból jött ki. Nem kevés.” (S03)

Az egyik édesanya az oktatáshoz kapcsolódó jelentős kiadások miatt úgy érzékelte, hogy gyermekének nem tudta biztosítani „azokat a dolgokat, ami ott kint alap egy osztrák gyereknek.” (S03) Ebből adódóan az osztrákok csúfolták, sértegették őt; „(...) a magyarsága miatt volt bántva az én fiam elég sokat” – nyilatkozta az anyuka. Összességében azonban a szülők úgy látják, hogy az osztrák diákok elfogadóak a magyarokkal szemben, és az osztrák rendszer sem teszi lehetővé, hogy bárkit a nemzetisége miatt bántsanak, és „erre nagyon figyelnek” (S07). „Nincs ilyen, hogy te magyar vagy és veled nem játszunk. De nem is engedik. (...) Nincs olyan, hogy bandázhatnak, mindenkit ugyanúgy kell szeretni, és mindenkiel ugyanolyan szinten kell foglalkozni. Tehát nem engedik meg.” (S07)

A magyar és osztrák oktatási rendszer közötti átjárhatóság

Az érintett diákok számára a magyar és osztrák oktatási rendszer közötti átjárhatóság is biztosított. A 2011. évi nemzeti köznevelésről szóló CXC. törvény alapján a tanuló tanulmányainak külföldön történő folytatását be kell jelenteni a hivatalnak vagy az iskola igazgatójának, noha az egyik polgármester úgy gondolja, hogy „[e]zek a gyerekek elvesznek, eltűnnek az országból, nincsenek nyilvántartva.” (P07)

A tapasztalatok alapján az Ausztriában tanuló gyerekek tanulói jogviszonyát a magyar iskolákban nem szüntetik meg, csak szüneteltetik, így lehetőség van ar-

ra, hogy visszatérjenek: „(...) *nem kell könyörögni, hogy vegyék vissza, hanem akkor ő oda alanyi jogon vissza is jöhetne.*” (S02) Olyan osztrák iskolában tanuló gyermekről is hallott már az egyik interjúalany, akinek Magyarországon a tanulói jogviszonya magántanulói státuszban megmaradt, és a félévi vizsgákat itthon is leteszi, hogy „*magyar vonalon is megmaradjon.*” (S04) A szülők többsége számára ugyanakkor a magyar oktatás nem lényegi kérdés, „*mert alsó tagozatban szerintem mindent, ami olyan, azt már megtanulják, vagy ha akarja, utána tud nézni. Meg itthon azért minden magyar. Magyar tévét néz. A magyar világ nincs elzárva tőle.*” (S02) Egyetlen olyan szülő volt, aki felső tagozatban próbálta visszahozni gyermekét Magyarországra, mert úgy érezte, hogy „*egy csomó dologról lemarad*” (S03), de próbálkozása sikertelen volt, mert gyermeke akkor már kint beilleszkedett, és „*(...) mindig attól félt, hogy ő ezt már nem tudja megtanulni. (...) Tehát hogyha hazakerülne, akkor már nem tudná felvenni a versenyt az itteni gyerekekkel, és állandóan lemaradásban lenne.*” (S03) Végül az édesanya is belátta, hogy „*nem tudott volna felzárkózni (...), tehát egyszerűen esélytelen lett volna*” (S03) gyermeke számára a hazajövetel, az édesapa pedig úgy gondolta, hogy „*(...) nem gond, hogyha nem tudja ki volt Petőfi Sándor, csak legyen neki kenyere.*” (S03)

Jövőkép

Összességében az összes szülő úgy látja gyermeke jövőjét, hogy ha csak annyi pluszt ad az ausztriai tanulás a kijáró gyerekeknek, hogy megtanulnak anyanyelvi szinten németül – vagy akár több nyelven – beszélni, akkor már előbbre vannak, mint magyar társaik. Úgy gondolják, hogy nem feltétlenül fontos a továbbtanulás, mert a megszerzett nyelvtudással már bárhol boldogulhatnak:

„Nekünk egy célunk volt, hogy (...) a gyerekek tudjunk egy olyan ajándékot adni, hogy ő megtanuljon anyanyelvi szinten németül. Már most (...) három nyelven beszél anyanyelvi szinten. Teljesen mindegy, hogy takarítónő lesz vagy asztrofizikus, abból ő megél a világ bármelyik pontján.” (S10)

„A férjem azt mondta, hogy ő nem véletlenül jött Európa kapujába annak idején. Ugye 2000-ben jöttünk ide a határ közelségébe, Tolna megyéből költöztünk át. És hogy legalább ennek az előnyét érezze, hogy közel vagyunk és a gyerekünknél anyanyelvi szinten megtanuljon németül. És hogy a későbbiekben ez érvényesüljön is.” (S03)

Ehhez pedig nagy segítség az Ausztriában megszerzett végzettség, amely birtokában a tanulmányok befejezése után könnyebb az elhelyezkedés: „*Úgy gondolom, hogy a szakmai hely, ahol most van, ha onnan megkapja a kis papiroost, akkor abból csak előnye származhat.*” (S03) Emellett az osztrák tanárok is maradásra ösztönzik a magyar tanulókat: „*(...) ott a tanárok is inkább azt mondják, hogy ha már elkezdte itt, akkor ne menjen vissza, vagy akkor mi értelme, hogy ide járt.*” (S02)

Feltehetjük a kérdést, hogy miért fontos az érintett szülők számára az ausztriai munkavállalás megalapozása, noha a választ talán mindenki sejti. A szülők egy része az ott megszerezhető magasabb fizetéssel magyarázta döntését, mert

„Ausztriában egy sima ruházati eladó 1700-1800 eurót keres, és egy butikban áll. Tudom, mert én is felsőfokú végzettséggel ott takarítottam. És amikor volt az osztálytalálkozó, a volt osztálytársaim elmondták, hogy ők cukrászdát vezetnek, és hogy 250 ezer forint volt a fizetésük, én meg mondtam, hogy a dupláját keresem azzal, hogy WC-t takarítok. És valahogy nem szégyelltem azt, hogy takarítok, mert nekem kétszer annyi pénzem volt, nulla felelősséggel.” (S06)

Emellett arról is beszámoltak a szülők, hogy már a szakmai gyakorlati idő alatt is támogatják a fiatalokat: „*Van egy ismerősöm (...) 14 éves. Ő szeretne gyógyszer-tárban dolgozni. Elment 14 évesen Ausztriában egy ilyen iskolába, ahol a fele időt az iskolában tölti, a másik felét pedig egy gyógyszertárban gyakorlaton, amiért pénzt kap. A teljes fizetésnek körülbelül az egyharmadát. Tehát már fizetést kap 15 évesen.*” (S10), és egy polgármester meglátása szerint a tanulmányok elvégzéséhez is „*[n]agyon komoly támogatásokat kapnak ott a diákok*” (P02), sőt a tanulmányok mellett lehetőség van munkát vállalni: „*És közben egy kis munkát vállal itt-ott, Mekiben beáll a pultba, és már annyi pénze van, hogy grimaszolhat is.*” (P02)

Volt olyan szülő, aki nem kizárólag a tanulmányok befejezése után megszerzhető magasabb fizetés miatt döntött az ausztriai iskoláztatás mellett. Meglátása szerint „*[i]tthon terhelik az ember agyát. Ausztriában nem ez van. Kimész és látod, hogy boldogabbak az emberek.*” (S01) Egy másik szülő hasonlóan vélekedett:

„*Én úgy gondolom, hogy a legfontosabb az embereknek az élethez való hozzáállása. Tehát ha Magyarországon adott lenne az, ami Ausztriában, hogy minden nap jól érzed magad és pozitív emberekkel találkozol, akkor sokkal hamarabb visszahúzna az emberek szíve. (...) Itt mindenki nyávog, a 10 évestől a 80 évesig, mert mindenki mindenben csak a rosszat látja. Nálam ez döntő volt.*” (S10)

Két szülő pedig egyértelműen úgy gondolja, hogy gyermeke végleg Ausztriában fog maradni: „*Ausztriában fog dolgozni, vagy máshol, de Magyarországon semmiképpen sem.*” (S06) „*Én most arra nem látok lehetőséget, hogy visszajöjjön Magyarországra. Most már nem lehetne erről szó.*” (S04) Emiatt abban bíznak, hogy a magyar kormány nem fog lépéseket tenni a Nyugat-Dunántúlról Ausztriába irányuló tanulási célú ingázás megakadályozása érdekében.

Következtetés

A Nyugat-Dunántúlon élők számára megszokott jelenség, hogy a munkavállalási céllal ingázók népes csoportja mellett eltartott gyermekek is átjárnak Ausztriába tanulni. 2016-ban 913 fő bölcsődés, óvodás és nappali tagozatos tanuló ingázott a régióból a szomszédos országba, 71,4%-uk a közoktatás valamely szintjén tanult. A diákok határátlépéssel járó ingázása az ország más részein is jelentős, ugyanakkor az Ausztriába irányuló oktatási célú mobilitás ezektől lényegesen eltérő jelenség.

Fontos kiemelni, hogy a nyugati határ mentén megfigyelhető tanulási célú migráció az intergenerációs társadalmi mobilitás egyik lehetséges csatornájának tekinthető. A szülők célja, hogy gyermekeiknek az ausztriai iskoláztatás révén kedvezőbb lehetőségeket kínáló jövőt biztosítsanak. Rédei (2014) szavaival élve azt is mondhatjuk, hogy a család „befektetési szándékkal” küldi a gyermeket már egészen fiatalon külföldre tanulni, és – mint az az interjúkból is kiderült – a nyelvtanulás, illetve a későbbi külföldi munkavállalás reményében. Boreczky (2002) úgy gondolja, hogy az iskoláztatás befektetésként történő felfogásának meghatározó szerepe van az egyén társadalmi mobilitásában, noha ezt a döntést a család társadalmi helyzete és lehetőségei is meghatározzák. Mivel az ausztriai tanulás jelentős plusz kiadást (például a színvonalasabb osztálykirándulások finanszírozását, vagy a napközi térítési díjának kifizetését) jelent az érintett családok számára, így azok a szülők élnek ezzel a lehetőséggel, akik elszántak abban, hogy gyermekeiket az iskoláztatás által legalább olyan vagy jobb társadalmi helyzetbe hozzák, mint amilyenben ők vannak.

Langerné Buchwald Judit (2017, 37.) szerint a döntés a „határ-közelség adta lehetőségnek köszönhető”, és a Mikrocenzus adatai azt mutatják, hogy a családtagok ausztriai munkavállalásához is köthető. Egyrészt az Ausztriában dolgozó szülőknek lehetőségük van magukkal hordani gyermeküket, tehát az utazás megszervezése nem jelent problémát – noha az interjúk alapján elmondható, hogy az Ausztriában dolgozó szülők döntését is a gyermekek előtt álló lehetőségek motiválták. Másrészt, mivel a külföldi oktatás jelentős anyagi ráfordítással jár a család számára, ezért annak finanszírozása az Ausztriában dolgozó szülők számára kevésbé megterhelő. Ennek ellenére az interjúkban elhangzottak azt mutatják, hogy a Magyarországon dolgozó szülők is felvállalják gyermekük ausztriai oktatásának terheit, és együttműködve (például az utazás közös megszervezésével) lehetővé teszik gyermekeik számára, hogy magasabb színvonalú, gyermekközpontú és gyakorlatorientált oktatásban részesüljenek.

Noha a határt átlépő ingázó diákok számára lehetővé válik mind az ország-specifikus ismeretek, mind pedig a nemzetközi szempontból releváns humántőke megszerzése (Kratz, Netz 2018), valamint a magyar és osztrák oktatási rendszer közötti átjárhatóság jogi feltételei is adottak, összességében kijelenthető, hogy az ausztriai tanulás távlati döntésnek számít. A diákok számára ugyanis nehéz a magyar és osztrák tananyag összehangolása, illetve a magyar tananyag pótlása, ha úgy dönt a család, hogy a gyermeket később mégis Magyarországon szeretné taníttatni.

Az interjúkból kiderül, hogy a magyar gyerekek ausztriai taníttatása a létszám gondokkal küzdő határ menti osztrák iskolák számára előnyös, ezért az osztrák korlátozások ellenére is fogadnak magyar tanulókat, a tanárok pedig folyamatos toborzási tevékenységet folytatnak a határ melletti magyar településeken. A 2011. évi Népszámlálás és a 2016. évi Mikrocenzus adatai ugyanakkor azt mutatják, hogy míg az egyéb szomszédos országokba ingázó diákok száma a két

adatfelvétel között háromszorosára nőtt, addig az Ausztriába ingázó diákok száma alig változott. Tehát összességében úgy látszik, hogy a határ közelében élő családoknak csak egy töredéke dönt az osztrák iskoláztatás mellett, amely döntés részben a család anyagi helyzetének és társadalmi kapcsolatainak, részben pedig az ingázással töltött idő és a tömegközlekedéshez való hozzáférés függvénye. Akik viszont gyermeküket kijáratják, elkötelezettek az iskolai képzés Ausztriában történő befejezése, valamint gyermekük későbbi külföldi munkavállalása mellett.

Jegyzetek

1. Erről bővebben Andl, Dominek és Molnár-Kovács (2011) tanulmányában olvashatunk. A szerzők kutatási eredményei igazolják, hogy Ausztria irányába számos iskolának van / volt határon átvéelő oktatási kapcsolata, amelyek főként cserekapcsolatok, óralátogatások, közös rendezvények, képzések és kirándulások, tanárcserék, valamint egyéb nyelvi közösségi együttműködések formájában valósultak / valósulnak meg.
2. A téma aktualitását jelzi, hogy a közelmúltban Magyarország egyik legolvasottabb hírportálján is megjelent vezető hírként egy cikk ezzel a témával kapcsolatban „Iskolabusszal vonulnak ki Magyarországról” címmel: https://index.hu/belfold/2019/05/21/ingazo_gyerekek_ausztria_oktatas_osztrak_iskolaba_jar/
3. Fontos megemlíteni, hogy ebben az esetben is inkább a Bécs és Pozsony között ingázó felsőoktatási hallgatók száma jelentős (Perchinig et al. 2018).
4. Távolabbi, de hasonló jelenség az Egyesült Államok és Mexikó határis is megfigyelhető, ahol különböző kultúrák, nyelvek és oktatási rendszerek találkoznak és olvadnak össze (Orraca et al. 2017). Mora (2006) szerint a két ország gazdasági fejlettsége közötti különbség nagyobb, mint a világ bármely más két országának határtérségében, és annak ellenére, hogy Észak-Mexikó az ország legfejlettebb része, az Egyesült Államok déli határrégiójában működő oktatási intézmények oktatási színvonala lényegesen magasabb. Ez pedig jelentős szívó hatást gyakorol az Egyesült Államok szomszédságában élő mexikói diákok iskolaválasztására, akik határ menti ingázó diákként (*border commuter student*) beléphetnek az országba (Bowman 2013). A Nemzeti Statisztikai és Földrajzi Intézet (*Instituto Nacional de Geografía y Estadística - INEGI*) által készített felmérés adatai szerint az Egyesült Államokba ingázó mexikói diákok száma 2015-ben megközelítette a 40 ezer főt, a határ menti térség hallgatóinak 1,9%-a járt át a szomszédos országba tanulni, többségük általános és középiskolába (Orraca et al. 2017).
5. Az interjú Bakó Bélával, a Vas Megyei Tudományos Ismeretterjesztő Egyesület vezetőjével 2018. március 20-án készült a REMINDER (Role of European Mobility and its Impacts in Narratives, Debates and EU Reforms) című projekt keretében (Perchinig et al., 2018). A kutatási projekt elérhetősége: <https://www.reminder-project.eu/>
6. Nyolc határ menti település polgármesterével az ausztriai munkavállalás kedvező és kedvezőtlen hatásainak feltérképezése céljából készítettem interjút 2019. március – áprilisban (lásd erről bővebben: Horváth 2019), amely során a határátlépéssel járó tanulási célú ingázással kapcsolatos tapasztalataikra is rákérdeztem, és az eredményeket néhol ezekkel is kiegészítem. A kutatás ismertetése és a minta összetétele a hivatkozott tanulmányban megtekinthető.
7. Távolági ingázásra – amikor heti rendszerességgel kerül sor a hazatérésre, és a köztes időtartamot a diákok a célországban töltik (Hermándy-Berencz 2003) – valószínűleg jobbra valamely felsőoktatási intézmény nappali tagozatos hallgatójaként került sor. Erre abból lehet következtetni, hogy a külföldre ingázó nappali tagozatos tanulók 62,2%-a 19 év feletti (átlagéletkoruk 19,2 év) volt 2016-ban, és a nem szomszédos országokba ingázók között közel 30%-kal magasabb volt az ilyen korúak aránya.

8. Az Osztrák Statisztikai Hivatal adatai alapján a 2006 és 2018 közötti időszakban az osztrák nevelési-oktatási intézményekben tanuló magyar állampolgárságú diákok – akik között az átmenetileg vagy tartósan Ausztriában tartózkodó családok gyermekei is megjelennek – száma végig egyenletesen nőtt, 2018-ban meghaladta 8 700 főt. A Statistik Burgenland (2012, 2019) adatai hasonló tendenciát mutatnak: míg a 2011/2012-es tanévben 1 530 fő volt azon diákok száma, akiknek az elsődleges beszélt nyelve a magyar volt – tehát az ingázó diákok mellett itt szintén megjelennek az átmenetileg vagy tartósan Ausztriában tartózkodó családok gyermekei –, addig a 2018/2019-es tanévben már 2 068 fő, ami 35%-os növekedést jelent a két időpont között. A változás az osztrák adatok alapján tehát érzékelhető, noha ezek az adatok nem vehetőek össze a 2011. évi Népszámlálás és a 2016. évi Mikrocenzus adataival.
9. A Szlovákiából átköltözők esetében ez egyrészt azzal magyarázható, hogy jelentős részük – Hardi (2017) eredményei szerint 80%-uk – nem beszél magyarul, így nehezen integrálódnak a magyar társadalomba (például a magyar oktatást sem tudják igénybe venni), másrészt a közlekedési infrastruktúra kiépítettsége is lehetővé teszi az ingázást. Emellett az utóbbi időben a szlovák autópálya is toborzott magyar munkaerőt a határ menti területekről, így lehetséges, hogy a Szlovákiába ingázók gyermekeiket is magukkal viszik. Ugyanez Románia esetében is megfigyelhető, ahol külföldi vagy vegyes tulajdonú cégek, valamint magyar székhelyű feldolgozóipari és építőipari cégek romániai telephelyeire is nagy számban ingáznak magyarok (KSH 2015).
10. A szomszédos országokba történő ingázás ugyanakkor magyarázható egyrészt a – korábban említett – határon átnyúló várostérségek létrejöttével, másrészt azzal, hogy olyan áttelepült romániai és szlovákiai (véltetően magyar) családokról, úgynevezett „etnikai emigránsokról” (Pregi 2018) van szó, akik „visszajaratják” gyermeküket a születési helyüknek otthont adó országba. Ezt támasztja alá, hogy a 2016-ban a Romániába ingázók 60%-a, a Szlovákiába ingázóknak pedig 70%-a az említett két országban született.
11. Az osztrák oktatási rendszer ábrája a bildungssystem.at oldalon (https://www.bildungssystem.at/fileadmin/user_upload/PDF/Neu_mit_BMBLogo/Ungarisch_PlatatBS_2018_web.pdf) magyarul is elérhető.
12. Ausztriában a *Schulpflichtgesetz* és a *Schulunterrichtsgesetz*, valamint a *Gesetzliche Grundlagen schulischer Maßnahmen für SchülerInnen mit anderen Erstsprachen als Deutsch* rendelkezései vonatkoznak a külföldi, illetve nem német anyanyelvű diákok oktatására. A *Schulpflichtgesetz* 1. §-a és 17. §-a értelmében minden gyermek tanköteles, akinek az állandó tartózkodási helye Ausztriában van, az ideiglenesen az országban tartózkodók pedig jogosultak iskolába járni, de erre nem kötelesek. Emellett a Bundesministerium für Bildung (BMB 2016) *Gesetzliche Grundlagen schulischer Maßnahmen für SchülerInnen mit anderen Erstsprachen als Deutsch* című kiadványa kimondja, hogy gyermekek iskoláztatását abban az esetben is biztosítani kell, ha a tartózkodási hely nem tisztázott. A *Schulunterrichtsgesetz* 4. §-a alapján azokat a tanulókat, akiknek a rendes tanulóként (*ordentlicher Schüler*) történő felvétele nem lehetséges az oktatási nyelv ismeretének hiánya miatt, rendkívüli tanulóként (*außerordentliche Schüler*) kell felvenni, amely időtartama legfeljebb két év lehet. A felvételi eljárás részletesebb szabályait a szövetségi kormányok illetékes miniszterei rendelettel szabályozzák (*Schulunterrichtsgesetz* 5§(1)).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseikért köszönettel tartozom témavezetőmnek, Dr. Gödri Irénnek, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársának.

A tanulmány az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projektben, a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósult meg.

Irodalom

2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.
- Andl H., Dominek D. L., Molnár-Kovács Zs. (2011): Oktatási kapcsolatok a határ mentén – Nyugat-Magyarország. In: Forray R. K., Híves T. (szerk.): *Oktatás a határok mentén*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 93–113.
- Andor M., Liskó I. (1999): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Budapest
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest
- Balogh, P. (2014): *Perpetual borders. German-Polish cross-border contacts in the Szczecin area*. Department of Human Geography, Stockholm University, Stockholm
- BMB [Bundesministerium für Bildung] (2016): *Gesetzliche Grundlagen schulischer Maßnahmen für SchülerInnen mit anderen Erstsprachen als Deutsch. Gesetze und Verordnungen*. Wien
- Bordás A., Szolár É. (2011): Esettanulmány a határ menti oktatásról az észak-alföldi határ menti kistérségekben. In: Forray R. K., Híves T. (szerk.): *Oktatás a határok mentén*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 114–139.
- Boreczky Á. (2002): Családtörténeti mozaik: A mobilitás és a migráció elbeszélései. *Századvég*, 23., 33–62.
- Bowman, K. D. (2013): *A Tale of Two Borders. Assisting Border Commuter Students*. <http://www.karend-ossbowman.com/portfolio/higher-education/> (Letöltés: 2019. 12. 20.)
- Böhm, H., Opióła, W. (2019): Czech–Polish Cross-Border (Non) Cooperation in the Field of the Labor Market: Why Does It Seem to Be Un-De-Bordered? *Sustainability*, 11., 1–13. <https://doi.org/10.3390/su11102855>
- Brooks, R. (2018): Higher education mobilities: a cross-national European comparison. *Geoforum*, 93., 87–96. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.05.009>
- Cserti Csapó T., Forray R. K. (2011): Határokon átnyúló felsőoktatás – külföldi tapasztalatok. In: Forray R. K., Híves T. (szerk.): *Oktatás a határok mentén*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 57–68.
- Dabasi-Halász Zs., Lipták K., Horváth K. (2017): „Különlegesnek lenni.” Középiszolások tanulási célú mobilitását meghatározó attitűdök, motivációk. *Tér és Társadalom*, 4., 53–75. <https://doi.org/10.17649/TET.31.4.2893>
- Decoville, A., Durand, F., Feltgen, V. (2015): *Opportunities of cross-border cooperation between small and medium cities in Europe*. Luxembourg Institute of Socio-Economic Research (LISER), Luxembourg
- Denice, P., Gross, B. (2018): *Going the Distance. Understand the Benefits of a Long Commute to School*. Urban Institute, Washington
- Durst J. (2018): „Ez se élet, ez a kóborlás”. A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai. In: Váradi M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Argumentum Kiadó, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest, 43–73.
- Dustan, A., Ngo, D. (2017): Commuting to educational opportunity? School choice effects of mass transit expansion in Mexico City. *Economics of Education Review*, 63., 116–133. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2018.01.006>
- Findlay, A. M., McCollum, D., Packwood, H. (2017): Marketization, marketing and the production of international student migration. *International Migration*, 3., 139–155. <https://doi.org/10.1111/imig.12330>
- Forray R. K. (2011): Határ menti térségeink országok közötti oktatási kapcsolatai. In: Forray R. K., Híves T. (szerk.): *Oktatás a határok mentén*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 43–56.
- González-Gómez, T. (2018): Estonia-Southern Finland cross-border region: What kind of cross-border integration is taking place? An analysis from experts in cross-border cooperation. *Trames*, 2., 185–209. <https://doi.org/10.3176/tr.2018.2.06>
- Gödri I. (2002): Beilleszkedés vagy elszigetelődés? *Korfa*, 1., 4–5.
- Gödri I. (2004): Etnikai vagy gazdasági migráció? Az erdélyi magyarok kivándorlását meghatározó tényezők az ezredfordulón. *Erdélyi Társadalom*, 1., 37–54.
- Gödri I. (2005): A bevándorlók migrációs céljai, motivációi és ezek makro- és mikro-strukturális háttere. In: Gödri I., Tóth P. P. (szerk.): *Bevándorlás és beilleszkedés. A szomszédos országokból*

- Magyarországra irányuló bevándorlás az ezredfordulón. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 69–128.
- Gruber, B. (2013): *Die ungarische Community in Österreich: Zahlen. Fakten. Einstellungen.* Österreichischer Integrationsfonds, Wien
- Hardi, T. (2012): Cross-border suburbanisation: The case of Bratislava. In: Csapó, T., Balogh, A. (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries: Past, Present, and Future.* Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 193–206.
- Hardi, T. (2017): Asymmetries in the formation of the transnational borderland in the Slovak-Hungarian border region. In: Boesen, E., Schnuer, G. (eds.): *European Borderlands: Living with Barriers and Bridges.* Routledge, New York, London, 176–192.
- Hermány-Berencz J. (2003): A mobilitás szerepe az Európai Unióban. *Új Pedagógiai Szemle*, 1., 117–124.
- Honvári J. (2012): Migrációs potenciál és a potenciális migráció. Hazai hallgatók külföldi tanulási szándékai. *Tér és Társadalom*, 3., 93–113. <https://doi.org/10.17649/TET.26.3.2058>
- Horváth V. (2019): Az Ausztriába irányuló munkavállalási célú migráció a Nyugat-dunántúli régióban. *Humán Innovációs Szemle*, 2., 80–105.
- Jeffrey, C. (2010): Geographies of children and youth I: eroding maps of life. *Progress in Human Geography*, 4., 496–505. <https://doi.org/10.1177/0309132509348533>
- Kmíotek-Meier, E., Karl, U. (2017): Kényszer? Földrajzi távolság? Nyelveket beszélni? Mely tényezők meghatározóak a külföldön történő tanulás folyamatában? *Tér és Társadalom*, 4., 76–89. <https://doi.org/10.17649/TET.31.4.2889>
- Kolozsi Á. (2019): Iskolabusszal vonulnak ki Magyarországról. https://index.hu/belfold/2019/05/21/ingazo_gyerekek_ausztria_oktatas_osztrak_iskolaba_jar/
- Kozma T. (2011): Határ menti együttműködés az oktatásban. In: Forray R. K., Híves T. (szerk.): *Oktatás a határok mentén.* Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 18–29.
- Kratz, F., Netz, N. (2018): Which mechanisms explain monetary returns to international student mobility? *Studies in Higher Education*, 2., 375–400. <https://doi.org/10.1080/03075079.2016.1172307>
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2011): *Népszámlálás 2011. Módszertani megjegyzések, fogalmak.* Budapest <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf> (Letöltés: 2020. 07. 10.)
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2015): *Ingázás a határ mentén.* Budapest <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/gyoringazas.pdf> (Letöltés: 2020.07. 10.)
- Langerné Buchwald J. (2017): *Ingázó diákok, avagy tanulási célú ingázás az osztrák-magyar határ mentén.* Fakultás Kiadó, Budapest
- Maguire, D., Morris, D. (2018): *Homeward Bound: Defining, understanding and aiding 'commuter students'.* Higher Education Policy Institute, Oxford https://www.hepi.ac.uk/wp-content/uploads/2018/12/HEPI-Homeward-Bound-Defining-understanding-and-aiding-'commuter-students'-Report-11429_11_18Web-1.pdf (Letöltés: 2020. 07. 10.)
- Marina, E. (2014): The Mobility of Romanian Students in Europe. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116., 4884 – 4888.
- Mora, M. T. (2006): Self-employed Mexican immigrants residing along the U.S. - Mexico border: The earnings effect of working in the U.S. versus Mexico. *International Migration Review*, 4., 885–898. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2006.00047.x>
- Möller, C., Alfredsson-Olsson, E., Ericsson, B., Overvåg, K. (2018): The border as an engine for mobility and spatial integration: A study of commuting in a Swedish-Norwegian context. *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, 4., 217–233. <https://doi.org/10.1080/00291951.2018.1497698>
- Orraca, P., Rocha, D., Vargas, E. (2017): Cross-border school enrolment: Associated factors in the U.S. - Mexico borderlands. *The Social Science Journal*, 4., 389–402. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2017.07.008>
- Perchinig, B., Horváth, V., Molnár, D., Tavodová, L. (2018): *A Multitude of Mobilities: Cross-Border Practices in the Austrian-Hungarian and Austrian-Slovak Border Regions.* International Centre for Migration Policy Development (ICMPD), Vienna https://www.icmpd.org/fileadmin/1_2018/Downloads_VMC2017/crossborder_practices_in_the_austrian-hungarian_and_austrian-slovak_border_regions.pdf (Letöltés: 2020. 07. 10.)

- Pregi L. (2018): A magyarországi közoktatásban részt vevő szlovák állampolgárok terület megoszlása. *Területi Statisztika*, 2., 151–176. <https://doi.org/10.15196/TS580202>
- Rédei M. (2006): Tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia*, 2–3., 232–250.
- Rédei M. (2014): Vándorló diákok. *Demográfia*, 1., 73–93.
- Schulpflichtgesetz 1985. <https://www.jusline.at/gesetz/schpflg> (Letöltés: 2020. 03. 04.)
- Schulunterrichtsgesetz. <https://www.jusline.at/gesetz/schug> (Letöltés: 2020. 03.04.)
- Shields, R. (2016): Reconsidering regionalism in global higher education: student mobility spaces of the European Higher Education Area. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 1., 5–23. <https://doi.org/10.1080/03057925.2014.884348>
- Statistik Burgenland (2012): Bildung 2011/12. Eisenstadt https://www.burgenland.at/fileadmin/user_upload/Downloads/Land_und_Politik/Land/Statistik/Publikationen/Jahresbroschueren/2447_Bildung2011.pdf (Letöltés: 2020. 07. 10.)
- Statistik Burgenland (2019): Bildung 2018/19. Eisenstadt. https://www.burgenland.at/fileadmin/user_upload/Downloads/Land_und_Politik/Land/Statistik/Publikationen/Jahresbroschueren/Bildung2018.pdf (Letöltés: 2020. 07. 10.)
- Takács Z., Tátrai P., Erőss Á. (2013): A Vajdaságból Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció. *Tér és Társadalom*, 2., 77–95. <https://doi.org/10.17649/TET.27.2.2530>
- Tani, M. (2017): *Think piece prepared for the 2019 Global Education Monitoring Report Consultation*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, New York
- Valle, V., Danitz, E. (2015): A decade of changes: Formal education and transborder linkages of young people in highly urbanized areas of the northern border. *Estudios Fronterizos*, 32., 129–161. <https://doi.org/10.21670/ref.2015.32.a05>
- Váradi M. M. (2013): Migrációs történetek, döntések és narratív identitás. A tanulmányi célú migrációról – másként. *Tér és Társadalom*, 2., 96–117. <https://doi.org/10.17649/TET.27.2.2520>
- Váradi M. M. (2018): Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Argumentum Kiadó, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest, 13–42.
- Weiss, M. (2014): *The College Experience of Commuter Students and the Concepts of Place and Space*. Master's Theses, Dissertations, Graduate Research and Major Papers Overview. Rhode Island College, Providence, Rhode Island <https://digitalcommons.ric.edu/etd/95/> (Letöltés: 2020. 07. 10.)

Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően.

Incomplete proletarianization? Rural reserve army of wage labour in Hungary after the 2008 crisis

KOVAI CECÍLIA, VIGVÁRI ANDRÁS

KOVAI Cecília: tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovai.cecilia@tk.mta.hu ; <https://orcid.org/0000-0001-8153-0342>

VIGVÁRI András: tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; vigvari.andras@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5181-7596>

KULCSSZAVAK: munkaerő-tartaléksereg; félproletár háztartás; vidéki szegénység; háztartások túlélési stratégiái; munkaformák közötti mobilitás; közfoglalkoztatás; informális stratégiák

ABSZTRAKT: A magyarországi munkával kapcsolatos kutatások részletesen foglalkoztak a bérmunkából tartósan kirekesztett társadalmi csoportok munkaerőpiaci helyzetével, azonban jóval kevesebb figyelmet szenteltek a bérmunkán túli munkaformák szerepének vizsgálatára. Tanulmányunkban az általunk munkaerő-tartalékseregnek nevezett népesség megélhetési stratégiáit elemezzük a bérmunka, a közfoglalkoztatás, az alkalmi munka és az informális munka együttes vizsgálatán keresztül. Írásunkban azt állítjuk, hogy munkaerő-tartaléksereg népesség térbeli-társadalmi pozíciója miatt csak időszakosan, konjunkturális időszakokban kapcsolódik a bérmunkapiachoz, megélhetési stratégiája sokkal inkább a különböző munkaformák kombinálásán alapul. Tanulmányunkban hangsúlyozzuk, hogy munkaerő-tartaléksereget jelentő népesség nem az integrálatlanság, hanem sokkal inkább a kapitalista termelésbe való integráltság előnytelen helyzetét mutatja, megélhetési stratégiái, mobilitási aspirációi pedig a különböző munkaformák egymással való viszonyában értelmezhetők.

Cecília KOVAI: research fellow, Institute for Minority Studies, Centre for Social Sciences; Tóth Kálmán u.4., H-1097 Budapest, Hungary; kovai.cecila@tk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8153-0342>

András VIGVÁRI: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u.4., H-1097 Budapest, Hungary; vigvari.andras@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5181-7596>

KEYWORDS: reserve army of wage labour; semi proletarian household; rural poverty; household livelihood strategy; labour mobility; workfare programs; informal strategies

ABSTRACT: In the 1990s, structural unemployment became one of the most crucial social problems of rural areas in Hungary. Even though after the 1990s the role of FDI and new industrial investment projects was significant, the geography of reindustrialization was extremely uneven. Typically, peripheral rural areas were left untouched by these investments, and thus unskilled workers of these areas could not entirely integrate into the formal labour market due to their

specific socio-spatial position. During the economic crisis of 2008, many of these unskilled workers were once again pushed out of the formal labour market, and even during the economic boom period after 2010 their social reproduction strategies remained diverse, including non-formal labour practices.

In our paper we investigate the structural position of this unskilled rural population, and we analyse how they combine different livelihood strategies during economic boom and crisis periods. We show that the livelihood strategies of unskilled workers in Hungarian rural areas are still based on multiple practices, such as day labour, informal labour and workfare programs. Since the connection of these unskilled workers to the formal wage labour market is not only vulnerable, but highly dependent on the cyclical waves of the economy, we define this population as the 'reserve army of wage labour market'.

While this 'reserve army of wage labour market' is only cyclically and partially integrated into the formal labour market, it still has a crucial and constitutive role to the capitalist system of production by providing cheap labour force at times when it is needed. As a result of this specific temporality of integration into the formal labour market, the members of the 'reserve army' are pressured to diversify their livelihood strategies. In the article we not only show how household strategies are adjusted to the cyclically changing economic context, but how juggling with different labour forms influence class, ethnic and labour relations in a complex way as well. Our findings are based on a three year long qualitative research conducted in rural regions of Hungary.

Bevezetés

A rendszerváltás utáni Magyarországon a foglalkoztatáshoz való hozzáférés és a munkanélküliség kiemelt kutatási területté vált a társadalomtudományokban (Ladányi, Szelényi 2004; Kertesi 2005; Szalai J. 2007; Kolosi, Tóth 2008; Köllő 2009). Ezt a kutatási trendet a 2008 utáni gazdasági válság nyomán egyre nagyobb teret nyerő közfoglalkoztatási programok csak tovább erősítették (Szőke 2015; Kovai 2016; Váradí 2016; Molnár et al. 2019). A kutatások többsége a rendszerváltás után tömegesen eltűnő munkahelyek társadalmi hatásaival, valamint a munkahelyteremtés és a térbeli-társadalmi felzárkózás lehetőségével foglalkoztak (Nemes Nagy, Németh 2003; Szalai J. 2007; Virág 2010). A kutatások kiemelt figyelmet szenteltek a munkával kapcsolatos társadalmi egyenlőtlenségek területi vonatkozásainak is, hangsúlyozva, hogy a periférikus földrajzi helyzetű, főleg falusias térségekben élők sokszorososan érintettek a formális munkaerőpiacról való kirekesztésben a központibb fekvésű, városiasabb térségek lakóihoz képest (Bihari, Kovács 2006; Virág 2010; Lőcsei 2010; Vidra 2013a).

A munka világával kapcsolatos hazai kutatások azonban leginkább a formális, állandó bér munkára fókuszáltak, jóval kevesebb figyelmet szenteltek a bér munkán kívüli megélhetési stratégiáknak, dacára annak, hogy a formális, állandó foglalkoztatásból kiszoruló népesség megélhetésében ezeknek a munkaformáknak történetileg is kitüntetett szerep jutott (Havas 1983; Tóth 1997; Fleck, Virág, Orsós 2000; Vidra 2013b; Durst 2017; Gagyai, Csányi, Kerékgyártó 2018; Danyi, Vígvári 2019). A szakirodalom nagy részében az is evidenciának tűnik, hogy e társadalmi csoportok előnytelen strukturális helyzetét a formális, állandó bér mun-

ka rendszerébe való integrálatlanságuk okozza (Apró 2004; Ladányi, Szelényi 2004; Kertesi 2005; Babusik 2007; Köllő 2009; Bernáth 2014). Más kutatások ugyanakkor kimutatták, hogy ez a népesség lényegében az ipari vagy mezőgazdasági bér munka tartalékseregeként szolgál, amelyet úgymond „hadra lehet fogni”, amikor a termelés munkaerőhiánytól szenved, de gond nélkül le is lehet építeni válságok idején (Szalai J. 2007; Czirfusz 2015; Kovai 2017; Vigvári, Gerőcs 2017; Czirfusz et al. 2019). Tanulmányunkban mi is munkaerő-tartalékseregeként értelmezzük azt a formális, állandó bér munkából kieső népességet, amely sajátos pozícióval és ciklikusan kapcsolódik a formális bér munkapiachoz.

A nemzetközi munkakutatások tanulságai szerint a munkaerő-tartaléksereg sérülékeny strukturális helyzete nem a kapitalista termelésbe történő integrálatlanságból, hanem az előnytelen integráltságából fakad (Wallertsein 2000; Van der Linden 2001; Sanyal 2007; Dunaway 2018). A tartaléksereg-népesség integráltságának fő jellemzője, hogy a háztartások formális, állandó bér munkához való hozzáférése nem állandó, ennek következtében megélhetésük nem támaszkodhat kizárólagosan az abból származó jövedelemre, hanem egyéb, bér munkán kívüli munkaformákból kell beszerezniük a szükséges bevételeket. Habár a bér munkán kívüli munkaformák a társadalmak széles rétegeiben megtalálhatóak, a szóban forgó népesség jóval inkább rákényszerül a különböző munkaformák kombinálására, hogy napi megélhetését biztosítsa. A háztartások mindennapi boldogulásához szükséges formális, állandó bér munka és azon kívüli munkaformák ötvözése sajátos háztartási szerveződést kíván meg, melyet a szakirodalom *félproletár háztartástípus*nak nevez (Dunaway 2018).

Tanulmányunk éppen azt vizsgálja, hogy a munkaerő-tartaléksereg pozíciójában élő félproletár háztartások milyen megélhetési és mobilitás stratégiákat alkalmaznak a 2008-as válságot követő évtizedben. Cikkünkben arra keressük a választ, hogy a 2008-as gazdasági válság, illetve az azt követő fellendülés milyen változásokat okozott a magyarországi tartaléksereg-népesség megélhetési stratégiáiban, és azokban hogyan változott a különböző munkaformák (formális, állandó bér munka, közfoglalkoztatás, alkalmi munka, informális munka) részesedése. Bemutatjuk, hogy különböző munkaformák milyen mobilitási mintázatokat hoznak létre az érintett félproletár háztartások életében. A fentiekkel párhuzamosan tanulmányunk azt is vizsgálja, hogy ezek a változások hogyan ágyazódnak be a helyi osztályviszonyokba, mely esetekben befolyásolják a háztartásokon belüli munkamegosztást, valamint miként alakítják az etnikai viszonyokat a lokális és tágabb társadalmi szinteken. Tanulmányunkban a háztartások különböző munkaformák közötti cirkulálását olyan stratégiaként értelmezzük, amely ugyan a strukturális helyzetből ered, mégis egyfajta mozgásteret is biztosít e népesség számára, amellyel az aktuális viszonyok között kedvezőbb helyzetet teremthetnek maguknak.

Megállapításainkat terepmunkáink megfigyeléseire, interjúira alapozzuk, amelyeket a 2010-es évek elejétől végeztünk az ország periférikus helyzetű falvaiban és kisvárosaiban, a hátrányos helyzetű népesség körében.¹ Terepmunkáink

alatt egyrészt a résztvevő megfigyelés módszertanával dolgoztunk, amely során a mindennapokban figyelhettük meg a szóban forgó népesség megélhetési stratégiáit, a munkaformákhoz társított értékek működését, valamint a háztartások döntési mechanizmusait. A kutatások során emellett több tucat interjút készítettünk az érintett háztartások tagjaival, munkaadókkal, a települések közfoglalkoztatásért felelős döntéshozóival. Habár az egyes települések méretük és térbeli elhelyezkedésük miatt más és más megélhetési lehetőségeket nyújtanak, mégis megfigyelhetőek olyan folyamatok (mint például a munkaformák váltogatása és annak irányai), amelyek a lokális sajátosságoktól függetlenül általános érvényűnek tekinthetők. Tanulmányunk ezek bemutatásával és értelmezésével foglalkozik. Mindezek előtt azonban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a tartaléksereg-népesség koncepciója milyen tágabb összefüggések közé helyezi az általunk vizsgált népeiséget és ezek milyen tanulsággal szolgálnak számunkra.

Az integrált kirekesztés: a munkaerő-tartaléksereg

A munkaerő-tartaléksereg eredetileg Marxtól származó fogalom, amely a formális bérmunkából aktuálisan kívül rekedt munkanélküli népességre vonatkozik. A tartaléksereg kifejezés arra utal, hogy a munkanélküliség nem a kapitalista termelésből való kizáródást jelenti, hanem azt, hogy ez a népesség sajátos módon kapcsolódik a tőkefelhalmozáshoz. Valójában a munkaerő-tartaléksereg éppen részleges kizáratása által, olcsó, könnyen mozgatható és eldobható munkaerőként részese a tőkés rendszernek. E koncepció szerint a munkaerő-tartaléksereg léte alapvető feltétele a tőke felhalmozásának, a népesség reprodukciójának költségei ugyanis nem a tőkét terhelik állandó bérezés formájában, hiszen azt a formális, állandó bérmunkán kívüli munkaformák vagy különböző állami transzferek teszik lehetővé. A munkaerő-tartaléksereg koncepciója releváns értelmezési keretet nyújthat az általunk vizsgált népesség stratégiáinak feltárásához, hiszen – szemben a lokális és nemzeti léptékű kutatásokkal – szélesebb történeti, gazdasági folyamatok közé helyezi a formális, stabil bérmunkából kiszoruló rétegek vizsgálatát.

A munkaerő-tartaléksereg a globális szinten zajló egyenlőtlen munkamegosztás következményeként jön létre. Ez a népesség nincs kívül a kapitalista termelési rendszeren, csupán annak egy privilegizáltabb szegmenséből, a formális, állandó bérmunkából szorul ki részlegesen. A kiszámítható megélhetést biztosító formális, állandó bérmunka tulajdonképpen egy privilegizált munkaforma, amely a globális kapitalizmus előnyös pozícióiban élők számára hozzáférhető. Ezzel szemben a tartaléksereg-népesség pozíciójában élő félproletár háztartások mindig is különböző munkatípusok kombinálásával tartották fenn magukat (Wallertsein 2000; Van der Linden 2001; Sanyal 2007; Millar 2014; Dunaway 2018; Han 2018). E háztartások fő jellemzője, hogy megélhetésüket a formális bérmun-

kából és azon kívüli tevékenységekből szerzett bevételekkel biztosítják, e kettő kombinációja pedig meghatározza a háztartáson belüli és a háztartások közötti viszonyokat. A félproletár háztartások megélhetési stratégiáival foglalkozó szakirodalom a különböző munkaformák ciklikus változásaira és e stratégiák összetettségére hívja fel a figyelmet (Hart 1973; Bourgois 2003; Grill 2015; Dunaway 2018; Han 2018; Millar 2018). E rétegek megélhetési stratégiájának legfőbb jellemzője a *különböző munkaformák közti cirkuláció*, amelyet a változó gazdasági ciklusok és az azokból fakadó egyéni élethelyzetek irányítanak (lásd Millar 2017). A munkatípusok közti cirkuláció eszerint olyan stratégiaként értelmezhető, amely egyfajta mozgásteret jelent a globális munkamegosztás előnytelen pozíciójában élők számára.

A munkaerő-tartaléksereg helyzetét mindig az egyenlőtlen munkamegosztás szélesebb összefüggéseiben érdemes értelmezni, nem feledkezve meg arról, hogy ez az előnytelen pozíció a lokális viszonyok között termelődik újra, amelynek megvannak az általános jellegzetességei. A munkaerő-tartaléksereg népesség újratermelődésében például a legtöbb társadalmi-történeti kontextusban kiemelt szerepet kap a térbeli és a „faji”/etnikai dimenzió, amelyek nagyban meghatározzák e népesség stratégiáit.

A munkaerő-tartaléksereggel foglalkozó szakirodalomban hangsúlyozzák, hogy e népesség társadalmi reprodukciójának mindig van térbeli vonatkozása is, hiszen a szóban forgó népesség jellemzően bizonyos szempontból periférikus terekben koncentrálódik (Bourgois 2003; Waquant 2008, 2012; Millar 2018; Rajaram 2018; Petrovici et al. 2019). Magyarországi kontextusban ezek elsősorban periférikus vidéki tereket jelentenek, olyan településeket, ahová a bérmunka expanziója csak erőteljes gazdasági konjunktúra idején ér el, így a különböző formális és informális munkaformák kombinálása elengedhetetlen a megélhetéshez (Kovách 2012; Kovai 2017; Németh 2019). Ugyanakkor e népesség számaránya és a különböző munkaformák megélhetésben játszott szerepe időben sem egységes: a gazdasági konjunktúrák időszakában, amikor nagyobb a munkaerő-kereslet, a bérmunka szerepe felértékelődik, míg a válságok alatt, amikor az elérhető bérmunka kevesebb, más munkaformák kerülnek előtérbe: informális munkák, alkalmi bérmunkák és a szociálpolitikai juttatások, vagy esetünkben az utóbbihoz kapcsolódó „workfare foglalkoztatás”.

Az elérhető formális bérmunka-lehetőségek térbeli szórtsága és időbeli hullámzása alapjaiban határozza meg a tartaléksereg-népesség térbeli-társadalmi mobilitási pályáit. Ahhoz, hogy egy vidéki háztartás közelebb kerüljön a jövedelmezőbb munkaformákhoz, költözni vagy ingázni kényszerül, amely számos költségvonzattal (idő, pénz, életmód és a családi élet szervezése) jár számukra. Ezzel szemben a periférikus, vidéki terek olcsó lakhatást és sokszor komplex megélhetési formákat nyújtanak, amelyek annak ellenére is vonzóbbak lehetnek, hogy a háztartások kevesebb pénzbeli jövedelmet tudnak megkeresni (Vigvári 2015). A periférikus terek azonban sok esetben az etnikai dimenzióval együtt válnak a tar-

taléksereg-népesség strukturális helyzetét meghatározó jellemzővé (Virág 2010; Kovai 2017; Szombati 2018, Németh 2020).

Az egyenlőtlen munkamegosztás ugyanis együtt jár a rasszizálás/eticizálás kirekesztő mechanizmusával és a kulturális osztályozási sémákkal. A munkaerő-taléksereg gyakran rasszizált vagy etnicizált népesség, vagyis faji/etnikai hovatartozásuk igazolja előnytelen osztálypozíciójukat, míg az állandó, formális bérmunka a jelöletlen fehérséggel, vagy a szintén jelöletlen többségi pozícióval kapcsolódik össze. A faji vagy etnikai kategóriák megszilárdítják az osztályhatárokat a viszonylag kiszámítható, állandó jövedelemmel rendelkező népesség és az abból részben vagy tartósan kiszoruló tömegek között (Quijano 2000; Wallertsein 2000; Boatca 2015; Rajaram 2018). Az osztályhelyzet rasszizálásnak/eticizálásának e globális léptékben zajló folyamata kelet-európai kontextusban elsősorban „cigánykérdésként” jelenik meg (Effremova 2012; Kovai 2017; Rajaram 2017; Szombati 2018; Grill 2018; Petrovici et al. 2019). A rendszerváltás utáni Magyarországon a tartós munkanélküliség jelensége számos ponton összefonódott az ún. „cigányproblémával”, vagyis a taléksereg-népesség pozíciója a cigánysággal kapcsolódott össze. Mindez nem azt jelenti, hogy a munkaerő-taléksereg és a cigány származású népesség fedné egymást, hanem azt, hogy lokális kontextusban gyakran az számít cigánynak, aki ezt az előnytelen osztálypozíciót foglalja el (Vigvári 2013; Kovai 2017). Így van ez az általunk vizsgált vidéki terepeken is, ahol a formális, stabil foglalkoztatás inkább a többségi „magyar” pozícióhoz, míg a taléksereg-helyzet a cigánysághoz társul. Az etnicizált osztályegyenlőtlenségek azonban, mint láttuk, maguk után vonják a térbeli egyenlőtlenségek sajátos formáit is, hiszen ez a népesség jobbra olyan terekben koncentrálódik, amelyek „értéktelennek” minősülnek, esetünkben amúgy is periférikus helyzetű kisvárosok, falvak szegregált cigánytelepein, vagy a „gettósodó térségek” aprófalvaiban (Virág 2010; Kovách 2012; Váradí, Virág 2015). A taléksereg-népesség stratégiáit tehát mindig nagyban befolyásolják a térbeli és etnikai dimenzió fenti összefüggései, a munkaformák közti cirkuláció pedig többnyire együtt jár a térbeli és etnikai kategóriák közti mozgással is.

Ha a hazai munkaerő-taléksereg munkaformák közti cirkulációját vizsgáljuk, úgy tűnhet, mintha ez a népesség a proletarizáció felé vezető úton haladna, holott éppen ez az „átmeneti” állapot jellemzi stabil strukturális helyzetüket. Ennek ellenére a taléksereg-népesség saját percepciójában a formális, állandó bérmunkás létre való törekvés, vagyis a proletarizáció válik normává. Noha a félproletár háztartások számára is a formális, állandó bérmunka jelenti a „rendes munkát”, és e népesség társadalmi mobilitással kapcsolatos vágyai a formális, állandó bérmunkás lét privilegizált pozícióját célozzák, esetünkben sokkal inkább a több lábbon állás és a különböző munkaformák kombinációja a magától értetődő mindennapi megélhetési gyakorlat, stratégiáik pedig a bérmunka *ad hoc* jelenlétéhez alkalmazkodnak. Ez a történetileg is felhalmozódó tapasztalat az, amely megélhetési stratégiáikat meghatározza, még azokban a gazdasági ciklusokban is,

amikor úgy látszik, hogy a formális, állandó bérmunka expanziója felszámolhatja kedvezőtlen strukturális pozíciójukat. A következő fejezetben éppen azt járjuk körbe, hogy magyarországi kontextusban hogyan alakult a tartaléksereg-népesség helyzete és az milyen térbeli és etnikai dimenziókkal jellemezhető.

A munkaerő-tartaléksereg magyarországi kontextusa

Történeti közelítések a magyarországi munkaerő-tartalékhadsereghez

„A tőkés gazdasági rendszer egyik fő jellemzője a szabad bérmunka: miközben feloldja a feudális kötelékeket, egyre inkább »szabaddá« teszi a nincstelen falusi tömegeket”, és ennek során „jellemző a falu és a város, a mezőgazdaság és az ipar között félúton megrekedt bérmunkások viszonylag nagy száma, akik megélhetésüket részben mezőgazdasági, részben pedig ipari üzemekben próbálják biztosítani, tehát kétlakiak” – írta Katona Imre a jobbágyfelszabadítás után elszegényedő paraszti csoportokról (Katona 1965, 382.). Az etnográfus megállapításából érzékletesen rajzolódik ki az a társadalomtörténeti folytonosság, amely a tartaléksereg-pozícióban élő félproletár háztartások megélhetési stratégiáit és a különböző munkaformák közötti cirkulációját mutatja.

Az 1950-es és 1960-as évek iparosítási hulláma korábban soha nem látott proletarizációs folyamatot indított el a magyar társadalom életében, amely a paraszti társadalom fokozatos felszámolódását és a háztartások egy részének városokba költözését eredményezte (Jávor et al. 2000). Az 1960-as és 1970-es években tetőző proletarizációs hullámot jórészt a világgazdaságban tapasztalható ipari konjunktúra táplálta, amely az 1970-es években bekövetkező globális válság nyomán a 1980-as évek végéig fokozatosan hanyatlásnak indult (Éber et al. 2014). Az 1970-es évek végétől „a teljes foglalkoztatás” ellenére a háztartások komplex megélhetési stratégiája – a bérmunka és a második gazdasághoz köthető informális munkavégzés kettőssége – terjedt el. A kutatások ezt a fajta „több lábbon állást” a második gazdaság fogalmán keresztül össztársadalmi tapasztalatként írták le, amely azonban sokkal inkább érintette a vidéki népességet, amely a bérmunkapiachoz kedvezőtlenebb feltételekkel kapcsolódott, és a keresetkiesést a második gazdaságban végzett munkával kompenzálta (Nemes Nagy, Ruttkay 1989). Ezeket az átmeneti csoportokat újmunkásoknak (Kemény 1972), illetve utóparasztoknak (Márkus 1973) nevezte a szociológiai szakirodalom, utalva a háztartások különböző munkaformák közötti cirkulációjára. Az 1960-as évektől a bérmunkapiac alsó szegmensébe fokozatosan integrált, zömében ugyancsak falusias térségekben lakó cigányok megélhetését pedig a hagyományos szerzőmozgó életformára épülő informális gazdaság, valamint a gyakran ingázásra épülő proletarizációs folyamatok együttállása jellemezte (Havas 1983).

Tartaléksereg a rendszerváltás után

Noha az 1980-as évek második felére a bérmunkához való hozzáférés feltételei fokozatosan romlottak, a munkanélküliség a rendszerváltást követő években vált az egyik legégetőbb társadalompolitikai kérdéssé. Az 1990-es átmenet évei a munkaerőpiac és a munkásosztály szegmentálódását okozta, amelynek következtében a formális, állandó bérmunka a társadalom széles tömegei számára elérhetetlenné vált (Szalai J. 2007, 110.). A formális, állandó bérmunkához való hozzáférés feltételei ugyan az 1990-es évektől fokozatosan javultak, széles társadalmi csoportok számára továbbra is elérhetetlennek bizonyult a kiszámítható és stabil, szerződéses munkaviszony (Szalai E. 2001; Nemes Nagy, Németh 2003), amelyet az alsó-alávetett munkásosztályok prekarizálódó léthelyzete mutat (Éber 2020, 217.). Ennek következtében a formális foglalkoztatásból kirekesztett háztartások megélhetése elsősorban a szociális transzferjövödelmeken (mindenekelőtt a különböző szociális segélyek), valamint az alkalmi és informális munkaformákból szerzett bevételek kombinálásán alapult (Szalai J. 2007; Vidra 2013a; Kovai 2017).

A kutatások alapján a bérmunkapiac szegmentációjának vesztes társadalmi csoportjait elsősorban képzettségük és lakóhelyük különböztette meg a többségtől (Kolosi, Tóth 2008). A képzetlen munkaerő derékhadát a korábban is nagyobb számban ingázó munkások alkották, akik távolabbi, periférikus helyzetű falvakból jártak az ipari központokba dolgozni. A rendszerváltás utáni tömeges bezárások miatt elveszítették munkájukat, kiszorultak a városi terekből, és szülőfalujukba költöztek vissza, ahol munkanélküliként a munkaügyi és szociális ellátórendszerre, illetve a helyben és a szűkebb régióban fellelhető alkalmi és informális munkalehetőségekre támaszkodhattak. A bérmunkapiac szegmentációjának területi folyamatait és térbeli-társadalmi vonatkozásait több kutatás kimutatta (Schwertner 1994; Fazekas 1997; Nemes Nagy, Németh 2003). A szegmentáció területiségének legfőbb alapja, hogy a magyarországi térségek nagyon különbözően reagáltak a piacgazdasági átmenet gazdasági kihívásaira, amely erőteljesen formálta és erősítette az országon belüli területi egyenlőtlenségeket (Nemes Nagy, Németh 2003, 3.).

A rendszerváltás utáni munkaerőpiaci kutatások rámutattak az iskolázottság és a cigányokkal szembeni etnikai alapú diszkrimináció foglalkoztatásra gyakorolt erőteljes hatására is (Ábrahám, Kertesi 1996; Fleck, Messing 2009). Ábrahám és Kertesi kutatásaik alapján arra jutottak, hogy az általuk vizsgált időszak egészében a cigány népesség aránya, illetve az átlagos iskolázottsági szint bizonyult a regionális munkanélküliségi különbségeket alakító döntő tényezőnek, és hogy a cigány népesség aránya közvetett módon az adott terület gazdasági elmaradottságát is méri (1996, 673.).

Tartaléksereg a 2008-as gazdasági válságot követő konjunktúra időszakában

A 2008-as válság érzékenyen érintette a hazai bérmunkapiacot, 2010-ig közel 200 ezer munkahely szűnt meg szerte az országban. A 2010 utáni foglalkoztatási mutatók gyors ütemű javulása is országos trendnek bizonyult, amely az iparosodott, központibb fekvésű területeken a bérmunka expanzióját jelentette. A periférikus vidékeken viszont a korábbi segélyezési rendszert felváltó, 2008-ban bevezetett, 2011-ben átalakított, majd 2013-tól látványosan kiterjesztett workfare alapú közfoglalkoztatási programok következtében statisztikai értelemben csökkent a munkanélküliség, ami látványosan javította az évtizedek óta kedvezőtlen foglalkoztatási mutatókat (Molnár et al. 2019). A 2015-öt követően kibontakozó gazdasági konjunktúra azonban a rendszerváltás óta nem látott foglalkoztatási bővülést okozott: a munkaügyi központokban bejelentett üres állások havi átlagos állománya 2015–2016-ban a rendszerváltás óta nem tapasztalt szintre emelkedett (Köllő, Nyíró, Tóth 2017).

A rekordszintre növekedett bérmunka-kereslet a tartósan munkanélküliséggel sújtott térségekben is éreztetni kezdte hatását. A korábban jobbára közfoglalkoztatásra, alkalmi és informális munkára berendezkedett tartaléksereg-népesség a 2010-es évek második felében egyre nagyobb számban lépett be a bérmunkapiacra, amely a mobilitási és aspirációs mintázatok gyors átrajzolódásához vezetett. A közfoglalkoztatás 2016-ban érte el csúcspontját, amelyet a programok leépítése és a programokból való gyors kilépések követtek. A viharos sebességgel változó gazdasági és foglalkoztatási helyzet a közpolitikai intézkedések gyors váltakozásában és az egyre összetettebb háztartási stratégiákban is tetten érhető volt. Ezeket a stratégiákat egyre inkább a formális, állandó bérmunka, az egyre szűkülő közfoglalkoztatás, valamint az alkalmi és informális munkák széles választéka közötti cirkuláció jellemezte.

A munkaerő-tartaléksereg megélhetési stratégiái a 2008-as válság után

A fenti fejezetekben bemutattuk, hogy a bérmunka expanziója történetileg rendkívül nagy térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket mutat Magyarországon, amelyek bizonyos társadalmi csoportokat (munkaerő-tartaléksereg) és térségeket (vidéki, periférikus területek) kiemelten sújtanak. Írásunkban azonban a foglalkoztatási egyenlőtlenségekre fókuszáló megközelítésekkel szemben nem kizárólag a bérmunkához fűződő viszonyon keresztül elemezzük az általunk vizsgált félproletár háztartások megélhetési stratégiáit. Ellenkezőleg, azt állítjuk, hogy a népesség megélhetési stratégiái sokkal inkább a különböző munkaformák közötti mozgásban ragadhatóak meg, amelyek biztosítják a családok szűkös megélhetését, munkaerőpiaci kirekesztettségük dacára.

E fejezetben kutatásunk empirikus eredményeit közöljük, és a háztartások szemszögéből kívánjuk bemutatni a tartaléksereg-népesség 2008-as válságot követő megélhetési stratégiáit. Az általunk vizsgált időszak különösen érdekes, hisz rövid időn belül a bérmunkapiac beszűkülése majd az expanziója teremtett változásokat, amelyek gyors alkalmazkodási készséget és összetett stratégiákat kívántak meg a háztartásoktól. Elemzésünkben sorra vesszük azokat a munkaformákat, amelyek az általunk vizsgált háztartások „munkavállalói portfólióját” jellemzik, és megvizsgáljuk, hogyan és miként alkalmazták ezeket az eltérő kereseti formákat megélhetésük biztosításában. Írásunk további részében az általunk azonosított négy domináns formát, (1) a munkaszerződésen alapuló formális és stabil bérmunkát, (2) a helyi önkormányzat által megszervezett közfoglalkoztatást, (3) a legális keretek között végzett alkalmi foglalkoztatást, és (4) az informális megélhetési stratégiákat vizsgáljuk. A következő alfejezetekben a háztartások szemszögéből vesszük sorra a munkaformák jellemzőit, egymáshoz való viszonyát, előnyeit és hátrányait. Elemezzük, hogy ezekben az összetett stratégiákban hogyan jelenik meg a térbeli-társadalmi mobilitás lehetősége, és általában véve a helyi etnikai és osztályviszonyok újratermelése.

A formális, állandó bérmunka

A vidéki tartaléksereg megélhetési portfóliójában a formális, állandó bérmunka jóval inkább egyfajta távoli vágyként, mintsem konkrétan elérhető lehetőségként volt jelen a rendszerváltást követő évtizedekben. Az idősebb generáció számára az állandó bérmunkás életforma még személyes tapasztalat volt, amely a Kádár korszak „kiszámítható világában” gyökerezett. A rendszerváltás után felnövő generáció portfóliójának már sokkal inkább az alkalmi, informális munkából származó eseti bevételek és az egyre szűkülő szociális ellátásokkal való zsonglörködés vált szerves részévé, a bérmunka csak időszakosan elérhető, privilegizált lehetőség maradt (lásd Vidra 2013a; Kovai 2017). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy esetünkben a tartaléksereg többnyire etnikailag is stigmatizált státuszt jelent, vagyis a cigánysághoz társul, míg a formális, állandó bérmunka inkább az etnikailag jelöletlen „munkás” pozícióját hozza létre. A bérmunkához való kapcsolódás nem pusztán a társadalmi felemelkedés legevidensebb formája lesz e csoportok számára, hanem a cigányság rendkívül stigmatizáló, bántó jelentéseitől való megszabadulás esélyét is hordozza (Vidra 2013a; Kovai 2019).

A 2015-öt követő időszakban a gazdasági konjunktúra felfutásával a rendszerváltás óta nem látott mértékű növekedés mutatkozott a betöltetlen álláshelyek mennyiségében, amelynek következtében felértékelődött a távoli vidékeken élő félproletár háztartások szerepe az álláshelyek betöltésében (Köllő, Nyíró, Tóth 2017). A nagyszámú, üres, betöltetlen álláshelyek ellenére még 2018-ban is magasabb volt azok száma, akik a statisztikák szerint nem tudtak elhelyezkedni, tehát a munkaerőhiány és a munkanélküliség egyidejű jelenlétéről beszélhetünk

(Bakó, Lakatos 2019). A munkáltatói és közpolitikai oldalról első látásra egymásnak ellentmondó folyamatokat illetően azonban a háztartásokkal készült interjúink számos racionális magyarázattal szolgálnak arról, hogy a bér munkapiacra való belépésnek milyen lehetőségei és korlátai vannak, amelyek segítik a fenti, látszólag ellentmondásos gazdasági és társadalmi jelenségek mélyebb megértését.

A formális, állandó bér munka, amellett, hogy egyértelműen a leginkább vágyott és legnagyobb presztízzsel járó foglalkoztatás, a munka törvénykönyvének 2012-es lazításai ellenére is (lásd Ferge 2017) a legbiztonságosabbnak tekinthető munkaforma, hiszen a felek között szerződés születik a foglalkoztatás feltételeiről. A bér munkás munkaviszonnyal és a járulékfizetéssel a munkavállaló jogosultságot szerez a társadalombiztosítás alapú ellátásokra (nyugdíj, táppénz, illetve a munkaviszony megszűnésével a munkanélküli ellátás). Munkavállalói szemszögből a legfontosabb ezek közül az egészségügyi ellátásokhoz való hozzáférés, ahogy több interjúalany megfogalmazta, „*a legfontosabb, hogy zölden világítson a lámpa, amikor baj van*”, és orvoshoz kell menni.

A bér munkás életforma a társadalmi mobilitás fontos előfeltételét képezheti az általunk vizsgált, immobil népesség életében. A formális, állandó bér munka egyrészt viszonylag magas jövedelmet biztosít, amelynek összege az elmúlt években a növekvő munkaerőhiány következtében folyamatosan emelkedett. A háztartások történetei arról tanúskodnak, hogy a munkavállalók a rendszerváltás óta nem látott alkupozícióba kerültek, s hogy a béralkuhelyzet javulásával és a folyamatos túlórázással bevételeik jelentősen emelkedtek. A munkaszerződés által nyújtott másik előny, hogy a háztartások hitelképessé válhatnak a pénzintézeteknél, ezáltal jogosultak lesznek hitelfelvételre és az állam által nyújtott otthonteremtési támogatások széles körére, amellyel képessé válhatnak a (mind a komfortfokozat, mind földrajzi elhelyezkedés tekintetében) kedvezőbb lakáskörülmények megteremtésére (Bródy, Pósfai 2020).

A formális, állandó bér munka azonban komoly áldozatokat is követel a háztartásoktól, amelynek elsődleges oka az, hogy a rendelkezésre álló bér munka-lehetőségek földrajzilag távol helyezkednek el a tartaléksereg-népesség periférikus lakóhelyeitől (Meszmann 2019). Az általunk vizsgált népesség számára az elérhető munkahelyek napi többórás ingázással vagy „heteléssel” (heti ingázással és munkásszálláson megoldott lakhatással) érhetőek el, ami komoly terhet jelent a háztartások életében, és megnehezíti azt, hogy a háztartás összes tagja a bér munkapiacra kapcsolódjon. Ennek kutatásaink alapján az a következménye, hogy *újratermelődnek a háztartáson belüli munkamegosztás hagyományos szerepei*, azaz a férfiak huzamosabb ideig a családtól távol dolgoznak, míg a nők háztartásbeliként vagy közfoglalkoztatottként helyben maradnak, betöltve a reprodukzív munkákban betöltött klasszikus szerepüket (Váradai 2020).

Kutatásunk meglepő tanulsága azonban, hogy a formális bér munkaviszony néhány esetben gyengíti a munkavállaló egzisztenciális biztonságát, ami alapvetően e népesség eladósodottságával függ össze. A hatóságok ugyanis a nem telje-

sító hitelek törlesztőrészleteit a formális munkaviszonyból származó bérből tudják levonni. Sokan ezért utasítják vissza az állandó, formális munkaszerződést, hiszen a napi bejelentésen alapuló alkalmi munkavállalás és az informális jövedelmek esetén a hatóságok nem tudják levonni tartozásaikat a fizetésükből. Terepmunkánk másik tanulsága, hogy a változatos megélhetési formákhoz igazodó népesség számára nem is feltétlenül vonzó a hosszútávú elköteleződés egy munkáltatóhoz, hisz a háztartások megélhetési portfóliói évtizedeken át a „több lábbon állásra” épültek. Tapasztalatainkból az rajzolódik ki, hogy a háztartások az egy munkáltatótól való függést nem biztonságként, sokkal inkább függőségként értelmezik. Ha a háztartásfő szerződést köt egy távoli céggel, ahova ingázni kényeszerül és teljesíti az egyébként viszonylag jól fizető műszakokat, fel kell adni azokat a lokálisan bejáratott megélhetési formákat és kapcsolatokat, amelyek válságidőszakokban a család megélhetését biztosítják. A szerződéses garanciával folyósított havi munkajövedelmet így, a pénzüsszegtől függetlenül, gyakran bizonytalanabbnak tartják, mint az informálisan vagy heti alkalmi munkákkal megkeresett kisebb jövedelmek összességét, amely meggátolja a formális és stabil bérmunkával szembeni elköteleződést.

A közfoglalkoztatás

A közfoglalkoztatás a munkaerő-tartaléksereget érintő legmeghatározóbb közpolitikai intézkedés volt a 2008-as válság után, amely a tartós munkanélküliség problémájának kezelése mellett a vidéki terekben felhalmozódó, osztályalapú „etnikai” feszültségek pacifikálását is szolgálta. A közfoglalkoztatás 2009-től fokozatosan váltotta fel a segélyezés rendszerét, így a háztartások megélhetési portfólióiban a legfontosabb biztos bevételi forrássá vált a válság éveiben. Habár a közfoglalkoztatás állami transzferként közvetlenül nem illeszthető a tőke-munka viszonyba, ugyanakkor mind funkciójában, mind a foglalkoztatottak számára munkaként jelenik meg. Értelmezésünkben a közfoglalkoztatás olyan, a helyi önkormányzatok által megszervezett állami foglalkoztatás, amely *a formális, állandó bérmunka ethoszát, normáját érvényesíti* azokban a periódusokban is, amikor a gazdasági helyzet ezt a munkaformát nem, vagy csak szűkösen teszi elérhetővé a félproletár háztartások számára. Ilyen értelemben a közfoglalkoztatás mint tipikus workfare program olyan fegyvelmező eszköz, amely a formális, állandó bérmunka normatív hegemóniáját tartja fenn egy olyan népesség körében, amely strukturális helyzete következtében csak részlegesen fér hozzá ehhez a munkaformához (Kovai 2019).

A közfoglalkoztatást mint foglalkoztatáspolitikai eszközt számos kritika érte azért, mert nem bizonyul hatékony eszköznek a tartós munkanélküliek elsődleges munkaerőpiacra való visszavezetésében, ehelyett ezt a népességet a helyi hierarchikus viszonyokba zárja be, amelyeknek szerves része az etnikai stigmatizáció (Csoba 2010; Virág, Zolnay 2010; Scharle 2012; Asztalos-Morell 2014; Szikra

2014; Kálmán 2015; Váradi 2016; Ferge 2017). E “sikertelenség” nem tűnik meglepőnek, ha elfogadjuk azt, hogy a közfoglalkoztatás egyik legfőbb funkciója a formális, állandó bérmunka ethoszának fenntartása, nem pedig a munkaerő-piac átrendezése. A kritikák mellett azonban számos írás született a közfoglalkoztatási programok mindennapi gyakorlatairól, amelyek arra mutattak rá, hogy a közfoglalkoztatás megvalósítása nagyban igazodik a lokális viszonyokhoz (Asztalos-Morell 2014; Szőke 2015; Kovai 2016; Váradi 2016; Gerő, Vigvári 2019). Kutatásaink is alátámasztották a lokális viszonyok jelentőségét a közfoglalkoztatás megvalósításában: míg vannak olyan települések, ahol valóban a hierarchikus osztály- és etnikai különbségtétel kirekesztő mechanizmusait erősítő eszköz, másutt teret ad a társadalmi integráció és szolidaritás különböző formáinak is. A közfoglalkoztatáson alapuló munkaviszony esetén fontos szerepet kap a lokalitás, hiszen úgy „tartja fogva” a tartaléksereg-népességet, hogy közben minimális egzisztenciális biztonságot nyújt, többek között a közfoglalkoztatotti munkaviszony révén, amely ugyan a minimálbérnél alacsonyabb fizetést biztosít, de egészségügyi és egyéb ellátásokat is magába foglal.

Közvetlenül a válság utáni években a közfoglalkoztatás lett a legmeghatározóbb munkaforma a félproletár háztartások megélhetési stratégiáiban, mivel a többi lehetőség kockázatosabbnak és elérhetetlenebbnek bizonyult a periférikus térségekből. A közfoglalkoztatás a munkaerő-tartaléksereget a lokális viszonyokhoz köti, hiszen a közfoglalkoztatott pozíciók elosztása felett a helyi vezetés rendelkezik, így a közmunkásállás megszerzése a helyi vezetéssel kialakított kapcsolattól függ. A közfoglalkoztatás a válság éveiben úgy biztosított bevételi forrást a háztartások számára, hogy közben megerősítette a helyi osztályviszonyokat, etnikai különbségtételeket, s ezzel az egyenlőtlenségek újratermelődését segítette, ám egyúttal a helyi társadalmi viszonyok megtartó erejét is növelte. Nem véletlen, hogy az érintett népesség számára a közfoglalkoztatás egyszerre jelent biztonságot és kényszert, ami visszatükrözi a lokalitás szerepének fenti ambivalenciáit.

2015-től kezdve, a gazdasági konjunktúra beköszöntével a közfoglalkoztatás egyre inkább veszített jelentőségéből a háztartások megélhetési portfóliójában, és ez a munkaforma funkcióját is átalakította. Több interjúalanyunk, aki 2015-ben közfoglalkoztatottként dolgozott, a 2010-es évek végére gyári munkás lett, hiszen az égető munkaerőhiány következtében a gyárak buszai olyan periférikus falvakba is elértek, ahol erre korábban nem volt példa. Sokaknak ez volt az első tapasztalata a gyári munkáról, az azzal járó viszonylag magas, kiszámítható jövedelemről, ugyanakkor az előző alfejezetben bemutatott kedvezőtlen feltételekről is. A közfoglalkoztatás immár nem annyira a megélhetés miatt szükséges kényszer, mint inkább választható lehetőség, ugyanakkor ez a választás a formális, állandó bérmunkába történő bekapcsolódás kedvezőtlen feltételeivel áll összefüggésben. A közfoglalkoztatás válság utáni funkciója leginkább a formális, állandó bérmunkával való viszonyban érthető meg, amely a háztartásokon belüli munkamegosztást is

befolyásolja. A formális, állandó bérmunka expanziójának területi sajátosságai miatt a munkavállalás többnyire együtt jár a napi ingázás anyagi és érzelmi költségeivel. Emellett ezek a munkahelyek gyakran három műszakos munkarendet vagy 10-12 órás munkanapokat kínálnak dolgozóiknak a közfoglalkoztatáshoz képest magas jövedelemért cserébe. Ezek a körülmények mindkét szülő elhelyezkedése esetén megnehezítik a mindennapok megszervezését és kihívás elé állítják a családokat.

A munka és a család összeegyeztetésének dilemmáját a közfoglalkoztatás segítségével a nemek közti munkamegosztás oldja fel. A válság utáni években főként azok a nők maradtak a közfoglalkoztatásban, akikre a családban gondozási feladatok is hárulnak (Váradi 2020). A helyben rendelkezésre álló, napi nyolc órás közfoglalkoztatás egy műszakos munkarendet jelent, alacsony, de biztos jövedelmet nyújt, az informális viszonyok révén pedig könnyebben illeszthető a háztartások napirendjéhez. Nem véletlen, hogy egy kisvárosi közmunkaprogramot koordináló munkatárs a közfoglalkoztatást „*a környék egyetlen családbarát munkahelyeként*” írta le. Jó példák erre azok az esetek is, amikor a közfoglalkoztatásban dolgozók munka mellett is gond nélkül intézhetik hivatalos ügyeiket: ha orvoshoz kell menniük, ha a gyerekekkel váratlanul történik valami, vagy csak egyszerűen egyéb hétköznapi elfoglaltságuk adódik, általában elkéredzkedhetnek a munkavezetőtől. Ennek a kedvező pozíciónak minden bizonnyal az az oka, hogy a bérmunka expanziója amúgy is jelentősen megnövelte a közfoglalkoztatottak alkupozióját, mivel az utóbbi években a helyi vezetésnek egyre nehezebb feltölteni a helyeket. Ezek a feltételek arra ösztönzik a háztartásokat, hogy azok a nők, akikre a neveléssel, gondozással összefüggő feladatok hárulnak, a közfoglalkoztatásban helyezkedjenek el, aminek következtében a félproletár háztartások megélhetési portfóliójában a formális, állandó bérmunka és a közmunka a gazdasági konjunktúrát követően is több esetben szimbiózist alkot. A közfoglalkoztatás azoknak is vonzó lehet, akik más okokból (például egészségi állapotuk, életkoruk, vagy a rossz közlekedés miatt) nem tudják, vagy nem akarják vállalni az elsődleges munkaerőpiacra való visszatérést. A közfoglalkoztatotti státusz betöltése tehát olyan munkavállalói stratégiaként is értelmezhető, amely kijátssza a formális, állandó bérmunka kedvezőtlen feltételeiből fakadó kényszereket, vagy legalábbis élhetőbbé teszi azokat a háztartások számára.

Az alkalmi munka

A rendszerváltás után a vidéki tartaléksereg-népesség számára leginkább elérhető munkaformává az alkalmi foglalkoztatás vált, amely szezonálisan, illetve az adott munkáltató gazdasági lehetőségeihez mérten biztosít hosszabb-rövidebb foglalkoztatási formát azoknak, akik nem tudnak az állandó, stabil bérmunkapiacra kapcsolódni. Az alkalmi foglalkoztatók tipikusan lokálisan beágyazott kis- és középvállalkozások, akik gazdasági erejükből és profiljukból adódóan nem tud-

ják/akarják vállalni a huzamosabb foglalkoztatást, időszakosan azonban nagyobb munkaerőigénnyel is rendelkezhetnek. Tipikusan ilyen munkaformák a szezonális mezőgazdasági, illetve a szolgáltató szektorban (főként a vendéglátásban) fel-lelhető, és az építőiparhoz köthető tevékenységek.

A rendszerváltás éveit követően az alkalmi munka jobbra az informalitás szférájába tartozott, majd fokozatosan kialakították a rá vonatkozó munkáltatói szabályrendszert, így mára az atipikus foglalkoztatás legális formájává vált. Az egyszerűsített foglalkoztatási jogviszony célja, hogy a munkáltató számára a leginkább rugalmas foglalkoztatási kereteket teremtsen és ösztönözze arra, hogy az időszakos munkavállalókat ne feketén, hanem legálisan foglalkoztassa. Az egyszerűsített foglalkoztatás keretében a munkáltató egy összegben, egy napra fizeti a járulékokat a munkáltató után, a munkavállalóval nem köt munkaszerződést, és az adott foglalkoztatás időtartama mindig csak egy napra szól.

Munkavállalói szemszögből az alkalmi foglalkoztatás a bér munkához és a közfoglalkoztatáshoz képest is egyértelműen kisebb biztonságot nyújt. Az egyszerűsített foglalkoztatás alacsony járulékköltségei következtében a munkáltató nem fizeti az alkalmi munkavállaló után az egészségügyi hozzájárulást, így az betegség esetén nem jogosult táppénzre. A ledolgozott napok beleszámítanak a nyugdíjba és a munkanélküli ellátásra való jogosultságba is.

Habár foglalkoztatáspolitikai szempontból az egyszerűsített foglalkoztatás a leginkább kiszolgáltatott legális munkaviszonyt jelenti a munkavállalók számára, kutatásunk egyik legmeglepőbb tanulsága szerint sokszor maguk a háztartások részesítik előnyben ezt a foglalkoztatási formát. Ennek egyik oka, hogy 30 ledolgozott nap után a dolgozó – a közfoglalkoztatáshoz hasonlóan – jogosult lehet a foglalkoztatást helyettesítő támogatás igénybevételére. Terepmunkánk tapasztalatai szerint ez az egyik fontos vonzó tényező az egyszerűsített foglalkoztatást választók körében, hiszen a foglalkoztatást helyettesítő támogatást, alacsony összege ellenére, megélhetési portfóliójuk egyik legbiztosabb bevételi forrásának tartják. Az alkalmi munka vonzerejének másik oka a háztartások eladósodottságában keresendő, ugyanis a magas nem teljesítő hiteleket a napi bejelentéses formájú egyszerűsített foglalkoztatás esetén a végrehajtók nem tudják levonni (Bródy, Pósfai 2020). Az alkalmi munkavállalás mellett szóló harmadik indok az, hogy a gyakran váltogatott munkahelyekkel lehetőség nyílik a kedvezőbb bér ki-harcolására. A munkavállaló által kiharcolt magasabb bér tapasztalataink szerint meglehetősen „illékony”, ugyanakkor a munkavállaló, a munkáltatóval kötött megállapodás esetleges megszegésével, munkaszerződés hiányában is azonnal válthat egy általa jobbnak ítélt, újabb átmeneti pozícióra.

A napi bejelentéses alkalmi foglalkoztatás emellett kevesebb elköteleződést kíván meg a munkáltatótól, tehát a bér munkával ellentétben sokkal szervezesebben illeszkedik a félproletár háztartások több lábbon álló megélhetési portfóliójába, ahol a háztartások az elérhető lehetőségeket mérlegelve, rugalmasan döntenek egy-egy aktuálisan „megfogható” munka mellett. A napi bejelentés további elő-

nye, hogy a munkaadó általában azonnal, aznap fizet. Tapasztalataink szerint ez biztonságot nyújt a dolgozónak, aki számít arra, hogy valóban kifizetik a munkáját, ugyanakkor jobban is illeszkedik a családok gazdálkodási stratégiáihoz, hisz a háztartások nagy része egyáltalán nem rendelkezik megtakarításokkal.

Az alkalmi munka világa jellemzően szorosan kapcsolódik a lokalitáshoz, hiszen a sikeres munkaszervezés a személyes ismeretségen és a lokális közösségekbe való beágyazottságon alapul. Noha az elvégzendő munka több esetben is nagyobb távolságra található, a munkaszervező gazda vagy brigádvezető általában a lokális közösség kiemelkedett tagja, akinek egyik legfontosabb készsége éppen a megfelelő munkaerő folyamatos toborzása. A toborzásnál és a munkavégzésnél kiemelt szerep jut a rokoni és szomszédsági kapcsolatoknak, s így e munkaforma a helyi etnikai és osztályviszonyok folyamatos újratereemtését szolgálja. Az alkalmi munka tehát aligha járul hozzá a dolgozók társadalmi mobilitásához, jóval inkább etnikai és osztálypozíciójuk megszilárdítását eredményezi.

Az informális munka

Informális munkának azokat a pénzkereseti tevékenységeket tekintjük, amelyekben a résztvevőket nem köti egymáshoz semmiféle hivatalos szerződéses viszony. A munkavégzés a mindenkori állami szabályozás keretein kívül történik, amit a felek közötti személyes megállapodások, informális kapcsolatok szabályoznak. Az informális pénzkereseti tevékenységek az államszocialista „teljes foglalkoztatás” időszakában sem tűntek el, és szerepük a gazdasági konjunktúra idején sem szorul teljesen háttérbe (Havas 1983; Tóth 1997; Fleck, Orsós, Virág 2000; Vidra 2013b). Az informális munkák palettája jelenleg is igen széles, fajtái a ház körüli munkák elvégzésétől a különböző kereskedelmi tevékenységekig terjednek. Ezek a munkák azonban csak ritkán fedezik a háztartás megélhetését és meglehetősen bizonytalan bevételi forrást jelentenek, egyes esetekben pedig egyéb, főként szabálysértési kockázatot is hordoznak magukban. Ennek következtében csak kevés háztartás támaszkodik elsődlegesen erre a munkaformára, megélhetési portfóliójukban többnyire kiegészítő jövedelmeként jelenik meg. Az informális munkaformák szerepe válság idején felértékelődik, a gazdasági konjunktúra esetén, a bér munka expanziójával pedig visszaszorul, hiszen ilyenkor a háztartások a biztos jövedelmet nyújtó bér munkát részesítik előnyben. Ugyanakkor tereptapasztalataink azt mutatják, hogy az informális munkaformák ilyenkor is fontos tételt jelentenek a háztartások megélhetési portfólióiban, hiszen mint láttuk, a formális, állandó bér munka csak korlátozott feltételek között érhető el. Az informális munkákat a háztartás azon tagjai végzik, akik a háztartáson belüli tevékenységekben kevésbé érintettek, így akár más munkaformák mellett is marad szabad kapacitásuk: például nyugdíjas korú nők vagy gyermektelen, fiatal férfiak.

Az informális munkák széles skálán mozognak, egymástól nagyon különböző viszonyrendszerekben jönnek létre, ezért eltérő típusú társadalmi kötődéseket

és különbségtételeket teremtenek és erősítenek meg. A félproletár háztartások körében elterjedt tipikus informális munka például a mindenféle ház körüli feladatok elvégzése a magasabb státuszú lakosoknál/családoknál. Az ilyen jellegű informális munka nagyfokú bizalmat követel meg a felek részéről, ez a bizalom azonban nem pusztán a személyes ismeretségből táplálkozik, hanem sok esetben a helyi patrónus-kliens típusú kapcsolatok történetében gyökerezik (Durst 2008). A patrónus-kliens viszony a hierarchikus cigány-magyar különbségtétel sajátja az általunk vizsgált falvakban, következésképpen ez a munkaforma a bizalmi kapcsolattal együtt az osztályalapú etnikai különbségtétel otthonos hierarchiáját is erősítheti a felek között.

A fentiekhez képest teljesen más jellegű viszonyokat generálnak a különböző informális kereskedelmi és gyűjtögető tevékenységek. Ezek a munkák azok, amelyek a leginkább kikezdi a formális, állandó bérmunka ethoszára épülő helyi középosztály értékrendszerét, amely sok esetben etnikailag stigmatizálja és illegitim pénzkereseti módnak tekinti e tevékenységeket. Minél inkább szűkül a formális, állandó vagy akár alkalmi bérmunka piaca, annál nagyobb lesz az informális munkaformák jelentősége a félproletár háztartások megélhetésében, aminek következtében az osztályalapú etnikai különbségtétel kirekesztő mechanizmusai is megerősödhetnek. Ezek az informális pénzkereseti tevékenységek szimbolikus jelentőséggel is bírnak, hiszen az adott jövedelem nem a munkaadó-munkavállaló között rögzített hierarchikus viszonyból származik, hanem az adott tevékenységet végző személy alkukészségétől függ, s így az autonómia és a viszonyok feletti kontroll érzését nyújtja egy meglehetősen kiszolgáltatott strukturális helyzetben.

Amint láttuk, az informális munkaformák ugyan konjunktúra idején veszítenek jelentőségükből, ám soha nem szorulnak ki teljesen a tartaléksereg-népeség megélhetési portfóliójából. Az informális pénzkereseti tevékenységek többnyire más munkaformákkal kombinálva járulnak hozzá a háztartás megélhetéséhez, így a térbeli, társadalmi mobilitásban betöltött szerepüket azokkal együtt érdemes vizsgálni. Az informális munkaformák jelenléte ugyanakkor éppen a félproletár háztartások strukturális helyzetéből következik, következésképpen, ha különböző módokon is, de társadalmi pozíciójuk fenntartásához járul hozzá.

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a 2008-as gazdasági válság, illetve az azt követő fellendülés milyen változásokat hozott a magyarországi tartaléksereg-népeség megélhetési stratégiában. Írásunk abból indult ki, hogy munkaerő-tartaléksereg sérülékeny strukturális helyzete nem a kapitalista termelésbe való integrálatlanságukból, hanem éppen az integráltság kedvezőtlen módjából fakad. E népeség számára ugyanis csak időlegesen és kedvezőtlen feltételek között érhető el a formális, állandó bérmunka, ezért önfenntartásához

különböző munkaformákat kell kombinálnia. A tartaléksereg-népesség megélhetési stratégiáinak legfőbb jellemzője a különböző munkaformák közötti cirkuláció, amelyet a gazdasági ciklusok és az egyéni megélhetési stratégiákból adódó választások irányítanak. Tanulmányunkban bemutattuk, hogy miként változik a különböző munkaformák részesedése a tartaléksereg-népesség megélhetésében a válság, majd a gazdasági konjunktúra éveiben. Kutatásunk során arra a következtetésre jutottunk, hogy ugyan a gazdasági fellendülés következtében a formális, állandó bérmunka szerepe felértékelődött a megélhetési stratégiákban, a különböző munkaformák közötti mozgás továbbra is a háztartások önfenntartásának alapját képezi. A munkatípusok közti cirkulációt olyan stratégiaként értelmeztük, amely egyfajta mozgásteret nyújt a globális munkamegosztás előnytelen pozíciójában élők számára.

Tanulmányunkban nem csupán a félproletár háztartások megélhetési stratégiáit vizsgáltuk, hanem ezzel összefüggésben, előnytelen strukturális helyzetük újratermelődését is. Bemutattuk e népesség strukturális helyzetének térbeli és etnikai vonatkozásait: a tartaléksereg általában olyan etnicizált – esetünkben „cigány” – népességet jelent, amely jellemzően periférikus, „értéktelennek” tekintett terekben koncentrálódik. A térbeli és az etnikai dimenzió egyaránt meghatározó szerepet játszik a formális, stabil bérmunkából kiszoruló rétegek előnytelen helyzetének újratermelődésében. A munkaerő-tartaléksereg stratégiáit erőteljesen alakítják a térbeli és etnikai dimenzió fenti összefüggései, a munkaformák közti cirkuláció pedig többnyire együtt jár a térbeli és etnikai kategóriák közötti mozgással is.

Írásunkban a háztartások szemszögéből vizsgáltuk, hogy a különböző munkaformák milyen előnnyel és hátránnyal járhatnak, melyek a legfőbb jellemzőik, valamint hogyan viszonyulnak egymáshoz. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a különböző munkaformák (formális, állandó bérmunka, közfoglalkoztatás, alkalmi munka, informális munka) egymáshoz való viszonyukban értelmezhetőek, hiszen továbbra is együtt képezik a háztartások megélhetési stratégiáinak alapjait. A tartaléksereg-népesség állandósult strukturális helyzetét éppen a proletarizáció felé haladó átmenetiség jellemzi, amely együtt jár a munkaformák közti cirkulációval. Ugyanakkor egyes időszakokban, például gazdasági konjunktúra idején a bérmunka erőteljes expanziója révén, úgy tűnhet, hogy a társadalmi mobilitás tömegesen megindulhat a formális, állandó bérmunkán keresztül. A történeti tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy egy-egy nagy erejű strukturális változás, mint egy világgazdasági válság, átrendeződés, vagy akár a jelenlegi koronavírus-járvány, újra a formális, állandó bérmunka visszaszorulását eredményezheti, amelynek következtében a félproletár háztartások „átmeneti” pozíciója fennmarad.

Jegyzet

- 1 A tanulmányban felhasznált empirikus adatok összesen nyolc terepmunka tapasztalatait foglalják magukban. A terepmunkák helyszíneiként Észak-Magyarországon a Mezőkövesdi és Encsi járás, az Észak-Alföldön a Karcagi, Nagykállói, Vásárosnaményi járás, valamint a Dél-Dunántúlon a Marcali, Tamási és Komlói járás szolgáltak.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje keretében készült.

Kovai Cecília kutatását az NKFIH az „Állami beavatkozások és fejlesztői tevékenységek hatása hátrányos helyzetű roma közösségekre” című (PD 121058 számú) projekt támogatása révén tette lehetővé.

Külön köszönet illeti a KRTK Regionális Kutatások Intézete Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztályának kollégáit és a Helyzet Műhely tagjait, akik a kéziratról tartott viták során értékes hozzászólásaikkal járultak hozzá a tanulmány végső megszövegezéséhez.

Irodalom

- Ábrahám Á., Kertesi G. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 653–681.
- Apró A. Z. (2004): *Szegregáció-Munkaerőpiac- Foglalkoztatási esélyegyenlőség*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Asztalos-Morell, I. (2014): Workfare with human face? *Metszetek*, 4., 3–24.
- Babusik F. (2007): Magyarországi cigányság-strukturális csapda és kirekesztés. *Esély*, 1., 3–23.
- Bakó T., Lakatos J. (2019): A magyarországi munkapiac 2018-ban. Fazekas K., Csillag M., Hermann Z., Scharle Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2018*. Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 15–32.
- Bernáth A. (2014): Leszakadóban: Romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 344–362.
- Bihari Zs., Kovács K. (2016): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 4., 49–66. <https://doi.org/10.17649/TET.20.4.1077>
- Boatcă, M. (2015): World-Systems Analysis and the Feminist Subsistence Perspective. In: *Global Inequalities Beyond the Occidentalism*. Ashgate Publishing Company, 121–138.
- Bourgeois, P. (1995): *In Search of Respect: Selling Crack in El Bario*. Cambridge University Press, Cambridge
- Bródy L. S., Pósfai Zs. (2020): *A háztartások eladósodása Magyarországon*. Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont, Budapest <https://mek.oszk.hu/20600/20618/20618.pdf> (Letöltés: 2020.08.03.)
- Czifrusz M. (2015): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 126–138.
- Czifrusz M., Ivanics Zs., Kovai C., Meszmann T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtnetben. *Fordulat*, 26., 142–170.
- Csányi G., Gagyai Á., Kerékyártó Á. (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 24., 5–29.

- Csoba J. (2010): „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 1., 26-50.
- Danyi G., Vigvári A. (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, 110/ 1., 11-31. <https://doi.org/10.32564/110.2>
- Dunaway, W. A. (2018): Félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. *Fordulat*, 24., 53-88.
- Durst J. (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák”: Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradai M.M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest, 232-280.
- Durst, J. (2015): New Redistributors in Times of Insecurity: Different Types of Informal Lending in Hungary. In: Brazzabeni, M., Cunha, M. I., Fotta, M. (eds.): *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Berghahn Books, New York, 49-67.
- Éber M.Á., Gagyai Á., Geröcs T., Jelinek Cs., Pinkasz A. (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21., 64-86.
- Éber M.Á. (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág, Budapest
- Efremova, G. (2012): Integralist Narratives and Redemptive Anti-Gypsy Politics in Bulgaria. In: Stewart, M. (ed.): *The Gypsy “Menace”: Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst and Company, London, 43-66.
- Fazekas K. (1997): Válság és prosperitás a munkaerőpiacon. A munkanélküliség regionális sajátosságai Magyarországon 1990–1996 között. *Tér és Társadalom*, 4., 9–24. <https://doi.org/10.17649/TET.11.4.447>
- Ferge Zs.(2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990-2015*. Osiris Kiadó, Budapest
- Fleck G., Orsós J., Virág T. (2000): Élet a Bodza utcában. In: Kemény I. (szerk.): *Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris, Budapest, 80–138.
- Fleck G., Messing V. (2009): A roma foglalkoztatáspolitikai alakváltozásai. In: Fazekas K., Lovász A., Telegdy Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök, 2009*. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 82-96.
- Gerő M., Vigvári A. (2019): Közfoglalkoztatás, redistribúció és helyi hatalom. *Esély*, 2., 3-30.
- Grill, J. (2015): „Endured Labour” and „Fixing up” Money. In: Brazzabeni, M., Cunha, M.I., Fotta, M. (eds.): *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Berghahn Books, New York, 88-106.
- Grill, J. (2018): Re-learning to labour? ‘Activation Works’ and new politics of social assistance in the case of Slovak Roma. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 24., 105-119. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12802>
- Han, C. (2018): Precarity, Precariousness, and Vulnerability. *Annual review of Anthropology*, 47., 331-343. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102116-041644>
- Hart, K. (1973): Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11., 61-89.
- Havas G. (1983): Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–222.
- Jávor K., Molnár M., Szabó P., Sárkány M. (2000): A falusi társadalom a szocializmus időszakában In.: Paládi-Kovács A. (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben: Társadalom VIII.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 977-1006.
- Kálmán J. (2015): A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In: Fazekas K., Varga J. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükrök 2014*, MTA KRTK Közgazdaságtudományi Kutatóintézet, Budapest, 42-58.
- Katona I. (1965): Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában: 1848-1914. II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 382-432.
- Kemény I. (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1., 36-48.
- Kertesi G. (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris Kiadó, Budapest
- Kolosi T., Tóth I. Gy. (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei - generációs oldalnézetből: Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 15-45.

- Kovai C. (2016): Önellátó függőség. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 137–160.
- Kovai C. (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest
- Kovai, C. (2019): Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *socio.hu: Társadalomtudományi Szemle, Special Issue*, 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest
- Köllő J. (2009): *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban*. Osiris Kiadó, Budapest
- Köllő J., Nyíró Zs., Tóth I. J. (2017): Az alapvető hiányindikátorok alakulása. In: Fazekas K., Köllő J. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2016*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 63–72.
- Ladányi J., Szelényi I. (1998): Szuburbanizáció és gettósodás. In: Kovalcsik K. (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. IFA-OM-ELTE, Budapest, 185–206.
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lócesei H. (2010): A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. In: Fazekas K., Molnár Gy. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2010*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 146–161.
- Márkus I. (1973): Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 1., 56–67.
- Meszmann T. (szerk.) (2019): *Fókuszban Kecskemét: Munkafeltételek a dél-alföldi autópárhuzamban*. Budapest, Vasas Szakszervezeti Szövetség. https://www.fes-budapest.org/fileadmin/user_upload/dokumentum/pdf-dateien/Kecskemett20190618.pdf (Letöltés: 2020. 08. 04.)
- Millar, K. M. (2014): „Precarious Present”: Wageless Labor and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil. *Cultural Anthropology*, 29., 32–53. DOI: 10.14506/ca29.1.04
- Millar, K. M. (2018): *Reclaiming the Discarded: Life and Labor on Rio's Garbage Dump*. Duke University Press, Durham
- Molnár, Gy., Bazsalya, B., Bódis, L., Kálmán, J. (2019): Public works in Hungary: actors, allocation mechanisms and labour market mobility effects. *socio.hu: Társadalomtudományi Szemle, Special Issue*, 117–142. DOI: 10.18030/socio.hu.2019en.116
- Nemes Nagy J., Ruttay É. (1989): *A második gazdaság földrajza*. OT TGI, Budapest
- Nemes Nagy J., Németh N. (2003): *A „hely” és a „fej”: a regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont (KTK), Budapest
- Németh, K. (2019): Trapped in the past? The reproduction of poverty and marginality in a Hungarian manorial village. *Sociologia Ruralis*, 3., 419–446. <https://doi.org/10.1111/soru.12249>
- Németh K. (2020): “Cseberből vederbe” – A mikromobilitás mintázatai egy marginalizált mikrotérben. *Tér és Társadalom*, 3., 90–113. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3279>
- Petrovici, N., Rat, C., Simionca, A., Vincze, E. (2019): Introduction: Racialized Labour of Dispossessed as an Endemic Feature of Capitalism. In: Vincze, E., Petrovici, N., Rat, C., Picker, G. (Eds.): *Racialized Labour in Romania: Spaces of Marginality at the Periphery of Global Capitalism*. Palgrave MacMillan, 1–37.
- Quijano, A. (2000): Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. *International Sociology*, 2., 215–232. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002005>
- Rajaram, P. K. (2018): Refugees as Surplus Population: Race, Migration and Capitalist Value Regimes. *New Political Economy*, 23., 627–639. <https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1417372>
- Sanyal, K. (2007): *Rethinking capitalist development: primitive accumulation, governmentality and post-colonial capitalism*. Routledge, New Delhi
- Scharle Á. (2012): Jóléti és munkanélküli-ellátások. In: Fazekas K., Scharle Á. (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede*. Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 134–142.
- Schwertner J. (1994): Parázsló munkaerőpiac. *Tér és Társadalom*, 1–2., 59–82. <https://doi.org/10.17649/TET.8.1-2.296>
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula Kiadó, Budapest

- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest
- Szikra, D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 5., 456-500. <https://doi.org/10.1177/0958928714545446>
- Szőke, A. (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, 6-7., 734-750. <http://dx.doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Szombati, K. (2018): *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghan Books, New York
- Tóth P. (1997): Falusi cigányság és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 6., 690-697.
- Váradai M. M. (2016): Értéktéremtő közfoglalkoztatás periférikus vidéki terekben. *Esély*, 1., 30-56.
- Váradai M. M., Virág T. (2017): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 1., 89-113.
- Váradai M. M. (2020): Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben - szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom*, 3., 114-141. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3285>
- Van der Linden, M. (2001): Global Labor History and "the Modern World-System": Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. *International Review of Social History*, 3., 423-459.
- Vidra Zs. (2013a) A szakképzetlen bér munka szerepe a falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács K., Váradai M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 57-74.
- Vidra Zs. (2013b): Formális és informális megélhetési kényszerek. In: Kovács É., Vidra Zs., Virág T. (szerk.): *Kint és bent: lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. L'Harmattan, Budapest, 57-77.
- Vigvári A. (2013): Utcaharc: egyeztetési eljárások az egyik tiszakerecsenyi utcában. In: Kovács É., Vidra Zs., Virág T. (szerk.): *Kint és bent: Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. L'Harmattan, Budapest, 303-319.
- Vigvári A. (2015): Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési esélyi a szabolcsi pusztai világban. In: Virág T. (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 211-228.
- Vigvári, A., Geröcs, T. (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*, 1., 85-104. <https://doi.org/10.1515/subbs-2017-0006>
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Virág T., Zolnay J. (2010): Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények - közfoglalkoztatása Csereháton. *Esély*, 1., 119-130.
- Wallerstein, I. (2000): *The Essential Wallerstein*. The New Press, New York
- Wacquant L. (2008): *Urban Outcast: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press, London
- Wacquant, L. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In: Hutchison, R. Haynes, B. D. (eds): *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Westview Press, 1-32.

“Cseberből vederbe” – Lakásmobilitás-mintázatok egy marginalizált térben

„From bad to worse” – Patterns of housing mobility in a marginalised space

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; nemeth.krisztina@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

KULCSSZAVAK: marginalizáció; lakásmobilitás; mikromobilitás; a hajléktalanság kontinuumfelfogása; intézményhasználat

ABSZTRAKT: A tanulmány a marginalizáció és (im)mobilitás összefüggéseit vizsgálja egy sajátos marginalizált térben, a „Babérligetben”, ahová intézményi ellátásban részesülő hajléktalanok, hajléktalanságból kikerülők, a helyi bérlakásszektor alsó szegmenséhez tartozó bérlők és onnan kieső önkényes lakásfoglalók kötődnek. E csoportok lakásmobilitásának mintázatait Porcelli és szerzőtársai mikromobilitás fogalmából kiindulva vizsgálom. Jelen tanulmányban a mikromobilitás fogalma a különféle lakhatási formák, intézmények, illetve marginalizált terek közötti térbeli mozgásokat próbálja megragadni: kisebb léptékű, átmeneti, sokszor láthatatlan (regisztrálatlan) térbeli mozgásokat, intézmények közötti kényszerű mozgásokat, illetve gyorsan változó lakásviszonyokat jelöl. A fogalom azt próbálja érzékeltetni, hogy az egyének jobbára cirkulálnak, többé-kevésbé kényszerűen mozognak a marginalizált terek, lakhatási formák és intézmények között.

Babérliget a Hannam, Sheller és Urry által definiált értelemben vett „térbeli csomópontnak” tekinthető, amely az alacsony szintű városi lakhatást biztosító funkciója miatt már a szocializmus éveiben is szervezte a marginalizált terek közötti mozgásokat. Később ez a funkció a szociális intézmények beköltöztetésével tovább bővült. Ma ebben a térben a hajléktalanszálló jelenléte, valamint a bérlakásokon keresztül az önkormányzat formálja a legerősebben a lakásmobilitási utakat és intézményhasználati stratégiákat.

A Babérligethez kötődő mikromobilitások jó része az intézmények által keltett kényszerű mozgás, amelyben nem sok szerep jut a marginalizált helyzetű emberek agenciájának. Ugyanakkor bizonyos esetekben az egyéni mozgástér bővíthetőnek látszik a térbeli és intézmények közötti mozgásokon, valamint az intézményekhez való stratégiai viszonyuláson keresztül. Összességében azonban az e térhez kötődő mikromobilitások hosszabb távon nem hatékony eszközei a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének. Bár rövidtávon a segíthetik a túlélést és középtávon bővíthetik az egyéni mozgásteret, a Babérligethez kötődő empirikus eredmények azt mutatják, hogy az intézmények, a lakhatási formák, illetve marginalizált terek közötti mikromobilitások csak ritkán vezetnek a tartós térbeli-társadalmi elmozduláshoz, azaz a szó klasszikus értelmében vett (laká)s mobilitáshoz.

Krisztina NÉMETH: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u. 4, H-1097 Budapest, Hungary; nemeth.krisztina@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

KEYWORDS: *marginalisation; housing mobility; micromobility; continuum approach of homelessness; use of institution*

ABSTRACT: *This paper examines the nexus between marginalisation and (im)mobility in a specific building complex, that four marginalised groups frequent: homeless people who reside at the homeless shelter, formerly homeless people who rely on the shelter’s social services, formal tenants who belong to the lowest segment of the local social housing sector, and ‘drop-outs’ of the local social housing program who became informal residents after being evicted. In the analysis I scrutinize the patterns of housing mobility trajectories of these marginalised groups drawing on the concept of micromobility developed by Porcelli and her co-authors. Through this concept, I attempt to grasp different kinds of spatial mobilities across various forms of housing, institutions and specific marginalised places. Micromobility differs in some ways from the notion of housing mobility: it refers to temporary movements in housing trajectories, which can change relatively quickly; these spatial movements are ‘micro’ in scale, and they may remain unregistered. These micromobilities are not necessarily formed by individual and autonomous relocations between houses or flats; they are often forced movements between different institutions. Micromobility tries to show that individuals circulate and are made to circulate around different marginalised places, forms of housing and institutions.*

The building complex, which in this paper I have called “Bay Grove”, provided cheap and low level housing for the rural poor who came here in the last decades of socialism (similarly to other marginalised urban places as Vigvári revealed). Bay Grove worked as a “spatial node” in that meaning which is developed by Hannam, Sheller and Urry: it had the (hidden) function of organising people’s movements around different marginalised places. This function was cemented when the homeless shelter was relocated here, the presence of which only increased Bay Grove’s stigmatisation. Today Bay Grove serves as a place to hide away and govern marginalised groups. The presence and the protocols of Bay Grove’s institutions (the homeless shelter and the remains of the big social housing unit) strongly shape different marginalised groups’ housing mobility trajectories and their strategic use of institutions.

The empirical results show that mobility and immobility are mutually connected in micromobilities and they are constituted by both voluntary and involuntary movements, that is, by the dynamics of structure and agency as Carling and Schewel and other scholars pointed out earlier. In Bay Grove most of the micromobilities are generated by institutions; they are often enforced movements, in which individual agency does not seem to play a significant role. However, each marginalised group displays specific patterns of micromobilities occasionally combined with a strategic relationship towards institutions. Different patterns of micromobilities show that individual rooms for manoeuvring might be enlarged. However, micromobilities in Bay Grove do not seem to be effective tools for decreasing social inequalities. Although they can contribute to survival in the short run, and may enlarge one’s room for manoeuvring in the medium term, micromobilities across different marginalised places, forms of housing and institutions rarely result in permanent changes in one’s social and spatial position, that is, they rarely lead to (housing)mobility in its classical sense.

Elméleti keretek: immobilitás, lakásmobilitás, mikromobilitás

A tanulmányban a lakásmobilitás mintázatait, a különféle terek és lakhatási formák közötti kisebb mozgásokat az egyéni mozgástér bővítésének lehetőségeiként vizsgálom marginalizált terek és élethelyzetek összefüggéseiben. Az elemzéshez használt empirikus anyagot posztdoktori kutatásom keretében kvalitatív módszereken alapuló szociológiai terepmunkával gyűjtöttem egy vidéki város sajátos margináli-

zált mikroterében, ami különféle marginalizált lakhatási formák közé szorult, kirekesztett csoportoknak (hajléktalanoknak, illetve hajléktalanságból kikerülőknél, önkényes lakásfoglalóknak, szociális bérlakásban élőknek) nyújtott menedéket.

A magyar társadalom jelentős mértékben immobil, illetve zárt (Andorka 1982; Hajdu, Huszár, Kristóf 2019), amit a lakásmobilitási felmérések is alátámasztanak: a KSH adatai szerint egy magyar lakos életében átlagosan csak kétszer-háromszor költözik, miközben jelentős a szülői házban maradó aránya (Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Loncsák 2019). Hasonló következtetésekre jutnak kvantitatív és kvalitatív adatelemzés alapján az MTA KEP Mobilitási Centrum Debreceni Egyetemi Kutatócsoportjának munkatársai a vidéki társadalmak, főként a falusi fiatalok immobilitását vizsgálva. Az utóbbi évtizedben megtorpant a vándorlásban érintett fiatalok számának növekvő trendje: egyfelől a községi fiatalokat erősebben jellemzi a visszatérő migráció, és az ezzel járó napi ingázás a kisteleplésekről a nagyobb települések, városok felé, másfelől az immobilitás markáns jelenséggé vált a falvakban (Czibere, Kovách 2019). A lakásmobilitási adatokat árnyalja, hogy az immobil falusi fiatalok nagy része a szülői házban él, jellemzően többgenerációs háztartásban (Csoba 2019; Czibere 2019; Czibere, Kovách 2019; Huszti 2019; Molnár 2019). Túlnyomó többségük a családban előforduló mobilitástörténetek, vagy saját oktatáshoz fűződő mobilitástapasztalatai ellenére sem tervez költözést, miközben a legszegényebbeknek erőforrások, minták, lehetőségek hiányában erre esélyük sincs (Bihari 2019; Czibere 2019; Czibere, Kovách 2019; Csoba 2019; Kerülő 2019; Molnár 2019; Murányi 2019; Nagy 2019).

Csizmady Adrienne és szerzőtársai (2019) egy 2015-ös társadalmi integrációs adatfelvételen végzett elemzésükben a társadalmi integráció és a lakásmobilitás összefüggéseit vizsgálták. Eredményeik azt mutatják, hogy az arányaiban nem túl jelentős (a minta ötödét kitevő) *gyorsan költözők* csoportjában magas a bérlők aránya. A bérlőből bérlővé válók körében tapasztalható nagyobb lakásmobilitás a társadalmi és térbeli hátrányok halmozódásával hozható összefüggésbe. „A legkedvezőtlenebb helyzetű csoport, a *dezintegrált kirekesztettek*, valamint a szintén kedvezőtlen helyzetű *gyengén integráltak* körében (...) átlag feletti a bérleti szektoron belül mozgók aránya” (Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019, 22., kiemelés a szerzőtől, N. K.) A *dezintegrált kirekesztettek* csoportjában a megfizethetőség, a családi krízisek, illetve az életútbeli törések jóval nagyobb szerepet játszottak a költözésekben, mint más csoportok esetében (Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019). A különféle integrációs csoportok térbeli elhelyezkedésének mintázata is jelzi a térbeli és társadalmi hátrányok halmozódását: a *gyengén integráltak* csoportja a kisvárosokban, míg a *kirekesztettek* az elszigeteltebb, vidéki (kis)településeken felülreprezentáltak (Kőszeghy 2018).

Ezen makroszintű összefüggésekből kiindulva a marginalizáció és (im)mobilitás összefüggéseinek vizsgálatához a tanulmányban a mikromobilitás (Porcelli et al. 2014) fogalmát alkalmazom, amelyet egy vidéki város erősen marginalizált mikroterében (a „Babérligeten”) gyűjtött interjúkon alapuló lakásmobilitási mintázatok

értelmezésére használok. Porcelli és szerzőtársai a fogalmat eredetileg a különféle (testi) fogyatékkal élő fiatalok rutinjainak, útvonalainak vizsgálatához használták. A (mikro)mobilitás felfogásukban a helyek közötti “navigálás” avagy a “cirkulálás” képessége, amelyhez megszerzett készségek, rutinok kapcsolódnak (Porcelli et al. 2014, 864-865.). A jelen tanulmány szempontjából kulcsfontosságú, hogy a mikromobilitás a mozgásokon keresztül a reziliencia, illetve az egyéni mozgástér, a cselekvőképesség, azaz az ágencia bővítésének eszköze lehet, ezáltal csökkentheti a társadalmi egyenlőtlenségeket (Porcelli et al. 2014; az ágencia kontextusában lásd még De Certeau 2010; Emirbayer, Mishe 1998; Németh, Váradi 2018; Váradi 2020).

A (mikro)mobilitás függ a környezet adta lehetőségektől, annak támogató vagy tiltó, kiszámítható vagy kiszámíthatatlan voltától, valamint az egyén kezdeményező képességétől (Porcelli et al. 2014). Hasonló összefüggésre mutatnak rá a „városi hajléktalanság mikrogeográfiájával” (May 2000, 33.) foglalkozó kutatások, amelyek a környezeti tényezők és a mozgás kölcsönhatásainak vizsgálatokor hangsúlyozzák, hogy a hajléktalanok útvonalai beágyazottak a tágabb és szűkebb (városi) térbe, valamint a hatalmi és szimbolikus viszonyokba. Azaz a mozgás, a térbeli mobilitás lehetőségét az erőforrások elosztása, a helyek és az intézmények, valamint a szolgáltatások megközelíthetősége, a társas és társadalmi támogatás mértéke, a hatalmi és szimbolikus viszonyok, a várospolitikák egyaránt befolyásolják. Mindez különösen igaz a marginalizált népeiségre és annak egy szélsőségesen kirekesztett csoportjára, a hajléktalanokra (Cloke, Milbourne, Widdowfield 2003; Csizmady, Hegedüs, Vonnák 2019; Jocoy, Del Casino 2010; Kántor, Dúll 2018; Kawash 2010; May 2000; Simon et al. 2019; Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014).

A mikromobilitás fogalmát ebben a tanulmányban alapvetően a lakások, lakhatási formák és a különféle marginalizált terek közötti mozgásokra alkalmazom, ami sok szempontból lefedi a lakásmobilitás fogalmát,¹ azonban néhány különbséget is jelez. A ’mikro’ előtag használatát mindenekelőtt a kvantitatív adatfelvételekben regisztrált, tartós térbeli-társadalmi elmozdulásokhoz viszonyított kisebb léptékű, gyors, akár átmeneti mozgások indokolják, amelyek sokszor regisztrálatlanok és emiatt láthatatlanok maradhatnak (Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Jocoy, Del Casino 2010; Liebenberg, Ungar 2014; May 2000; Nagy 2019).² A vizsgált esetekben ugyanis nem feltétlenül tartós és nem feltétlenül saját akaratból, költözéssel előálló, valamint nem feltétlenül lakások közötti (Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Csizmady, Hegedüs, Vonnák 2019), hanem például különféle lakhatási formák vagy intézmények közötti mozgásokról van szó. A több-kevesebb önállóságot, ágenciát feltételező mozgás és a passzívabb, a strukturális kényszerekből (várospolitikák, a marginalitás helyi „kormányzása”), valamint az intézményi protokollokból következő *mozgatus* egyszerre formálja a mikromobilitás mintázatait, amelyekben a terepmunkám eredményeinek fényében a különféle marginalizált terek és lakhatási formák közötti cirkulálás jelentős szerepet játszik (lásd más városi kontextusban Virág 2020).

A cirkuláció egyfelől a lakásmobilitási mintázatokban ismétlődően előforduló helyekre és intézményekre irányítja a figyelmet, másfelől rámutat a skálaszerűen elgondolt marginalizált lakhatási formák relatív közelségére, ami a hajléktalanság kontinuumelméletének kiindulópontja (Kántor, Dúll 2018; Simon et al. 2019). A cirkuláció tehát a halmozódó hátrányokkal, az erőforráshiánnyal és a sérülékenységgel hozható összefüggésbe. Ezért a marginalizáltság és a mikromobilitások mintázatainak vizsgálatához – így a cirkuláció értelmezéséhez – fontos figyelembe venni a hajléktalanság (valamint a marginalizált lakhatási helyzetek) különféle formáit, ezek kontinuitását. Az ETHOS tipológia³ a hajléktalan – nem hajléktalan dichotómia helyett az alábbi fokozatokat, formákat különbözteti meg: fedélnélküliség (*rooflessness*), lakástalanság/lakáshiány (*houselessness*), bizonytalan vagy veszélyeztetett lakhatás (*insecure housing*), nem megfelelő lakhatás (*inadequate housing*) (Kántor, Dúll 2018; Simon et al. 2019; lásd még Breitner 1999). A hajléktalanság „kontinuumalapú megközelítése” (Kántor, Dúll 2018, 652.) összeköti az elemzésbe bevont különféle marginalizált csoportokat (hajléktalanokat, hajléktalanságból kikerülőket, önkényes lakásfoglalókat és rossz minőségű szociális bérlakásban élőket), mivel rámutat a helyzetük és tapasztalataik közötti hasonlóságokra, valamint lakhatási helyzetük sérülékenységére és dinamikusan változó formáira.

A tanulmányban a mikromobilitást a különféle marginalizált lakhatási helyzetek láthatósága és láthatatlansága közötti dichotómia, illetve a mobilitást mint hatalmat, az immobilitást mint hatalomnélküliséget feltételező dichotómia feloldására igyekszem használni (Jocoy, Del Casino 2010).⁴ Azaz az immobilitás lehet a mobilitás hiányából fakadó társadalmi kirekesztettség jele, de lehet vívmány is (Váradí 2020). Eképpen megkülönböztethetünk kényszerű vagy benyugvó, illetve önkéntes immobilitást (Carling, Schewel 2018, lásd bővebben Váradí 2020). Ugyanakkor a mobilitás bizonyos esetekben lehet kényszer, mint például a hajléktalanok állandó mozgása, ami éppen a helynélküliségükből fakad (Kawash 2010). Az elemzésben a mikromobilitás fogalmát a lakásmobilitáshoz kötődő térbeli mozgások, illetve a különféle (akár intézményekhez kötődő) lakhatási formák közötti váltások dimenzióiban értelmezem. A mikromobilitás ugyanakkor az egyénileg kialakított mozgástéren, reziliencián keresztül csökkentheti a társadalmi egyenlőtlenségeket (Porcelli et al. 2014), és magában rejtheti a társadalmi előrelépés, azaz a társadalmi mobilitás esélyét. Talán ebben az értelmében kerül a legmesszebb a mikromobilitás fogalma a társadalmi mobilitás jelentésétől, és itt válik a legindokoltabbá a 'mikro' előtag használata, mivel az elemzés kérdése éppen az, hogy mennyiben lehetnek a vizsgált kisléptékű elmozdulások a mozgástér bővítésének, a térbeli-társadalmi helyzet tartós javításának hatékony eszközei. Mindezeket a térbeli mozgásokon és a lakhatási formák változásán túl, az intézményekhez fűződő viszonyokon és stratégiákon vizsgálom.

A „Babérliget”: a marginalizált csoportok gyűjtőhelye

A kutatás tágabb helyszíne egy kereskedelmi és polgári hagyományaira büszke vidéki középváros, ami a rendszerváltás körüli gyárbezárások és a népességcsökkenés ellenére igyekszik fenntartani regionális pozícióját. A város vezetése a helyi gazdaságélénkítést alapvetően az ipari beruházások és a vállalkozások támogatására, valamint a turizmus fellendítésére alapozza. A belvárosi terek fokozatos felújításával és vonzóvá tételével párhuzamosan a városvezetés a városi marginalizált népesség egy jelentékeny részét a kutatás szűkebb terepére, a „Babérligetnek”⁵ nevezett mikrotérbe, egy a belső és külső városrészek közé ékelődő zárt térbe szorította,⁶ hogy belvárosi, utcai láthatóságukat ezzel is csökkentse. E marginalizált csoportok „kormányzását” a Babérligetbe telepített szociális intézményekre bízta, ahol azonban eredetileg egy kiterjedt, a terepmunka idején kiürítés előtt álló önkormányzati bérlakástömb volt. A szakértői interjúk szerint a szóban forgó város jelentős, ezer feletti bérlakásállománnyal rendelkezik, amelyek szociális és önköltséges alapon kerülnek bérbeadásra. Bár ezek közül bőven akadnak alacsony komfortfokozatúak és a külvárosban lévők, a kihasználtságuk stabilan magas.⁷

A Babérliget egy környezetétől falszerűen elkülönülő, egykor patinás, mára leromlott állapotú történelmi épületkomplexum, ami az önkormányzat tulajdonában van. A két épületszárny négyzetalakban fogja közre a zárt udvart. Az eredetileg elzáró, fegyelmező funkciójú tér az idők során többszörös funkcióváltáson esett át. A szocializmus évtizedeiben kvázi szociális bérlakásfunkciót töltött be, később a szociális intézmények betelepítésével vált véglegesen a városi marginalitás „gyűjtőhelyévé”. A zárt épülettömbben működik egyfelől a város szociális és hajléktalanellátó intézményeinek egy része: a hajléktalanszálló különféle ellátási formákkal és a hozzá kapcsolódó, városi szociális szolgáltatásokként definiált népkonyha, közfürdő és mosoda. Másfelől a zárt tömbben komfort nélküli, vagy saját erőből többé-kevésbé komfortosított szociális bérlakások is vannak. A lakások túlnyomó többsége azonban a közel egy évtizede lakatlan és lezárt.

A zárt tömb a városban rossz hírű, területi és társadalmi értelemben is stigmatizált (Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014). A Babérligetet a városi közbeszédben szegregátumként tartják számon, bár az ott lakó bérlők „nem feltétlenül a legproblémásabbak” – szögezte le az egyik városi szakértő.⁸ Az épület zártsága és elhelyezkedése lehetővé teszi, hogy a városlakók a teret elkerüljék, ne vegyenek tudomást róla, miközben a területi (lakóhelyi) megbélyegzés számos formáját alkalmazzák az elkerüléstől, a diszkurzíven megalkotott és fenntartott jelentésektől át az elkerülésig, a degradálásig (Vigvári 2016; Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014).

A korábban is kvázi szociális lakhatási funkciót betöltő épület a rendszerváltás táján még teljes egészében lakott volt. Az interjúk szerint közel száz, különféle gyárralhoz kötődő szegény, képzetlen, jórészt kisteleplésekről érkező (munkás)család

lakott itt, akiket a munkalehetőségek vonzottak a városba. A Babérligetben ekkor még a környékbeli szegény munkaerő városi megkapaszkodásának színtere lehetett⁹ (Vigvári 2016). A bérlők szerint az épülettömb a „hőskorban” (lásd ehhez Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014; illetve Fehér 2015) még nem viselte a gunyoros „Babérliget” nevet, és nem számított kirívóan rossz helynek a városon belül. A mai képét egy nagyobb volumenű betelepítés alakíthatta, ami elindíthatta a szelektív migrációt, amit a szakaszos épületlezárások, kiürítések tovább erősíthettek. A kilakoltatásokkal nagyjából egy időben fokozatosan a Babérligetbe költöztették a hajléktalanellátó intézményeket és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatásokat. A maroknyi itt maradó bérlő kezében nem volt hatékony érdekérvényesítő eszköz ennek kivédésére, és valószínűleg ez tette a teret még stigmatizáltabbá a városban (Wacquant 2011, Wacquant, Slater, Pereira 2014; Virág 2020).

A Babérligetből történő kilakoltatásokkal és költöztetésekkel egyfelől áthelyezték a problémásnak tekintett népesség egy részét egy másik, hasonlóan stigmatizált külvárosi térbe, a „Lomboldalba”, amit az ottmaradó babérligeti bérlők egy még rosszabb helyzetű etnicizált „gettóként” jellemeztek (lásd Wacquant 2011). A Lomboldal és a Babérliget is erősen stigmatizált tér a városi közbeszédben, mindkettőhöz tapadnak etnicizált jelentések is. További hasonlóságot teremt közöttük, hogy eredetileg nem lakhatásra szolgáltak, hanem katonai létesítmények voltak, így mind a fenntartásuk, mind az átalakításuk költséges. A Lomboldal lakásait pályázati forrásokból és civil kezdeményezések keretében néhány éve felújították. Hiába jobbak azonban az ottani lakhatási körülmények, a Lomboldal a külvárosban, az ipartelepeken kívül helyezkedik el, ami fokozza elszigeteltségét és kirekesztettségét. A harmadik, jóval kevésbé marginalizált tér a városban a „hegy”, ami (hétvégi) házaival, hobbitelkeivel nem csak a kiszorulás, hanem egyben a középosztályi egzisztenciák pihenésének és többé-kevésbé önkéntes kivonulásának tere (lásd Kovács, Vidra 2012). Társadalmi értelemben heterogénebb környék, ugyanakkor a várostól való távolsága miatt fokozhatja a legszegényebb kiköltözők hátrányos helyzetét.

A Babérliget infrastrukturálisan elavult, rengeteg gondot okoz a fenntartónak és az ott lakóknak is. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy az elhanyagolt és magas fenntartási költségű épület városi funkciója és sorsa még eldöntetlen, ami előhívja a kivárás és a taktikázás különféle egyéni és intézményi stratégiáit. A Babérliget mint fizikailag és társadalmi értelemben is lehatárolt épület lehetőséget nyújt arra, hogy egy térben lehorgonyozott (Feischmidt 2007) „konténerből” (Vigvári 2016, 50.) kiindulva vizsgáljam a különféle marginalizált csoportok (relatív) helyzetét, lakhatási lehetőségeit és az intézményekhez való viszonyát, valamint a lakhatással kapcsolatos mozgásaikat a különféle marginalizált terek és intézmények között.

A Babérliget néhány tucatnyi lakójának lakhatása közvetlenül az intézményi ellátástól függ, ők a szállón élő *hajléktalanok*. Hat-hét szociális bérlakásban élő *bérlő* és családtagjaik a város által biztosított szociális lakhatásban részesülnek. E

térben húzza meg magát négy-öt, a hátralékok miatt a babérligeti szociális bérlakásból kilakoltatott *önkéntes* lakásfoglaló. Mellettük a Babérligetben megfordulnak a hajléktalanságból különféle támogatott lakhatási program keretében *kikerülő*k, akik a város más részein élnek, többnyire szociális bérlakásban. Bár önálló lakhatásuk megoldott, a különféle szociális szolgáltatások igénybevétele (népkonyha, (étel)adomány, mosoda) továbbra is a Babérligethez köti őket. A Babérligethez kötődő lakhatási formák és a szociális szolgáltatások igénybevétele között összetett mintázatok figyelhetők meg, mert a rászorultság és a szegénység nem esik egybe az intézményi ellátásban részesülő (például szállón élő hajléktalanok) körével. Holott a bérlők is rászorultak, és ezt a hajléktalanszállón dolgozó szociális szakemberek is érzékelik. Bár a hajléktalanszállóhoz kötődő ellátások egy részéhez (népkonyha, (étel)adomány, mosoda, közfürdő) a szegény bérlők, az önkéntes lakásfoglalók vagy más városi terekből érkező marginalizáltak is hozzáférnek, a bérlők nem kapnak szervezettebb formában intézményi segítséget. Mind a szociális munkások, mind a rászoruló bérlők regisztrálták, hogy az intézményi ellátások tekintetében is „*ketté van osztva ez az udvar*”.

A fent felvillantott és az empirikus részben kifejtett csoportok (hajléktalan, bérlő, önkéntes lakásfoglaló, kikerülő) egymáshoz viszonyított relatív helyzetében különbség mutatkozik a lakhatás módjában és szabályozottságában (formális vagy informális, egyénileg megoldott vagy intézményi lakhatás), csakúgy, mint a lakhatási körülmények stabilitásában. A formális lakhatás, a szabályozás és a magánszféra fenntartásának szempontjából az önkéntes lakásfoglalók és a hajléktalanok a legrosszabb helyzetűek. A lakhatási körülményeket tekintve viszont már nem biztos, hogy egy komfort nélküli szociális lakásban élő *bérlő* feltétlenül jobb helyzetben van egy intézményes ellátásban részesülő hajléktalannál. Végül fontos megjegyezni, hogy a csoportok elnevezése az *aktuális* lakhatási státuszt rögzíti, ám éppen a terepmunka mutatott rá egyrészt ezen kategóriák egymáshoz viszonyított közelségére, azaz a marginalizált lakhatási formák folytonosságára (lásd a hajléktalanság kontinuummegközelítését, Kántor, Dúll 2018, 652.), valamint dinamikus egymásba alakulásukra. A Babérligetben élők egy részének lakhatási pozíciói és körülményei ugyanis a terepmunka ideje alatt is változtak.

Módszertan

A Babérliget sajátos térszerkezete és az ott lakók marginalizáltsága megnehezítette a mozgásomat a terepen, és kihívások elé állította a standardizált interjúfelvételeket. A bizalmatlanság miatt esetenként nem jutottam be a lakásokba, csak az udvaron vagy a folyosón tudtam beszédbe elegyedni az ott lakókkal, ami nem mindig tette lehetővé a mélyebb interjúk készítését. (Bár itt is készültek hosszabb interjúk.) Néhány intézményi (szakértői) interjú mellett összesen tizennyolc hosszabb-rövidebb, diktafonnal rögzített interjút készítettem különféle marginalizált lakhatási

státuszú egyénnel és néhány rövidebb (például közös udvari) beszélgetést jegyeztem le. A kérdéseim a marginalizáció megélt tapasztalataira, a Babérligetbe vezető utakra és az utóbb lakásmobilitásként megragadott mozgások élettörténeti összefüggéseire irányultak. A sikeres interjúk tehát a lakásmobilitási kronológiához képest a tágabb élettörténeti térben mozogtak. Összességében a terepmunkám inkább az etnográfia módszertani repertoárjához állt közelebb, amely nagyobb hangsúlyt fektetett a terepi jelenlétre, a megfigyelésre, valamint a közvetett adatgyűjtésre.¹⁰

A hajléktalanság és az erős társadalmi kirekesztettség (így például a tartós munkanélküliség) önmagában is stresszhelyzetek, mentális és emlékezeti zavarok, traumák melegegya. A hosszú ideje munkanélküliek, hajléktalanok például nehezebben idézhetik fel a korábbi otthonhoz kötődő élményeket, a tartós munkanélküliek és kiszorulóik másként strukturálhatják az időt¹¹ (Czibere 2019; May 2000; Simon et al. 2019). Ebből következően esetenként számot kellett vetnem az interjúk hézagosságával, így azzal, hogy az interjúalanyok nem feltétlenül tudnak minden életeseményt, lakásállomást kronologikusan felidézni, több eseményt kihagynak, akár a traumatizáltságuk, akár mentális állapotuk, akár a szegény, a fájdalom vagy a bizalmatlanság miatt (May 2000; Simon et al. 2019).

E módszertani korlátokkal már az interjúk felvételekor is szembesültem, amikor feltűnt, hogy bizonyos elbeszélésekből akár évtizedek is hiányozhatnak, és esetenként vannak olyan hézagok, amelyekre visszakerdezéssel sem sikerül fényt derítenem. Ilyenek voltak például a gyerekkor és az ahhoz kapcsolódó traumák, a csavargásként eufemizált (utcai) hajléktalanság. Esetenként az elbeszélés inkább eltakarta, semmint felfedte a mozgások közvetlen vagy egyértelmű okait.¹² A hiányzó részletekről való kérdezősködéskor az okozott megrendülés, illetve a hallgatás, az ellenállás hívta fel a figyelmemet a „Ne árts!” etikai alapelveire. A módszertani korlátokat az elemzéskor igyekszem tiszteletben tartani, nem próbálok teljes lakásélettutakat rekonstruálni többek között azért, mert az interjúk többsége nem kimondottan ezzel a céllal készült. Hasonlóképpen nem próbálok a lakhatási lehetőségek sorrendjéből vagy időtartamának hosszából mélyebb következtetéseket levonni. Ehelyett csak a jellemző lakásmobilitási mintázatok, mindenekelőtt a marginalizált terek és az intézmények közötti mozgások azonosítására törekszem, és ezeket sajátos vonásaik miatt a mikromobilitás fogalmával elemzem. A hosszabb és összefüggésekben gazdagabb interjúk egy részét tömörítve esetleírásként használtam fel, míg a rövidebb, hiányos interjúkat háttéradatként használtam (1. Melléklet).

A Babérligetbe kötődő mikromobilitás ívei

(Mikro)mobilitás-történetek

JANI (Bérlő 6, lásd 1. Melléklet) középkorú férfi. Szociális bérlakásban él a Babérligeten. A lakása nagyon tiszta, rendezett, magára főz. Fűteni tud, de nincs beköt-

ve nála a víz. Régóta ő ház gondnoka, az önkormányzat alkalmazásában áll. Egy környékbeli faluból származik, kisgyerek korától állami gondozott volt, majd fiatalon hajléktalanságban élt. Később a belvárosban lakott egy nagyon kicsi, egyhelyiséges tanácsi lakásban, ekkortájt több munkahelyen is megfordult. Az 1980-as évek elejétől lakik a Babérligeten. Több régi bérlőhöz hasonlóan gyári (segéd)munkásként kapott itt bérlakást, ahol kezdetben a feleségével és a gyerekével együtt élt. Ezeket az időket a Babérliget fénykoraként emlegeti (lásd Wacquant 2011; Fehér 2015): bár a tér akkor is többé-kevésbé zárt volt, de összetartott a közösség, akiket összekötött a gyári munka és a lakóhelyi összeczártság, egymás életének ismerete. Másfél évet dolgozott a gyárban, később leszázalékolták. Régóta egyedül él, a családjával nem tartja a kapcsolatot. Büszke arra, hogy nem szorul más segítségére, nem veszi igénybe a hajléktalanszálló szociális ellátásait (például ételmezeradományt, nappali melegedőt). Elfogadott egy cserelakást a városon belül, de ez ügyben még nem volt előrelépés.

TIBOR ÉS TIMI (Hajléktalan 1 és Hajléktalan 2, lásd 1. Melléklet) középkorú férfi és fiatalabb nő. Tibor a terepmunka kezdetén albérletben (szociális bérlakásban) élt a szóban forgó városban a párjával, Timivel. A terepmunka végére mindketten a babérligeti hajléktalanszállón laknak.

Tibor stabil családban nőtt fel egy megyebeli nagyobb városban, szakmát szerzett. Az apja halála után az anyja új párjával nem jött ki, ezért inkább a testvérével együtt 18 évesen eljött otthonról. Ezután húsz évig tartó „csavargás” következett, ami hajléktalanságot és az elbeszélésből kieső (kitakart) helyeket, eseményeket jelent, amikről Tibor nem akart beszélni. Később a Babérligetbe került hajléktalanként, ahol hosszabb ideig közfoglalkoztatott karbantartóként dolgozott. Ez idő alatt bekeverültek egy támogatott lakhatási programba szintén hajléktalan párjával, Timivel, és „kikerültek” a Babérligetből egy városi szociális bérlakásba.

Timi a szóban forgó városban nőtt fel a családjával, a gyerekkoráról nehezen és alig beszél. Apja korán meghalt, az anyja alkoholproblémákkal küzdött, sokat bántotta. A történetéből felsejlik, hogy kamaszéveiben valamiért kényszerűen ki kellett költözniük a házukból. A fiatalkora is nehézségekkel, kötődéskereséssel és bántásokkal, abuzív párkapcsolatokkal teli, erről sem beszél, csak a környezete ejt néhány szót róla.

Tibor és Timi két szociális bérlakásban is megfordult a szóban forgó városban. A helyzetbe hozásban, a pályázásban, illetve a közös élet előkészítésében a Babérligeten dolgozó szociális munkások segítették őket. Ők támogatták az önálló lakhatástól tartó Timit a Tiborral közös albérlet melletti döntésben is. A támogatott lakhatás lejártával azonban hiába dolgoztak mindketten közfoglalkoztatóként, egyre nehezebben tartották fenn az albérletet. Tibor időközben a Munkaügyi Központon keresztül szociális gondozó és ápoló tanfolyamot végzett, amivel egy budapesti munkalehetőséghez jutott. Az agglomeráció külső peremén találtak megfizethető albérletet, de amikor közel duplájára nőtt a lakbér, egyre nehezebben boldogultak. Közben Timi az agglomerációs településen volt közfog-

lalkoztatott, de a magasabb lakhatási költségek miatt ő is más munkát keresett, hogy fenn tudják tartani magukat. A történetük egy pontján Timi egy állásinterjúra igyekezett a fővárosban, de nem talált oda, teljesen megzavarodott a nagyvárosi forgalomban, és megijedt. Hirtelen úgy döntöttek, még aznap mindketten visszamennek a szóban forgó város hajléktalanszállójára, holott összességében négy évet töltöttek „kint”, azaz a babérligeti hajléktalanszállón kívül különféle bérleményekben. A Babérligetre visszatérve Tibor külföldön is dolgozott egy hónapot építkezésen, de nem fizették ki. A terepmunka végén alig néhány hónapja voltak újra a szállón, és közösen új bérlakáspályázatot adtak be.

ATTILA (Önkényes 2, lásd 1. Melléklet), fiatal férfi, önkényes lakásfoglaló. A Babérligeten nőtt fel. Találkozásunkkor egy feltört kis helyiségben lakik, ahol korábban az anyja élt. (A terepmunka idején az anya a folyosó egyik zugában húzza meg magát, súlyos függőséggel küzd.) Míg Attila börtönben volt, anyját a tartozásai miatt kilakoltatták a babérligeti bérleményből, így most mindhárman (Attila, a párja és az anyja is) önkényes lakásfoglalók a Babérligeten. Attila a párjával osztozik a kis helyiségen, aki szintén a Babérligeten nőtt fel. Attilát a hajléktalanszállón elérhető szolgáltatásokból agresszív viselkedése miatt kitiltották, pedig korábban a párjával rendszeresen megjelentek a melegétel-osztáskor, és az adományként kapott takarókkal felszerelve várták a legutolsó találkozásunkkor a telet. Attila régebben dolgozott építkezéseken, most ápolási díjból, segélyekből, különféle alkalmi munkákból tartja fenn magát a fiatal pár. Emellett a fiatal nő szüleitől kapnak segítséget; ők négy-öt éve kiköltöztek Babérligetből a kertes házas övezetbe egy rosszabb állapotú, de saját tulajdonú lakásba.

TOMI (Kikerülő 1, lásd 1. Melléklet) fiatal férfi. Tomi a „hegyen” él, saját tulajdonú házban. Születésétől fogva állami gondozott volt. Először egy gyermekotthonban (a „Csillagporosban”) lakott a szóban forgó városban, aztán egy másik város intézetébe került (a „Fogarasiba”). Tomi egy közeli városban kezdte az általános iskolát, de egy harmadik városban fejezte be tanulmányait, ahol alapszintű szaktudást szerzett. Egy másik tanfolyam miatt egy negyedik városba jelentkezett tanulni, de egy hónap múlva honvágy miatt visszament a harmadik városba és az ottani gyermekotthonba („Tölgyesbe”). A nagykorúság után Tomit megkereste az anyja, akivel újra az eredeti, szóban forgó városba költözött albérletbe. Ez tűnt számára kiútnak a gyorsan változó intézményi környezetből, ami rengeteg rossz tapasztalatot, bántást, állandó beilleszkedési nehézséget jelentett neki. Nagyon kevés olyan felnőtt tűnik fel a történetében, akiben bízni tudott. Mégis gondozói segítséggel került saját tulajdonú házba a szóban forgó városban, a „hegyen”, ahova befogadta az időközben felbukkanó családtagjait. A fokozódó családi konfliktusok miatt innen az átmeneti szállóra ment a Babérligetbe, ahonnan elmondása szerint a többiek „elüldözték”. Majd újra a második városba került diákotthonba (a „Tölgyes”), feltehetően utógondozás keretében. A babérligeti szociális munkások segítségével tudott visszamenni a hegyen álló saját tulajdonú házába, és megszabadulni az azt elfoglaló rokonaitól. Azóta egyedül él. Négy éve

dolgozik napi négy órában, le van százalékolva. Jó kapcsolata van a babérligeti szociális munkásokkal, akik a szálló elhagyása után is rendszeresen látogatják, segítik.

Elemzés

A marginalitás és mikromobilitás lokális mintázatai

Még a töredékes lakáséletutakból is látszik, hogy a Babérligethez kötődő marginalizált csoportok az átlagnál (két-három költözés, lásd Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Loncsák 2019) többet mozognak a különféle lakások, lakhatási lehetőségek között. Bár az egyes esetek és a csoportok között jelentősebb különbségek mutatkoznak, még a leghiányosabb történetben is egy-két lakás-, illetve lakhatási formaváltás mutatkozik.¹³ Jóllehet a Babérligethez kötődő bérlői lakáséletutak egy része (Bérlő1, 2, 3, 4, 7) jellemzően kettő-négy szekvenciából áll, ami nem túlságosan tér el az átlagtól,¹⁴ a bérlői mikromobilitás-ívek között vannak jóval hosszabbak is, például Janié (vagy Bérlő 8-é). Jellemzően az átlagnál jóval több mozgást mutatnak a Babérligetből kikerülők vagy oda visszakerülő hajléktalanok mikromobilitás-ívei, így Tomi, valamint Tibor és Timi története. Rövidebb viszont az önkényes lakásfoglalók mikromobilitás-íve. Ők Attilához hasonlóan lényegében a stabil lakhatásból való kiesést, azaz a törést (Önkényes 3,4), vagy az ebből való önkéntes kilépést beszélték el (Bérlő családtagja2/Önkényes1).

A bérlői lakáséletutak viszonylagos rövidegéből kiindulva feltételezhetünk valamifajta bennragadást (lásd Carling, Schewel 2018; Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Váradi 2020). Azaz, a Babérliget éppen korábbi nyitottsága, „zsilipfunkciója” (Vigvári 2016, 56.) miatt válhatott a marginalizáció mélyülésével valamiféle csapdahelyzetté (Wacquant 2011). Mind a relatíve több mozgás, mind a feltételezett bennragadás az átlagnál nagyobb fokú instabilitásra, sérülékenységre és kiszolgáltatottságra utal, ami mindenképpen erősebben érinti e marginalizált rétegeket. Mindössze Tominak, a volt állami gondozott fiatalnak sikerült lakástulajdonossá válnia, miközben egy tulajdonosból lett határozatlan idejű bérlő (Bérlő7). Mindez összhangban van Csizmady és szerzőtársai (2019) megállapításával, miszerint a bérlői lakásutakban a *dezintegrált kirekesztettek* és a *gyengén integráltak* is átlagon felül reprezentáltak.

A hajléktalanság jelenbeli vagy múltbeli tapasztalata összeköti a különféle marginalizált lakhatási helyzetű csoportokat. A hajléktalanok és a kikerülők értelemszerűen megtapasztalták a primer fedélnélküliséget. Ugyanakkor a babérligeti bérlakásokból kihulló önkényes lakásfoglalók is szenvednek a lakástalanságtól és az elégtelen lakáskörülményektől, mint ahogy a bérlők lakáskörülményei sem megfelelőek és lakhatásuk bizonytalan (ETHOS tipológia; Kántor, Dúll 2018; Simon et al. 2019; lásd még Breitner 1999). Azonban többről van szó: több bérlői életútban is megtalálható a múltbeli (utcai) hajléktalanság. Ez elsősorban az álla-

mi gondozásból való kikerüléshez kötődik, mint például Jani és Bérló 8 történetében. Jellemzően azokban a mikromobilitás-ívekben sorjáznak egymás után a különféle intézmények közötti mozgások, ahol a lakáséletút állami gondozással kezdődik. Ezt mutatja Tomi, és részben Jani, valamint Kikerülő 2 és Bérló 8 története is.

Mindez nem csak a szóban forgó marginalizált helyzetű csoportok lakhatási státuszainak relatív közelségére, lakhatási körülményeik hasonlóságára és tapasztalataik folytonosságára világít rá (lásd az ETHOS tipológiát és a hajléktalanság kontinuum megközelítését, Kántor Dúll 2018, 652.). A különféle marginalizált helyek és lakhatási formák gyors változása és egymásba alakulása az erőforráshiányból fakadó sérülékenységre irányítja a figyelmet. A mikromobilitásokban mint kisléptékű, gyors, egymás után sorjázó, az intézményi környezet által is keltett mozgásokban leképeződik a strukturális kényszerek és az egyéni mozgástérbővítés dinamikája. A Babérligethez kötődő mikromobilitások különféle mintázatai (sorjázó moz(gat)ások és bennragadás) egyszerre mutatják a marginalizált helyzetekből való kilépés nehézségeit, és az egyéni erőfeszítéseket, stratégiákat.

Babérliget mint térbeli csomópont: mikromobilitások a marginalizált terek között

Az 1980-90-es években a vidéki eredetű városi szegénység gyűjtőhelyeként (Vigvári 2016), majd a marginalizáltak „kormányzásával” megbízott városi intézményi központként a Babérliget hosszabb távon olyan „térbeli csomópontnak” tekinthető (Hannam, Sheller, Urry 2006, idézi Váradi 2020), amely az olcsó lakhatáson¹⁵ és az intézményi protokollokon keresztül a különféle marginalizált csoportok mozgását, stratégiáit szervezi.

A mikromobilitás-ívekben rendre előfordulnak beszédes nevű helyek, amelyek azt a benyomást keltik, mintha a különféle marginalizált élethelyzetekből minden út a Babérligetre vezetne. Ide vezetnek a bérldi mikromobilitás-ívek, amelyekben Jani történetéhez hasonlóan közös kiindulópont a falusi (Bérló1, 6, 7, Bérló családtagja 2) és kisebb részt a városi szegénység (Bérló 2,3,4). Mindez azt mutatja, hogy a „zsilipfunkció” mellett a Babérliget a kissé jobb helyzetű munkásoknak „ugródeszka” lehetett (Vigvári 2016, 56.). A valamivel jobb helyzetű bérldők (mint például Attila párjának szülei) idővel továbbköltöztek más városi terekbe. A kevésbé mozgékony bérldők a kiürítés első szakaszában felajánlott önkormányzati cserelakással kerültek a Lomboldalba, vagy máshova a városban.

A Babérliget mellett szinte minden lakásmobilitás-ívben szerepelt a „Csilagporos”, vagy más gyermekotthon (a „Tölgyes”, a „lomboldali”), a „Magas Fal” (gyámhivatal), illetve a két másik többé-kevésbé marginalizált városi tér, a külvárosi „Lomboldal” és „a hegy”, ahol kiszorulók és jobb helyzetűek is megfordulnak. A gyakran előforduló beszédes nevek nem csupán a marginalitás „folk-lórája”, mindennapi tapasztalatába nyújtanak betekintést. A különféle terek közötti sűrű kapcsolatok, a helyek közötti mozgások és intézményi mozgások (mikromobilitások) mintegy „összerántják” a különféle marginalizált tereket, és

szinte egy alternatív városi teret alkotnak. Ezek a terek, útvonalak feltételezhetően csak a marginalizáltak tapasztalati terében alkotnak egy közel zárt hálózatot. A mikromobilitások által kirajzolt útvonalak bizonyos értelemben erővonalak is (Jocoy, Del Casino 2010), amelyek megmutatják a strukturális kényszerek erejét; azaz azt, hogy a különféle marginalizált terekből merre *lehet* mozogni a városon belül. Ezekben a térbeli mozgásokban, intézményi útvonalakban válik megragadhatóvá, hogy mekkora erőfeszítést kíván a kitörés a marginalitás „folklorjába” sűrített, nagyjából azonos státuszú helyek vonzásából. A kitörés csatornáit és kihívásait a kikerülő mozgalmak és küzdelmes mikromobilitás-ívei jelzik.

A Babérligethez kötődő mikromobilitás-ívek relatív hasonlósága nemcsak az oda vezető utak hasonlóságában (vidéki szegénység) és a tapasztalatok folytonosságban (állami gondozottság, utcai hajléktalanság), hanem a kiutak limitáltságában is megmutatkozik. Mindezzel a Babérligeten lakhatási szempontból relatíve stabil helyzetűnek mondható bérlők is számot vetettek. Az egyik bérlő családtagja így fogalmazott: „*Innen két út van: a börtön és a temető*”. Bár az önkormányzati cserelakásba költözés ígérete a terepmunka idején közel tíz éve lebegett a bérlők előtt, a többségük erre csak lemondóan legyintett, és azon gondolkozott, hogyan fog még egy telet kihúzni a jellemzően fűtetlen lakásában.

Ugyanakkor a bérlők még ebben az erőforrás-hiányos, függő helyzetben is igyekeztek a mozgásterüket bővíteni és valamekkora ellenállást kifejteni az önkormányzattal szemben, ami árnyalja a bennragadásukat. Kifejezetten elzárkóztak attól, hogy az etnicizált „gettóként” (Wacquant 2011) körbeírt Lomboldalban fogadjanak el cserelakást. A Lomboldalba költözés szerintük „*cseberből vederbe*” helyzetet teremtene, azaz végeredményben a helyzetükön nem javítana. Holott a Lomboldal voltaképpen egyénileg jobb lakáskörülményeket jelentene, hiszen felújították, de a városon kívüli elhelyezkedése és a híre gyakorlatilag újratermelné, s lehet, hogy mélyítené is a marginalizált helyzetüket. Ugyanakkor fontos látni, hogy ezekben a véleményekben a saját helyzet javításán túl a megkülönböztetés igénye is kifejeződik (lásd Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014), miközben a távolítás mellett van egyfajta társadalmi közelség is a Lomboldalhoz való viszonyban. A lenézett Lomboldalhoz ugyanis a babérligetieket rokoni, üzleti kapcsolatok, ismeretségek fűzik (Jani, Bérlő 6, 8). A „*cseberből vederbe*” kifejezés összességében jól jelzi a kiutak limitáltságát, egyszersmind összegzi a mikromobilitások megélt tapasztalatát, miszerint az egyének a hasonló mértékben marginalizált terek, intézmények között mozognak, de a köztük lévő mozgás a legtöbbször legfeljebb relatív pozíciójavulást ígér.

A mozgástérbővítés igényének jele, hogy a bérlők egyéni stratégiákat követnek és alkudoznak az önkormányzattal. A legtöbbször nem szeretne újra mostani szomszédjai közelében élni, talán ezzel is szabadulni próbálnak a Babérligethez kötődő lakóhelyi, területi stigmától (lásd Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014). Egyesek „*a hegyre*” vágytak, hiszen az jobb, társadalmilag heterogénebb környék. Erre mások azt felelték, hogy az ottani élet csak autóval megold-

ható, így a legszegényebbeknek az nem lenne megoldás. A „*hegyel*” szemben a Lomboldalra kerülés viszont egyértelmű kudarcnak tűnt a szemükben, mint mondták, annál még a maradás is jobb. Ennek fényében a bennragadás (immobilitás) egy olyan passzív stratégiaként értelmezhető, ami magában foglalja az ellenállás, a kivárás, és a stratégiai intézményhasználat lehetőségét.

Az intézmények szerepe a mikromobilitásokban

A helyek közötti cirkulálásban, a mozgásban és mozgásban nagy szerepet kapnak az intézmények. Ennek egyik legszembetűnőbb vetülete a Babérligetbe költöző mikromobilitás-ívekben az állami gondozás és hajléktalanság kapcsolata (Breitner 1999). Tomi és Kikerülő 2 szinte az ellenállás lehetősége nélkül közlekedtek a különféle intézetek és oktatási intézmények között, nem kis részben azért, mert a problémás fiatalokat az intézmények egymás között is cirkuláltatták. Az életutakban szinte „programozott” törést jelentett a 18. életév, amikor kikerültek az ellátásból, és előbb-utóbb hajléktalanná váltak (Breitner 1999).¹⁶ Ezt Tominál a stabil kötődések hiánya, Kikerülő 2 esetében a függőségek tetézték.

Az állami gondozást követő fiatalkori hajléktalanságból jellemzően két út nyílt, mindkettő a Babérligetre vezetett: az egyik a gyári segédmunkás léttel kombinált bérlői pálya, ami igen alacsony státuszú lakhatást biztosítva teremtett stabilabb lakhatási körülményeket a szocializmus utolsó évtizedeiben (Jani, Bérlő 8). Ám a képzetlen munkaerőt felszívó gyárak megszűnésével ebből is ki lehetett esni, például a lakbér- és közüzemi hátralékok miatt. Ezt mutatják a korábban a Babérligeten élő önkényes lakásfoglalók történetei (Önkényes 3, 4). A másik út a fiatalkori hajléktalanságból ugyancsak közvetlenül a Babérligetbe vezet az utóbbi időkben ide költöző hajléktalanellátó intézmények miatt (Tomi, Kikerülő 2). A Babérliget egykori zsilipfunkciója (Vigvári 2016, 56.) a kiűritésekkel és lezárásokkal egyre jobban háttérbe szorult. Ma az önkormányzat tulajdonosként közvetlenül a bérlői stratégiákat, a hajléktalanszálló közvetlenebb módon a Babérliget körüli mozgásokat alakítja.

A mikromobilitás-ívek azt mutatják, hogy a Babérliget elhagyására nagyobb esélye van az intézményi ellátásban részesülő legjobb helyzetű hajléktalanoknak, mint a szociális bérlakások bérlőinek. A hajléktalanságból való kikerülésre, azaz önálló, városban fenntartott szociális bérlakásba költözésre több példa is volt a terepmunka alatt, míg a bérlők közül senki nem költözött ki a Babérligetből. (Az egyik rendezett státuszú bérlő fiatal fiát kivéve (Bérlő családtagja 2/Önkényes1), aki a fokozó családi konfliktusok elől informálisan a „hegyre” költözött, miközben kétlaki, azaz továbbra is igénybe veszi a Babérligetbe kötődő szolgáltatásokat, így például a közfürdőt.)

A babérligeti hajléktalanszállóról a városi szociális bérlakások felé vezető út jelentős előrelépés, hiszen mind a stigmatizált térből, mind a fedélnélküliségből kiutat jelent. Ugyanakkor ez csak keveseknek sikerülhet: ezt mutatják a kikerülő

küzdelsei, valamint Tibor és Timi visszacsúszása a hajléktalanságba. Az erőforráshiány miatt ugyanakkor a babérligeti hajléktalanszállóról való kikerülés intézményi beavatkozást igényel (Kikerülő 2, 3). Tibor és Timi a hajléktalanszállón dolgozó szociális munkások hathatós segítségével tudott átmenetileg megkapaszkodni; Tomi az ő segítségükkel tudta megszerezni a saját tulajdonú házáat. A kikerülők „sikertörténeteinek” egyik oka a mentorálás, azaz a szociális munkások aktív szerepvállalása a hajléktalanságból való kizárásban. Ezzel szemben a babérligeti bérlők (mivel intézményes definíció szerint nem hajléktalanok) nem kapnak ilyesféle intézményi segítséget. (Ezt a tapasztalatot is sűríti a „kettéosztott udvar” kifejezés.) Mindebben a helyi és tágabb összefüggések is megmutatkoznak. Jóllehet a hajléktalanság nem kezelhető megfelelő lakáspolitikai, szociálpolitikai nélkül (Misetics 2017), a bérlők azért vannak a kikerülőkhöz képest hátrányban, mert ők eleve kiesnek a hajléktalanellátáshoz köthető programokból, miközben az átfogó lakáspolitikai és a szociális háló hiánya őket is erősen sújtja (Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Csizmady, Hegedüs, Vonnák 2019). (Számukra az önkormányzat által felajánlott adósságkezelési program ugyan elérhető, de ez sem tud segíteni a jelentős tartozást felhalmozó bérlőkön.)

A hajléktalanszállón dolgozók intézményes szerepe (legalábbis a vizsgált esetekben) erősen különbözik a többi intézmény által keltett, mindenekelőtt az állami gondozáshoz kötődő mozgatótól, ahol az egyének sokkal inkább passzív szereplői, semmint aktív részesei voltak a folyamatoknak. (Bár Tomi és Kikerülő 2 történetében is van egy-egy kétségbeesett lépés, ellenállás az intézmények mozgatójával szemben – például szökés, felvállalt konfliktusok –, azonban ezek a lépések többnyire csak rontották a helyzetüket, mivel még inkább megerősítették a hozzájuk tapadó „problémás gyerek” címkét.) A hajléktalanszállón futó programokban a néhány kiválasztott, azaz esélyesnek ítélt hajléktalan esetében komplex szakmai-személyes támogatásról, képessé tevésről van szó. Ugyanakkor ez sem teljesen mentes a mozgatótól, ugyanis a hajléktalanságból való kizárás megköveteli a félelmek, a korábbi sikertelenségek átlépését, a kockázatvállalást. Timi például nagyon félt a szállótól való kiköltözéstől, ezen a párja, Tibor és a szociális munkások lendítették át. A kiköltözésük azonban valóban kockázatokat rejtett és nagy erőfeszítéseket követelt. Ugyanakkor a kudarc ellenére újra bérlakás-pályázatot adtak be, mert már erősen kötődtek az önálló életükhöz, kialakultak az önálló életvezetési rutinjaik, valamint változott a mobilitáshoz való hozzáállásuk is (főleg Timié). Az ő esetükben mind a lakáshelyzetben megfogható változások, mind a térbeli mozgások (azaz a mikromobilitások) a mozgástér bővítésének eszközei, még akkor is, ha a szállón kívüli lakhatás végül is csak átmenetinek bizonyult. A történetükben a strukturális korlátok ereje látható: a halmozódó hátrányokat ellensúlyozni akaró a mentorálás végső soron csak „cirkuláltatta” Tibort és Timit különféle marginalizált terek és lakhatási formák között.

Azok a bérlők, akik nem halmoztak föl tartozást, vagy azt az adósságcsökkentő program keretében törlesztik, úgy érzik, hogy jogosan várnak el az önkormányzattól egy jobb cserelakást valahol máshol a városban (nem a Babérligeten és nem a Lomboldalon). Az önkormányzat azonban a fenntartási, felújítási költségeket, az állagromlást, valamint az épületkomplexum hasznosításának lehetőségeit és költségeit mérlegelve kivár, és a felmerülő kockázatokat (kényelmetlenségeket és költségeket) a szociális bérlakások lakóira hárítja. A bérlők többségének nincs sok esélye más városi lakhatásra, legfőképp az alacsony jövedelmek, esetenként a tetemes lakbér- és közüzemi hátralékok miatt. Az ő esetükben az immobilitás egy komplex helyzet, amelyben egymásra rétegződnek a beszűkült választások, a stratégiák és a kényszerek (lásd Carling, Schewel 2018; Eröss 2020; Váradí 2020). A patthelyzetet az okozza, hogy az intézményi és az egyéni stratégiák egyaránt a kiváráson alapulnak, ám az egyéni stratégiák az intézményes stratégiával szemben még jelentősebb erőforrások birtokában (tartalékok, kockáztatás, társadalmi tőke) is csak kétes kimenetellel érvényesíthetők. Azoknak, akik ezek híján vannak, így például a szociális bérlakásokból kieső önkényes lakásfoglalóknak vagy a bérlők azon családtagjainak, akik esetleg maguk is tartozást halmoztak fel (például Bérlő családtagja1) nem sok esélyük van ennél jobb lakhatásra. Nincs igazán hatékony stratégia a kezükben, az önkormányzattól függenek. A kiszolgáltatottságuk jele, hogy a legrászorultabb bérlők kénytelenek a hajléktalanszállóhoz kötődő szociális ellátásokat (népkonyha, ételadomány, nap-pali melegedő) igénybe venni, míg mások (például Jani) nagy erőfeszítéseket tesznek arra, hogy ezeket elkerüljék.

Lakásmobilitási szempontból a *kényszerű immobilitás* (lásd Carling, Schewel 2018) csapdájába kerültek a hosszú idő óta hajléktalanok; nekik rossz mentális és egészségügyi állapotuk miatt nincs esélyük arra, hogy bekerüljenek valamilyen támogatott lakhatási programba. Ők lényegében a hajléktalanellátástól függenek, de más szociális ellátást is igénybe vesznek (népkonyha, közfürdő). A napi túlélés miatt azonban nincs hosszabb távú, önálló intézményhasználati stratégiájuk, legfeljebb a szállóhasználatot, a közösségi együttélést, az alkoholfogyasztást korlátozó szabályokat próbálják esetenként lazítani, kijátszani.

Az önkényes lakásfoglalókat (vagy szüleiket) a városi munkaalkalmak és az olcsó lakhatás hozta a Babérligetbe (például Önkényes 2, 3). A családi krízisek, függőségek, valamint a tartozások és életproblémák halmozódása végül kimozdította őket a stabil bérlői státuszról, és egy eldöntetlen, sérülékeny lakhatási pozícióba kerültek, melynek sérülékenységét az illegálitás is fokozza (Misetics 2017). Jóllehet a szociális bérlakásokból kihulló önkényes lakásfoglalók (például Attila) is a kényszerű immobilitás állapotában vannak, a Babérligetben maradásuk értelmezhető stratégiaként. A tartós kikerüléshez esetükben is stabilabb viszonyok kellenének, de az erejükből legfeljebb csak a kényszerű immobilitás fenntartására, a napi túlélésre futja. Ők leginkább az utcai hajléktalanság állandó mozgáskényszerét, helynélküliségét (Kawash 2010) igyekeznek elkerülni azzal, hogy

meghúzzák magukat a már kiismert és a városlakók többsége számára láthatatlan (és gondosan elkerült) marginalizált térben. A túléléshez használják a hajléktalanellátáshoz és a krízishelyzetekhez kötődő szolgáltatásokat, ugyanakkor igyekeznek megbújni a Babérliigetben működő intézmények vakfoltjaiban: nem mennek a szállóra, de a nappali melegedőt, ételosztást és az adományokat igénybe veszik (például Attila, amíg ki nem tiltották, vagy Önkényes 4). Ugyanakkor, ha már kikerültek az önkormányzat látóteréből, igyekeznek homályban maradni a tartozásaik, valamint a lakásfeltörésekkel és az illegális lakáshasználattal okozott károk miatt.

Összefoglalás

A tanulmányban a hajléktalanok, hajléktalanságból kikerülők, a helyi bérlakás-szektor alsó szegmensébe tartozó bérlők és az onnan kieső önkényes lakásfoglálók lakásmobilitását vizsgáltam a mikromobilitás fogalmának segítségével (Porcelli et al. 2014; Nagy 2019) egy marginalizált városi mikrotérben, a Babérliigeten. Ez a tér alacsony szintű városi lakhatást kínált a kisteleplésekről érkező szegényeknek már a szocializmus éveiben is (Vigvári 2016). „Zsilip”- vagy „ugródeszka”- funkciója (Vigvári 2016, 56.; Fehér 2015) miatt a Babérliiget már ekkor „térbeli csomópontként” (Hannam, Sheller, Urry 2006, idézi Váradi 2020) szervezte a marginalizált terek közötti mozgásokat. A szociális ellátó intézmények, legfőképp a hajléktalanszálló beköltöztetésével a Babérliiget marginalizáltsága, stigmatizáltsága mélyült (Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014). Ez a tér ma a városi marginalizált csoportok elrejtésére és kormányzására szolgál, miközben a különféle intézmények (hajléktalanszálló és önkormányzati bérlakások) jelenléte és működése erősen formálja az ide kötődő lakásmobilitási utakat és intézményhasználati stratégiákat.

A mikromobilitás-ívek vizsgálata megmutatta, hogy bár a Babérliigethez kötődő marginalizált csoportok relatív társadalmi és lakhatási pozíciója különbözik, több hasonlóság is akad közöttük. Osztoznak a lakóhelyi stigmatizáltságban (Wacquant 2011; Wacquant, Slater, Pereira 2014), a megoldatlan vagy elégtelen lakhatási helyzetükben és a sérülékeny társadalmi pozíciójukban is mutatkoznak hasonlóságok, ami egybecseng a hajléktalanság kontinuummegközelítésével (Kántor, Dúll 2018, 652.; Simon et al. 2019). A relatív közelséget tovább erősíti, hogy a szociális bérlakások lakói között is találunk egykor hajléktalanságban élőket, és a hajléktalanságból kikerülők is visszakerülhetnek az e térben működő hajléktalanellátásba.

A mikromobilitás-ívek elemzése megmutatta, hogy az egyének jobbra kerülnek, többé-kevésbé kényszerűen mozognak a különféle lakások, lakhatási formák és intézmények, valamint a Babérliigethez kötődő marginalizált terek között. A mikromobilitásokban nagy szerepe van az intézményeknek, akár a kényszerű mozgásban és az intézmények közötti cirkuláltatásban (állami gondozás),

akár ez e térből, valamint a hajléktalanságból való kimozdításban. Ez utóbbi a vizsgált esetekben bár személyes-szakmai mentorálást jelent a szociális munkások részéről, mégsem teljesen mentes a kimozdítással járó mozgástól. A személyes és szakmai erőfeszítés esetenként csak a kikerülő „cirkuláltatására” elég, akik a sérülékeny pozíciójuk miatt visszakerülhetnek a hajléktalanszállóra. Más esetekben a hajléktalanságból kikerülők történetében a stabil lakhatással megszerzett immobilitás vívmányként értelmezhető (Carling, Schewel 2018; Erőss 2020; Váradi 2020.) Ugyanakkor önmagában a mozgáshoz kötődő tapasztalatok, így a stigmatizált térből és a hajléktalanságból való kikerülés, az önálló életvezetés a visszacsúszás ellenére is alakíthatja az egyének mobilitáshoz fűződő viszonyát. A lakhatási formák közötti mozgások bizonyos esetben az egyéni mozgástér bővítésének, még ritkábban a társadalmi helyzet javításának eszközei lehetnek.

A hajléktalanságból kikerülőkkel szemben a régi bérlőket az önkormányzati és az egyéni stratégiák összjátéka, a kölcsönös kivárás tartja az immobilitás csapdájában, jóllehet ezekben a kényszerű és a választott immobilitás egymásra rétegződik (Carling, Schewel 2018, Erőss 2020; Váradi 2020). Mindazonáltal a Babérligetben a bérlők kevésbé tűnnek mobilnak, mint a hajléktalanszálló legjobb helyzetű kliensei. A bérlők relatív hátrányai éppen a viszonylag stabil lakhatási pozíciójukból fakadnak: ők szociális rászorultságuk és rossz lakhatási körülményeik ellenére sem jutnak intézményes segítséghez, mivel definíció szerint nem hajléktalanok.

A mikromobilitásokban a mobilitás és immobilitás összekapcsolódik, dinamikus viszonyban áll; a mikromobilitásokat egyszerre építi a mozgás és a mozgás, az ágencia és a kényszerek (Carling, Schewel 2018; Erőss 2020; Váradi 2020). A vizsgált mikromobilitások jó része az intézmények által keltett kényszerű mozgás, amelyekben nem sok szerep jut az egyéni kezdeményezésnek, ágenciának. Az egyéni mozgástér ugyanakkor bővíthetőnek látszik a mikromobilitásokon és az intézményekhez való stratégiai viszonyuláson (megbújás az intézményi vakfoltokban, a szociális ellátások használata) keresztül csakúgy, mint a kiváráson, a kényszerű és választott mobilitás határán billegő immobilitáson keresztül (Carling, Schewel 2018; Erőss 2020; Váradi 2020).

A Babérligethez kötődő empirikus eredmények azt mutatják, hogy bár összességében a mikromobilitások nem tűnnek hosszabb távon a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése hatékony eszközeinek, rövidtávon segíthetik a túlélést. Középtávon a kisebb elmozdulások, a lakhatási formák közötti váltások, a különféle marginalizált terek közötti mozgások magukban rejthetik a mozgástér bővítésének lehetőségét, mivel elmélyíthetik a (mikro)mobilitás és ezen keresztül az ágencia tapasztalatát. Ugyanakkor a 'mikro' előtag bevezetését épp ezen mozgások kisléptékűsége és gyorsan változó mivolta, valamint a megszerzett relatíve jobb pozíció sérülékenysége indokolta, amelyek egyértelműen mutatják az egyéni mozgástér bővítésének strukturális kényszerek által határolt korlátait. A babérligeti mikromobilitás-ívek azt mutatják, hogy az intézmények, a lakhatási

formák, illetve marginalizált terek közötti mikromobilitások csak ritkán vezetnek tartós térbeli-társadalmi elmozduláshoz, azaz a szó klasszikus értelemben vett (lakás)mobilitáshoz.

1. Melléklet

Mikromobilitás-ívek¹⁷

- BÉRLŐ1 (középkorú nő): *közeli falu*¹⁸ – Babérliiget (bérlő) – (hiányos történet)
- BÉRLŐ2 (középkorú nő, BÉRLŐ 4 lánya): *szóban forgó városon belüli, rossz állapotú, saját tulajdonú lakás a szülők tulajdonában* – Babérliiget
- BÉRLŐ3 (középkorú nő, BÉRLŐ 4 lánya): *szóban forgó városon belüli, rossz állapotú, lakás saját tulajdonú a szülők tulajdonában* – Babérliiget – másik albérlet a közelben (a babérliigeti szociális bérlakást fenntartja a gyerekeinek)
- BÉRLŐ4 (idős nő, Bérlő 2 anyja): *szóban forgó városon belüli lakástulajdonos* – Babérliiget (végleges szerződés, eladta a Vagyonkezelőnek)
- BÉRLŐ CSALÁDTAGJA1 (középkorú nő): Babérliiget1 – hajléktalanszálló – Babérliiget2
- BÉRLŐ6=JANI (középkorú férfi): *környékbeli falu* – állami gondozottság – hajléktalanság – szóban forgó városban belüli rossz állapotú bérlakás – Babérliiget 1983 óta
- BÉRLŐ7 (középkorú nő): *környékbeli falu* – szóban forgó város albérlet (válás) – Babérliiget 2002 óta
- BÉRLŐ CSALÁDTAGJA2/ÖNKÉNYES1 (fiatal férfi, BÉRLŐ7 fia) Babérliiget – „hegy” (szóban forgó város)
- BÉRLŐ 8 (középkorú férfi): *állami gondozás (szóban forgó város) – utógondozás1 (szóban forgó város) – utógondozás2 (szóban forgó város) – lakáshasználat a szóban forgó városban, a „Lomboldalon” – lakás1 – lakás2 – lakás3 – albérlet1 – albérlet2 – hajléktalanság – Babérliiget (szociális bérlakás) 20 éve*
- BÉRLŐ CSALÁDTAGJA2 (fiatal nő, BÉRLŐ 8 párja): *környékbeli falu* – másik falu bentlakásos iskolája hátrányos helyzetűeknek – Babérliiget (4 éve)
- ÖNKÉNYES2=ATTILA (fiatal férfi): Babérliiget (bérlő családtagként) – börtön – Babérliiget (önkéntes lakásfoglalóként)
- ÖNKÉNYES3¹⁹ (idős nő, ÖNKÉNYES 2 anyja): Babérliiget (bérlő) – Babérliiget (önkéntes lakásfoglaló)
- ÖNKÉNYES4 (idős férfi): Babérliiget (bérlő) – Babérliiget (önkéntes lakásfoglaló) (A 14 éves lánya a „Csillagporos” gyermekotthonban)
- HAJLÉKTALAN1=TIBOR (középkorú férfi, HAJLÉKTALAN 2 párja): *másik város* – hajléktalanság („csavargás”) – Babérliiget (hajléktalanság) – albérlet1/szociális bérlakás a szóban forgó városban – albérlet2/szociális bérlakás a szóban forgó városban – albérlet Bp. külső agglomerációjában – Babérliiget (hajléktalanság)
- HAJLÉKTALAN2=TIMI (fiatalabb nő, HAJLÉKTALAN 1 párja): *város (családi ház)* – hajléktalanság – Babérliiget hajléktalanság – albérlet1/szociális bérlakás a városban – albérlet2/szociális bérlakás a városban – albérlet Bp. agglomerációjában – Babérliiget (hajléktalanság)
- KIKERÜLŐ1=TOMI (fiatal férfi, hegy): *gyermekotthon (“Csillagporos”)* (szóban forgó város)– gyermek/diákotthon másik város („Fogarasi” – gyermek/diákotthon) – „Tölgyes” (harmadik város (képzés, kollégium) – másik város bentlakásos intézmény („Tölgyes”) – város (albérlet az anyával) – hegy (saját lakás) – szóban forgó város átmeneti szálló (Babérliiget) – másik városban bentlakásos intézmény (Tölgyes – 1 hónap) – szóban forgó város, saját ház a hegyen hegy 2-3 éve
- KIKERÜLŐ2 (fiatal nő, családok átmeneti otthona): *állami gondozás (szóban forgó városban több helyen a másik stigmatizált térben a „Lomboldalon” is) – hajléktalanság – rehabilitációs intézet (elvonó) kisváros1 – anyaotthon kisváros2 – albérlet kisváros2 – hajléktalanszálló – családok átmeneti otthona*
- KIKERÜLŐ3 (idős nő, bérlő a városban): *kisváros – falu (rokonok) – szóban forgó város albérlet1 – albérlet2 hajléktalanság (12 év)– szociális bérlakás a szóban forgó városban*

Jegyzetek

- 1 A lakásmobilitást empirikus elemzéseikben Csizmady Adrienne és szerzőtársai egyfelől lakás-életútként, „lakásút-szegmenségként” (Csizmady, Kószeghy, Győri 2019, 12.), másfelől „lakásélet-út-töredékként” (Csizmady, Hegedüs, Vonnák 2019, 5.) operacionalizálták.
- 2 Nagy Teréz „apróbb távozásokat” (Nagy 2019, 92.) említi a falusi fiatalok immobilitási mintázatainak elemzése kapcsán, amelyek jellemzően pár napi, heti rendszerességű mozgásokat jelentenek a közelben vagy a régióon belül. Jellemzően a bevásárlás, az ügyintézés vagy a nyaralás mozgatja ezeket a kisebb térbeli mobilitásokat.
- 3 Az ETHOS a „European Typology of Homelessness and housing exclusion”, azaz a „Hajléktalanság és lakhatási kirekesztés Európai Tipológiájának” rövidítése. Forrás: <https://www.feantsa.org/en/tool-kit/2005/04/01/ethos-typology-on-homelessness-and-housing-exclusion> (Letöltés: 2020.07.25.)
- 4 Ahogy Jocoy és Del Casino leszögezik (2010, 1947.): a „mobilitás és az immobilitás egyaránt indukálhat hatalmat és hatalomnélküliséget”.
- 5 E sajátos mikrotér és lakói nevét anonimizáltam, csakúgy, mint más marginalizált tereket a városban.
- 6 A hajléktalankokat, marginalizáltakat ellátó intézmények gyakran kerülnek a különböző városrészek, kerületek határára, a 'not in my backyard' elvnek megfelelően (Jocoy, Del Casino 2010; Simon et al. 2019).
- 7 Az önkormányzati tulajdonban maradt bérlakások általában a korábbi lakásállomány legrosszabb állapotú részei, ez a szakértői interjúk fényében a szóban forgó városra is igaznak látszik, ugyanakkor jelentős helyi erőforrás is, amit többek között a képzetesebb fiatalok helyben tartására próbálnak használni. Tágabb összefüggésekben lásd bővebben Csizmady, Hegedüs, Vonnák 2019; Csizmady, Kószeghy, Győri 2019; Misetics 2017.
- 8 Jóllehet a kintlévőségek és a tartozások a bérlők negyedét-hatodát érintik, működik adósság-rendezi program, ami viszont csak kisebb összefoghatárig nyújt segítséget, így a jelentős adósságot felhalmozók nehezebb helyzetben vannak.
- 9 A „Babérliget” és lakóinak helyzete több tekintetben rokon vonásokat mutat a Hős utcai teleppel (Vigvári 2016). Társadalmi összetétele is hasonló, mivel a régi lakók egy része itt is a környékből a városba költöző képzetlen munkás (lásd Cloke, Milbourne, Widdowfield 2003; Vigvári 2016).
- 10 A mozgások értelmét és megélt tapasztalatait az interjúk önmagukban nem feltétlenül tudják feltárni (Liebenberg, Ungar 2014). A 'saying' és 'doing', azaz az elbeszélés és a (társadalmi) cselekvés, a praxis közötti kapcsolatokat keresve (Kovács 2006) a jelenlét más lehetőségeit, így a megfigyelést, a közvetett adatgyűjtés technikáit is alkalmaztam, összegyűjtve például a másokra vonatkozó megjegyzéseket, információkat, amelyeket aztán egymással összevettem (cross-checking) (Argyris 1952).
- 11 Huszti Éva (2019) és Czibere Ibolya (2019) tanulmányukban arra is rámutattak, hogy a falusi mobil fiatalok családtörténetéből az előző generációk tapasztalatai jobbra hiányoznak, ezeket jelentős mértékben az ismerethiány szervezi, miközben összecsúszhatnak történelmi korszakok, generációk és társadalomtörténeti tapasztalatok is.
- 12 Csizmady Adrienne, Hegedüs József és Vonnák Diána (2019) strukturált interjúk segítségével rekonstruáltak „lakáséletút-történeteket” (2019, 5.). Az elemzésben felhívták a figyelmet arra, hogy a történetekben a fordulópontoknál mindig volt alternatíva, bármilyen szűk is volt a mozgástér. Ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy a döntések mögött bonyolult és komplex stratégiák, családi, érzelmi összefüggések állnak, amelyek nem értelmezhetők pusztán a racionális döntések eredményeként. Hasonlóan fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet Krémer Balázs (2019) az immobilitás kutatása kapcsán. Egyfelől az immobilitás éppen az eseménynélkülisége miatt nehezebben elbeszélhető és értelmezhető, mint a mobilitás. Másfelől az élet-történeti szekvenciák egymásutánisága még nem feltétlenül jelent oksági összefüggéseket, vagy racionális döntéseket, mivel az élettörténet ívét a véletlenek, kihagyások és más, az interjúban nem szereplő összefüggések is építhetik.

- 13 Ezek inkább csak azokra a mozgásokra térnek ki, amelyek közvetlenül a Babérligethez köthetők és a jelen szempontjából könnyebben felidézhetőek, de a teljes lakáséletutak ennél valószínűleg valamivel több mozgást tartalmaznak.
- 14 Ugyanakkor ezek értelmezésekor figyelembe kell venni a Bér12, Bér13 és Bér14 közötti családi viszonyt, ami jórészt hasonló mintázatokat teremt, hiszen együtt mozogtak, valamint az interjúk módszertani korlátait.
- 15 A vidéki eredetű szegénység beáramlását, majd beszorulását ebben a városi marginalizált térben is a városi munkalehetőségek vonzása és a stabil, megfizethető lakhatás hiánya, azaz egyfajta vidék-város hierarchia okozza (Gagy, Jelinek, Pósfai és Vigvári 2019), amit általában súlyosbít a vidéki bérlakások alacsony száma és az átfogó lakásprogramok, lakáspolitikai hiánya (Cloke, Milbourne, Widdowfield 2003; Csizmady, Hegedűs, Vonnák 2019; Csizmady, Kőszeghy, Győri 2019; Kőszeghy 2018; Missetics 2017; Vigvári 2016).
- 16 Ezt az összefüggést a terepmunka során felvett szakértői interjúk is megerősítették.
- 17 Az életkori besorolást az alábbi kategóriák szerint végeztem: 35 év alatti=fiatal, 36-60 év=középkorú, 60 feletti=idős.
- 18 A más interjúk ide vonatkozó részeitől következtetett lakóhelyet dőlt betűvel jeleztem, ezeknél az adatoknál alkalmaztam a „keresztbe ellenőrzés” (cross-checking) fogását (Argyris1952).
- 19 Ő nem járult hozzá, hogy interjú készüljön vele.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány „Marginalizáció és (im)mobilitás: a habitus dinamikája” (124455 számú projekt) a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással a posztdoktori (PD_17) pályázati program keretében készült. A terepmunka és a posztdoktori kutatás kapcsolódik a “*Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban*” (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFI kutatáshoz.

A tanulmány sem kérdésfelvetésében, sem elméleti keretében, sem következtetéseit tekintve nem öltött volna ilyen formát a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Program (MTA KEP) Mobilitási Kutatási Centrum keretében folyó programban való részvételem nélkül. A tanulmány elméleti kerete erősen támaszkodik a KRTK-ban folyó munka, valamint a TK-ban folyó kvantitatív kutatások, csakis úgy, mint a Debreceni Egyetemen működő kutatócsoport empirikus kutatási eredményeire.

Köszönöm kollégáimnak, a KRTK RKI KÉTO kutatóinak, különösen Vigvári Andrásnak a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseket és az anonim lektorok javaslatait.

Irodalom

- Andorka R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Argyris, Ch. (1952): Diagnosing Defenses Against the Outsider. *Journal of Social Issues*, 8., 24–34. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1952.tb01615.x>
- Bihari I. (2019): A falvakban élő fiatalok jövőképe. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 167–183. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/9>
- Breitner P. (1999): A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 1., 84–108.
- Cloke, P., Milbourne, P., Widdowfield, R. (2003): The complex mobilities of homeless people in rural England. *Geoforum*, 1., 21–35. [https://doi.org/10.1016/S0016-7185\(02\)00041-6](https://doi.org/10.1016/S0016-7185(02)00041-6)
- Csizmady A., Kőszeghy L., Győri Á. (2019): Lakásmobilitás, társadalmi pozíciók és integrációs csoportok. *socio.hu*, 2., 1–27. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.3.1>
- Csizmady A., Hegedűs J., Vonnák D. (2019): Lakásrezsim és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle*, 2., 4–32.
- Czibere I. (2019): Az alacsony státuszú, szegénységben élő falusi fiatalok immobilitásának okai. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 133–152., <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/7>

- Czibere I., Kovách I. (2019): Községekben élő immobill fiatalok. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 3-22. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/1>
- Csoba J. (2019): Hol dolgoznak a falusi fiatalok? Kötődéstípusok és foglalkozási karakterek a kistelepülésen élő fiatalok körében. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 55-85. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/3>
- De Certeau, M. (2010): *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I.* Kijárat Kiadó, Budapest
- Emirbayer, M., Mische, A. (1998): What Is Agency? *American Journal of Sociology*, 4., 962-1023.
- Erőss Á. (2020): Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai szóróványban. *Regio*, 1., 138-170. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i1.301>
- Fehér K. (2015): Egy ipari munkáskolónia átalakulása. In: Virág T. (szerk.): *Törésvonalak*. Argumentum, Budapest, 265-289.
- Feischmidt M. (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei In: Feischmidt M., Kovács É. (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban* http://mmi.elte.hu/szabadosbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=834&ttip=0 (Letöltés: 2020. 05.08.)
- Gagyí Á., Jelinek Cs., Pósfai Zs., Vígvári A. (2019): Lakhatási helyzet a válság után: Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. *Fordulat*, 2., 199-224.
- Hannam, K., Sheller, M., Urry, J. (2006): Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities*, 1., 1-22. <https://doi.org/10.1080/17450100500489189>
- Hajdu G., Huszár Á., Kristóf L. (2019): Mobilitás és társadalmi integráció. *socio.hu*, 4., 42-61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.42>
- Husztai É. (2019): A hazai pálya előnye. A társas kapcsolatok szerepe a falusi fiatalok immobilitásában. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 23-54. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/2>
- Jocoy, C. L., Del Casino, V. J. (2010): Homelessness, Travel Behavior, and the Politics of Transportation Mobilities in Long Beach, California. *Environment and Planning A*, 8., 1943-1963. <https://doi.org/10.1068/a42341>
- Kántor Á., Dúll A. (2018): A hajléktalanság láthatatlan arca: a lelki otthon és a lelki otthontalanság. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4/5., 643-667. <https://doi.org/10.1556/0016.2018.73.4.5>
- Kawash, S. (2010): A hajléktalan test. *Replika*, 2. (Utcafront), 53-71.
- Kerülő J. (2019): Az immobilitást növelő és csökkentő települési jellemzők. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 184-232., <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/10>
- Kovács É. (2006): Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 1., 41-52.
- Kovács É., Vidra, Zs. (2012): Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. *Tér és Társadalom*, 4., 73-92. <https://doi.org/10.17649/TET.26.4.2443>
- Kőszeghy L. (2018): *Lakásmobilitás és társadalmi mobilitás: Helyzetkép és lehetséges kutatási témák*. Paper 4 (Előadás a Mobilitás és (im)mobilitás a magyar társadalomban című konferencián az MTA TK SZI-ben, 2018. június 18-án)
- Krémer B. (2019): Miért ésszerű maradni, ha egyszer nem az? Szempontok az „immobilitás-kutatás” feldolgozásához és elemzéséhez. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 233-249. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/11>
- Liebenberg, L., Ungar, M. (2014): Using video observation and photo elicitation interviews to understand obscured processes in the lives of youth resilience. *Childhood*, 4., 532-547. <https://doi.org/10.1177/0907568213496652>
- Loncsák N. (2019): Területi immobilitás mint lehetőség és perspektíva a falusi fiatalok életében. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 114-132. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/6>
- May, J. (2000): Of nomads and vagrants: single homelessness and narratives of home as place. *Environment and Planning D: Society and Space*, 6., 737-759. <https://doi.org/10.1068/d203t>
- Misetics B. (2017): Lakáspolitikák és hajléktalanság. In: Ferge Zs. (szerk.): *Társadalom- és szociálpolitika Magyarország 1990-2015*. Osiris, Budapest, 338-363.
- Molnár É. (2019): A család hatása a falusi fiatalok immobilitására. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 153-167. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/8>
- Murányi I. (2019): Falusi fiatalok identitásának szociális reprezentációja. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 101-113. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/5>

- Nagy T. (2019): Itt lehet vagy kell maradni? Mobilitástörténetek. *Metszetek Társadalomtudományi folyóirat*, 3., 86–100. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/4>
- Németh, K., Váradi, M.M. (2018): Development in the context of care migration from rural Hungary: An agency-based approach. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 4., 88–110.
- Porcelli, P., Ungar, M., Liebenberg, L., Trépanier, N. (2014): (Micro)mobility, disability and resilience: exploring well-being among youth with physical disabilities. *Disability & Society*, 6., 863–876. <https://doi.org/10.1080/09687599.2014.902360>
- Simon, M., Vasat, P., Dankova, H., Gibas, P., Polakova, M. (2019): Mobilities and commons unseen: spatial mobility in homeless people explored through the analysis of GPS tracking data. *GeoJournal* <https://doi.org/10.1007/s10708-019-10030-4>
- Váradi M. M. (2020): Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben – szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom*, 3., 114–141. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3279>
- Vigvári, A. (2016): ‘Rural poverty’ in urban spaces of Budapest: Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *socio.hu*, 4., 47–61. doi: 10.18030/socio.hu.2016en.47
- Virág T. (2020): Térbeli és társadalmi marginalizáció változó mintái két zsugorodó középvárosban. Kézirat
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 1., 12–27.
- Wacquant, L., Slater, T., Pereira, V. B. (2014): Territorial stigmatization in action. *Environment and Planning A*, 6., 1270–1280. <https://doi.org/10.1068/a4606ge>

Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben - szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel

The dynamics of (im)mobility in rural areas – literature review and some empirical comments

VÁRADI MONIKA MÁRIA

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; varadi.monika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KULCSSZAVAK: „új mobilitási paradigma”; holisztikus és relacionális megközelítés; vidéki (im)mobilitás; aspiráció és képesség modell; az immobilitás típusai

ABSZTRAKT: A tanulmány a mobilitás, immobilitás nemzetközi szakirodalmáról kíván (egy óhatatlanul szelektív, töredékes) áttekintést nyújtani, annak érdekében, hogy keresse a kapcsolódási pontokat a magyarországi vidéken zajló (im)mobilitási folyamatok értelmezése, valamint az új mobilitási paradigma képviselői és az immobilitás kutatói által kínált fogalmi és szemléleti keret között.

Az új mobilitási paradigma talán legfontosabb vonása a mobilitás holisztikus megértésének igénye, valamint mobilitás és immobilitás relacionális szemlélete, ami átfordítható empirikus kérdésekké és projektekké a vidékkutatásokban. A magyarországi hátrányos helyzetű vidéki terekben is egyszerre vannak jelen a mobilitás különböző formái, s az emberek életében is egymást feltételezi mobilitás és immobilitás, és e sokszínű folyamatok együttesen formálják, alakítják át a vidék arculatát, a lokális társadalmakat.

Az emberek között egyenlőtlenül oszlanak meg mobilitás és immobilitás esélyei és lehetőségei, s ez az egyenlőtlenség szorosan összefügg az (im)mobilitást szabályozó, ellenőrző és korlátozó rezsimek működésével. Tim Cresswell szerint a mobilitás egyidejűleg foglalja magába a fizikai mozgást, a mozgás reprezentációit és gyakorlatait, amelyek együttesen hozzák létre a mobilitás különböző korokban és terekben uralkodó együttállásait, amelyek maguk után vonják a mobilitás politikáit is, amelyek egyben az immobilitás politikái is.

Részint a mobilitási fordulatra, a mobilitással szembeni elfogultságra adott reakcióként, részint a migrációkutatás régi adósságát törlesztve fordult a kutatói figyelem az immobilitás felé, különös hangsúllyal a vidéki terekre, amelyet a migráció/mobilitás kutatói gyakran az elmaradottsággal, mozdulatlansággal azonosítanak. A tanulmány Jørgen Carling, Hein de Haas és Kerilyn Schewel aspiráció és képesség modellje alapján mutatja be az (önkéntes, kényszerű, elfogadó) immobilitás (ideál)típusait, és Schewel nyomán az immobilitást tápláló, fenntartó tényezőket is.

Az (im)mobilitáshoz kapcsolódó reprezentációk, jelentések, értelmezések különböző perspektívákból igen eltérőek lehetnek, s ezért alapvető kutatói feladat annak feltárása, hogy az (im)mobilitás milyen jelentéseket hordoz az érintettek számára, s ezek miként függenek össze az életkor, társadalmi nem, osztályhelyzet, etnikai, nemzeti, valósi hovatartozás, egészségi állapot mentén tapasztalható egyenlőtlenségekkel.

Monika Mária VÁRADI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán u.4., H-1097 Budapest, Hungary; varadi.monika@krtk.mta.hu; <https://orcid.org/0000-0003-4848-7113>

KEYWORDS: 'new mobilities paradigm'; holistic and relational approach; rural (im)mobilities; aspiration and ability model; types of immobility

ABSTRACT: *The paper aims to provide a selective review of the literature on the 'new mobilities paradigm' and immobility research with a special empirical focus on rural (im)mobilities. It presents empirical evidence on (im)mobilities collected in different parts of Hungary in order to promote new agendas in Hungarian rural research. Although rural areas have often been described as rather immobile: a world of stability and stillness, rootedness, place-attachment, they are in fact shaped by diverse types of mobilities, which continually reconstruct the 'rural'. Both mobility and immobility represent ways of participating in social life, and each individual act of (im)mobility is embedded in and intersects with spatial, geographic, economic, social and cultural structures, processes.*

The 'new mobilities paradigm', conceptualised by John Urry, Mimi Sheller, Peter Adey, Tim Cresswell, and Vincent Kauffman, is part of a broader theoretical project, which aims to challenge 'sedentarist' approach and perspectives in social sciences. The novelty of this 'paradigm' is its incentive to understand mobility as a holistic and relational process. From this perspective, mobility and immobility are interconnected, in a constant dialogue with each other: mobility is possible and recognisable because of the simultaneous presence of stability and immobility.

The ability to be mobile or immobile is conceived as a resource whose availability varies by class position, age, gender, ethnicity, nationality, religion, health conditions, and power relations. Hence, it can be a source of spatial, economic, and social inequalities and inclusion/exclusion. The possibility and capability of being spatially and socially mobile or immobile is inextricably linked to the complex and dynamic interplay between structure and agency. The question is how structure and people's aspirations and capabilities mutually constitute one another. Mobility as well as immobility can be voluntary or involuntary, free or forced, people aspire to be (im)mobile or not, and they are capable of being (im)mobile (in terms of having access to financial, cultural and social capitals or not).

The aspiration and ability model, developed by Jørgen Carling, Hein de Haas and Kerilyn Schewel provides a theoretical model to identify types of (voluntary, involuntary and acquiescent) immobilities. In addition, the question of why people aspire to stay can be answered by the introduction of some repelling, retaining factors and internal constraints which inextricably shape people's decisions on leaving or staying.

Irrespective of whether people aspire to leave or to stay, mobility and immobility are attached by instrumental and intrinsic values, by culturally specific thoughts and feelings, which can be empirically identified in order to understand the dynamic and complex phenomena of (im)mobilities.

Bevezetés

E tanulmány megírására az ösztönzött és kínált lehetőséget, hogy kutatótársaimmal bekapcsolódhattunk a Magyar Tudomány Akadémia Kiválósági Együttműködési Program (MTA KEP) Mobilitási Kutatási Centrum keretében folyó programba. Kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó vizsgálatunk kérdése, hogy a közfoglalkoztatás miként hat a programban résztvevők (im)mobilitására, mennyire ösztönzi, illetve hátráltatja a kilépést a nem támogatott munkaerőpiacra, mennyire zárja be őket munkaerőpiaci, társadalmi pozíciójukba és településükre.¹ A félig strukturált interjúkon alapuló kvalitatív kutatás lehetőséget ad arra, hogy a közfoglalkoztatás és az (im)mobilitás összefüggéseit ne a programra

szorítkozva, hanem az egyéni és családi életutakra és a lokális társadalmak sajátosságaira, a térbeli és társadalmi (im)mobilitások családi és lokális mintázataira is figyelmet fordítva vizsgáljuk.

Kutatásunk tehát alapvetően egy, a munkanélküliség kezelését szolgáló közpolitikai beavatkozás foglalkozási, területi és társadalmi (im)mobilitásra gyakorolt hatásait kívánja feltárni hátrányos helyzetű vidéki terepeken. E tanulmányban azonban az eredeti kutatási kérdésen és a közpolitikai elemzés keretein túllépve arra keresem a választ, hogy az (im)mobilitás kutatásához kapcsolódó nemzetközi tudományos diskurzusok kínálnak-e, s ha igen, milyen tanulságokat, fogódzókat, értelmezési kereteket egyfelől szűkebb értelemben vett kutatási kérdésünk megválaszolásához, másfelől tágabban, a vidéki terekben zajló (im)mobilitási mintázatok és dinamikák megértéséhez. A kérdés számomra lényegében úgy hangzik, hogy vajon fontos, releváns tudományos feladat-e ma az (im)mobilitás kutatása a vidéki Magyarországon.

Mobilitás és immobilitás egyaránt hangsúlyosan szerepelnek ebben a tanulmányban. Ennek oka kiinduló kutatási kérdésünkhöz kapcsolódik. Széles körű konszenzus övezi ugyanis azt az állítást, hogy a közfoglalkoztatás erősíti az érintettek immobilitását, amennyiben gátolja a kitörést egy munkaerőpiaci, települési és társadalmi csapdahelyzetből. Ezen túlmenően általános tapasztalat és mérvadó tudományos belátás, hogy mobilitás és immobilitás életünk alapvető, egymást kölcsönösen feltételező tényezői. Ha tehát mozgásról, mobilitásról, migrációról gondolkodunk, nem feledkezhetünk meg a mozdulatlanságról, nyugalomról, helyben maradásról sem. A mobilitás és immobilitás iránti vágy forrása, a döntések oka egyfelől instrumentális, vagyis az emberek megélhetést, boldogulást, biztonságot remélnek attól, hogy elmennek vagy maradnak. Másfelől elmenni vagy helyben maradni önmagában is értéket hordozhat, a szabadságot, önkiteljesítést vagy a közösségi elvárásoknak való megfelelést jelentheti (Carling 2005; de Haas 2014; Carling, Schewel 2018; Schewel 2019). A mobilitáshoz és immobilitáshoz a személyes és családi vágyakban, döntésekben, a lokális és nemzeti diskurzusokban történelmileg és kulturálisan beágyazott értékek, normák, erkölcsi elvárások és ítéletek tapadnak. Kutatási feladat ezek megértése, elemzése is, attól azonban ajánlatos óvakodni, hogy kutatóként jónak vagy rossznak minősítsük akár a migráció, akár a helyben maradás gyakorlatait, s arra kell törekednünk, hogy megértsük az (im)mobilitás dinamikáit kiváltó strukturális okokat, valamint azt, ahogy az emberek a mindenkori korlátok és lehetőségek között megélik, értelmezik vágyaikat, döntéseiket.

Tanulmányom nem empirikus kutatási eredmények szisztematikus elemzését tartalmazza, hanem egy óhatatlanul szelektív és szubjektív *nemzetközi szakirodalmi áttekintés*en alapul, amellyel *párbeszéd*be kívánja hozni a magunk és más hazai kutatások tapasztalatait. Saját kutatási eredményeinkre tehát csupán példaként hivatkozom ott, ahol ezt indokoltnak tartom.

Kiindulópont: új mobilitási paradigma, mobilitási fordulat

A társadalomtudományokban az ezredfordulón egy viszonylag gyorsan nagy befolyásra és népszerűsége szert tevő kutatási irányzat (Merriman et al. 2013) indult útnak, amelyet Mimi Sheller és John Urry 2006-ban megjelent tanulmánya nyomán „új mobilitási paradigmának” (*new mobilities paradigm*) vagy „mobilitási fordulatnak” (*mobilities turn*) neveznek.² Az új mobilitási paradigmát Sheller és Urry egy tágabb elméleti vállalkozás részének tekinti, amely kritikus a „statikus” társadalomtudományokkal szemben, és a mozgásokra fókuszálva meg kívánja haladni a társadalmak „konténerterületének” megrögzült képzetait, valamint a lokális és a globális, a mikro- és a makroszint közötti léptékbeli különbségeket (Sheller, Urry 2006, 209-210.; lásd áttekintően Berger 2018, 167-169.). Az új mobilitási paradigma szerint a társadalomtudományoknak túl kell lépniük a „szedentarizmus szemléletén”, amely a helyet, a lokalitáshoz való kötöttséget, a helyben maradást, a rögzült jelentést tekinti normális jelenségnek, míg a változást, a mozgást, a helynélküliséget és a jelentések eltolódását e normalitástól való eltérésként kezeli.³ E paradigmaváltást az teszi elkerülhetetlenné, hogy a 21. század globális világát korábban nem látott mértékű és intenzitású mobilitás jellemzi.⁴ Egyre többen és egyre többféleképpen mobilak, úgy tűnik, mintha az egész világ úton lenne: például migránsok, turisták, terroristák, diákok, menedékkérők, az üzlet és a tudomány képviselői, dolgozók, katonák, családtagok, NGO-k tagjai (Hannam, Sheller, Urry 2006; Sheller, Urry 2006).

Az „új mobilitási paradigma”,⁵ hangsúlyozza áttekintő írásában Tim Cresswell (2010b), nem a semmiből keletkezett. Legközvetlenebb elődjének a szállítás, közlekedés geográfiája tekinthető, amely azonban hagyományosan a pozitivistá tér-tudományokhoz kötődik. A „mobilitási fordulatnak” ágyaztak meg viszont az olyan, különböző diszciplínákhoz tartozó elméleti munkák szerzői,⁶ akik a mobilitást a modern és posztmodern világ alapvető tényének tekintik és megkérdőjelezik azon szemlélet elsőbbségét, amely szerint a hely (*place*) mint identitásképző erő a kötöttséggel, meggyökeresedettséggel azonos. Ehhez az elméleti irányhoz kapcsolódott a szociológus Vincent Kaufmann és John Urry (utóbbihoz lásd Berger 2018, 167-169.), akik szerint az általunk ismert társadalmak mobilitás (utazás, turizmus, szállítás, kommunikáció) nélkül egyszerűen nem működnének, ezért van szükség arra, hogy a társadalom koncepcióját egy, a mozgásra támaszkodó megközelítésre cseréljük fel (lásd Adey 2017 [2010], 9.). „Mindezek a munkák alapvető ontológiai és episztemológiai kérdéseket tesznek fel, arra ösztönözve bennünket, hogy ne olyan nézőpontból induljunk ki, amelyek magától értetődően adótnak tekintik a kötöttséget (*boundedness*) és az állandóságot (*fixity*), inkább induljunk ki a mobilitásból, amely az élet alapvető geográfiai ténye” (Cresswell 2010b, 551.).⁷ Mobilitás nélkül nem tudnánk eljutni a munkahelyünkre vagy beszerezni az ételeinket, nem tudnánk kialakítani, fenntartani családi, baráti kapcsolatainkat, nem tudnánk utazni (az utazásról mint a mobilitás alapvető me-

taforájáról és jelentőségéről lásd Urry 2002; Salazar 2017), ahogy menekülni sem tudnánk háborúk, az etnikai, faji vagy vallási üldöztetés veszélye elől; mindennapi rutinjaink is a mobilitás megtestesülései (Adey 2017 [2010], 2.).

Mobilitás és immobilitás viszonyrendszerei

Ami a mobilitásokra fókuszáló megközelítést megkülönbözteti a mozgásról, migrációról, közlekedésről és szállításról készült, egymástól elkülönült diszciplínához köthető munkák sorától,⁸ az a mobilitás *holisztikus megértésének* igénye. Ez a megközelítés képes összekapcsolni a mozgás legkülönbözőbb fajtáit a mikromozgásoktól (mint a tánc, a séta, a hegymászás, autóvezetés, repülés, vagy akár csak egy mozdulat), a közlekedésen át az áruk, a pénz, a munka legális vagy illegális globális áramlásáig, a nemzetközi migrációig, vagyis az emberi test (testrészek) léptékétől a globális léptékig. Az új mobilitási paradigma képviselői szerint a mobilitás nem csupán a kutatás tárgya, hanem értelmezési keret (Rosenberg, Shannon 2018), az elemzés sajátos perspektívája, analitikus eszköz (Salazar 2017).⁹

Peter Adey a mobilitást „megélt viszonynak” tekinti, a mobilitás „az ember orientációja önmaga, mások és a világ felé (...) az emberek, tárgyak, dolgok és helyek felé fordulás módja. A jelentések és jelentőségek kommunikációjának és egyúttal az autoritárius rezsimekkel szembeni ellenállás módja is (...), mindig valakivel vagy valamivel szemben való viszonyban születik”(Adey 2017 [2010], xv.). A mobilitás olyan viszony, amelyen keresztül az ember megéli és megérti a világot (lásd még Salazar 2017).

Az új mobilitási paradigma a mobilitásról tehát alapvetően viszonyrendszerben gondolkodik, arra kérdez rá, hogy a mobilitás, a mozgás milyen relációban áll a különböző helyekkel, a megállással (*stopping*), a helyben maradással, nyugalommal (*stillness*) és az immobilitással, amelyek egyfelől maguk is függenek a mobilitástól, másfelől lehetővé teszik azt. A paradigma a mozgás és az állandóság, kötöttség, a mozgás és a helyek, a mobilitás és immobilitás relacionális megértésére törekszik, a „mobil és állandó elemek változó együttállásaira és alakzataira” helyezi a hangsúlyt, így lényegében a „mobilitás és immobilitás, a fluiditás és stabilitás” paradigmája (Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008, 2.). A mobilitás különböző formái nem érthetőek meg és nem írhatók le a térbeli, infrastrukturális, intézményes csomópontok (*nodes*) vagy „kikötők” (*moorings*) nélkül, amelyek alakítják, terelik, s egyúttal lehetővé is teszik a mobilitásokat. A repülőterek, autópályák, vasútvonalak, állomások, benzinkutak, pihenőhelyek, szállások stb., valamint a kommunikáció globális infrastruktúráját David Harvey nyomán „stabil térbeli pontoknak” (*spatial fixes*) is nevezik (Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008; Hannam, Sheller, Urry 2006).

Peter Adey a repülőtér példáján érvel a mobilitás és immobilitás relacionális szemlélete mellett. Számára a mobilitás, amely keletkezést (*becoming*) és folyamatot (*process*) jelent, a világ ontológiai abszolútuma. A mobilitás és a stabilitás, a

szedentarizmus és a „nomád metafizika”¹¹ szembeállítását meghaladva a helyek és az *immobilitás relatív természetére* hívja fel a figyelmet. A működtetés, fenntartás és felújítás gyakorlatai, a repülőtéren áthaladó emberek áramlásai, az ott dolgozók napi rutinjai révén a mobilitások teremtik meg és újra ezt a teret, amely ebből következően egyáltalán nem tekinthető az állandóság, stabilitás, változatlanóság helyének. Ahogy a helyekre mint viszonylagosan rögzített pontokra, mozgásokra és áramlásokra kell tekintenünk, úgy a mobilitásról is érdemes úgy gondolkodnunk, hogy soha nincs abszolút immobilitás, azt, amit, tévesen, akként értelmezzünk, relatív immobilitásnak nevezhetjük. Másként fogalmazva, ha minden mobil – s ez Adey ontológiai kiindulópontja –, akkor az immobilitás, illetve a csomópontok, „kikötők” (mint a repülőterek) is mobilak. Vagyis a viszonyrendszerek eredendően magukba foglalják a mobilitást (Adey 2006).

A holisztikus és relacionális megközelítés lehetséges értelmezései a vidéki (im)mobilitás kutatásában

A holisztikus és relacionális megértés igénye *kutatási feladatként* azt jelenti, hogy a különböző térbeli léptékű egyéni, családi/háztartási, közösségi szintű (im)mobilitásokat, mozgást és helyben maradást egymáshoz való dinamikus viszonyukban, kölcsönös összefüggésükben vizsgáljuk.

Ez a megközelítés magába foglalhatja az egyéni és csoportos (im)mobilitási utak és mintázatok *mindennapi* ritmusának, irányainak, dinamikáinak jelen idejű, aktuális követését. Az iskolába, munkába járás gyakorlatai, a munkavégzés, bevásárlás rutinjai, a településen belüli vagy onnan kifelé, városok, központok felé irányuló közlekedés iránya, hatóköre, gyakorisága, tartóssága a *mobilitás/immobilitás* markánsan azonosítható *lokális mintázatait* rajzolják ki, amelyek a társadalmi mobilitással is összefüggést mutat(hat)nak, és önmagukban is fölvezolják egy-egy helyi társadalom demográfiai, gazdasági, társadalmi szerkezetét, földrajzi, közlekedési elhelyezkedésének következményeit. Az (im)mobilitás mindennapi, rendszeres rutinjainak feltárása kutatási feladatként „mobil kutatási módszertan”¹² kidolgozását és alkalmazását is igényelheti. Minimális programként pedig egy-egy település bejárásai során a térszerkezet, az épületek funkciójának, állapotának, állagának az itt élők tipikus mozgásainak, e mozgások jellegzetességeinek rögzítését (terepnaplóban, térképeken).

A mindennapi egyéni, csoportos (im)mobilitások utalhatnak az adott lokalitás, vidéki tér egészét jellemző és átalakító mozgások dinamikájára, a *települési szintű ki- és beáramlások múltbeli és jelenkori sajátosságaira* (lásd például Németh 2016). A vidéket gyakran ma is a passzivitással és állandósággal azonosítjuk, olyan térként, amelyet csak a város, a városi élet felől érnek változást hozó hatások; az ingázással, az új emberek, családok beköltözésével, az elköltözöttek hazalátogatásával, a hétvégi turisták megjelenésével (Bell, Osti 2010). Ténylegesen a

mai Európa vidéki, periferikus tájain többféle mobilitási folyamatot azonosíthatunk és az érkezők sokszínűségét láthatjuk, sokan, sokfelől és sokféle okkal és céllal érkeznek vidéki terekbe; vannak, akiket az ellenurbanizáció hajt, mások munkavállalás vagy életformaváltás céljából érkeznek, ahogy vannak, akik menedékkérőként jelennek meg (Kordel, Weidinger 2018). A periferikus vidéki terekbe irányuló migráció folyamatosan rekonstruálja a vidéki helyeket. Mindebből következően a "vidék" nem tekinthető mozdulatlanak, állandónak, hanem olyan változások, átalakulások színtere, amelyeket a globalizáció és a mobilitás tágabb folyamatai és a migráció sokszínűsége felől érthetünk meg (Kordel, Weidinger 2018, xv.; a magyar mobilitási mintázatokhoz lásd például Fejős, Szijártó 2002; Csurgó 2007, 2013; Horzsa 2018; Kovách 2012; Vígvári 2016).

Michael Bell és Giorgio Osti a mobilitás és a stabilitás/helyben maradás egymáshoz való viszonya alapján négyféle logikai és egyben praktikus kombinációt különböztet meg, amelyek eltérő módon érintik a vidéki emberek életét és a vidéki tereket. (1) A megfordíthatóság logikája (*'reversibility'*) azt jelenti, hogy a vidék az alapvető, a legfontosabb hely, ahol az ember él, ahonnan rendszeresen vagy időszakosan eljár, legyen ingázó vagy külföldről visszatérő, cirkuláló migráns. A mobilitás ilyen esetekben nem jár visszafordíthatatlan következményekkel, nem vezet elnéptelenedéshez. (2) A megsokszorozás (*'recursiveness'*) logikája szerint a vidék az ember életének mások mellett csak az egyik színtere. Példaként említhetjük azokat, akik a több helyen (városban, vidéken) élnek, esetleg transznacionális migránsként két vagy több országhoz és helyhez is kötődnek. Az ilyen esetekben a mobilitás köti össze a különböző vidéki és urbánus helyeket. (3) Az elkalandozás (*'discursiveness'*) logikája a centrumokból a szimbolikusan értékesnek tekintett vidék felé induló időszakos mobilitásé; a szerzők példaként nem csak a turizmust, de a kutatói terepmunkát is említik. (4) Végül a visszafordíthatatlanság (*'irreversibility'*) logikája azt a folyamatot jelöli, amelynek eredményeként a vidék elhagyott térré válik, ahová már nem lehet/érdemes visszatérni; a modernizáció, urbanizáció és a végleges migráció járhat ezzel a kiürüléssel (Bell, Osti 2010, 202-203.).

Bell és Osti tipológiájában nem jelenik meg a mobilitás és immobilitás viszonyának azon logikája és gyakorlata, amelyek a végletesen szelektív mobilitás (elvándorlás) mellett a helyben maradók etnikai, társadalmi és térbeli szegregációjához, településen belüli, települési vagy térségi szintű kirekesztettséghez vezetnek. A bezáruló immobilitás logikájaként azonosítható folyamatot jól dokumentálják a Magyarország periferikus és aprófalvas vidéki térségeiben lezajlott empirikus kutatások (lásd például Feischmidt 2008; Kovács 2008; Durst 2008; Virág 2007, 2010; Virág, Váradi 2017).

Egy-egy vidéki térségben és településen belül is egymás mellett létezhetnek az (im)mobilitás különböző mintázatai: fiatalok elvándorlása, hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi munkavállalás, transznacionális migráció, ingázás, városiak vagy külföldiek megjelenése, a jóléti migráció, a hajdani lakosok visszaköltözése,

kényszerű vagy magától értetődő helyben maradás. E különféle (im)mobilitások együtt alakítják át a vidéki lokalitásokat, és teremtenek újfajta mobilitásokat is: gondoljunk például a kutyasétáltató külföldi nyugdíjasok látványára eldugott aprófalvakban, azokra az alkalmi munkalehetőségekre, amelyeket az új betelepülők a helyieknek kínálnak, vagy a kommunikáció új módjaira a transznacionális családok külföldön és itthon élő tagjai között.

Mobilitás és immobilitás relacionális szemlélete azt feltételezi, hogy *mobilitás és immobilitás egymás nélkül elképzelhetetlenek*. A migrációkutatások alapvető tapasztalata, hogy a nemzetállami határokon átnyúló transznacionális viszonyrendszerek részei az otthon maradó családtagok is, a migráció és helyben maradás feltételezik egymást, a migráció célja az otthon maradók támogatása, miközben a migrációhoz az otthon maradó családtagok támogatása is szükséges (a teljesség igénye nélkül Faist 2010, 2016; Szelényi 2016; Mata-Codesal 2015). Peter Adey nyomán állíthatjuk, hogy az immobilitás viszonylagos, s hogy a mobilitás és immobilitás kölcsönhatásának *dinamikája egy-egy ember, család életében is változhat* a külső strukturális (gazdasági, társadalmi) feltételek, illetve az élethelyzetek, családi ciklusok (családalapítás, gyermekvállalás, nyugdíjazás, betegségek stb.) változásának függvényében.

A strukturális viszonyokat, megélhetési feltételeket és perspektívákat radikálisan átalakító változások, mint a rendszerváltás, az uniós csatlakozás, az uniós munkaerőpiac megnyílása, a 2008-as válság, vagy napjainkban a koronavírus-járvány alapvetően átalakíthatják mobilitás és immobilitás viszonyait, s tehetnek tömegesen immobillá vagy mobillá embereket, társadalmi csoportokat (lásd Czibere, Kovách 2019; Váradi et al. 2017). A strukturális változások akár a legszegényebb, korábban kimozdíthatatlanul immobilnak tekintett roma családokat is mobillá tehetnek, s az (im)mobilitás változatos folyamatait indíthatják el. Ezek a családok elindulhatnak külföldre, ahol végleg letelepedhetnek, vagy mozognak az országok között, esetleg visszatörölődnak lakóhelyükre és hosszabb-rövidebb időre megint immobillá válnak (Durst 2018 a,b, 2019; Vidra 2013a). A térségi munkaerőpiac keresletének bővülése, például egy betanított munkásokat foglalkoztató multinacionális összeszerelő üzem megjelenése nagy számban beterelhet a munkaerőpiacra korábban a gazdaság formális szegmensegben elhelyezkedni nem vagy csak nehézségek árán képes roma embereket (Vidra 2013b). Legújabb kutatási eredmények és saját tapasztalataink is azt mutatják, hogy a válság lecsengése után fellépő munkaerőhiány eredményeként a közfoglalkoztatásból jelentős mértékű kiáramlás zajlott le (lásd erről részletesen Koltai 2018), s ennek köszönhetően olyan sérülékeny csoportok, emberek is mobillá váltak a munkaerőpiacon, s mozdultak ki lakhelyükről, akiknek korábban esélyük sem volt kikerülni a munkaerőpiaci, területi és társadalmi kirekesztés csapdájából (lásd Kovai, Vigvári 2020). (2020 tavaszán pedig a koronavírus-járvány következtében egy újabb visszarendeződés szemtanúi lehettünk.)

Mobilitás és immobilitás egyidejűsége jellemezheti az *ember életének egy-egy szakaszát is*. Egyik terepünkön, egy dél-dunántúli városban a szocializmus évei

alatt a felszámolt cigánytelepekről városi szociális bérlakásokba költöztették a családokat. Míg a roma férfiak esetében a lakás- és a munkaerőpiaci mobilitás – a város bányájában és iparában bőségesen rendelkezésre álló munkahelyeknek köszönhetően – együtt járt, addig az asszonyok számára az életkörülményeik jelentős javulását eredményező lakásmobilitás, költözésük a szegregált telepről a városba nem hozta magával munkaerőpiaci mobilitásukat, ők nem léptek ki a bányászfeleség és családanya hagyományos szerepéből.

Mobilitás és immobilitás különböző léptékeinek kölcsönhatását, idővel bekövetkező változásait pedig egy dél-dunántúli faluban élő, középkorú közfoglalkoztatott férfiak példája illusztrálhatja. Ezek a férfiak hosszú éveken át az állami erdészet alkalmazottai voltak, az erdőn, szabad levegőn dolgoztak, nehéz fizikai munkát végeztek. Ők nem csak életkoruk miatt nem akarnak és képesek elmenni a faluból és szalagmunkát végezni, hanem mert a szabad levegő után irtóznak a bezártságtól, és mert a kezük nem áll rá finommozgást igénylő tevékenységre. Ebben az esetben a mobilitás egyik alapformáját jelentő munkavégzéshez kapcsolódó mindennapi, testbe íródott rutinok, készségek is akadályozzák a munkaerőpiaci mobilitást, s zárják be e férfiakat a támogatott munkaerőpiacra. Ugyanakkor a közfoglalkoztatás mellett a falu és a környék viszonylag sok idényjellegű és napszámos (szabadban végezhető) munkalehetőséget kínál mezőgazdasági vállalkozók gazdaságaiban vagy helyi idősök kertjeiben, így az informális munkavégzéshez kapcsolódó mobilitás és a közfoglalkoztatáshoz kötődő immobilitás egyszerre biztosítja megélhetésüket és strukturálja mindennapjaikat.

Mobilitás, motilitás és egyenlőtlenségek

A mobilitás, legáltalánosabb definíciója szerint, emberek, dolgok mozgása a reális vagy virtuális világban (Kaufmann 2002, idézi Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008, 2.). A mobilitás ugyanakkor nem kizárólag magukból a mozgásokból áll, hanem az ezekhez kötődő emberi szándékok, stratégiák, választások által meghatározott képességek, valamint a lehetőségek rendszeréből is. Mivel a mobilitás nem csupán földrajzi, hanem alapvetően társadalmi térben zajlik, Canzler, Kaufmann és Kesselring a mobilitást a körülmények, feltételek (*conditions*) változásaként¹³ definiálják, a mozgások, a hálózatok és a motilitás/mozgékonyosság (*motility*) dimenzióira koncentrálnak. A mozgás¹⁴ kizárólag a földrajzi dimenzióra, a helyek közötti mozgásokra vonatkozik, a hálózatok pedig egyaránt lehetnek technikaiak (közlekedés, szállítás, telekommunikáció infrastruktúrái) és társadalmiak, vagyis különböző emberek, csoportok tagjai között létesülnek és lehetővé teszik, elősegítik a mobilitást. A motilitás (mozgékonyosság) pedig az emberek *térbeli és társadalmi mobilitásra való képességét* jelenti; a hálózatokhoz való hozzáférés képességét, az ahhoz szükséges tudást és készségeket, hogy a technikai és társadalmi hálózaton keresztül kínálkozó lehetőségeket megragadják, valamint azt a módot is,

ahogy az emberek ezeket a hálózatokat, tudást, készségeket alkalmazzák, felhasználják (lásd még Cresswell 2010a).¹⁵

A mozgás változatos, sokszínű gyakorlatokat jelent, különböző emberek különböző módokon mozognak (Adey 2006, 2017 [2010]). A motilitás, a földrajzi és társadalmi mobilitásra való képesség különbségei nem érthetők meg pusztán a szereplők szándékai felől, mindig kérdés, hogy azok hogyan függenek össze a lehetőségek és kényszerek rendszereivel. Peter Adey szavaival: „Különböző képességgel rendelkezünk a mobilitásra, s az a mód, ahogy a világ lehetővé teszi vagy korlátozza a mobilitásunkat, perdöntő abban, hogy jó életet élhessünk” (Adey 2017 [2010], 4.). A mobilitás a társadalmi integráció és így a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek forrása és egyben fontos tényezője is. A mobilitáshoz, a mobilitást elősegítő hálózatokhoz, erőforrásokhoz való hozzáférés, a mobilitás lehetősége egyenlőtlenül oszlik meg osztályhelyzet, társadalmi nem, etnicitás, faj, vallás, életforma, egészség/valamilyen fogyatékoság vagy a kibocsátó ország, lakóhely mentén. A mobilitást irányító, terelő csomópontok, mint például a repülőterek is úgy működnek, hogy ellenőrző rendszerei megszürik az utazókat, elválasztják egymástól a „kinetikus elitet” és azokat, akik nem vagy korlátozottan férnek a mobilitáshoz (*mobility poor*).

Kaufmann és Widmer (2006) a motilitás szinonimájaként használják a mobilitási tőke fogalmát, amely a kortárs modern társadalmakban a társadalmi integráció lényegi eleme. Hasonlóan gondolkodik John Urry, aki szerint közvetlen kapcsolat létezik a társadalmi tőke és a mobilitás között,¹⁶ amennyiben a társadalmi tőke éppen a mobilitás mértékétől, kiterjedésétől, módjaitól függ. Ebből következően minden olyan beavatkozás, amely korlátozni kívánja az emberek mobilitását, egyben gyengíti a társadalmi tőkét és a társadalmi kirekesztés új formáit teremti meg. A mobilitás a társadalmi hálózatok fontos kötőanyaga, az emberek utazása pedig különösen fontos a személyes együttlétek, az emberek közötti közvetlen kommunikáció elősegítésében, hiszen ezek teremtik meg a társadalmi bizalom alapját. A mobilitáshoz, a közlekedés, az utazás lehetőségéhez való hozzáférés társadalmunk legfontosabb gyakorlatában való osztozást jelent, és ennek hiányában nem beszélhetünk társadalmi részvételtől. Ha a közlekedésben és mobilitásban való részvételtől osztályhelyzetük, nemük, etnicitásuk, életkoruk alapján kizárnak embereket, csoportokat, akkor a társadalmi-térbeli kirekesztés sajátos formájáról, a mobilitásból való kirekesztésről (*mobility-exclusion*) beszélhetünk (Urry 2002, 265.).

Periferikus magyarországi vidéki terekben – csökkenő népességű, elregeedett vagy éppen a gettósodás jeleit mutató kisebb, a fő útvonalakon kívül eső településeken – élők mindennapi tapasztalata, hogy a megfelelő tömegközlekedés (és saját autó) híján nem vagy csak nagy áldozatok árán férnek hozzá munkalehetőségekhez, szolgáltatásokhoz. A mobilitás, a közlekedés, az utazás lehetőségéhez való hozzáférés hiánya vagy korlátozottsága a térbeli, gazdasági, munkaerőpiaci és társadalmi kirekesztettség egyik konstitutív eleme, amely összefüggést mutat

a vidéki térségeket jellemző (im)mobilitási dinamikákkal.¹⁷ Üdvözlendő fejleménynek tekinthető, hogy ma már a hazai közlekedésföldrajzi kutatók is foglalkoznak a közlekedési eredetű kirekesztettség problémakörével (Lieszkovszky 2018 a, b).

A mobilitás lehetőségének és esélyének egyenlőtlen elosztása elvezet a hatalom és a mobilitás viszonyrendszerének, kölcsönhatásának problémájához (lásd Adey 2006; Cresswell 2010a, 2012; Sheller, Urry 2006; Merriman et al. 2013; Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008).¹⁸

A mobilitás politikái

Ebben a fejezetben Tim Cresswell (2010a) inspiráló gondolatmenetét követem, és érvényességét néhány magyarországi kutatási tapasztalattal igyekszem alátámasztani. Cresswell is abból indul ki, hogy a mobilitás nem azonos pusztán a mozgással. A mobilitásban a *fizikai mozgás, a mozgás reprezentációi és gyakorlatai* kapcsolódnak össze és formálják együttesen a mobilitás különböző korokban és terekben uralkodó együttállásait (*constellations*), amelyek maguk után vonják a mobilitás sajátos politikáit is. A mobilitás e három eleme természetesen szorosan összefonódik egymással, szétszálazásuk analitikus természetű, de elméleti hozadékkal kecsegtet (Cresswell 2010a, lásd még Cresswell, Uteng 2008).

A fizikai mozgás arra vonatkozik, hogy az egyik helyről eljutunk a másikra (lásd még Hanson 2010); ez a mozgás mérhető, térképre vihető, tervezhető. A fizikai mozgáshoz a legkülönbözőbb társadalmi, kulturális meghatározottságú reprezentációk, jelentések kapcsolódnak; a mobilitást láthatjuk kalandnak, az analom forrásának, a nevelés/nevelődés eszközeinek, a szabadság kifejeződésének, modern vagy éppen fenyegető jelenségnek. A mobilitás gyakorlatairól beszélve az olyan mindennapi tevékenységekre gondolunk mint a séta, közlekedés vagy autózás, míg az elméletet tekintve a testté vált (*embodied*) és bourdieui értelemben habitualizált gyakorlatokra. Az emberi mobilitás a testen keresztül valósul meg és a test általi tapasztalat, függetlenül attól, hogy magunk választottuk-e a mobilitást vagy mások kényszerítették ránk. Az emberi mobilitás a test szintjén valósul meg, termelődik újra és alakul át.¹⁹ A mobilitás mint gyakorlat magába foglalja a szándék és a habitus belső, valamint az elvárások/várakozások és kényszerek külső világait (Cresswell 2010a, 19-20.),²⁰ ugyanakkor a gyakorlatokhoz különböző diskurzusok is kapcsolódnak, amelyek maguk is hatással lehetnek a gyakorlatokra és azok tapasztalataira (Cresswell 2010a, 22.).

A mobilitás politikája azokra a társadalmi viszonyokra vonatkozik, amelyek magukba foglalják a hatalom termelését és elosztását; a mobilitás e viszonyokat alakítja, ugyanakkor azok eredménye is. A mobilitás politikáját érintő kérdések a fizikai mozgás, a reprezentációk és a gyakorlatok vonatkozásában egyaránt feltehetőek. Ki mozoghat egyáltalán, milyen gyakran, milyen gyorsan s milyen messzire juthat el? Az egyes korszakokban milyen narratívák születnek a mobilitásról, miként jelenik meg a mobilitás? (A modernitás narratíváiban például a mobilitás

gyakran egyenlő a szabadsággal, fejlődéssel.) Hogyan testesül meg a mobilitás? Kényszerű vagy szabad mozgás-e, mennyire kényelmes? Hogy érzi magát az, aki mozog? (Cresswell 2010a, 21.). Mindezek alapján a *mobilitás politikája hat elem mentén* bontató ki, amelyeket érdemes figyelembe venni, ha a mobilitás egyenlőtlen mintázatait kívánjuk megérteni és elemezni.

(1) Az első kérdés, amit feltehetünk, hogy *miért mozog egy ember* vagy egy tárgy. Saját döntés vagy strukturális változások eredményeként indul-e valaki útnak, esetleg politikai elnyomás miatt, vagy háború, üldöztetés elől menekül? Nem mindig könnyű elválasztani a mobilitást kiváltó külső kényszereket, belső késztetéseket, ahogy a kényszerű és választott mobilitás között is keskeny lehet a mezsgye.

A külföldi munkavállalásra fókuszáló kutatásunk során azt találtuk, hogy a néhány fiatal kivételével – akik számára a külföldi munka, a hosszabb távollét kalandot, az önállóvá válás útját, vagy gyerekkori álom megvalósítását jelentette –, az embereket a romló megélhetési feltételek, az eladósodottság, a válság következményei, tehát strukturális kényszerek indították útnak. Ugyanakkor az önmegvalósítást, kalandot, tapasztalatot kereső fiatalok migrációs döntéseiben is megjelent a kényszerűség mozzanata, hiszen jellemzően úgy ítélték, hogy önálló életük elindításának feltételei Magyarországon nem adóttak (Váradai et al. 2017).

(2) A következő szempont az, hogy *egy ember* vagy *egy tárgy milyen gyorsan mozog*. Az emberi mozgás sebessége a mobilitások hierarchiájának alapja, mivel a gyors mozgás, vagyis az, hogy ki milyen gyorsan (ami azt is jelenti, hogy akadályok, ellenőrzés nélkül) jut el az egyik helyről a másikra, egyre inkább az exkluzivitással köthető össze.

A gyorsaság/lassúság dimenziójához kapcsolhatók a munkába járással töltött idő különbségei, ami csak részben függ össze a lakó- és munkahely közötti távolsággal. A betanított munkaerőt foglalkoztató multinacionális cégek munkásbuszai jellemzően faluról falura járva szedik össze a dolgozókat, s ez ugyan zsáktelepüléseken élők számára is megnyitja a tömegközlekedéssel elérhetetlen munkahelyeket, de azzal jár, hogy az utazás rendkívül hosszúra nyúlik és igen megterhelő, s túl hosszú ideig elvonja az ember idejét más, otthon végezhető tevékenységektől, munkalehetőségtől (Vidra 2013b; Váradai 2013; Kovai, Vígvári 2020).

(3) Mindezzel az is összefügg, hogy *milyen ritmusban mozog egy ember* vagy *tárgy*. A mozgás és pihenés ismétlődő pillanataiból létrejövő ritmus (legyen szó táncról, költeményről, tornáról vagy munkavégzésről) mindig összekapcsolódik a méréssel, szabályozással, fegyelmezéssel.

Az előzőekben említett példákhoz kapcsolódnék. A hosszú évekig az erdőn dolgozó férfiak brigádjaikban a maguk ritmusa szerint dolgoztak és pihentek, ott az volt a fontos, hogy a napi, heti penzumot elvégezzék, nem ellenőrizték folyton a munkájukat. Ezzel szemben a szalag mellett megkövetelt munka ritmusát, a szünetek hosszát nem a dolgozók szabályozzák, s aki nem tudja fölvenni az ütemet, hozni a normát és túrni a monotóniát, kiesik (lásd Vidra 2013b). A munkával és pihenéssel töltött idő ritmusa pedig a jellemzően többműszakos váltásban dol-

gozó betanított munkások számára akkor is kimerítő és megszokhatatlan lehet, ha három munkanapot három pihenőnap követ (Vidra 2013b; Váradai 2013).

(4) Mivel a mobilitás mindig csatornázott, utak, csomópontok, pihenőhelyek stb. mentén halad, ezért fontos kérdés, hogy milyen *útvonalon halad* adott ember vagy tárgy. Nem mindegy, hogy milyen közel jön a tömegközlekedés, elérhetők-e a fontos útvonalak, s rajtuk keresztül szolgáltatások stb.

A munkásokat szállító falujáró buszok példáját idézem fel itt ismét, hiszen ebben az esetben az utazás lassúsága a meghosszabbított útvonal eredménye. Aprófalvas vagy tanyás szerkezetű térségekben a fontos útvonalaktól s a központoktól való távolság nagymértékben befolyásolja az (im)mobilitás dinamikáit. A központokba utazás, mindenekelőtt a várakozás (átszállások) idejével egész napot igénylő „kalanddá” tehet egy egyszerű városi ügyintézetet is. A távolság a fő útvonalaktól, a tömegközlekedés elégtelen volta és a közlekedéssel járó magas költségek pedig munkaerőpiaci kirekesztettséget és kényszerű immobilitást eredményezhetnek (lásd Váradai 2013).

(5) Alapvető kérdés továbbá, hogy *milyen érzést okoz* a mobilitás: vajon örömmel, elégedettséggel jár, vagy fájdalmat, kényelmetlenséget, félelmet kelt, s hogy a mobilitás különböző formáihoz milyen reprezentációk, jelentések kapcsolódnak.²¹

A mobilitást kísérő érzések rendkívül különbözőek lehetnek attól függően, hogy ki, honnan, hová, mikor és miért indult útnak, milyen útvonalakhoz, hálózatokhoz fér hozzá, milyen akadályok hátráltatják. Mindennapi és globális léptékű példát említve, a munkába járáshoz kötődő napi bosszúságokat (például a budapesti elővárosi vasútvonalakon), vagy a csatlakozásra várakozás unalmát aligha lehet egybevetni a menekülő kiskamasz szolgáltatottságával, átélt félelmeikkel (lásd például Fabio Geda (2012) könyvét egy afganisztáni kiskamasz Olaszországig vezető útjáról).

A mobilitáshoz, azon belül is a munkavégzéshez kapcsolódó jelentésekkel összefüggésben jelenlegi kutatásunkból említek egy jellemző példát. A közfoglalkoztatásban végzett munka ritmusa, intenzitása és a pihenés köré nagyon eltérő (lokális) diskurzusok szerveződnek. Külső szemlélők (vállalkozók, helyi lakosok) gyakran említik az árokparton dohányzó, söprút támasztó stb., pihenő (lusta) emberek bosszantó látványát – akik láthatóan képtelenek „rendes” munkavégzésre. A közfoglalkoztatást szervezők (polgármesterek, munkavezetők) viszont gyakran azzal magyarázzák engedékenységet (például elengedik a közfoglalkoztatottakat munkaidőben), mert tudják, hogy máshol is dolgoznak, hogy megéljenek, vagy éppen meg kell otthon etetniük a jószágot. Megint mások úgy érvelnek, hogy a közfoglalkoztatott bérért nem várható el folyamatos, megfeszített munka, belefér a gyakoribb pihenés. A munkavégzést minősítő, a munka hatékonyságához és értékéhez kapcsolódó diskurzusok végső tétje a (munkajogi és társadalmi tekintetben) stigmatizált munkaviszonyban dolgozó közfoglalkoztatottak (lokális) társadalomban elfoglalt pozíciója és önbecsülése. (A közfoglalkoztatás és a „rendes” munka összefüggéseire lásd Kovai 2019.)

(6) Végül az a kérdés, mondja Cresswell, hogy *mikor és hogyan ér véget* a mobilitás, vajon a megállás szándékolt vagy kényszerű? Milyen fizikai és szimbolikus határok állják a mobil emberek és tárgyak útját? Vagyis kik és hogyan szabályozzák az emberek, tárgyak mobilitását? (Cresswell 2010a, 22-27., kiemelések az eredetiben).

A fizikai mozgás, a mozgás reprezentációinak és a mobilitás gyakorlatainak összekapcsolódása történelmileg változó mintázatokat mutat (Cresswell 2010a, 27.), más szóval, a mobilitás jelentéseit a mindenkori társadalmi, kulturális, politikai, történeti beágyazottságai révén nyeri el (Adey 2006, 83.). A mobilitás politikái is beágyazottak az adott történelmi korszakokba, amelyekben azonban átível a mobilitás ellenőrzésére és szabályozására való törekvés; a mobilitás ellenőrzésének szintje az elmúlt ötszáz évre visszatekintve a lokálistól a nemzetállamokon át a globális szintig mozdult el (Cresswell 2010a, 27., a migrációs és mobilitási rezsimekhez lásd még Glick-Schiller, Salazar 2013; Faist 2013).

A mobilitás mindenkori politikája egyúttal az immobilitás politikája is. Az immobilitás viszonylagos (Adey 2006), a tartós helykötődés mellett is mozognak (dolgoznak, vásárolnak, utaznak, sétálnak stb.) az emberek (Schewel 2019, 2.), életüket tehát „kisebb mobilitások” jellemzik (Nagy 2019), és a helyben maradás melletti döntések sem egyszer s mindenkorra szólnak, hanem folyamatos mérlegelés tárgyát képezik (Hjälml 2014, 573.). Az immobilitást is megélt viszonyként, az ember önmaga, mások és a világ felé való fordulásaként (Adey 2017 [2010], habitualizált, kulturálisan és társadalmilag meghatározott gyakorlatként értelmezhetjük, amelyekhez különböző jelentések, reprezentációk kapcsolódnak (Cresswell 2010a, Mata-Codesal 2015, 2018). Az immobilitás lehetőségéhez, esélyéhez való hozzáférés is egyenlőtlenül oszlik el a társadalomban. Ha a gyorsaság privilégium, akkor a lassúság, a lelassulás luxusa sem érhető el mindenki számára (Cresswell 2010a), ahogy arra sincs mindenkinek lehetősége, hogy maga válassza meg a megállás, a nyugalom, az elkülönülés, a visszahúzódás formáit (Adey 2017 [2010], 13.; lásd még Németh 2020). Az immobilitás, akárcsak a mobilitás oka lehet, hogy az ember a helyben maradást részesíti előnyben, de az is, hogy nem képes megvalósítani migrációs törekvéseit (Carling, Schewel 2018, 948.), például azért, mert ebben mobilitási rezsimek megakadályozzák.

Az immobilitásról

A mobilitási fordulat egyes kritikusai szerint, ha a nomadizmus lencséjén keresztül nézzük és örökös mozgásban lévőknek látjuk a világot, a mozgáshoz pedig csak pozitív értékeket kapcsolunk, akkor nem veszünk tudomást a mobilitás hierarchizált és egyenlőtlen globális mintázatairól. Vagyis a szedentarista szemléletet csupán az ellenkezőjével, a nomadizmussal helyettesítettük (Faist 2013). A szedentarista és nomád paradigma, érvel Kerilyn Schewel, egyaránt a mobilitással szembeni kutatási elfogultságot (*mobility bias*) erősíti (Schewel 2019). Noha a migrációkutatást már a

nyolcvanas évektől kísérté a kritika, hogy nem veszi figyelembe az immobilitás okait és következményeit, az évtizedekig háttérbe szorult kutatási témaként (Schewel 2019). A mobilitási fordulatot azután igen hamar követték a kritikai hangok és a várakozásra, nyugalomra, helyben maradásra fókuszáló kutatások (Cresswell 2012).

Az immobilitás kutatói is relacionális szemlélettel fordulnak tárgyuk felé, csak a hangsúly toódik el és a perspektíva más: a mobilitás, a migráció, mondják, akkor érzékelhető és azért lehetséges egyáltalán, mert egyidejűleg van jelen a stabilitással, a mobilitás hiányával (Mata-Codesal 2015, 2018; Jónsson 2011; Carling, Schewel 2018; Schewel 2019). A kutatói figyelem hiánya mellett a mobilitással szembeni elfogultság azt jelenti, hogy a kutatók a helyben maradásra főként a migráció perspektívájából tekintenek, s ezért az immobilitáshoz negatív jelentéseket kapcsolnak, főként, ha vidéki terekről van szó, amelyeket hajlamosak a megrekedtséggel, hátrahagyottsággal azonosítani (Stockdale, Haartsen 2017; Ní Laoire 2001; Jónsson 2011; Schewel 2019). Ebből fakadóan az immobilitást, a helyben maradást a migrációhoz, mobilitáshoz képest reziduálisnak tekintik, és nem veszik figyelembe az immobil emberek ágenciáját, az (im)mobilitás összetettségét, sokszínűségét, változó természetét (Stockdale, Haartsen 2017; Jónsson 2011; Hjälml 2014; Schewel 2019).²²

Az immobilitás legáltalánosabban azt jelenti, hogy az ember életének a súlypontja egy időszakon keresztül egy adott helyhez kötődik (Schewel 2019). Ez a kötődés egyeseknél élethosszig tarthat, másoknál változhat az élet különböző szakaszaiban, a helyben maradás jelenthet csapdahelyzetet, de lehet vágyott, tudatos életstratégia is (Stockdale, Haartsen 2017; Haartsen, Stockdale 2018; Hjälml 2014; Mata-Codesal 2015, 2018; Carling, Schewel 2018; Schewel 2019, lásd még Csoba 2019; Krémer 2019). A mobilitás iránti elfogultság, a migrációkutatás felé forduló figyelem mellett, szól az érvelés, mintha nem vennénk tudomást arról a tényről, hogy az emberek túlnyomó többsége immobil, nem hagyja el lakóhelyét, nem költözik el sem országon belül máshová, sem külföldre, még akkor sem, ha kedvezőtlen körülmények között él, és ennek tudatában is van (Carling 2002; Carling, Schewel 2018; Fischer et al. 2000; Mata-Codesal 2015; van Houtum, van der Velde 2004; Schewel 2015, 2019; van Naerssen, van der Velde 2015). A kérdés tehát úgy is föltehető, hogy miért nem mozdulnak, miért maradnak az emberek helyben.

Aspiráció és képesség modell

Az immobilitás (és mobilitás) elméleti igényű elemzési lehetőségét kínálja az aspiráció (*aspiration*) és képesség (*ability*) modellje, amely az eredeti, Jørgen Carling nevéhez köthető koncepcióban az immobilitást egyfelől a migrációs képességet korlátozó strukturális kényszerek, másfelől a helyben maradás iránti vágyak²³ felől kívánja értelmezni. A migrációs törekvések és képességek fogalompár a mig-

rációkutatásban nem új, Carling érdeme, hogy az immobilitás vonatkozásában gondolta újra őket. Zöld-foki-szigeteken végzett kutatásainak eredményeként alkotta meg a *kényszerű immobilitás (involuntary immobility)* fogalmát, amely a migrációra vágyó, ám arra strukturális kényszerek (zárt határok, szigorodó bevándorláspolitikák, szelektív migrációs rezsimek) miatt nem képes emberek helyzetét ragadja meg (Carling 2002). Míg a migráció Carling szerint feltételezi, hogy az ember törekszik a migrációra és rendelkezik is az ehhez szükséges képességekkel, addig az immobilitás valamelyik hiányát feltételezi. Az *önkéntes immobilitás (voluntary immobility)*²⁴ azt jelenti, hogy az érintettek el tudnának indulni, hiszen képesek rá, mégsem törekszenek erre.

Ezt a modellt fejlesztette tovább Hein de Haas, aki az *ability* fogalmát Amartya Sen fejlődéskoncepciójától inspirálva, a *capability* fogalmára cserélte (de Haas 2014). Sen szerint a fejlődés olyan folyamatnak is tekinthető, amelynek során bővül az emberek szabadsága, és ennek köszönhetően olyan dolgokat tehetnek, olyan életet élhetnek, amelyet értékesnek tartanak (Sen 2003). De Haas számára az a kérdés, hogy a migráció során bővül-e az emberek szabadsága, növekszik-e a képességük arra, hogy az általuk értékesnek tartott értéket éljék, a saját életüket ellenőrizzék (de Haas 2009; lásd még Németh, Váradi 2018; Váradi et al. 2017; Váradi 2018). Noha az *ability* és *capability* fogalmait alapvetően szinonimaként használják,²⁵ utóbbi magába foglalja az emberi szabadság dimenzióját és így az emberi jogok problémáját is, és összekapcsolja az immobilitást a fejlődés problémájával (Schewel 2019, lásd még Erőss 2020).

Schewel szerint mind Carling, mind de Haas kevés figyelmet szentel az önkéntes immobilitásnak, előbbi a migrációs rezsimek által teremtett immobilitásra figyel, utóbbi a migrációra fókuszál. Ezért bevezeti a modellbe a *belenyugvó/elfogadó immobilitás (acquiescent²⁶ immobility)* fogalmát arra az esetre, amikor a migráció/mobilitás szándéka és képessége egyaránt hiányzik (Schewel 2015, 2019; Carling, Schewel 2018, lásd még Erőss 2020). Schewel e fogalom bevezetésével meg kívánta kérdőjelezni azt a neoklasszikus migrációelméleti feltételezést, amely szerint a migrációs aspirációk és a szegénység szintje között egyenes vonalú az összefüggés. Saját, szenegáli kutatásai során azt tapasztalta, hogy azok a szegények, akik a legnagyobb megélhetési gondokkal küszködnek, és akik tisztában vannak azzal, hogy a migráció egy lehetséges megélhetési stratégia lenne számukra, még csak a gondolatával sem játszottak el, és vágyaik horizontján vagy döntéseikben sem jelent meg soha az, hogy elinduljanak (Carling, Schewel 2018, 956-957.). A legnagyobb szegénységben élők egyben aspirációs csapda (Appadurai 2004) foglyai is, életkörülményeiken, szegénységükön képtelenek változtatni, és lehetőségek, perspektívák hiányában a vágyakozás, törekvés képessége sem alakul ki bennük (lásd még Czaika, Vothknecht 2014; de Haas 2014). Az aspirációk hiánya azonban értelmezhető az *adaptív preferenciák* fogalmával is (Carling, Schewel 2018, 958.). A strukturális viszonyok eleve nem teszik lehetővé a mobilitási képességek kialakulását, ezért az érintettek, egyfajta pszichológiai védekező me-

chanizmusként, elfogadják, természetesnek tekintik immobilitásukat, amit így nem szégyenként, kudarcként, hanem jóllétük, biztonságuk forrásaként élnek meg (Carling, Schewel 2018, 958.).

Egy új hazai kutatás eredményei alapján²⁷ a belenyugvó/elfogadó immobilitás példajaként azonosítható sok, szegénységben, kirekesztettségben élő falusi fiatal története, mobilitáshoz való viszonya (lásd Czibere 2019; Csoba 2019; Nagy 2019). Említhetem azonban azokat a közfoglalkoztatottakat is, akik néhány éve egy csoportos beszélgetés során arra a kérdésre, vajon gondolkodtak-e azon, hogy ők is külföldre menjenek dolgozni, sorra említették mások kudarccal végződött próbálkozásait, annak alátámasztására, hogy nekik miért nem jut az eszükbe, hogy elinduljanak. A beszélgetés közben fény derült arra, hogy nem is rendelkeznek olyan erőforrásokkal (elsősorban kapcsolatokkal, segítő-támogató hálózatokkal), amelyek segítségével képesek lennének mobilitásra, ezekről azonban nem (im)mobilitási aspirációikkal összefüggésben beszéltek.

Éppen a belenyugvó/elfogadó immobilitás fogalma mutat rá arra, hogy a strukturális korlátok hatását nem csak az (im)mobilitási képességek vonatkozásában értelmezhetjük, hiszen azok az emberek vágyait, jóllétről alkotott elképzeléseit, jövőhorizontját is alakítják, ugyanakkor az emberek ágenciája sem hagyható figyelmen kívül, hiszen minden (im)mobilitásra irányuló döntésben egyszerre van jelen a kényszer és a választás. Az emberek aspiráció és képességei nem eleve meglévő adottságok, változ(hat)nak az idővel. Ahogy nehéz éles határvonalat húzni kényszerű és önkéntes mobilitás/migráció között, úgy az immobilitás modelljeit sem merev kategóriákként, hanem egy kontinuum mentén elhelyezkedő ideáltípusokként foghatjuk fel (Cresswell 2010a; de Haas 2010, 2014; Schewel 2015, 2019; Carling, Schewel 2018).

Az immobilitás értelmezései

Az aspiráció és képesség modellje alkalmas az immobilitás típusainak azonosítására, de arra a kérdésre nem válaszol, hogy az emberek végül is miért részesítik előnyben a helyben maradást, az immobilitást – akár önként választják azt, akár elfogadják helyzetüket. Kerilyn Schewel három kategóriát vezet be, amelyek segítenek a kérdés megválaszolásában (2019, 11-17.). A mobilitást/migrációt magyarázó taszító és vonzó (*push and pull*) tényezők mintájára megkülönbözteti a megtartó (*retain*) és a visszatartó (*repel*) tényezőket, harmadikként pedig a belső akadályokat (*internal constraints*) nevezi meg, amelyek az immobilitás melletti döntést, illetve annak magától értetődő, természetes mivoltát együttesen értelmezhetővé teszik. Ezek a faktorok természetesen az esetek többségében szétbogarozhatatlanul összefonódnak, megkülönböztetésük analitikus szempontból mégis fontos (az immobilitást meghatározó tényezők összetettségéhez lásd például Mata-Codesal 2015, 2018; Csoba 2019; Erőss 2020).

Az embereket *helyben megtartó* faktorok között talán az a legmeghatározóbb, amelyet Fischer és szerzőtársai „bennfentes előnyöknek” (*insider advantage*) neveznek (Fischer et al. 2000; Hjålm 2014; Schewel 2019, 12-13.). A helyhez kapcsolódó anyagi és társadalmi tőkék, hasznok helyben tarthatják az embereket, családokat, ezek ugyanis elveszhetnek egy esetleges helyváltással. Ezek az előnyök szorosan összefüggenek az érintettek beágyazottságával a lokalitásba, ami természetesen erősödik az életkorral, a helyben töltött (akár generációkra visszanyúló) idővel, a társas kapcsolatok hálójával és az intézményes kötődésekkel. A lokális erőforrásokhoz való hozzáférés tehát valószínűsíti a maradás melletti döntést, az immobilitást (lásd még Mata-Codesal 2015, 2018). Saját korábbi és jelenlegi kutatásaink valamint más vizsgálatok tapasztalatai is alátámasztják ezt a tézist; a jól fizetett munka, a családi vállalkozás, a gazdálkodás lehetősége, a társadalmi megbecsültség és presztízs, valamint az ezekhez kötődő jövőbeli kilátások az immobilitás/helyben maradás vágyát erősítik (Csoba 2019; Krémer 2019; Váradi 2016). Ahogy a földrajzi mobilitás együtt járhat a társadalmi mobilitással, vagy annak reményével (lásd Durst 2018a, b), úgy az immobilitás is vágyott életstratégia lehet, ha a helyben maradás a társadalmi mobilitás ígérését hordozza (Mata-Codesal 2015, 2018).

A visszatartó tényezőket leginkább a mobilitás lehetséges célterületeihez, a központokhoz, városokhoz, a külföldhöz, az ott kínálkozó életkörülményekhez és lehetőségekhez tapadó negatív, taszító tudások, vélemények, vélelmek, képzetek alkotják. A már elvándorolt családtagoktól, barátoktól, ismerősöktől érkező, a médiában megjelenő hírek, információk a nehézségeket és veszélyeket hangsúlyozhatják, s ezek félelmet kelthetnek az emberekben a mobilitással járó esetleges (anyagi, társadalmi, kulturális, morális) veszteségektől, kudarcoktól vagy a fenyegetőnek tartott erőszaktól (Schewel 2019, 14-15., lásd még Hanson 2010; Nagy 2019).

A megtartó és a visszatartó erők hatása elválaszthatatlan attól az alapvető emberi szükséglettől, hogy tartozzunk valahová, otthon és biztonságban érezzük magunkat a minket körülvevő világban. A „kötődés lehatárolt tere” (*bordered space of belonging*) a lokalitás, a táj, a régió, a nemzetállam egyaránt lehet, e terek és a hozzájuk kapcsolódó érzetek, érzelmek egyúttal az itthon és a külföld, a falu és a város, a „mi” és az „ők” közötti különbségeket, határvonalakat is kijelölik. Az otthon, a haza konstruált képzetek, a hozzájuk tapadó tudások, hitek, kötődések eleve közömbössé tehetik az embert más helyekkel, a külfölddel, a migráció lehetőségével szemben (van Houtum, van der Velde 2004; van Naerssen, van der Velde 2015; Silvey 2004). A leghátrányosabb helyzetben élő közösségekben is megtartó erőt (s egyben erőforrást) jelenthet a kötődés az otthonhoz, családhoz, szomszédsághoz, kortárs csoporthoz, a lokalitáshoz (lásd Huszti 2019; Kerülő 2019; Molnár 2019). A szülőföldhöz, hazához fűződő spirituális kötődés, a szülőföldön való boldogulás morális parancsa is magától értetődővé teszi az immobilitást mint a jó élet lehetőségét (Róin 2015; Schewel 2015). Az immobilitás aspirációját erősítő megtar-

tó és taszító erők, belső akadályok is csak arra mutatnak rá, hogy az emberek (im)mobilitási aspirációi nem pusztán anyagi természetű megfontolásokból táplálkoznak (Schewel 2019, 16.).

Az (im)mobilitási aspirációk, a hozzájuk kötődő narratívák nagymértékben függenek az érintettek életkorától és nemétől (Mata-Codesal 215, 2018; Schewel 2019). Minél hosszabb időt tölt el valaki szülő- vagy lakóhelyén, annál valószínűbben immobil, annál kevésbé hajlik migrációra, ám az immobilitás még idős korban is feltételezi az ágenciát, a változó lakókörnyezethez való aktív alkalmazkodást (Fischer et al. 2000; Hjälml 2015; Róin 2015).

Annak ellenére, hogy a nők mindig részt vettek a migrációban, a női migráció és mobilitás kutatása sokáig háttérbe szorult, a nők mobilitása láthatatlan maradt vagy a passzív – a férfiakat követő – szerepre kárhoztatták őket (lásd áttekintően Carling 2002; Lutz 2010; Mahler, Pessar 2006). Mindez szorosan összefügg azzal, hogy mobilitás és immobilitás, a tér és a hely felfogásával és értelmezésével együtt, a hagyományos gender ideológiák sarokkövét jelentette (Hanson 2010, 9.). Eszerint a nők az otthon privát, intim tereiben mozognak, mobilitásuk a mindennapi, családi rutinokkal függ össze, míg a férfiak az otthon falain kívül, a nyilvános terekben, adott esetben nagy távolságokat bejárva mozognak (Hanson 2010; Cresswell, Uteng 2008; Cresswell 1999). Tisztában vagyok azzal, hogy (im)mobilitás és gender kölcsönös meghatározottsága és viszonya külön tanulmányt igényel, ezért a fejezet végén csak két fontos összefüggésre hívnám fel röviden a figyelmet.

Éppen a mobilitás és immobilitás, a nyilvános és privát szembeállítás és összekapcsolása a maskulinitással és feminitással volt az oka annak, hogy feminista kutatók a nők mobilitását önmagában a szabadság, önkiteljesedés eszközének tekintik. Mások ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy a mindenkori társadalmi, kulturális és térbeli kontextuson múlik, hogy a nők privát térbe való visszahúzódása, immobilitása mennyire választás vagy kényszer eredménye, ennek megértéséhez pedig meg kell tudnunk, hogy az érintettek számára mit jelent (im)mobilitásuk, hogyan élük meg és értelmezik azt. Másként fogalmazva, mobilitás és immobilitás kiteljesedést és elnyomást egyaránt jelenthet a különböző kontextusokban, ebből következően a privát tér is lehet az ellenállás és az ágencia tere (Hanson 2010; Cresswell 1999; Cresswell, Uteng 2008; Ní Laoire 2001).

Mindennapos tapasztalat, hogy a nők (im)mobilitását nem egyszer meghatározzák a velük szemben támasztott hagyományos normák és elvárások (Schewel 2019, 16.), ezt azonban nem feltétlenül ágenciájuk korlátozásaként élük meg az érintettek. Egy falusi, hosszú évek óta közfoglalkoztatásban dolgozó asszony például arról beszélt, hogy férje „nem engedi” más, távolabbi településre dolgozni, jobban szereti őt itthon, biztonságban tudni. Ez a fiatalasszony számára a kettejük közötti erős szeretet kifejeződése.

(Im)mobilitás és társadalmi nem viszonyára nem csak női perspektívából tekinthetünk. Cairríona Ní Laoire például az írországi rurális terekben élő férfiak

gyakori öngyilkossága és immobilitása közötti összefüggést vizsgálta. Elemzésében bemutatja, hogy a kvalifikálatlan, a családi birtokot átvevő férfiak immobilitása és szuicid hajlandósága miként függ össze a nők térbeli és társadalmi mobilitási aspirációival és elvándorlásával, az agrárgazdaság strukturális átalakulásával, az erősödő vidéki munkanélküliséggel, s hogy mindezek a folyamatok miként roppantják meg a maskulin identitást, amelynek központi eleme a biztos, fizetett munka és a saját maguk és a környezetük feletti kontroll képessége (Ní Laoire 2001).

Hazai példával zárva e gondolatmenetet, az elmúlt években az elsődleges munkaerőpiacra történt jelentős kiáramlás mellett is maradtak olyan jellegzetes csoportok, amelyek „beragadtak” a közfoglalkoztatásba. A munkaerőpiaci immobilitás természetesen szorosan összefügg a közfoglalkoztatottak alacsony iskolai végzettségével, hiányzó vagy megkopott munkavégző képességével, a közfoglalkoztatásban eltöltött idő hosszával, tehát alapvető strukturális és magából a programból fakadó tényezőkkel. Ugyanakkor a terepkutatások két markáns csoportot azonosítottak a munkaerőpiaci szempontból immobil közfoglalkoztatottak között. Az egyik az idősebb, többféle egészségügyi problémával, függőségekkel küszködő, gyakran egyedülálló (elvált, magukra maradt) férfiak csoportja, akik már nem keresettek az elsődleges munkaerőpiacon és maguk is elfogadják, véglegesnek tekintik immobil helyzetüket. A közfoglalkoztatásban maradó nők között azonban többen élethelyzetük miatt nem tudják összeegyeztetni otthoni, gondozási, ápolási feladataikat a számukra elérhető (többműszakos, az otthonról huzamosabb távollétet jelentő) munkalehetőségekkel (Koltai 2018). Jelenleg folyó kutatásunk során viszont az is nyilvánvalóvá vált, hogy az asszonyok „beragadása” a közfoglalkoztatásba, munkaerőpiaci immobilitása nem egyszer egy olyan családi megélhetési stratégia része, amely a „bennfentes előnyökre” épít, s az asszonyok közfoglalkoztatásban való részvétele lehetővé teszi például a családi gazdaság igényeihez alkalmazkodó, rugalmas munkavégzést. Ha néha felmerül is az elköltözés vágya, gondolata, részben a helyi erőforrásokhoz való hozzáférés az, amely helyben tartja a családokat. Emellett azonban a mobilitási vágyakat mérsékli az a belátás, hogy az ingatlanpiac területi egyenlőtlenségei eleve korlátozzák a családok mobilitási képességét. A nők közfoglalkoztatásban való részvétele továbbá érdeke azoknak a sérülékeny helyzetű családoknak is, amelyek megélhetési stratégiáikat a bér munka, az alkalmi és informális munka valamint a közfoglalkoztatás akár egyidejű váltogatására építik (Kovai, Vigvári 2020).

Összegzés

A szűkebb kutatási kérdésünktől való szakirodalmi „elkalandozás” hozadéka az lehet, hogy tágabb elméleti, szemléleti, értelmezési keretet és kapcsolódási lehetőséget kínál a magyar vidéki mobilitás és immobilitás különböző típusainak ku-

tatásához, mind az eddigi eredmények (újra)olvasását illetően, mind jövőbeni kutatási projektek számára.

Az „új mobilitási paradigmához” kapcsolódó és az immobilitás kutatásának jelentősége mellett érvelő szerzők (számomra inspiráló) munkái alapján fontosnak tartom a mobilitás és immobilitás holisztikus és relacionális, az (im)mobilitás különböző típusainak kölcsönhatására, dinamikájára, mintázatainak változásaira és együttállásaira figyelő megközelítést – egyéni, családi és közösségi (lokális) kutatási és elemzési szinten egyaránt. Azt is alapvető, mindig szem előtt tartandó belátásnak tartom, hogy az (im)mobilitáshoz való hozzáférés, az (im)mobilitási aspirációk és képességek eloszlása egyenlőtlen globálisan éppen úgy, mint egyes társadalmakban. Ebből következően az egyik kutatási kérdés mindig az, hogy az egyenlőtlenségeket (újra)termelő gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, hatalmi struktúrák miként alakítják az (im)mobilitás esélyeit és lehetőségeit az emberek osztályhelyzete, nemzeti, etnikai hovatartozása, társadalmi neme, lakóhelye, életkora, egészségi állapota mentén. A strukturális folyamatok, intézmények, rezsimok támogató és gyakrabban korlátozó hatásai mellett sem – legfeljebb nagyon szélsőséges esetekben – beszélhetünk azonban az emberi ágencia, az emberek választási, döntési, cselekvési képességének és lehetőségének teljes visszaszorulásáról. Az (im)mobilitási aspiráció és képesség modellje alapján megalkotott típusok struktúra és ágencia kölcsönhatásait bontják ki és értelmezik egyfajta módon, ugyanakkor arról nem adnak információt, hogy az emberek végül is miért vágnak, törekcszenek (im)mobilitásra. A kényszerű, önkéntes, vágyott vagy elfogadott immobilitást magyarázó tényezők közelebbi vizsgálata nem csak arra mutat rá, hogy a megtartó, visszatartó és belső korlátozó tényezőket nehéz empirikusan szétválasztani, de arra is, hogy ami kutatói szemmel kényszerű csapdahelyzetnek látszik, az az érintettek megélhetési és alkalmazkodási stratégiai szempontjából kulcsfontosságú lehetőségekhez való hozzáférést jelenthetik. Az (im)mobilitás kutatása szempontjából (is) alapvető kutatási feladat az érintett (im) mobil emberek saját hangjának megszólaltatása, megélt tapasztalataik megértése.

Jegyzetek

- 1 A *(köz)foglalkoztatás és (im)mobilitás* (2018-2020) című kutatás témavezetői Molnár György (KRTK KTI, kvantitatív kutatási feladatok országos adatbázis alapján) és Váradai Monika Mária (KRTK RKI, kvalitatív kutatás). A különböző vidéki terepüléseken (egy nagyvárosban, két kisvárosban és három községben) végzett kvalitatív kutatásban részt vesz Kovai Cecília, Németh Krisztina és Vigvári Andás.
- 2 Az új mobilitási paradigmáról John Urry elméleti munkásságát bemutatva Berger Viktor írt összefoglalót nemrég megjelent könyvében (Berger 2018, 167-169.), amelynek magyar fogalomhasználatára magam is támaszkodom.
- 3 „A szedentarizmus normálisnak tartja az állandóságot, a közelséget és a meggyökerezettséget, és abnormálisnak tekinti a távolságot, a változást és a helynélküliséget” (Sheller, Urry 2006,

- 208.). A szedentarizmust gyakran kötik Heideggerhez, aki számára a *wohnen* (lakni egy helyen) koncepciója a folyamatos, nyugalmas, békés tartózkodást, az otthonnal való elégedettséget jelenti (Sheller, Urry 2006, 208.).
- 4 Éppen e szöveg írása közben, a koronavírus terjedésével a szemünk láttára bontakozik ki egy olyan válság, amely valószínűleg hosszú távon is nagy hatással lesz a globális mobilitási mintázatokra, gyakorlatokra.
 - 5 A paradigma fogalma nem feltétlenül szerencsés, normativitása ugyanis arra utal, mintha a szedentarizmus a normálistól való eltérés lenne (Merriman et al. 2008, 198.), másfelől azt a téves feltevélezt sugallja, hogy a mobilitás a modern, posztmodern világgal jelent meg, mintha a korábbi történelmi korszakok társadalmait az immobilitás jellemezte volna. Az emberek és a dolgok azonban mindig is mozgásban voltak, és a mobilitás korábban is fontos kutatási kérdés volt a társadalomtudományok, mindenekelőtt a földrajz számára (Cresswell 2010 a,b; Sheller 2013).
 - 6 Cresswell a kilencvenes évekbeli előzmények között említi Marc Augé gondolatait az olyan „nemhelyekről”, mint a repülőterek vagy autópályák, az antropológus James Clifford munkáját az utazó népek helyeket összekötő útvonalairól, Manuel Castells hálózati társadalomról alkotott elméletét vagy a feminista perspektívát képviselő Caren Kaplan munkáját a mobilitásról (Cresswell 2010b, 551.). Az új mobilitási paradigma elméleti előzményeiről és kapcsolódásairól lásd még Sheller, Urry 2006, valamint Adey 2006.
 - 7 Tim Cresswell egy 2012-ben rögzített beszélgetésen a „mobilitási fordulat” felütéseként John Urry *Sociology beyond Societies* (2000) című könyvének megjelenését, illetve a *New Formations* című folyóirat 2001-es, mobilitásról szóló különszámát (amelyet maga Cresswell szerkesztett) nevezte meg. A mobilitási kutatási irány népszerűségének gyors terjedését és intézményesülését jelzi a *Mobilities* (2006) és a *Transfer* (2011) című folyóiratok alapítása, valamint a Mobilitások Kutatási Centrum Urry és Sheller nevéhez kötődő indítása a Lancaster University intézményi keretein belül (lásd Merriman et al. 2013).
 - 8 A közlekedésföldrajz vagy a migrációkutatás a mobilitás egy-egy típusára fókuszál, mi több, a migráció elméletei igazából a helyekről s nem magáról a mozgásról szólnak (Cresswell 2010a).
 - 9 A paradigmát érintő kritikák problematikusnak tartják, hogy ez a szemlélet a mobilitás fetiszizálását és a „minden áramlik” diskurzus elterjedését eredményezi (Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008,2.). Az új mobilitási paradigmát meghirdető, üdvözlő kutatók is óvatosságra intenek. Hangsúlyozzák, hogy a szedentarizmust éppen úgy kritikával illetik, mint a „deteritorializált” megközelítéseken alapuló „nagy narratívákat”, amelyek a mobilitást, a fluiditást vagy cseppfolyóságot a posztmodernitás vagy globalizáció mindenütt jelenlévő feltételeinek tartják (Sheller, Urry 2006, 210.; Hannam, Sheller, Urry 2006, 5.; Sheller 2013).
 - 10 A repülőter, „az új világrend ikonikus tere” (Sheller, Urry 2006, 219.) kínálja magát az új mobilitási paradigma, az áramlás és megállás, a nyugalom és mozgás, a stabilitás, rögzítettség és mobilitás kölcsönös viszonyrendszerének szemléltetésére és elemzésére. Míg Marc Augé a repülőteret a nemhelyek közé sorolja, „ahol az emberek együtt léteznek vagy időznek, anélkül, hogy együtt élnének” (Augé 1995,110., idézi Sheller, Urry 2006, 219.), a mobilitási szemlélet a repülőtereket az átkelés olyan helyeinek tekinti, amelyeken keresztül az emberek és a tárgyak globális viszonyokba lépnek; tér és idő sűrűsödésének terei. A repülőterek nem üres helyek, gépek, technikák és emberek szervezett napi cselekvései működtetik, s a nagy repülőterek kisebb várost jelentenek az ott dolgozók számára (Sheller, Urry 2006, 219.; Berger 2018, 168.).
 - 11 A nomád metafizika fogalma (Cresswell 2001) azokat a megközelítéseket jelöli, amelyek szerint a mobilitás a hatalmi struktúrák anyagi és szimbolikus értelemben vett áthágásának eszköze (Adey 2006, 77.).
 - 12 A mobil kutatási módszertanok része az emberi mozgások és találkozások megfigyelése. A mobil etnográfia azt jelenti, hogy a kutató maga is részt vesz a vizsgált csoportok mobilitásában. Gyakori hogy a kutatásban résztvevőkkel naplót íratnak, amelyekben a napi mozgásokat rögzítik. A „kiberkutatás” az emberek virtuális és képzeletbeli mobilitásait követi webes csoportokban, míg az imaginárius utazás egy-egy hely atmoszféráját, élethelyzet sajátosságait tárja fel, például a szépirodalom segítségével, továbbá ide sorolható az utazások, mobilitások emlékeinek kutatása is (lásd Sheller, Urry 2006, 217-219.; Berger 2018.168-169.).

- 13 A szerzők szerint a modern társadalmakban jelenik meg a mobilitás és a változás közötti pozitív kapcsolat. Példaként említik Johann Wolfgang Goethe *Utazás Itáliában* című művét, amelyben megjelent a mobilitás modern koncepciója; a római utazás célja a szerző személyiségének változása. „Ez az az eszme, ami a térbeli mozgásra a társadalmi helyzet megváltoztatásának útjaként, bizonyos projektek, tervek megvalósításának eszközeként tekint” (Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008, 3.).
- 14 Canzler, Kaufmann és Kesselring szerint a mozgás és a mobilitás szinonim jelentéseinek feloldása három dimenzióban lehetséges. (1) Az ember mozoghat anélkül, hogy mobil lenne, vagyis a térbeli mozgás nem jelent változást az érintett szereplők helyzetében. Erre példaként szolgálhatnak a világ konferenciahoteljei között ide-oda repkedő üzletemberek, akiknek mégoly gyakori mozgása nem jár társadalmi mobilitással, nem eredményez kapcsolatokat más környezetekkel, valóságokkal. (2) Valaki lehet mobil a nélkül is, hogy mozgásban lenne. Példaként felidézhetjük mindazokat, akik sokat és intenzíven használják a nagy távolságokat áthidaló kommunikációs eszközöket: internetet, email-t vagy skype-ot, s akik így a sajátjuktól eltérő társadalmi valóságokkal lépnek érintkezésbe. De gondolhatunk azokra is, akik egy könyvet olvasva belemerülnek egy másik világba. (3) Az ember mozoghat és mobil is lehet, vagyis a földrajzi terek közötti mozgás egyúttal különböző társadalmi terek átlépését is jelenti. Ez a szociológiában jól dokumentált példa a territóriumokhoz kötött és hierarchikus társadalmak létezését feltételezi (Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008, 4.).
- 15 Nem nehéz észrevenni a hasonlóságot a motilitás és a migrációs képesség (*migration ability/capability*) fogalmai között (lásd Carling 2002; de Haas 2014; Carling, Schewel 2018; Schewel 2019). A mozgásra való képességként definiált motilitás, az érintett szereplő szándékainak függvényében éppen úgy irányulhat mobilitásra, mint immobilitásra (Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008, 5.).
- 16 John Urry (2002) a mobilitás és társadalmi tőke viszonyát elemezve vitatkozik Robert Putman *Bowling Alone* című könyvének állításával, noha Putman nem foglalkozik kifejezetten a mobilitással. A könyv azt mutatja be, hogy a társadalmi betagozódás (inclusion) a társadalmi tőke komplex, gazdag és többretegű formáin alapszik. Putman szerint az amerikai társadalomban az emberi együttlétek a hatvanas évek óta veszítenek jelentőségükből, a telefon és az internet használata, csakúgy, mint a sok idővel járó ingázás, autózás erodálja az emberi kapcsolatokat, tehát a társadalmi tőke gyengüléséhez vezetnek. Urry alapvetően elhibázottnak tartja ezt az érvelést, amely nem veszi figyelembe az amerikai várostervezés sajátosságait, a funkciók (lakás, munkahely, kereskedelem, rekreáció) zónaszerű tervezését és elhelyezését, ami elengedhetetlenül teszi az autós közlekedést, azt, hogy a kortárs amerikai életforma még a kisebb városok esetében is extenzív mobilitást követel az emberektől. Ahogy arra sincs figyelemmel, hogy akár a tudományos, akár a családi kapcsolatok fenntartása is nemzetközi mértékű mobilitást feltételez.
- 17 Egy évvel ezelőtt, több aprófalvas településszerkezetű térségben végzett kutatásunk eredményeit bemutató tanulmánykötet alaposan dokumentálja a mobilitás hiányának a metszetét (lásd Váradi 2018 tanulmányait).
- 18 A már említett 2008-as beszélgetésen Mimi Sheller amellet érvelt, hogy a mobilitáskutatásoknak a jövőben két fontos kérdést kell hangsúlyosabbá tenniük. Az egyik a fenntartható mobilitás problémája, az áttérés az autós közlekedésről a mobilitás más formáira, például a kerékpározásra vagy gyaloglásra, ami a várospolitikák számára kulcskérdés. A másik a társadalmi egyenlőtlenségek és a mobilitás egyenlőtlen elosztásának problémája, amit Sheller „a mobilitáshoz kapcsolódó igazságtalanságnak” (*mobility injustice*) nevez (Merriman et al. 2013,156-157.).
- 19 A testté vált gyakorlat (*embodiment*) arra a folyamatra utal, amelyben az egyedi test a legkülönbözőbb léptékekben a jelentések tágabb hálózataihoz kapcsolódik, és arra, ahogy a külső erők hatása alatt álló testen keresztül és a test által társadalmi és kulturális kapcsolatok jönnek létre (Cresswell 1999,176.).
- 20 Megint csak utalhatunk a hasonlóságra de Haas elméletével ágencia és struktúra migrációs folyamatokban játszott szerepéről (de Haas 2014, magyarul összefoglalóan Váradi 2018).

- 21 A mobilitás politikájának különböző dimenzióira Cresswell gyakran a repüléssel kapcsolatos egyenlőtlenséget teremtő gyakorlatokat hoz példaként (ki milyen gyorsan jut a repülőgépre, milyen osztályon utazhat s ott milyen szolgáltatásokban van része stb.), s gyakran idéz történelmi példákat. Élvezetes olvasni a sétához kapcsolódó jelentések változásáról, arról, hogy a romantikus költők megjelenése előtt a gazdagok szemében a séta, a gyaloglás a szegények, csavargók, bűnözők stb. sajátja volt, míg aztán a pihenés, a szemlélődés útjává vált, természetesen nem a szegények számára.
- 22 A szakirodalomban különböző fogalmakat alkalmaznak azokra, akik nem migrálnak: nem-migránsok (*non-migrants*), maradók (*stayers*), hátrahagyottak (*left-behind*), immobilak. E fogalmak mindegyike a mobilitáshoz való sajátos viszonyt és jelentést implicál (Jónsson 2011). Mata-Codesal a helyben maradni (*staying put*) kifejezést ajánlja (Mata-Codesal 2015). A legsemlegetesebbnek és leginkább rugalmasnak az immobilitás fogalma tekinthető (Schewel 2019, lásd még Erőss 2020).
- 23 A migrációs aspirációk szinonimáiként használják a preferenciák, szándékok (*wishes*) és vágyak (*desires*) fogalmakat is (Carling, Schewel 2018; Schewel 2019), ennek megfelelően egymással felcserélhető fogalmakként használom őket magyarul is.
- 24 Mata-Codesal (2018) az aspiráció és képesség modelljéhez kapcsolódva az önkéntes szinonimájaként használja a vágyott (*desired*) immobilitás kifejezést.
- 25 Magyarul mindkettő képességet jelent.
- 26 A fogalom latin gyökerének jelentése „nyugodtan maradni” (*to remain at rest*) (Schewel 2015, 2019).
- 27 A hátrányos helyzetű vidéki településeken élő fiatalok immobilitására fókuszáló kutatás az MTA KEP Mobilitás Kutatási Centrum keretében és támogatásával valósult meg. Az eredményeket bemutató tanulmányok a *Metszetek* 2019/3-as számában jelentek meg. Ha nem is a mobilitási paradigma fogalmi keretein belül, de hasonló szemléletű, a különböző, földrajzi és társadalmi (im)mobilitásokat figyelembe vevő és egymásra vetítő leírások és elemzések olvashatók a lapban.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány megírását a Magyar Tudomány Akadémia Kiválósági Együttműködési Program (MTA KEP) Mobilitási Kutatási Centrum programja és támogatása tette lehetővé.

Irodalom

- Adey, P. (2006): If Mobility is Everything Then it is Nothing: Towards a Relational Politics of (Im)mobilities. *Mobilities*, 1., 75–94. <https://doi.org/10.1080/17450100500489080>
- Adey, P. (2017 [2010]): *Mobility*. Second Edition. Routledge, London and New York
- Appadurai, A. (2004): The Capacity to Aspire: Culture and the Terms of Recognition. In: Rao, V. and Walton, M., (eds.) *Culture and Public Action*, Stanford University Press, Palo Alto, California, 59–84.
- Augé, M. (1995): *Non-places*. Verso, London, idézi Sheller, Urry 2006
- Bell, M. M., Osti, G. (2010): Mobilities and Ruralities: An Introduction. *Sociologica Ruralis*, 3., 199–204. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1467-9523.2010.00518.x>
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiai elméletekben*. L'Harmattan – Könyvpont, Budapest
- Canzler, W., Kaufmann, V., Kesselring, S. (2008): Tracing Mobilities – An Introduction. In: *Tracing Mobilities – towards a cosmopolitan perspective*. Routledge, London, New York http://www.ashgate.com/SamplePages/Tracing_Mobilities_Intro.pdf (Letöltés 2019. 05. 21.)
- Carling, J. (2002): Migration in the age of involuntary immobility: theoretical reflections and

- Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1., 5-42. <https://doi.org/10.1080/13691830120103912>
- Carling, J. (2005): *Gender Dimensions of International Migration*. Global Migration Perspectives No. 35. Global Commission on International Migration, Geneva https://www.researchgate.net/publication/238781225_Gender_Dimensions_of_International_Migration (Letöltés: 2020. 02. 28.)
- Carling, J., Schewel, K. (2018): Revisiting aspiration and ability in international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 6., 945-963. <https://doi.org/10.1080/1369183X2017.1384146>
- Cresswell, T. (1999): Embodiment, Power and the Politics of Mobility: The Case of Female Tramps and Hobos. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 2., 175-192. <https://jstor.org/stable/623295> (Letöltés: 2019. 08. 15.)
- Cresswell, T. (2001): The production of mobilities. *New Formations*, 1., 11-25., idézi Adey 2006
- Cresswell, T. (2010a): Towards a politics of mobility. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28., 17-31. <https://doi.org/10.1068/d11407>
- Cresswell, T. (2010b): Mobilities I: Catching up. *Progress in Human Geography*, 4., 550-558. <https://doi.org/10.1177/0309132510383348>
- Cresswell, T. (2012): Mobilities II: Still. *Progress in Human Geography*, 5., 645-653. <https://doi.org/10.1177/0309132511423349>
- Cresswell, T., Uteng, T. P. (2008): Gendered Mobilities: Towards an Holistic Understanding. In: Uteng, T. P., Cresswell, T. (eds): *Gendered Mobilities*. Ashgate, Aldershot <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.529.89568&rep=rep181&type=pdf> (Letöltés: 2019. 07. 12.)
- Csoba J. (2019): Hol dolgoznak a falusi fiatalok? Kötődéstípusok és foglalkozási karakterek a kistele-pülésen élő fiatalok körében. *Metszetek*, 3., 55-85. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/3>
- Csurgó B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 45-67.
- Csurgó B. (2013): *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására*. Argumentum, MTA TK SZI, Budapest
- Czaika, M., Voithknecht, M. (2014): Migration and aspirations – are migrants trapped on a hedonic treadmill? *IZA Journal of Migration* 3:1. <http://www.izajom.com/content/3/1/1> (Letöltés 2016. 03. 21.)
- Czibere I. (2019): Az alacsony státuszú, szegénységben élő falusi fiatalok immobilitásának okai. *Metszetek*, 3., 133-152. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/7>
- Czibere I., Kovách I. (2019): Közégekben élő immobil fiatalok. *Metszetek*, 3., 3-22. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/1>
- de Haas, H. (2009): Mobility and Human Development. *Human Development Research Paper 2009/1*. United Nations Development Programme Human Development Report, <http://mpira.ubi-nuebchen.de/19176/> (Letöltés: 2016. 05.21.)
- de Haas, H. (2010): The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 10., 1587-1617. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2010.489361>
- de Haas, H. (2014): *Migration Theory. Quo Vadis?* IMI Working Papers, No. 100, International Migration Institute, University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-100-14> (Letöltés: 2016. 06.01.)
- Durst J. (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák” – Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradi M.M.(szerk.): *Kisteleplülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 232-267.
- Durst, J. (2018a): Out of the Frying Pan into the Fire? From Municipal Lords to the Global Assembly Lines – Roma's Experiences of Social (Im)mobility Through Migration From North Hungary. *Intersections EEJSP* 3., 4-28. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i3.479>
- Durst J. (2018b): „Ez se élet, ez a kóborlás”. A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai. In: Váradi M.M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Argumentum, Budapest, 43-73.
- Durst J. (2019): Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és a transznacionalitás korlátai. *Regio*, 3., 79-114. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i3.275>
- Erőss Á. (2020): Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai szór-ványban. *Regio*, 1., 138-170. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i1.301>

- Faist, T. (2010): Transnationalization and Development. In: Glick Schiller, N., Faist, T. (eds.): *Migration, Development and Transnationalization. A Critical Stance*. Critical Interventions: A Forum for Social Analysis, Volume 12, Berghahn Books, New York, Oxford, 63-99.
- Faist, T. (2013): The Mobility Turn: A New Paradigm for the Social Sciences? *Ethnic and Racial Studies*, 11., 1637-1646. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2013.812229>
- Faist, T. (2016): Cross-Border Migration and Social Inequalities. *Annual Review of Sociology*, 1., 323-346. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081715-074302>
- Feischmidt M. (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról. In: Váradi M.M.(szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 102-132.
- Fejős Z., Szijártó Zs. (2002): *Egy tér alakváltozásai: esettanulmányok a Káli-medencéről*. Néprajzi Múzeum, Budapest (Tabula könyvek 4.)
- Fischer, P. A., Holm, E., Malmberg, G., Straubhaar, T. (2000): *Why do People Stay? Insider Advantages and Immobility*, HWWA Discussion Paper 112, Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archi (HWWA)/Hamburg Institute of International Economics, https://www.researchgate.net/publication/235110978_Why_do_People_Stay_Insider-Advantages_and_Immobility (Letöltés: 2019. 11. 21.)
- Geda F. (2012): *A tengerben élnek krokodilok. Enaiatollah Akbar igaz története*. Atheneum Kiadó Kft., Budapest
- Glick Schiller, N., Salazar, N. B. (2013): Regimes of Mobility Across the Globe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2., 183-200. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.723253>
- Hannam, K., Sheller, M., Urry, J. (2006): Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities*, 1., 1-22. <https://doi.org/10.1080/17450100500489189>
- Hanson, S. (2010): Gender and mobility: new approaches for informing sustainability. *Gender, Place & Culture*, 1., 5-23. <https://doi.org/10.1080/09663690903498225>
- Haartsen, T., Stockdale, A. (2018): S/elective belonging: how rural newcomer families with children become stayers. *Popul Space Place* 24: e2137. <https://doi.org/10.1002/psp.2137>
- Hjältn, A. (2014): The 'Stayers': Dynamics of Lifelong Sedentary Behaviour in an Urban Context, *Popul. Space Place* 20, 569-580., <https://doi.org/10.1002/psp.1796>
- Horzsa G. (2018): A fejlesztési környezet szerepe a belső vándorlás alakulásában. Szakirodalmi áttekintés. *socio.hu* 3., 25-41. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2018.3.25>
- Husztai É. (2019): A hazai pálya előnye. A társas kapcsolatok szerepe a falusi fiatalok immobilitásában. *Metszetek*, 3., 23-54. <https://doi-org/10.18392/metsz/2019/3/2>
- Jónsson, G. (2011): *Non-migrant, sedentary, immobile, or 'left behind'? Reflections on the absence of migration*. Working Papers 39. International Migration Institute, Oxford <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:ecaf96f8-caa0-4421-8ec6-107992e33c96> (Letöltés: 2020. február 26.)
- Kaufmann, V. (2002): *Re-thinking Mobility*. *Contemporary Sociology*. Ashgate, Aldershot, idézi Canzler, Kaufmann, Kesselring 2008
- Kaufmann, V., Widmer, E. D. (2006): Motility and Family Dynamics: Current Issues and Research Agendas. *Zeitschrift für Familienforschung*, Heft 1., 111-129. https://www.researchgate.net/publication/37446534_Motility_and_Family_Dynamics_Current_Issues_and_Research_Agendas (Letöltés: 2020. 03. 02.)
- Kerülő J. (2019): Az immobilitást növelő és csökkentő települési jellemzők. *Metszetek*, 3., 184-232. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/10>
- Koltai L. (szerk.) (2018): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Belügyminisztérium, Hétfa Kutatóintézet Kft., Budapest https://kozfoglalkoztatatas.kormany.hu/download/f/fc/42000BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf
- Kordel, S., Weidinger, T. (2018): Editorial. *Current Processes of Immigration to European Peripheries: Status Quo, Implications and Development Strategies*. In: Kordel, S., Weidinger, T., Jelen, I. (eds.): *Processes of Immigration in Rural Europe. The Status Quo, Implications and Development Strategies*. Cambridge Scholars Publishing, xv-xxi.
- Kovai, C. (2019): Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *socio.hu: Társadalomtudományi Szemle, Special Issue*, 143-161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>

- Kovai C., Vígvári A. (2020): Befezetetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 3., 68-89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest
- Kovács É. (2008): „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. In: Váradi M.M.(szerk.): *Kistéleplések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 133-159.
- Krémer B. (2019): Miért ésszerű maradni, ha egyszer nem az? – Szempontok az „immobilitás-kutatás” feldolgozásához és elemzéséhez. *Metszetek*, 3., 233-249. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/11>
- Lieszkovszky J. P. (2018): A közlekedési eredetű kirekesztettség által érintett társadalmi csoportok vizsgálata hátrányos helyzetű vidéki térségekben. In: Munkácsy A., Jászberényi M. (szerk.): *Utazás a tudományban. Konferencia a 70 éves Pálfalvi József tiszteletére. Konferenciakötet*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 90-94. http://old.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/tanszekek/gazdalkodastudomanyi/i_mark/kk_tt/UaT2018_Palfalvijozsef70_koet.pdf (Letöltés: 2020. 03. 21.)
- Lieszkovszky, J. P. (2018). Introduction to the theoretical analysis of social exclusion of public transport in rural areas. *Deturope*, 3., 214-227. http://www.deturope.eu/img/upload/content_97222251.pdf (Letöltés: 2020. 03. 21.)
- Lutz, H. (2010): Gender in the migratory process. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 10., 1647-1663. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2010.489373>
- Mahler, S. J., Pessar, P. R. (2006): Gender matters: ethnographers bring gender from the periphery to the core of migration studies. *International Migration Review*, 1., 27-63. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2006.00002.x>,
- Mata-Codesal, D. (2015): Ways of Staying Put in Ecuador: Social and Embodied Experiences of Mobility-Immobility Interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2015.1053850>
- Mata-Codesal, D. (2018): Is it simpler to leave or to stay put? Desired immobility in a Mexican village. *Popul Space Place* 2018:24: e2127. <https://doi.org/10.1002/psp.2127>
- Merriman, P., Revill, G., Cresswell, T., Lorimer, H., Matless, D., Rose, G., Wylie, J. (2008): Landscape, mobility, practice. *Social & Cultural Geography*, 2., 191-212. <https://doi.org/10.1080/146493607011856136>
- Merriman, P., Jones, R., Cresswell, T., Divall, C., Mom, G., Sheller, M., Urry, J. (2013): Mobility: Geographies, Histories, Sociologies. *Transfers*, 1., 147-165. <https://doi.org/10.3167/TRANS.2013.030111>
- Molnár É. (2019): A család hatása a falusi fiatalok immobilitására. *Metszetek*, 3., 153-166. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/8>
- Nagy T. (2019): Itt lehet vagy kell maradni? Mobilitástörténetek. *Metszetek*, 3., 86-100. <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/3/4>
- Németh K. (2016): Mobilitási utak egy mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, 161-185.
- Németh K. (2020): „Cseberből vederbe” – A mikromobilitás mintázatai egy marginalizált mikrotérben. *Tér és Társadalom*, 3., 90-113. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3279>
- Németh, K., Váradi, M. M. (2018): Development in the Context of Care Migration from Rural Hungary: An agency-based approach. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 4., 88-110.
- Ní Laoire, C. (2001): A Matter of Life and Death? Men, Masculinities and Staying 'Behind' in Rural Ireland. *Sociologia Ruralis*, 2., 220-236. <https://doi.org/10.1111/1467-9253.00179>
- Róin, Á. (2015): The multifaceted notion of home: Exploring the meaning of home among elderly people living in the Faroe Islands. *Journal of Rural Studies*, 39., 22-31. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.03.002>
- Rosenberg, E., Shannon, K. (2018): Im/mobility: Connecting Disciplines. An Editorial Introduction. *Geography Research Forum*, Volume 38., 1-15. https://www.academia.edu/38812712/Im_mobility_Connecting_Disciplines_-_An_Editorial_Introduction_Editorial?auto=download (Letöltés: 2020. 03. 12.)
- Salazar, N. B. (2017): Theorizing mobility through concepts and figures. *Tempo Social*, 2., 153-168. <https://doi.org/10.11606/0103-2070.ts.2018.142112>
- Schewel, K. (2015): *Understanding the Aspiration to Stay. A Case Study of Young Adults in Senegal*. Working Paper 107, Working Papers, International Migration Institute (IMI), Oxford Department of

- International Development (QEH), University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-107-15pdf> (Letöltés: 2016. 03.21.)
- Schewel, K. (2019): Understanding Immobility: Moving Beyond the Mobility Bias in Migration Studies. *International Migration Review*, 1-29. <https://doi.org/10.1177/0197918319831952>
- Sen, A. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Sheller, M. (2013): *Sociology After the Mobilities Turn* from: The Routledge Handbook of Mobilities. Routledge <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315857572.ch3> (Letöltés: 2019. 08. 22.)
- Sheller, M., Urry, J. (2006): The new mobilities paradigm. *Environmental and Planning A*, 38., 207-226. <https://doi.org/10.168/a37268>
- Silvey, R. (2004): Power, difference and mobility: feminist advances in migration studies. *Progress in Human Geography*, 4., 1-17. <https://doi.org/10.1191/0309132504ph4900a>
- Stockdale, A., Haartsen, T. (2018): Editorial introduction: Putting rural stayers in the spotlight. *Popul Space Place*, 2018; 24: e2124. <https://doi.org/10.1002/psp.2124>
- Szelényi, I. (2016): Pakistani Guest Workers in The United Arab Emirates. *Demográfia* 4., English Edition, 5-47. <https://doi.org/10.21543/DEE.2016.1>
- Urry, J. (2000): *Sociology beyond Societies. Mobilities for the twenty-first century*. Routledge, London and New York
- Urry, J. (2002): Mobility and Proximity. *Sociology*, 2., 255-274. <https://doi.org/10.1177/0038038502036002002>
- Van Houtum, H., Van der Velde, M. (2004): The Power of Cross-Border Labour Market Immobility. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 1., 100-117.
- Van Naerssen, T., Van der Velde, M. (2015): Prologue: The Thresholds to Mobility Disentangled. In: Van der Velde, M., Van Naerssen, T. (eds.): *Mobility and Migration Choices*. Ashgate Border Regions Series, 3-14.
- Váradai M.M.(szerk.) (2008): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Váradai M. M. (2013): Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalusi szegénység arcai. In: Kovács K., Váradai M. M. (szerk.): *Hátrányban Vidéken* Argumentum Kiadó, 106-131.
- Váradai M. M. (2016): Mennek, maradnak, visszajönnek. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 461-472.
- Váradai M. M. (2018): Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradai M. M. (szerk.): *Migráció alulnézetből*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Argumentum, 13-42.
- Váradai M. M., Durst J., Fehér K., Németh K., Virág T. (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu*, 3., 25-46. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2017.3.25>
- Vidra, Zs. (2013a): Introduction. Theorizing Roma Migration to Canada. In Vidra, Zs. (ed.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 5-20.
- Vidra Zs. (2013b): A szakképzetlen bérmunka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács K., Váradai M. M. (szerk.): *Hátrányban Vidéken* Argumentum Kiadó, 57-74.
- Vigvári, A. (2016): 'Rural poverty' in urban spaces of Budapest: Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *socio.hu*, 4., 47-61. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU2016EN.47>
- Virág T. (2007): Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 134-146.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémia Kiadó, Budapest
- Virág, T., Váradai, M. M. (2017): Spatial Exclusion and Boundary-Making in Different Roma Neighbourhoods in Hungarian Rural Small Towns. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie/ Journal of Economic and Social Geography*. 4., 485-498. <https://doi.org/10.1111/tesg.12300>

TÉNYKÉP / REPORTS

Szociális szövetkezetek periférikus térségekben – a sikeres működés feltételei és akadályai

Social Cooperatives in peripheral areas – conditions and obstacles to successful activity

FINTA ISTVÁN, PÓLA PÉTER

FINTA István: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; finta@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6916-7325>

PÓLA Péter: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; pola@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3169-2874>

KULCSSZAVAK: szociális gazdaság; szociális szövetkezet; helyi erőforrás; helyi gazdaságfejlesztés

ABSZTRAKT: A periférikus térségek belső erőforrásainak hasznosíthatósága, a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek mérséklése, a helyi kormányzási eszközök alternatív megoldásainak alkalmazása területén a szociális szövetkezetek, az őket ért számos, sok esetben jogos kritika ellenére is fontos szerepet tölthetnek be. A helyi erőforrásokra alapozó gazdaságfejlesztésben, a szerveződések jellegéből is eredő sajátos viszony- és érdekrendszerük okán a szociális szövetkezetek kutatói figyelmet érdemelnek. Baranya megye periférikus térségeire koncentrált empirikus vizsgálataink eredményei lehetőséget biztosítottak arra, hogy a nemzetközi és hazai szakirodalom, a releváns uniós dokumentumok és a szabályozási környezet alapján megítélhető legyenek a szociális szövetkezetek sikeres működésének feltételei és akadályozó tényezői.

A vizsgálatok feltárták azokat a területeket, ahol a külső beavatkozás jelentős mértékben hozzájárulhat fenntartható, hatékony működésükhöz. Ilyen területeknek tekinthetők többek között a megfelelő szabályozási környezet kialakítása, a helyben hiányzó funkciók esetén a területi (például megyei szintű) támogató rendszer működtetése, az együttműködés, hálózatosodás az értékesítés, feldolgozás során, vagy a piaci rések felismeréséhez, lefedéséhez szükséges feltételek megteremtése. A tanulmány igyekezett feltárni azt is, hogy helyi szinten milyen erőforrás-gazdálkodásra, hatékony és innovatív kooperációkra, térségi együttműködést elősegítő tényezőkre, nem utolsósorban vezetői kompetenciákra és készségekre van szükség ahhoz, hogy a helyi erőforrásokat kreatívan hasznosítva a helyi gazdaságfejlesztéshez a szociális szövetkezetek is érdemben járuljanak hozzá.

István FINTA: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u.22., H-7621 Pécs, Hungary; finta@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-6916-7325>

Péter PÓLA: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Papnövelde u.22., H-7621 Pécs, Hungary; pola@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3169-2874>

KEYWORDS: social economy; social cooperative; internal resource; local economic development

ABSTRACT: Due to their special system of relations and interests arising from the nature of their organization, social cooperatives can play a decisive role in local economic development, by providing alternative solutions to traditional development tools and local government instruments through the mobilisation of endogenous resources. This paper summarizes the experiences of our empirical research on social cooperatives in peripheral rural areas of Baranya county in Hungary.

Our study reveals areas where external intervention can significantly contribute to the sustainable operation of social cooperatives and increase their efficiency. Such areas include the development of an appropriate regulatory environment, the operation of a regional (county level) support system in case of missing local functions, the creation of conditions necessary for the recognition and coverage of market gaps, cooperation and networking in sales and processing. At the local level, proper resource management, efficient and innovative cooperation, a willingness to cooperate regionally, and last but not least, leadership competencies and skills are needed to make social cooperatives key players in local economic development. Our findings reveal that the most compelling problems of social cooperatives are: the lack of capital for development, sales difficulties, the production of adequate quantity and quality as well as vulnerability towards external support.

Bevezetés

A periférikus térségekben, ahol a társadalmi-gazdasági problémák konzerválódni látszanak, ahova a hagyományos fejlesztési eszközök nem érnek el (le), s ha mégis, hatásfokuk alacsony, ahol a belső erőforrások feltárása, aktivizálása önmagában is kihívást jelent, ott szerepet kaphatnak a hagyományostól eltérő megoldások. Bár a helyi tudás a periférikus vidéki terekben is generálhat fejlődést, de a térségek többsége ebben a versenybe nem képes sikerrel beszállni (Pálné 2019), itt tehát érdemes „harmadik fejlődési utat” (Cohrance 2011) keresni. A közszféra és a magánszektor között elhelyezkedő ún. harmadik szektor leginkább a „szociális gazdaság” fogalma alatt próbál évtizedek óta gyakorlati megoldásokat találni a problémákra, és tárgya az újszerűsége érzékeny tudományos kutatásoknak is (G. Fekete et al. 2018; Lácza 2014, 2018; Nagy 2015; Nolan 2013; Herczog 2013; Fremeaux 2012; G. Fekete 2011). A szociális gazdaságon belül helyezkedik el egy sajátos szervezeti forma: a szociális szövetkezet. Az elnevezés ugyan egységes, a tartalom, vagyis a szervezet tevékenységi köre, jogi szabályozása tekintetében már vannak eltérések a különböző országok gyakorlatában. A szociális gazdaság szereplőivel, a szociális szövetkezetekkel – különösen a periférikus térségekben – a jövőben is számolni kell Magyarországon.

Elemzésünk alapvetően a jogi (közösségi és hazai szabályozási) és közgazdasági (humán erőforrás-menedzsment, szervezéselméleti) összefüggések vizsgálatára terjed ki. Az uniós dokumentumok elemzése a szociális gazdaság szerepére vonatkozó nemzetközi elvárások, funkciók és trendek alakulását kívánja bemutatni. A nemzetközi kitekintés olyan tükör, amely segítséget nyújt a hazai szabályozás irányainak értékelésében, valamint a szociális szövetkezetek mindennapi tevékenységének megítélésében. Tanulmányunk fő célja ezért nem a szociális szövetkezetek szabályozásának átfogó bemutatása és kritikája, ezt már többen el-

végezték (Csoba 2017; Rácz 2013; Soltész 2012; Herczog 2012; G.Fekete 2011; Lácza 2016), sokkal inkább az, hogy az adott szabályozási keretek mellett mutassuk be a szociális szövetkezetek működését, lehetőségeiket és a sikeres működés akadályait. A Baranya megye periférikus térségeiben működő szociális szövetkezetek empirikus vizsgálata alapján értékeljük a szociális szövetkezeteket érintő szabályozási környezet változásait, valamint azokat az erőforrásokat, amelyek a szervezeti forma segítségével hozzájárulhatnak a helyi gazdaság fejlődéséhez, és értékelhetővé teszik a helyi kormányzás egyfajta eszközeként működő szociális szövetkezetek tevékenységét is.

Módszertan

A kutatás módszertanában primer és szekunder kutatási elemeket ötvöztünk. A releváns szakirodalom feldolgozása mellett az uniós dokumentumokat, a hazai szabályozást és a statisztikai adatokat értékeltük. Az empirikus vizsgálatokat Baranya megyében¹ 2020. első negyedévében végeztük. A vizsgálatok egy részében mélyinterjúkat készítettünk félig strukturált kérdéssor segítségével (22 szociális szövetkezet esetében), jellemzően a szociális szövetkezetek vezetőivel. Az empirikus vizsgálatok másik részét – valamennyi bejegyzett Baranya megyei szociális szövetkezetet megszólító – kérdőíves felmérés képezte. A kitöltött kérdőívvel (20 db) valamint a mélyinterjúkkal a megyében működő szövetkezetek több mint felét sikerült elérnünk, mely a reprezentativitással szemben támasztott általános elvárásokat messze meghaladhatja. A mélyinterjú, valamint a kérdőívben megfogalmazott – on-line formában kitölthető – kérdések nem különböztek egymástól, így a két vizsgálati módszer eredményeit együttesen tárgyaljuk. Kutatásunk során kiinduló hipotéziseket fogalmaztunk meg, a tanulmány alapvetően ezek mentén építkezik:

- A szociális szövetkezetek olyan problémákra reagálnak, olyan kihívásokra adhatnak fenntartható választ, amelyek hosszú távon jelen maradnak a periférikus térségek életében.
- A szociális szövetkezetek olyan közcélokat szolgálnak, amelyek megelőzik a magánérdekhez kötődő célokat, ám a közsféra e célokat – a rendelkezésre álló eszközeivel – nem képes kellő hatékonysággal szolgálni.
- A helyi közügyek köre, az állam, a helyi önkormányzatok, a piaci szereplők által biztosítható szolgáltatások dinamikusan változhatnak, a korábban piaci szereplők által biztosított szolgáltatás közszolgáltatássá válhat, amelynek biztosítására nem feltétlenül az állam vagy az önkormányzat a legalkalmasabb.
- A szociális szövetkezetek a helyi kormányzás sajátos formáját is jelentik, amelyben az önkormányzati szektor mellett tényleges szerepet tölthetnek be a periférikus térségekben élő társadalmi rétegek is.

- A hálózati együttműködés hiánya a szociális szövetkezetek működési hatékonyságának komoly korlátját jelenti.

Szociális vállalkozások, szociális gazdaság

A szociális/társadalmi gazdaság egységes definíciója sem a szakirodalomban, sem a jogi szabályozásban nem született meg. Az egyik megközelítés a funkciók felől keresi a definíciót. E szerint a globalizáció környezeti problémákat, foglalkoztatást, társadalmi kohéziót és demokráciát érintő kihívásaira adott válaszként erősödött fel a szociális gazdaság és helyi gazdaságfejlesztés (G. Fekete 2011). Egy inkább társadalom- és gazdaságfilozófiai megközelítés szerint „a szociális gazdaság igyekszik a profitszerzés primátusát letörni és a gazdaságot a társadalomba visszahelyezni. (...) A közösségi érdekek előtérbe helyezését, a nem anyagi természetű dolgok felértékelődését foglalja magába. Alapértékei a szolidaritás, a méltányosság és a párbeszéd” (G. Fekete et al. 2018, 5.), vezetésük független; demokratikus döntéshozási folyamattal rendelkeznek. A szociális gazdaság a legelmaradottabb térségekben, a leghátrányosabb helyzetű célcsoportok számára is tud kitorési alternatívákat mutatni, mivel a közszféránál rugalmasabban képes reagálni a foglalkoztatási kihívásokra, helyi beágyazottsága biztosított, a szociális gazdaság területén számos új, modellértékű módszert kísérleteztek ki (Herczog 2012). A szociális gazdaság működése a foglalkoztatási gondok enyhítése mellett a tartós munkanélküliség és az abból oly gyakran adódó jövedelmi szegénység mérséklését is eredményezi (R. Fedor, Balla 2019). Az angol nyelvű szakirodalom és a szabályozási dokumentumok a *'social enterprise'* (társadalmi vállalkozás) kifejezést használják, a magyar nyelvben azonban a „társadalmi” mellett erőteljesebbé vált a „szociális” (segítségre, támogatásra szoruló) jelentéstartalom (Nagy 2015).

A társadalmi vállalkozások lényeges eleme Nicholls (2006) szerint az önkéntesség (erőforrások és aktivitás tekintetében), a társadalmi innováció, valamint a társadalmi célú kockázati tőke megjelenése. Az Európai Bizottság (2011) *'Social Business Initiative'* című dokumentumában a társadalmi vállalkozás a szociális gazdaság egyik működtetője, melynek fő célja a társadalmi hatás, és nem a nyereségtermelés a tulajdonosoknak, részvényeseknek. Vállalkozói és innovatív szemléletben, nyitott irányítás mellett működik, és javakat, szolgáltatásokat biztosít a piac számára, a nyereséget pedig elsődlegesen társadalmi célok elérésére fordítja (European Commission 2011). Austin és szerzőtársai használják a küldetés-vezérelt vállalkozás fogalmát, s ebbe a körbe tartozónak tekintik azokat a szervezeteket, beleértve a profitorientált vállalkozásokat is, amelyek valamilyen társadalmi cél érdekében tevékenykednek (Austin et al. 2006). Ehhez áll közel Yunus definíciója is: Egy társadalmi vállalkozás „veszteség- és osztalékmentes vállalat, amelyet egy társadalmi cél megvalósítására hoztak létre” (Yunus

2010, 4.). E koncepció mindenekelőtt olyan üzleti modell mentén épül fel, amelyben a javak és szolgáltatások biztosítása során inkább a szegényebb fogyasztói rétegre fókuszál. A szociális gazdaság meghatározására a Köztulajdonú, Szociális és Szövetkezeti Gazdaság Nemzetközi Kutató- és Tájékoztatóközpontja (CIRIEC) 2007² novemberében javasolt az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére egy definíciót, amelynek kiemelt pontja, hogy a szociális gazdaság fejlesztését el kell választani a közfoglalkoztatás rendszerétől! Érdemes röviden, a teljesség igénye nélkül utalni arra, hogy különböző országokban a szociális gazdaságban működő szervezetek milyen jellemző tevékenységeket végeznek.

Olaszországban e szervezetek szociális, egészségügyi és oktatási tevékenységeket látnak el, illetve szolgáltatásokat nyújtanak a fogyatékossgal élő embereknek, időseknek, drogfüggőknek, támogatják a hátrányos helyzetű munkanélküliek integrációját. *Ausztriában* azt várják, hogy munkatapasztalatot biztosítsanak az álláskeresőknél közhasznú projekteknél, a hagyományőrzés, a környezetvédelem, az egészségügy, a turizmus és a középületek restaurációja területén. *Az Egyesült Királyságban* a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem fontos eszközei, jóléti, munkaerőpiaci, képzési és egészségügyi szolgáltatásokat nyújtanak. *Németországban* a munkahelyteremtésben, a hulladék-újrahasznosításban és a szociális szolgáltatások területén aktív ez a szféra. *Hollandiában* az idősgondozásban számítanak a szociális gazdaságra (Nagy 2015). *Franciaországban* a szektor a nemzeti foglalkoztatás 10%-át adja, innovatív fogyasztás, élelmiszer-osztás, helyi ökológiai alapú élelmiszer termelése és elosztása, oktatás, alkalmazott-megosztás, foglalkoztatási tevékenységű szövetkezetek stb. jellemzőek (Primuszé 2013).

A társadalmi vállalkozások a klasszikus közszolgáltatások területén is megjelentek: Angliában a közösségi közlekedésben, Kongóban az ivóvízellátásban, Peruban a hulladékkezelés területén (G. Fekete 2018). Az Európai Unióban egy 2017-es jelentés számol be a szociális gazdaság területén végbement változásokról, amely szerint e vállalkozásokat nem csupán a piaci vagy növekedési kritériumok vezérik, fő céljuk a társadalom általános jóllétéhez való hozzájárulás. Ma az EU-ban a szociális gazdaság a foglalkoztatottak 6,3%-ának nyújt fizetett munkát, de az új tagállamokban ez az arány átlagosan csak 2,5%.

Az Európai Bizottság önálló állásfoglalásban határozta meg a szociális vállalkozások fogalmát, a vele szemben támasztható követelményeket. A „szociális vállalkozás” olyan vállalkozás, amely:

- „ esetében közérdekű társadalmi cél szolgál a jellemzően innovatív kereskedelmi tevékenység alapján,
- nyereségét elsősorban e szociális cél elérése érdekében forgatják vissza,
- küldetésének megfelelő – részvételi alapelvekre, társadalmi igazságosság célokra építő – szervezeti és tulajdoni struktúrával rendelkezik.” (European Commission 2011).

A szociális szövetkezetek és a helyi erőforrás-alapú helyi gazdaságfejlesztés

A szociális szövetkezet egy helyi közösség által demokratikusan létrehozott és működtetett gazdasági szervezet, amelyben a módosabb, képzett, kapcsolatokkal rendelkező, szociálisan érzékeny szereplők fognak össze a hátrányban élőkkel a közösség fejlesztése, mindenekelőtt munkát biztosító szervezet létrehozásával (Németh 2012). Ez a szervezeti forma *kitörési lehetőségnek tűnt*, alkalmasnak arra, hogy segítse a tartós munkanélküliek társadalmi és munkaerőpiaci integrációját (Frey et al. 2007), s hogy periférikus térségekben a helyi gazdaságfejlesztés fontos elemévé váljon. Kérdés, hogy mennyiben tudja ezt a várakozást visszaigazolni. Ehhez a helyi gazdaságfejlesztés elméletét és hazai gyakorlati vonatkozásait, valamint a helyi erőforrások kérdéseit érdemes röviden áttekinteni.

A klasszikus közgazdasági megközelítés szerint a helyi gazdaságokra a makrogazdasági trendek erősen hatnak, a helyi gazdaságfejlesztés csak kiegészíti a nemzetgazdasági törekvéseket (Pálné 2019; Faragó 2004). Helyi szinten a legtöbbet a képzés, az infrastruktúra fejlesztésével lehet elérni. Ösztönözni kell az információcserét és különböző programokat kidolgozni a szereplők közötti együttműködések, a szinergia javítása érdekében, hiszen a helyi gazdasági folyamatok alapvető és közvetlen hatással vannak jólétünkre mind össztársadalmi, mind pedig egyéni szinten. R. Fedor (2018) vizsgálatában rámutatott, hogy a munkavégzés, valamint a munkával való elégedettség hatással van a jólétre. A munkanélküliség negatív érzelmi, pszichés hatásai, a bizonytalanságból, a hazszontalanságból eredő pszichoszomatikus problémák jól ismertek.

A hatékonyság (versenyképesség alapú megközelítés) mellett a társadalmi igazságosság, méltányosság szempontjának is érvényesülni kell. Valószínű, hogy a területi különbségek csökkentése és az elmaradott térségek fenntarthatósága valamilyen harmadik utas (a tisztán piacelvű és az állam által szervezett rendszer közötti) modellt igényel (Pálné 2019). Ahhoz, hogy a gazdasági fókuszról a szolidaritás felé mozduljunk, mindenképpen figyelembe kell vennünk Sen képesség-szemlélet alapú megközelítését (Pálné 2019; Bajmócy, Gébert, Málóvics 2017). A helyi gazdaságfejlesztés ugyanis a helyi adottságokból eredő célok és értékek mentén születik, de ehhez a helyi *adottságokból erőforrást* létrehozó szereplők és a döntéshozók *kompetenciái* is szükségesek (Pálné 2019; Póla 2019; Póla, Chevalier, Maurel 2015). Mindez *erőforrás-vizsgálatot* és -fejlesztést feltételez, ami a vidéki gazdaságokba ágyazott, azokból táplálkozó és azokat formálni képes szociális szövetkezetek vizsgálata során is kulcskérdés.

Több évtizedes vidékfejlesztési kutatások jelzik, hogy a sikeres fejlesztések alapjait a helyi erőforrások feltárása és aktivizálása jelentheti (Kulcsár 2016; Mezei, Póla 2015). A lokalitás számára potenciális erőforrás-kiáramlást eredményező területi munkamegosztás ellen csak a helyi alternatívák megtalálásával van esély fellépni, s bár ez a bottom-up³ szemlélet lényege (Bajmócy

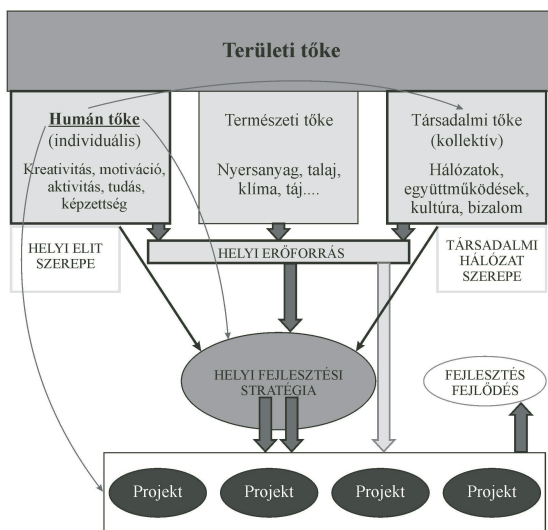
2011; Mezei 2016; G. Fekete 2001), a fejlesztéspolitikai gyakorlat ebben nem igazán eredményes.

A helyi erőforrások között első helyen említhető maga a tér (területi tőke), mint sajátos erőforrás (Rechnitzer 2016; Tóth 2014). Az egyes erőforrások megléte, felhasználási lehetősége és módja a helyi fejlesztés egészére hatással van. A fejlesztéspolitikában divatossá váló fogalom használatát tovább erősítette a 'place based' szemlélet, a területi alapú fejlesztések koncepciójának előtérbe kerülése (Faragó 2016). A területi tőke foglalja magába mindazokat tényezőket, amelyekkel egy adott térség rendelkezik, legyenek azok anyagi vagy nem anyagi erőforrások (1. ábra). A humán tőke a helyi lakosság tudását, kreativitását, képzettségét, motiváltságát és aktivitását jelenti, egyénekhez kapcsolódik, míg a társadalmi tőke a szereplők közötti kapcsolatokról építkezik. Ezekből az erőforrásokból alakítható ki olyan fejlesztési stratégia, amely sikeres, fenntartható projekteken keresztül vezet a térség fejlődéséhez.

Megítélésünk szerint ebben a modellben a szociális gazdaság szereplőinek is fontos helye van. Részben azért, mert szerveződésük okán képesek a humán és a társadalmi tőke fejlesztésére, a természeti erőforrások valorizálására, céljaik, projektjeik jól illeszthetők a helyi fejlesztési stratégiába, s önmagukban is projektgenerálásra alkalmas szereplők.

A közösségi gazdaságfejlesztés fenntarthatósága a társadalmi, piaci hálózatokhoz való kapcsolódástól is függ. Ehhez az állami, piaci, civil szereplők decentralizált, hatalommegosztó együttműködése, produktív interakciót teremtő innovatív intézményi formák létrehozása szükséges (Keller, Rácz, Váradi 2016), ami első-

1. ábra: A területi tőke és a helyi erőforrások rendszere
The system of territorial capital and local resources

sorban szervezést, koordinációt igényel. Ha nincs megfelelő menedzsment, a helyi tevékenységeket rendszerbe kapcsoló, a kooperációkat és szinergiákat megszervezni képes szervezet, partnerségeket építő rendszer, akkor a pénzügyi támogatások hatásai is mérsékeltek. Egy franciaországi példa is azt mutatja, hogy a siker feltétele a helyi termelők együttműködése (civil szervezetek) mellett az önkormányzati, az állami és köztes szféra (kamara) anyagi és szervezési támogatása (Chevalier 2014).

A helyi gazdaságfejlesztés többszereplős kormányzásra építő modellje önkormányzati kompetenciákat és mozgásteret feltételez (Pálné 2019). Magyarországon a helyi gazdaságfejlesztésben közhatalmi túlsúly érvényesül, amit a gyenge magán-, üzleti és civil szféra alig tud ellensúlyozni. Ennek ellenére az önkormányzatok jellemző törekvése a helyi erőforrások mozgósítása, a helyspecifikus megoldások keresése (Pálné 2019). Ehhez azonban hiányzott a társadalmi, gazdasági, szervezési innováció és sok esetben a tényleges térségi együttműködés is, ennek az eredménye pedig a sok sablonos, sokszor párhuzamos, néha egymást kioltó fejlesztés (Mezei 2019).

A helyi önkormányzatnak kulcsszerepe van ebben a folyamatban a szubszidiaritás elvének való megfelelés miatt, de azért is, mert nincs ágazati mechanizmusokba zárva (Pálné 2019). Nagy kérdés, hogy Magyarországon a forráshiányos önkormányzatok képesek-e megfelelni önállóságuk, mozgásterük, kompetenciáik és eszközrendszerük alapján a helyi gazdaságfejlesztés szükségleteinek. Tudnak-e elég innovatívak lenni, helyi sajátosságokat érvényesíteni, képesek-e jól menedzselni például egy szociális szövetkezeti modellt? Mindezekkel együtt mennyiben tekinthető problémásnak az önkormányzati irányítású szociális szövetkezeti modell?

Nem vitatjuk Csoba (2010) megállapítását, miszerint a direkt állami szerepvállalás, a paternalizmus nem kedvez a bottom-up modelleknek, s a civilekkel szembeni bizalmatlanság és a „szolidaritásdeficit” akadályozza a társadalmi vállalkozások fejlődését. Összességében mégis úgy látjuk, hogy a ma Magyarországon működő szociális szövetkezetek között is vannak, amelyek képesek feltárni, fejleszteni, menedzselni a helyi erőforrásokat, ezért ez a szervezeti forma a helyi gazdaságfejlesztésben – a vizsgált periférikus térségekben mindenképpen – figyelmet és további elemzéseket igényel. Ugyanakkor problémának látjuk, hogy miközben idehaza éppen az önkormányzatok a szociális szövetkezeti rendszeren keresztül a közösségi típusú gazdasági modell meghatározó, jogszabályokban is nevesített szereplői, eszközök már alig vannak birtokukban.

A szociális szövetkezetekre vonatkozó hazai szabályozás jellemzői

Az Alaptörvényben nem találhatóak szövetkezetekkel kapcsolatos rendelkezések (korábban az Alkotmány tartalmazott ilyet: „az állam támogatja az önkéntes tár-

suláson alapuló szövetkezeteket, elismeri a szövetkezetek önállóságát”). A szabályozás második szintje a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény. Általános rendelkezéseit a szociális szövetkezet mint a szövetkezet egy speciális típusa vonatkozásában is alkalmazni kell, de megjelennek benne kizárólag a szociális szövetkezetekre vonatkozó szabályok is. A szabályozás harmadik szintje a 141/2006. (VI. 29.) évi a szociális szövetkezetekről szóló kormányrendelet.

A törvényi szabályozás indokoltsága és a törvényt módosítás fontosabb állomásai

A jogalkotó álláspontja szerint az emberekben meglévő közösség iránti szükséglet, innovációs képesség, találékonyosság és szolidaritás képezi az erőforrásokat, amelyeket mobilizálni lehet. Ehhez döntően önkéntes alapon létrejövő, önszerveződő, demokratikusan irányított szerveződések szükségesek. Magyarországon – a szövetkezeti elvekkel ellentétben – kevésbé alulról induló kezdeményezéssel, sokkal inkább központi koordinációval indultak el szociális szövetkezetek (Csoba 2017). A törvény indokolása szerint az európai tapasztalatok azt is bizonyítják, hogy a szövetkezetek a foglalkoztatáspolitikai, a regionális, a vidékfejlesztési, az agrár-, a környezetvédelmi politika keretei között felmerülő problémák megoldásának eszközét jelenthetik. A törvény célja, hogy a szövetkezeti forma meghatározó legyen egyes területeken, elsősorban az agrárnépesség, a kis-településeken élők körében.

A 2006. évi *eredeti jogszabályszöveg* szerint a szociális szövetkezet fogalma, rendeltetése, jellemzői: nyitott tagság, a változó tőke elvei szerint működő, jogi személyiséggel rendelkező szervezet, amelynek általános célja tagjai gazdasági, társadalmi (kulturális, oktatási, szociális, egészségügyi) szükségletei kielégítésének elősegítése; munkanélküli, illetve szociálisan hátrányos helyzetű tagjai számára munkafeltételeket teremtése, tagjai szociális helyzetének javítása (Bak 2010).

A 2012. évi *törvényt módosítás* során a szociális szövetkezetek céljának meghatározásából kikerültek a munkanélküliek, megmaradt a munkafeltételek teremtése a hátrányos helyzetben lévő tagok számára. Fontos változás, hogy a szociális szövetkezetnek a természetes személy tagjain kívül helyi önkormányzat is *lehet* tagja,⁴ ami azért merülhetett fel, mert a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó fejlesztéseknek köszönhetően ezek rendelkeztek a szövetkezetek létrehozásához szükséges termelőeszközökkel. A korábban közfoglalkoztatott személyek anyagi helyzete ugyanis nem tette lehetővé, hogy a szövetkezet működéséhez szükséges tőkét saját erőből előállítsák, így ehhez más forrásra volt szükség, például pályázatra vagy önkormányzati vagyponra (Csoba 2017). A közösségi szerveződésűnek hirdetett szociális szövetkezetek, a bevitt vagyonnak köszönhetően, önkormányzati felügyelettel és tulajdonnal gazdálkodnak és használják az Európai Unió civil szerveződésű szociális szövetkezetekre szánt támogatásait (G. Fekete, Lipták 2014). A szociális szövetkezetek elterjedésében azért is lehetett érdekelt a kor-

mány, mert a közfoglalkoztatási programokat az Európai Bizottság nem ismerte el támogatandó aktív foglalkoztatáspolitikai eszköznek, míg a szociális gazdaság az Európai Unióban kiemelt támogatási terület, így támogatásuk közösségi keretből finanszírozható (Csoba 2017). Ez azonban csak részben igaz, mert a támogatások között jelentős mértékű hazai források is megjelentek. (Különösen fontosak ezek közül az Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság (OFA Kft.) által meghirdetett tematikus pályázatok. A hazai és az uniós források aránya hozzávetőleg egyharmad-kétharmad az uniós csatlakozás óta eltelt időszakban (Koltai et al. 2018, 79.).

A 2013. évi módosítás a szabályozási kört a szociális szövetkezetek mellett kibővítette a foglalkoztatási szövetkezetekre.⁵ Új elem a személyes közreműködés szabályozása, a közös termelésben való, tagsági jogviszonyon alapuló közreműködés, a tagi munkavégzés, ami a Szoszöv⁶ véleménye szerint rossz konstrukció (Csoba 2017), mert forprofit társaságokat ösztönözhet arra, hogy a pályázati támogatások elérése érdekében alakuljanak szociális szövetkezetté (Koltai et al. 2018).

A 2016. évi törvénymódosítás fontos eleme, hogy a szociális szövetkezetben a természetes személy tagok mellett legalább egy helyi vagy nemzetiségi önkormányzatnak kötelező tagnak lennie. Az indoklás szerint a kötelező önkormányzati tagság a visszaélések megelőzését szolgálja. A tagi munkavégzésre vonatkozóan a törvény tovább szigorít: a szövetkezet tagja tagi munkavégzés keretében más munkáltatónál nem végezhet munkát. Erre a módosításra azért került sor, mert a szövetkezeteknél többször tapasztalták, hogy a törvényben meghatározott céltól eltérően olyan tevékenységet folytatnak (vendéglátóipar, építőipar stb.), amely hagyományos munkaviszony keretében is ellátható.

A jogalkotás komoly – és a mai napig tartó – hiányosságának tekinthető, hogy a kötelező önkormányzati részvétel mellett nem biztosít lehetőséget az olyan szociális szövetkezetek megalakítására, ahol az önkormányzat nem szükségszerűen tagja a szervezetnek. Márpedig, ha egy szociális szövetkezet célja nem szűkül kizárólag a – kezdetben közfoglalkoztatásból táplálkozó – foglalkoztatáspolitikára, hanem (például az olasz tapasztalatokhoz hasonlóan) más területen (például idősgondozás) is megjelenhet, akkor ezt a lehetőséget szükséges lett volna (szükséges lenne) biztosítani.

A 2019. évi törvénymódosítás létrehozta az ún. Start szociális szövetkezeteket, amelynek alapításában és működésében részt kell vennie a közfoglalkoztatásra vonatkozó jogszabályok szerint közfoglalkoztatónak minősülő önkormányzatnak, és alapítói között lennie kell olyan személynek, aki az önkormányzattal közfoglalkoztatási jogviszonyban áll. A módosítás célja, az indokolás szerint, hogy előnyben részesítsék a közfoglalkoztatást biztosító szövetkezetek alapítását.

A szociális szövetkezetekre vonatkozó hazai jogi szabályozási filozófia sokkal inkább a szociális funkciót, azon belül is a foglalkoztatási célt erősítette, mint a magángazdasághoz kapcsolódó vállalkozási jelleget. A társadalmi érdek, amely indokolja e szervezeti forma kialakítását, alapvetően a *foglalkoztatáspolitikához kö-*

tódott, és közel sem volt olyan széles látóköri, mint számos más uniós tagállamban. Ennek oka egyrészt, hogy hazánkban a közszolgáltatások szinte teljes körét az állam (önkormányzat) nyújtja, kevés az olyan terület, amiről a közsféra ne kívánna gondoskodni. Másrészt hazánkban a civil kezdeményezéseknek nincs olyan hagyománya, mint a nyugati demokráciákban, így a közfeladatok ellátása érdekében kifejtett szövetkezési hajlandóság is gyengébb. Ugyanakkor a munkanélküliség kezelése mindig jelentős szerepet játszott a politikában. Ez is magyarázat arra, hogy a szabályozásban miért jelent meg és válhatott egyre markánsabbá a foglalkoztatási funkció.

A másik sajátosság a közsféra – különösen a helyi önkormányzatok, majd rajtuk keresztül az állam – megjelenése és súlyának fokozatos növekedése. Ez ugyan nincs feltétlenül összhangban a társadalmi vállalkozásokkal szemben támasztott függetlenség követelményével, de ne felejtjük el, hogy a helyi közügyek szervezését – különösen a gyenge civil szféra miatt – leginkább a helyi önkormányzatok képesek biztosítani. Az önkormányzati részvétel lehetőségétől így jutottunk el első lépésként a kötelező tagsáig, majd a kötelező tagság és a munkanélküli pozíció összekapcsolásáig (Start szociális szövetkezet). A kötelező tagság melletti leggyakoribb érv, hogy jelen van a korábbi közfoglalkoztatási programok szervezője, aki adminisztratív tapasztalattal és háttérrel, kapcsolatterndszerrel erősítheti a szövetkezetek tevékenységét. Csoba Judit (2017) azonban fontos problémára hívja fel a figyelmet, amikor arra utal, hogy a tisztességes versennyel, összeférhetetlenséggel kapcsolatos kérdéseket vet fel az, ha az önkormányzat egyszerre lehet a szociális szövetkezet tagja és megrendelője.

Úgy ítéljük meg, hogy a trend a közfeladatok és a közsféra szerepének erősödése irányába mutat, ami azt is jelentheti, hogy a szociális szövetkezetek hazánkban leginkább közügyeket ellátó nem tipikus kormányzati szereplővé (governance) válnak. A formalizált kormányzati-önkormányzati és állampolgári együttműködés akkor lesz problémamentes, ha az állam (önkormányzat) nem telepshik rá, nem igyekszik kisajátítani e szervezeti formát saját érdekei szerint.

A hazai szabályozást számos komoly kritika érte (lásd Csoba 2017; Keller, Rác, Váradi 2016; G. Fekete et al. 2018). Az egyik legkomolyabb kritika a manchesteri elvek sérülésével kapcsolatos, amely az alulról építkezést, a tagság önkéntességét alapvető kritériumnak tekinti. Egy másik kritikai elem a közfoglalkoztatottak szociális szövetkezetben való foglalkoztatása, ami szintén ellentétes a szövetkezeti alapelvekkel, s ahogy a SzóSzöv elnöke fogalmaz: „A tulajdonosi szemlélettel szemben függőségi magatartást erősíti (...), a klientúraépítés eszköze” (Csoba 2017, 157.). Csoba (2017) továbbá úgy véli, hogy a civil szervezetekkel szembeni bizalmatlanság különösen a perifériákon erősíti a rendszer paternalizmusát.

Fenti kritikák lényegével egyetértve három megjegyzést teszünk:

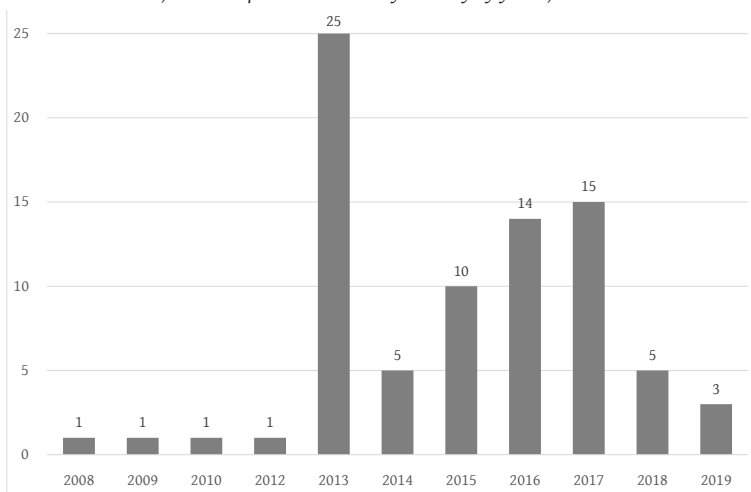
- Tanulmányunkban a jelen feltételeket adottságként tekintve vizsgáljuk a megyében működő szövetkezeteket, arra fókuszálva, hogy a velük szemben támasztott elvárásoknak miként felelnek meg.

- Fontosnak tartjuk a differenciálást az egyes szervezetek vonatkozásában, hiszen léteznek jól, a szervezeti alapelveknek megfelelően működő szervezetek, és bőven akadnak olyanok, amelyeket nagy jóindulattal lehet csak szociális szervezetnek nevezni.
- Fontos a differenciálás a szervezetek alkalmazotti-tagi köre tekintetében is, a foglalkoztatáshoz kapcsolódó kritikák ugyanis az alkalmazottaknak csak egy körére érvényesek (lásd az empirikus kutatások eredményeit).

Baranya megyei szociális szervezetek a statisztikák tükrében

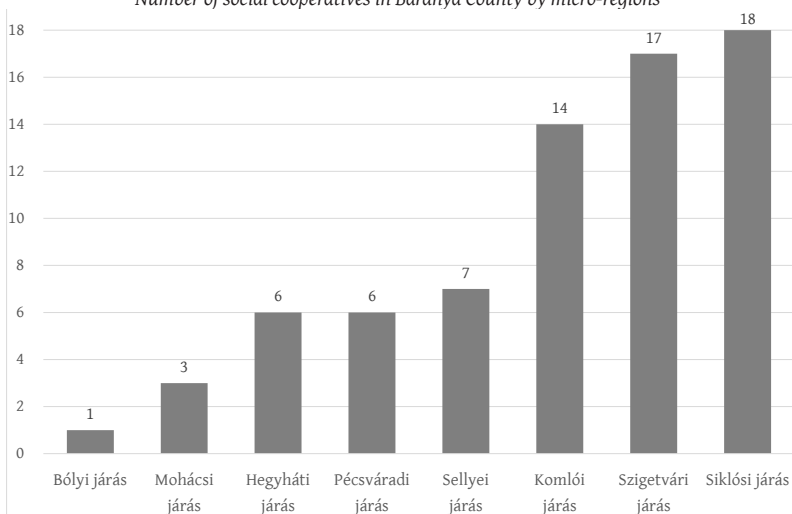
A szervezetek alakulása (2-3. ábrák) Baranya megyében – de országos szinten is – szorosan összefügg kormányzati intézkedésekkel. Ezek az intézkedések a jogszabályi környezet változásához vagy valamely támogatási rendszerhez köthetők. A különböző pályázati támogatások (például 2013-tól a TÁMOP) komoly ösztönzést jelentettek az önkormányzati foglalkoztatók számára, akik igyekeztek a közfoglalkoztatás alternatívájaként más megélhetési lehetőséget is biztosítani a munkanélküliek számára. Önmagában a kötelező önkormányzati tagság azért nem tűnt alapítást akadályozó tényezőnek, mert a szociális szervezetek létrehozása során az egyik legkomolyabb motivációt a pályázati támogatás jelentette, amely önmagában megkövetelte az önkormányzati részvételt. Ahogy a munkaerő-többletet a munkaerőhiány kezdte felváltani, úgy csökkent – a foglalkoztatási célú szervezetek esetén – a létesítések száma (különösen 2017-től). Az országos helyzetről az Opten⁷ adatai adnak információt: míg 2015-2016-ban évente közel

2. ábra. A szociális szervezetek száma Baranya megyében a megalakulás éve szerint
Number of social cooperatives in Baranya County by year of establishment

Forrás: KSH adatbázis

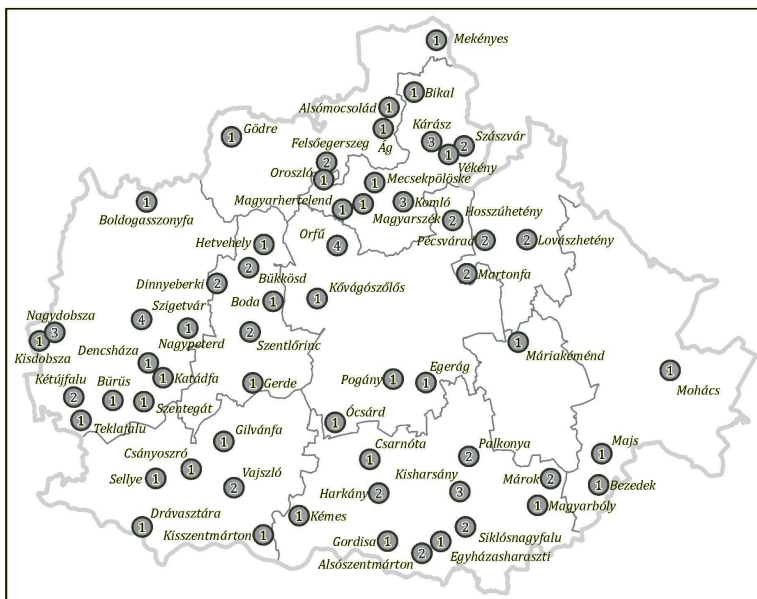
3. ábra: A szociális szervezetek száma Baranya megyében járásként
 Number of social cooperatives in Baranya County by micro-regions

Forrás: KSH adatbázis

500 új szociális szervezetet jegyeztek be, addig 2017-ben már csak 304-et, 2018-ban pedig csak 50-et. Ezzel párhuzamosan megugrott a megszűnések száma, 2018-ban már 327 szociális szervezet szűnt meg.

4. ábra: A Baranya megyei szociális szervezetek száma és területi elhelyezkedése
 Number and territorial location of social cooperatives in Baranya County

Forrás: KSH adatbázis

A szociális szövetkezetek száma jelentős területi eltérést mutat a megyén belül (3-4. ábra). Ennek hátterében a térség gazdasági-társadalmi fejlettsége (fejletlensége) és a helyi vezetők stratégiai szemléletmódja, kreativitása (illetve ezek hiánya), valamint a szövetkezeti tagok és munkavállalók képzettsége, motiváltsága, tartós munkára való alkalmassága áll.

A fejlettebb járásokban (Bólyi és Mohácsi) kisebb az igény e szervezeti forma létrehozására, a foglalkoztatási lehetőségek többnyire a hagyományos piaci kereteken belül maradnak. Baranya megye két legkedvezőtlenebb helyzetű járása⁸ a Hegyháti és a Sellyei. Ha csak a gazdasági fejlettség magyarázná a szövetkezetek számának területi alakulását, akkor e két járásban találnánk a legtöbb szociális szövetkezetet. Vizsgálataink szerint azonban több szociális szövetkezet alakítására ott kerül sor, ahol a kezdeményezőkézség mellett létezik valamilyen *helyi stratégia*, és ahol a térségi humán erőforrás helyzete kedvezőbb.

Az empirikus kutatások eredményei

Az empirikus vizsgálatok alapvetően a kutatási hipotézisek megerősítését, illetve cáfolatát célozták olyan fókuszált kérdések mentén, amelyek teljes körű bemutatását jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé. A továbbiakban bemutatandó kérdések a szociális szövetkezetek céljaira, a humán erőforrás helyzetének sajátosságaira, a döntéshozatali mechanizmusokra, az együttműködés lehetőségeire, a fejlődést akadályozó fontosabb tényezőkre kívánnak rávilágítani.

A kutatás során megkérdezett szövetkezeti vezetők szerint a szociális szövetkezetek potenciális alkalmazotti-tagi köre – főleg az egykori közfoglalkoztatási program szereplői – három csoportba osztható. Az első körbe azok tartoznak, akik korábban és most is a közfoglalkoztatás helyi szereplői. Ők napi pár óra hatékony munkavégzésre alkalmasak,⁹ a szociális szövetkezetekben megkövetelt mennyiségű és minőségű munkavégzésre nem. A folyamatos szakmai viták tárgyát képező közfoglalkoztatásnak (lásd Csoba 2010; Váradi 2016) a településvezetők, helyi szereplők, munkaszervezők többsége szerint nincs foglalkoztatási alternatívája, mert az elsődleges munkaerőpiac kapacitásai korlátozottak, és mert a foglalkoztatottak többsége komoly képesség- és készségbeli hiányok miatt sem állná meg a helyét a munkapiacon. Különösen igaz ez a periférikus térségekben (Koltai et al. 2018; Váradi 2016). A településvezetők véleménye szerint ezen hosszabb távon sem lehet változtatni. Ahhoz, hogy ők a szociális szövetkezetek munkavállalói vagy az elsődleges munkaerőpiac résztvevői lehessenek, mentális változásra lenne szükség. A szociális szövetkezet *önmagában* erre nem alkalmas. Léteznek törekvések, amelyek központi program keretében próbálják kezelni ezt a problémát, de helyi beágyazottság hiányában e programok hatásfoka gyenge. A szemléletváltáshoz szükséges érzelmi tényezők, a környezetváltozás bizonyos fel-

tételeinek kialakítása folyamatos jelenlét nélkül elképzelhetetlen, erre viszont egy központi vezényletű, helyi lábakat nélkülöző program nem alkalmas.

A második körbe tartoznak azok, akiknek képességei, ambíciói és készségei magasabb bérezést biztosító munkalehetőség elérését teszik lehetővé, s tudják, hogy ez több munkával, több felelősséggel jár. Jellemzően ők lesznek a szociális szövetkezetek alkalmazottai, mert valamilyen személyes körülmény vagy gazdasági megfontolás alapján (közlekedésre fordított idő, költség, helyben elérhető szociális juttatások) nem tudtak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon. Ezek a jellemzők azonban nem tekinthetők átmenetinek. Az önkormányzatok felismerték, hogy mindig lesznek olyanok, akiknek a közmunkában történő foglalkoztatásuk *pazarlás*, mert sokkal többre képesek. A felismerésen túl szükség van olyan szervezetre, amely ezt a potenciált képes hasznosítani. A helyi kezdeményezés sikeréhez a központi segítség is szükséges, mert a helyi szereplők gyakran nem rendelkeznek a potenciálok kihasználásához szükséges feltételekkel.

A harmadik kört azok az egykori közmunkások képezik, akiket már felszívott az elsődleges munkaerőpiac. Ez jó hír, sőt a folyamatos munkavégzés szemléletformáló hatása tovább javítja a helyi társadalom egészének minőségét.

A szociális szövetkezetek bázisát jelentő rekrutációs lehetőséget vizsgálva tehát megállapítható, hogy az érintettek egy része azért nem jöhet szóba, mert nem alkalmas, más részét már felszívta az elsődleges munkaerőpiac, így többnyire csak egy szűk réteg marad a szociális szövetkezetek munkaerőbázisául.

A szociális szövetkezetek tevékenységeinek jellemzői

A szociális szövetkezetek működésének céljait a szakirodalom, a jogi szabályozás, az uniós dokumentumok több szempontot figyelembe véve közelítik meg. Az empirikus vizsgálatok részben megerősítik e célok teljesülését, részben – a megvalósuláshoz képest – fényévnyi a távolság, egyes feltételek aligha teljesülnek. Az 1. táblázat egybeveti az egyes elvárásokat és a Baranya megyében 2020. első negyedében végzett empirikus vizsgálatok eredményeit.

Tapasztalataink szerint céljaik, motivációik alapján a vizsgált szociális szövetkezetek az alábbi kategóriák valamelyikébe voltak sorolhatók:

- helyi foglalkoztatási problémák enyhítése érdekében létesült (meghatározó többség, önkormányzati részvétellel);
- elsődleges cél a profitszerzés, piaci működés;
- pályázati támogatás elnyerése érdekében alakult.¹⁰

A megkérdezettek a munkahelyteremtés után az átmenet biztosítását (a munkanélküli helyzet és az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedés között) sorolták a második helyre. Az adott ágazaton belüli hosszabb távú működést csupán a válaszadók negyede tartotta fontos célnak (2. táblázat). Ez jelzi a szociális szövetkezetek jövővel szembeni bizonytalanságát, ami az állami támogatások kiszámíthatatlanságával is kapcsolatos.

1. táblázat: elvárások vs. empirikus tapasztalatok

<i>Elvárások, követelmények</i>	<i>Expectations vs. empirical evidence Az empirikus vizsgálatok tapasztalatai</i>
Közhasznúság, társadalmi haszon	Ott érvényesül (szövetkezetek túlnyomó többsége), ahol nem a profit a fő cél.
Szociális kohézió és a befogadás erősítése	Teljesül (mindeniütt alkalmaznak hátrányos helyzetűeket).
Hozzájárulás a munkahelyteremtéshez és a növekedéshez	Részben teljesül, számos munkahely jött létre, de a térségi gazdasági növekedést érdemben nem mozdította elő.
Körforgásos gazdaság, környezetterhelés csökkentése	Kis részben, teljesül, elsősorban a munkaigényesebb és nem környezetszennyező technológiák miatt, de ez inkább kényszer, mint tudatos érték- és technológjaválasztás. Jelentős tartalékokat rejt!
Rövid ellátási lánc	Részben alkalmazott, jelentős tartalékokat rejt!
Ökogaárdalkodás	Ritkán alkalmazott, jelentős tartalékokat rejt!
Piaci rések felismerése, kihasználása	Ritkán felismert és kihasznált, jelentős tartalékok!
Innováción alapuló új üzleti modellek kialakítása, alkalmazása	Nem tapasztalt.
Új szolgáltatások, nagyobb kínálat, alacsonyabb árak	Nem jellemző, illetve gyakran ellentétes hatás (szűk kínálat, magas ár).
Közösségi gazdasági modellek alkalmazása (elősegítik a nők munkaerőpiaci részvételének fokozását)	Nagyrészt teljesül, de nem a modelleknek köszönhetően, a női foglalkoztatásban betöltött szerep jelentős.
A szakmai nehézségekkel küzdők foglalkoztatás útján történő integrációja	Nem teljesül.
Lehetőséget kínálnak a rugalmas vállalkozási és foglalkoztatási formákra	Teljesül, a szociális szövetkezeti forma alkalmazásának egyik legnagyobb előnye és értéke.
A közösségi irányítás és a részvételi demokrácia új formáinak szervezőlve	Csak elvétve jellemző a demokratikus döntéshozatal.
A köz-, illetve a magánszférától való függetlenség	Nem teljesül. Az állami támogatásoktól való függés – legalább a létesítés időszakában – meghatározó.
A megfelelő kompetenciák, készségek és képzés szükségessége	Nem jellemző. Többségében hosszú távon is rendelkezésre áll a tevékenységhez szükséges tudás, szakmai tapasztalat.
Információs és kommunikációs technológiák (IKT) alkalmazása innovatív ötletek gyors és hatékony kibontakozásához	Nincs rá példa.
IKT alkalmazása a piacra lépés, értékesítés támogatására	Nagyon ritkán teljesül, jelentős tartalékokat rejt, de a személyi, infrastrukturális feltételei hiányoznak.
Tudás- és oktatásmegosztó modellek alkalmazása	Nincs rá példa a személyi, infrastrukturális, intézményi háttérfeltételei hiányoznak.
Képesség, készség különböző területi léptékű hálózati rendszerek kialakítására, illetve azok működésében való részvételre	Igény létezik, eredményes együttműködés nagyobb területi léptékben nem.

2. táblázat: A szociális szövetkezet alapításának alapvető céljai¹¹
Basic objectives of the social cooperatives

<i>Alapítás célja</i>	<i>(db)</i>	<i>(%)</i>
Munkahelyteremtés, megélhetés biztosítása	15	75
Átmenet biztosítása a munkanélküli helyzet és az elsődleges munkaerő piacon történő elhelyezkedés között	7	35
Hosszabb távú működés és fejlesztések az ágazaton belül	5	25
Profitszerzés, piaci működés	4	20
A foglalkoztatottak önellátásának biztosítása	3	15
Önkormányzati feladatok ellátása (pl. zöldterület gondozás)	1	5

Forrás: saját szerkesztés

A kormányzat a szociális szövetkezetek fő funkcióját korábban abban látta, hogy átmenetet képez a közmunkaprogram és az elsődleges munkaerőpiac között, s ha ezt a feladatát betöltötte, akár meg is szűnhet. Nem számolt azzal, hogy hosszú távon is léteznek olyan társadalmi csoportok, amelyek nem képesek megjelenni az elsődleges munkaerőpiacon, illetve akiknek közfoglalkoztatásban történő alkalmazása pazarlás, mert az érintettek el tudnának helyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, ám ebben strukturális és/vagy személyes körülmények akadályozzák. A tranzitfunkciót a szociális szövetkezetek úgy teljesítették, hogy közben állandósult a helyi társadalom egy részének foglalkoztatására irányuló küldetésük.

A humánerőforrás jellemzői

A szövetkezetek életében a rendelkezésre álló humánerőforrás minősége, mind az alkalmazotti, mind a vezetői oldalon talán még nagyobb jelentőségű, mint a köz- vagy magánszférában, ahol a hiányszakmák kivételével nagy a kínálat. A köz- és magánszférában a vezetők jellemzően megfelelő képzettséggel és tapasztalattal rendelkeznek. A szociális szövetkezetek jelentős részében a vezetők nem rendelkeznek a szükséges tapasztalattal (a polgármesterek többsége nem marketing szakember, webdesigner, agrármérnök, HR-es stb.). A vizsgált szövetkezetek többségénél a vezetők – gyakran polgármesterek – nem feltétlenül rendelkeznek forprofit cégvezetői tapasztalattal, sokszor az adott tevékenységhez kötődő szakértelemmel sem, de előfordul, hogy profi gazdasági szakemberek. A vezetők többsége (75%) másodállásban látja el feladatait, s ez hatással lehet az elvárható teljesítményre.

E szektor szereplőinek humánerőforrás-érzékenysége, kitettsége a változásoknak olyan kockázati elem, amelynek csökkentése a támogató rendszerek számára komoly feladat.

A szövetkezetek vezetői általában megfelelőnek tekintik az alkalmazottak képzettségét – akik korábban közfoglalkoztatottak közé tartoztak –, mert a szükséges képzésekre korábban már sor került, illetve a tevékenység – figyelemmel a tervezett fejlesztésekre is – nem igényel további képzést (3. táblázat).

A szakirodalom szerint kezdetekben a legfontosabb probléma a (gyakran hátrányos helyzetű) munkanélküliek munkamorálja, gyenge motiváltsága volt (Soltész 2012; Simkó, Tarjányi 2011). Egy képzési tapasztalatokról beszámoló tanulmány a munkáltatói oldal humánerőforrás-igényeit úgy összegezte, hogy a megbízhatóság, a becsületesség a leginkább elvárt tulajdonság, minden más tanulással pótolható. Kutatásunk is rávilágított, hogy a szövetkezeti dolgozók rendelkeztek olyan tulajdonságokkal, mint a nyitottság, önállóság, együttműködési készség és segítőkészség. Mindemellett a célcsoport tagjai motiváltak is voltak (Ádám 2013, 581.).

Vizsgálataink alapján az elmúlt évek belső fejlődése és a szelekció eredményeként 2020-ban a megkérdezett szociális szövetkezeti vezetők szerint az alkalmazottak, tagok motiváltsága, készségei, munkamorálja már a legmagasabb értékelést kapta.

A tulajdonosi szemlélet gyengeségére utal, hogy a tagok inkább csak munkahelyként tekintenek a szövetkezetre. Felelősségük így inkább csak az általuk végzett tevékenység határáig terjed, az szövetkezet egészének sorsáig nem. Ugyanakkor mélyinterjúk alapján arra következtünk, hogy nem a tulajdonosi tudat a legfontosabb feltétele egy szociális szövetkezet sikeres működésének.¹² „Nehéz velük hosszú távra gondolkodni. Nem üzleti szemlélettel állnak a munkához, annak ellenére, hogy a munkavállalók egyben tagok is a szociális szövetkezetben, sajnos csak az aktuális fizetés érdekli őket.”

3. táblázat: A humán erőforrások jellemzői
Characteristics of human resources

<i>A képzettség szintje biztosítja a célok elérését, illetve a szövetkezet hosszabb távú működését?</i>	<i>(db)</i>	<i>(%)</i>
Igen	14	70
Nem	6	30
<i>Amennyiben nem, akkor sor került-e képzésre, vagy terveznek-e ilyet?</i>	<i>(db)</i>	<i>(%)</i>
Igen	11	55
Nem	2	10
n.v.	7	35
<i>A szövetkezet alkalmazottai helyben élők?</i>	<i>(db)</i>	<i>(%)</i>
Igen	17	85
Nem	2	10
n.v.	1	5

4. táblázat: Az alkalmazottak értékelése

<i>Miként jellemezhetők az alkalmazottak az alábbi szempont szerint (1-nem megfelelő, ... 5-kiváló)?</i>	<i>Atlagos értékelés</i>
Készségek, munkamorál	4,1
Motiváltság	4,1
Felelősségvállalás	3,8
Felkészültség, szaktudás, önállóság	3,8
Hosszú távú gondolkodás	3,7
Tulajdonosi szemlélet	3,2

Forrás: saját szerkesztés

A jó (4,5 pont) önértékelés¹³ árnyalható a mélyinterjúk során szerzett tapasztalatokkal, amelyek alapján inkább az elhivatottság, a segítőkészség hoz eredményt, kevésbé egy cég vezetéséhez szükséges tudás és készségek összessége.

Döntéshozatali mechanizmus

A helyi kormányzás innovatív megoldásainak szempontjából a szociális szervezetek forma azért figyelemre méltó, mert az egy tag=egy szavazat elve lehetőséget biztosít a helyi társadalom különböző szereplői számára, hogy helyben fontos döntésekben vegyenek részt. Miután az önkormányzati tagság a szociális szervezetek kötelező eleme, ezért ezek – legalábbis elméletileg – a multigovernance egyfajta szervezeti formáját is jelenthetik. A kérdőíves felmérés döntéshozatali mechanizmusra vonatkozó kérdésre („Miről döntenek közösen, illetve ki a fő döntéshozó?”) adott válaszok alapján a szervezetek életében döntő fontosságú kérdésekben (gazdasági, stratégiai) az alapító tagok közösen döntenek (5. táblázat).

Az empirikus vizsgálatok tanulsága szerint a szociális szervezetek döntéshozatalának demokratikussága két tényezővel függ össze. Az egyik a szervezetek besorolásához köthető (tevékenységéhez mennyire áll közel a foglalkoztatást előtérbe helyező társadalmi cél, illetve mennyire a profitszerzés). Előbbi esetben a tagság és az alkalmazottak köre a közfoglalkoztatotti körből kerülhet ki (ahol a tulajdonosi szemlélettel szemben az alkalmazotti szemlélet a meghatározó), míg az inkább piaci szervezetek tagságának összetétele jellemzően a tulajdonosi szemléletűekből tevődik össze. A másik tényező a vezető személyével kapcsolatos. Az interjúk alapján körvonalazódni látszott, hogy autokrata típusú vezető esetén a döntéshozatali mechanizmus inkább formalitássá válik, míg, ha a vezető fontosnak tekinti a közös döntést és közvetlenül érzékeli annak hasznosságát (tagok ötletei, vagy éppen a tagok „képbe hozása”, motiválása), akkor a demokratikus döntéshozatal természetes mechanizmusává válhat.

5. táblázat: Döntéshozatali formák

Közös döntéshozatal	Forms of decision making Vezetőségi dominancia	Vegyes modell
<p>„4 dolgozó tagja a szövetkezetnek, így mindenben közös a döntés.”</p> <p>„Minden olyan kérdést, mely a szövetkezet működésére hatással van, közös döntéssel alapítunk meg.”</p>	<p>„Kardinális kérdésekben, elnök, igazgatóság.”</p>	<p>„A szövetkezet életében döntő fontosságú kérdésekben közösen döntenek az alapító tagok. A mindennapi működtetéshez szükséges feladatokat, döntéseket az elnök határozza meg a tagok által közösen kialakított cél érdekében.”</p> <p>„Közös döntések. Fő döntéshozó a közgyűlés, ill. az elnök.”</p>
<p>„A tagok együttesen döntenek minden kérdésről a helyi Önkormányzatot is bevonva.”</p> <p>„Mindenben együtt”</p> <p>„Szervezetet érintő kérdésekben, gazdasági stratégiai kérdésekben, üzleti tervezésben közös döntési mechanizmus van.”</p>	<p>„A 3 tagú elnökség”</p> <p>„Alapszabály szerint, igazgatóság.”</p>	<p>„Mindenről közösen döntünk, igazgató elnök a fő döntéshozó.”</p>
	<p>„A munkák elvállalásáról az elnök dönt.”</p>	

Forrás: saját szerkesztés

Hálózatosodás, együttműködések

A szövetkezetek szövetkezése, a szektor szereplőinek együttműködése jelenti a rendszer működésének következő neuralgikus pontját. Általában igaz, hogy kevesen ismerték fel, hogy a hálózatok építése a sikeres vidékfejlesztés alapja (Csurgó, Kovách, Megyesi 2009), s ez a szociális szövetkezetek működése kapcsán is elmondható. A mélyinterjúk során az interjúk készítőik információinak is volt közvetítő szerepe, amely rávilágított a potenciális együttműködési lehetőségekre, szinergiákra.¹⁴

A hálózati együttműködések a termék- és szolgáltatáspályák szinte teljes vertikumában képesek pozitívan hatni, a beszerzés során érvényesíthető méretgazdaságosságból származó előnyöktől, a hatékony működés feltételeit képező, többnyire hiányzó szakmai háttér közös fenntartásán át az értékesítés során a kritikus tömegből eredő előnyökig. A hálózatos területi együttműködés lehetséges modelljének kidolgozása további kutatást igényel. Sajnálatos azonban, hogy a központi támogatási rendszerek – a pontszerű fejlesztések mellett – alig képesek térségben és hálózatok támogatásában gondolkodni, pedig a hálózati együttműködés kialakításának és fenntartásának hosszú távú feladata – optimális esetben – legalább három területi szint (lokális, megyei, országos) szereplőinek együttműködésén alapulhat.

A „Létezik-e bármilyen együttműködés más hasonló profilú szervezettel?” kérdésünkre a kérdőívet kitöltők fele válaszolt igennel. Ahol van együttműködés, ott a közös értékesítés és a tudásátadás a legjellemzőbb.

Térségi szintű szakmai háttér és menedzsment

A szociális szövetkezeti működés sajátosságai, jellemzői között többször felmerült a hatékony gazdálkodáshoz szükséges szaktudás, a kompetens menedzsment hiánya. Vizsgálataink szerint a szociális szövetkezetek döntő többsége igényli (és hiányolja) azt a támogatást, amely ezeket a kompetenciákat pótolni tudná.¹⁵ A szakmai háttér, a menedzsment biztosítása olyan feladat a területi szintű szereplők (megyei önkormányzatok, kamarák) számára, amely a következő programozási időszak kiemelt célterülete lehet. A sikeres megvalósításhoz valamennyi területi szint kompetenciájának megfelelő feladatok összehangolása is szükséges.

A hiányzó funkciók betöltéséhez az alábbi követelmények egyidejű teljesülése szükséges:

- intézményesült formában jelenjen meg (ne időnként megjelenő szakértő legyen és ne egy bürokratikus szervezett hivatali apparátus jegyeit mutassa);
- folyamatos működés;
- napi szinten biztosított fizikai, IT elérhetőség;
- munkatársak szakmai portfóliója fedje le az igényeket (beszerzés, értékesítés);

- a szakértelem rendelkezésre állásán túl, legyen meghatározó a szolgáltató jelleg;
- eredményorientált működés (önfenntartás záloga);
- a megye szociális szövetkezeteinek teljes körét képes legyen lefedni.

Területi szinten ilyen célzott beavatkozásokat biztosító szervezetek kialakítására kevés a példa. Egyes pályázatok ad hoc jelleggel, területi célzás nélkül, változó színvonalú szakmai háttér mellett, egy-egy hiányzó funkció tekintetében igyekeztek segítséget nyújtani, azonban ezek eredményessége, hatékonysága megkérdőjelezhető. Kérdésünkre, hogy „Hiányzik-e egy olyan külső mentorhálózat, amely a szociális szövetkezetek számára képes lenne tanácsadást biztosítani, vagy hiányzó szellemi kapacitást pótló támogatást adni?” a megkérdezettek 75%-a válaszolt igennel. Közel kétharmaduk szerint egy ilyen háttérszervezet optimális területi léptéke a megyei szint lenne (egyharmaduk országos szervezetet látna jónak).

A működés és a fejlődés akadályai

A kutatás egésze szempontjából meghatározó, hogy sikerül-e beazonosítani és értékelni a szociális szövetkezetek működésének legjelentősebb akadályait. Az említett problémák az alábbiak szerint csoportosíthatók:

Komoly problémák:

- a fejlesztésekhez szükséges tőke hiánya,
- termelő tevékenységek esetén *értékesítési nehézségek*, a megfelelő mennyiség és minőség előállítása,
- függés a külső támogatottságtól.

Közepes jelentőségű problémák:

- a *jogi szabályozás* kapcsán a szociális szövetkezetek és a versenytársak (kis-termelők, őstermelők) között érzékelhető egyenlőtlen helyzet,
- értékesítési lehetőségek, piaci csatornák hiánya,
- versenyképes bérezés.

Kisebb súlyú problémák:

- humán erőforrással kapcsolatos problémák,
- mobilitási és közlekedési nehézségek (a munkavállalói kör túlnyomórészt helyi illetőségű, az értékesítés területi léptéke pedig kistérségi léptékű),
- a termelési feltételek hiánya alig jellemző probléma.

Összegzés, javaslatok

Első hipotézisünk az volt, hogy a szociális szövetkezetek olyan kihívásokra adhatnak fenntartható választ, amelyek hosszú távon jelen maradnak a települések életében. Kutatási eredményeink tükrében ez teljesül, hiszen például a foglalkoztatáspolitikai területén a társadalomban mindig létezik olyan csoport, amely az

elsődleges munkaerőpiacon különböző okok miatt nem képes elhelyezkedni, és az alacsonyabb szintű foglalkoztatás (például közfoglalkoztatás) a humánerőforrás pazarlásaként lenne leírható. Az ilyen típusú foglalkoztatás jelenleg optimális szervezeti kereteit a szociális szövetkezetek jelentik, kutatásunk megerősíti, hogy erre a helyzetre a szövetkezetek képesek tartós választ adni.

Feltételeztük, hogy a szociális szövetkezetek olyan közcélú szolgálnak, amelyeket a közsféra nem kellő hatékonysággal képes szolgálni. A feltevést a kutatási eredmények nagyobb részben igazolták. Létezik ugyan olyan szövetkezet, amely klasszikus piaci szereplőként is jól működött volna, és a célja sem elsődlegesen a helyi foglalkoztatási problémák megoldása, mint inkább a profit volt, de e kategóriába tartozó szövetkezetek aránya alacsony (15%), a meghatározó többség a helyi foglalkoztatáspolitikai fontos és aktív szereplőjeként tevékenykedik.

Harmadik hipotézisünk szerint a helyi közügyek köre dinamikusan változhat. A kisteleplülések alapvető élelmiszerekkel történő ellátásának (a lakosság-megtartáshoz kapcsolódó kiemelt közérdek) problémája ad erre választ. Gondoljunk azokra a kisteleplülésekre, ahonnan a kisboltok piaci üzemeltetői kivonultak, miközben a helyi igények kielégítetlenek maradtak. A közügygé vált probléma megoldásának lehetőségét a szociális szövetkezeti forma biztosíthatja (az állam aktív jogalkotói és pénzügyi szerepvállalása, támogatása mellett).

Megerősíthető, hogy a piaci rések kitöltése, a hozzáadott érték növelése tekintetében a szociális szövetkezetek tevékenysége még jelentős tartalékokat rejt, hiszen ez nagyon ritkán jelent meg a szociális szövetkezeti működés során. A fejlettebb technológiát alkalmazó, tőkeerősebb piaci versenytársakhoz képest a szociális szövetkezetek – gyakran még támogatás mellett is – versenyképtelenek lehetnek. A piaci rések kitöltése, az ehhez szükséges feltételek megteremtése ezért mind a helyi stratégiák, mind a központi támogatási feltételrendszer fontos elemeit képezhetik a jövőben.

Kutatásunk csak részben igazolta, hogy a készségek, kompetenciák hiánya és korlátai jelentős akadályt jelentenek mind alkalmazotti, mind vezetői szinten. Bizonyos területeken – például értékesítés – valóban tapasztalható tudás-, illetve kompetenciahiány, azonban más esetekben ez a működési hatékonyság lényeges feltételeként nem jelent meg. A jelenlegi tevékenységek mellett további szakmai képzések nem feltétlenül indokoltak.

Végül szintén megerősíthető az a feltételezés, hogy a hálózati együttműködés hiánya a szociális szövetkezetek működési hatékonyságának komoly korlátja. A hálózati együttműködés nagyon gyenge, vagy egyáltalán nem létezik az olyan alapfontosságú, a hatékonyságot, a piaci láthatóságot biztosító területeken, mint az értékesítés, beszerzés, de a tapasztalatok, a tudás átadása, a tudástranszfer, információcsere esetén sem kedvezőek. A hálózati együttműködés megfelelő modelljének kialakítása, a kezdeti működés feltételeinek biztosítása fontos lehetőség, egyben kihívás a helyi szövetkezetektől kezdve a megyei szereplőkön át a kormányzati szintig.

A szociális szövetkezetek fenntartása, a működés hatékonyságának növelése, a fejlesztési lehetőségek kihasználása nem lehet kizárólag egyetlen területi szereplő feladata. Éppen ezért a feladatokat, beavatkozásokat célszerű a kompetenciával, hatáskörrel rendelkező területi szintű szereplőkhöz rendelni.

A kormányzati hatás- és feladatkörbe tartozó intézkedések hiányában további pozitív irányú változások nem valószínűsíthetőek. Az egységes kormányzati fellépés feltétele a különböző tárcák összehangolt együttműködése, mely – a tapasztalatok szerint – nem mindig zökkenőmentes. Az indokolt kormányzati szintű intézkedések, beavatkozások az alábbiak lehetnek:

- a megfelelő jogi környezet kialakítása, ahol a szabályozás, a lehetséges kedvezmények alapja a közfeladatellátás, amelyből levezethető a szociális szövetkezetek eltérő adójogi, támogatáspolitikai szerepének megítélése;
- a közszolgáltatások címzetti körének kibővítése, az ezzel járó jogi status quo rögzítése, amely biztosíthatja az olyan új, helyi közüggé vált szolgáltatások támogathatóságát, amelyek alapvető fontosságúak a helyi társadalom számára (lásd kistéleplési boltok);
- esélyegyenlőség biztosítása a szabályozási követelmények kialakítása során;
- adókedvezmények kialakítása mellett olyan garanciák kiépítése, amely biztosítja, hogy a szövetkezeti forma ne az adóelkerülés eszköze legyen;
- megfelelő hitelezési eszközrendszer kialakítása;
- pályázati konstrukciók esetén a megvalósíthatóság érdekében fontos a likviditás biztosítása, az elszámolások, az ügyintézés egyszerűsítése, gyorsítása.

Az empirikus vizsgálatok megerősítették a megyei szint fontosságát (lásd a központi megoldások alacsony hatékonyságát; fizikai távolság, jelenlét hiánya, helyi információ-kapcsolattartás problémái, helyi sajátosságok figyelembevétele stb.).

A megyei szinten az alábbi feladatok ellátása válhat indokolttá:

- a szociális szövetkezetek értékesítési tevékenységéhez kapcsolódó szakmai háttér kialakítása, folyamatos működtetése, amely középtávon önfenntartóvá válhat;
- a tudásközpontok (egyetemek, kutatóintézetek) és a szociális szövetkezetek hálózata közötti kapcsolatok intézményesítése;
- szervezési feladatok a hálózatok, illetve a szövetkezetek egymás közötti kommunikációjának kialakítása területén.

A szociális szövetkezetek fenntarthatósága, hatékonysága az alábbiak mentén növelhető:

- modellértékű, franchise típusú kezdeményezések kialakítása, fejlesztése, elterjesztése,
- piaci rések feltárása, kihasználása,
- innovatív működési mechanizmus kialakítása (integrátori rendszer) területi léptékben,

- feldolgozottsági szint (hozzáadott érték) növelése az adekvát eszközök, feltételek kialakítása, biztosítása mellett,
- térségi szintű hálózati együttműködés kialakítása, fenntartása egymás között, valamint más szereplőkkel (például tudástranszfer egyetemekkel, kutatóintézetekkel).

Jegyzetek

- 1 Kivétel a Pécsi járás, mivel a társadalmi-gazdasági fejlettséget meghatározó jogszabályi besorolás szerint nem tartozik a kedvezményezett járások közé. Az empirikus vizsgálatok támaszkodnak a „Baranya Paktum” szociális gazdaság fejlesztését támogató empirikus vizsgálatok eredményeire is.
- 2 http://www.ciriec.ulg.ac.be/en/iframe/4_2_conferences.htm
- 3 Míg egyes fejlesztési stratégiák felülről, kormányzati szintről irányítottak (top-down) és többnyire hatóságokat vonnak be, addig az alulról szerveződő (bottom-up) fejlesztési modell a helyi szereplők bevonásával, a civil szféra aktivizálásával írható le. A tervezés az alsó szinteken indul. Ezek a kezdeményezések alkalmasak leginkább arra, hogy egy térség a saját helyzete, adottságai és képességei tudatában fogalmazza meg fejlesztési stratégiáját.
- 4 Kötelezettséget nem írtak elő, ezt azonban az alapításhoz, működéshez szükséges pályázati forrásokat szabályozó feltételek pótolhatták.
- 5 Olyan szociális szövetkezet, amelynek legalább ötszáz természetes személy és legalább egy országos nemzetiségi önkormányzat a tagja.
- 6 Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége
- 7 Az Opten Informatikai Kft. által működtetett céginformációs rendszer.
- 8 A kedvezményezett járások besorolásáról szóló 290/2014. (XI. 26.) kormányrendelet alapján.
- 9 Aki csak az igazolást kapja, ennyire sem, mert munkája, a munkához való viszonya a közfoglalkoztatottakkal szemben támasztott követelményeket sem éri el.
- 10 Ha erre nem került sor, akkor a szövetkezet – rendelkezésre álló információk szerint – teljesen nem működik.
- 11 A tanulmányban szereplő táblázatos adatok a kérdőíves felmérés és mélyinterjú vizsgálat eredményeinek aggregátumát képezik, ahol az elemszám azért térhet el a kérdőíves és mélyinterjú minta együttes összegétől, mert adott kérdésre nem minden szereplő adott választ.
- 12 A vizsgálati körben szerepelt olyan szociális szövetkezet is, amely tagjainak jelentős része már régen nem lakik a településen, sőt már az időszakos alkalmazottak sem helyiek. A szövetkezet azonban – igaz inkább egyszemélyi irányítás mellett – továbbra is működik, bár kétségtelen, hogy nem ez tekinthető a szövetkezeti modell pozitív jövőképeként.
- 13 A kérdőív vezetői kvalitásokra irányuló kérdésére érkezett válaszokat – mivel önértékelés – fenntartással kezeljük.
- 14 Egy esetben egy kihasználatlan zöldségtisztító-csomagoló kapacitásról szóló információt sikerült összekötni egy hasonló tevékenységet végző szereplő problémájával, aki nem tudott eleget tenni ilyen típusú megrendeléseknek. Egy másik esetben az egyik szövetkezet által alkalmazott növénymérnököt tudtuk ajánlani a vezető számára. Ismét más esetben jeleztük, hogy a megye egy másik járásban működik olyan szárító-csomagoló cég, amely a helyi sajátosságokra támaszkodva gazdaságosan tudná növelni a megkérdezett szövetkezet termékeinek feldolgozottsági szintjét. Mindezek véletlenszerű, a beszélgetés során felmerült lehetőségek voltak, nem közös érdekeken, kapcsolódási pontokon alapuló, kimunkált stratégiai együttműködés gyümölcsei.
- 15 Ilyen igény jellemzően csak olyan szociális szövetkezetek esetén nem merült fel, amelyek már jelenleg is inkább piaci szereplőnek tekinthetők, és a szociális szövetkezeti forma nem lényegi és szükségszerű eleme a működésüknek.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését az NKFIH 115577 sz. szerződése („Kormányzási kihívások periférikus térségekben”) támogatta.

Póla Péter munkájához a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj Program nyújtott támogatást.

Irodalom

- Ádám E. (2013): Út a fennmaradáshoz: egy szociális szövetkezet képzési tevékenysége. *Educatio*, 4., 579-583.
- Austin, J. E., Leonard, B., Reficco, E., Wei-Skillern, J. (2006): Social Entrepreneurship: It's for Corporations too". In: Nicholls, A. (ed.): *Social Entrepreneurship, New Models of Sustainable Social Change*. Oxford University Press, 169-80.
- Bajmócy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged
- Bak K. (2010): A szociális gazdaság intézményesített megoldásai, különös tekintettel a szociális szövetkezetekre. *Jogi tanulmányok*, 1., 31-44.
- Chevalier, P. (2014): *Action locale et développement rural en Europe - Le modèle européen LEADER 2007-2013, intégration and social cohésion (coll.)* RISC n° 14, P.I.E Peter Lang Ed., Bruxelles
- Cochrane, A. (2011): Alternative approaches to local and regional development. In: Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds.): *Handbook of local and regional development*. Routledge, London, New York, 97-106.
- Csoba J. (2010): *A tisztességes munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópia?* L'Harmattan, Budapest
- Csoba J. (2017): *A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó <https://dupress.unideb.hu/termek/a-szocialis-foldprogram-tarsadalmi-es-munkaeropiaci-integracios-szerepe-a-videki-magyarorszagon-e-konyv> (Letöltés: 2020. 03.21.)
- Csurgó B., Kovách I., Megyesi B. (2009): Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2., 120-145.
- Faragó L. (2016): Területi tőke a fejlesztéspolitikában. In: Sikos T. T., Tiner T. (szerk.) (2016): *Tájak, régiók, települések, térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Dialóg Campus, Budapest, 57-65.
- Fremaux, P. (2012): Quel potentiel de développement pour l'économie sociale et solidaire? Etude réalisée pour le compte de la Fondation Charles-Léopold Mayer pour le Progrès de l'Homme et pour la Caisse des Dépôts et Consignations. janvier 2012 http://www.alternativeseconomiques.fr/fic_bdd/article_pdf_fichier/1327928223_potentiel_ESS.pdf (Letöltés: 2019.09.22)
- Frey M. (szerk.) (2007): *Szociális gazdaság kézikönyv*. OFA, Budapest
- G. Fekete É. (2001): *Együtt - de hogyan? Innovációk a kistérségi fejlesztésekben*. MTA RKK, Miskolc, Pécs
- G. Fekete É. (2007): A szociális gazdaság szereplői, partnerségépítés. In: Frey M. (szerk.): *Szociális gazdaság kézikönyv*. OFA, Budapest, 61-76.
- G. Fekete É. (2011): A szolidáris és szociális gazdaság elemei a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben. *Észak-magyarországi stratégiai füzetek*, 2., 38-56.
- G. Fekete É. (2018): Társadalmi vállalkozások a közszolgáltatásban. <https://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/13365/12.pdf> (Letöltés: 2020.01.11.)
- G. Fekete É., Nagy Z., Lipták K., Kiss J. (szerk.) (2018): *Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon*. Miskolci Egyetem, GTK 2018. https://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/13250/OTKA_k%c3%b6nyv.pdf (Letöltés: 2020.01.11.)
- G. Fekete É., Lipták K. (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In: Lukovics M., Zuti B. (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged, 123-142.

- Herczog L. (2012): A szociális gazdaság szerepe a magyar gazdaságban. *XXI. század - Tudományos közlemények*, 28., 15-17.
- Keller J., Rácz K., Váradi M. (2016): Községi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők - polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest, 207-227.
- Koltai L., Bördős K., Csoba J., Herczeg B., Hamza E., Megyesi B., Németh N., Rácz K., Szabó D., Váradi M., Varga E., Virág T. (2018): *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Hétfa Kutatóintézet, Budapest http://hetfa.hu/wp-content/uploads/2018/11/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf (Letöltés: 2020. 01. 11.)
- Kulcsár L. (2017): *A vidékfejlesztés elméleti megközelítése: regionális és kulturális összefüggések*. Kriterion, Kolozsvár
- Láczay M. (2016): A duális szervezetek vezetési kérdései. *Taylor: Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat: a Virtuális Intézet Közép-Európai kutatására közleményei*, 2., 31-35.
- Láczay M. (2014): A társadalmi tradíció és progresszió folyamatainak kapcsolódása az északkeleti régió vállalkozásaiban. *Közép-Európai Közlemények*, 1., 93-102.
- Mezei, C. (2016): Limited involvement: the role of local and regional actors in the Hungarian Structural Fund management. In: Schmitt, P. és Well, L. V. (eds.): *Territorial Governance across Europe: Pathways, Practices and Prospects*. Routledge, London; New York, 157-170.
- Mezei C. (2006): A helyi gazdaságfejlesztés fogalmi meghatározása. *Tér és Társadalom* 4., 85-96. <https://doi.org/10.17649/TET.20.4.1079>
- Mezei C., Póla P. (2016): Helyierőforrás-vezérelt helyi gazdaságfejlesztés. In: Erdős K., Komlósi É. (szerk.): *Tanítványaimban élek tovább. Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére*. PTE KTK, Pécs, 27-38.
- Nagy J. T. (szerk.) (2015): *A szociális gazdaságról jövő időben: Trendek és kutatási eredmények*. PTE, Pécs
- Németh L. (2012): Szociális szövetkezetek: magyarországi helyzetkép. In: Nagy J. T. (szerk.): *A szociális szövetkezet, mint helyi közösségi innováció*. Szekszárd, 14-15.
- Nicholls, A. (ed.) (2006): *Social Entrepreneurship. New Models of Sustainable Social Change*. Oxford University Press, New York
- Nolan, B. (2013): What use is 'Social investment'? *Journal of European Social Policy*, 5., 459-468. <https://doi.org/10.1177/0958928713499177>
- Pálné Kovács I. (2019): A magyar önkormányzatok korlátai a helyi gazdaságfejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 2., 3-19. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3088>
- Póla P. (2019): A vidékfejlesztés helyi erőforrásrendszere In: Farkas J. Zs., Kovács A. D., Perger É., Lennert J., Hoyk E., Gémes T. (szerk.): *Alföldi kaleidoszkóp: A magyar vidék a XXI. században. Tanulmányok a 70 éves Csatári Bálint köszöntésére*. MTA KRTRK RKI, Kecskemét, 264-275
- Póla P., Chevalier, P., Maurel, M-C. (2015): A LEADER akciócsoportok és partnerségi hálózatok működésének tanulságai Baranya megyében. *Tér és Társadalom*, 1., 175-194. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2687>
- Primuszné Sára R. (2013): A francia szociális gazdaság, és annak rövid összehasonlítása a magyar szociális gazdasággal. *Acta medicae et sociologica*, 8-9., 125-134.
- Rácz K. (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel. Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban Vidéken*. Argumentum Kiadó, Budapest, 135-156.
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben - A Győr-kód*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- R. Fedor A., Balla P. (2019): Foglalkoztatási helyzetkép a telepi körülmények között élő nyíregyházi romák körében. *Acta Medicae et Sociologica*, 10., 32-44.
- R. Fedor A. (2018): Foglalkoztatási helyzetkép és a munkával való elégedettség jellemzői. *Acta Medicae et Sociologica*, 9., 33-57.
- Simkó J., Tarjány O. (2011): *A szociális szövetkezetek és a támogatásukat célzó programok vizsgálata*. Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft., Budapest
- Soltész A. (2012): *A szociális szövetkezetek fenntarthatósága*. Elhangzott „A szociális szövetkezet, mint helyi közösségi innováció” nemzetközi konferencián, 2012. október 18., PTE Illyés Gyula Kar, Szekszárd

- Tóth B. I. (2014): A hazai kistérségek vonzerejének és területi tőkájének néhány összefüggése. *Területi Statisztika*, 1., 3-18.
- Yunus, M. (2010): *Building Social Business. Capitalism that can serve humanity's most pressing needs*. Public Affairs
- Váradi M. M. (2016): Földhasználat és értékteremtő közfoglalkoztatás – helyi nézőpontok. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők – polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest, 229-254.

Dokumentumok

- A közösségi gazdaságra vonatkozó európai menetrend. Az Európai Parlament 2017. június 15-i állásfoglalása a közösségi gazdaságra vonatkozó európai menetrendről (2017/2003(INI)) <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017IP0271&from=A> (Letöltés: 2020. 03.02.)
- Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye – A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – Kezdeményezés a szociális vállalkozásért. A szociális vállalkozásokat mint a szociális gazdaság és innováció kulcsszereplőit előmozdító szabályozási légkör kialakítása (COM(2011) 682 final) (2012/C 229/08) <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0639bea1-daec-11e1-905c-01aa75ed71a1/language-hu> (Letöltés: 2020. 02.27)
- Az Európai Parlament 2017. június 15-i állásfoglalása a közösségi gazdaságra vonatkozó európai menetrendről, <https://op.europa.eu/lt/publication-detail/-/publication/7a46cc64-bb09-11e8-99ee-01aa75ed71a1/language-hu> (Letöltés: 2020. 02. 12)
- European Commission (2011): Social Business Initiative, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2011/EN/1-2011-682-EN-F1-1.Pdf> (Letöltés: 2020. 01. 20.)
- Újabb fejlemények az Európai Unióban a szociális gazdaság terén, CIRIEC-International, Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2017. <https://op.europa.eu/hu/publication-detail/-/publication/c1f1e8e6-bd27-11e7-a7f8-01aa75ed71a1/language-hu> (Letöltés: 2020. 02.14)

Felvidéki magyar anyanyelvű egyetemi hallgatók tanulmányi célú migrációja: motivációs felmérés

Higher Education Mobility of ethnic Hungarian students from Slovakia: a motivational survey

KRANKOVITS MELINDA

KRANKOVITS Melinda: egyetemi tanársegéd, PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, SZE Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1., kmelinda@math.sze.hu; <http://orcid.org/0000-0002-6722-782X>

KULCSSZAVAK: felsőoktatás; felvidéki magyarok; határon átnyúló oktatás; regionális vonzáskörzet

ABSZTRAKT: A tanulmány a szlovák-magyar felsőoktatási kapcsolatokat, azon belül a szlovák állampolgárságú, magyar nemzetiségű diákok magyarországi felsőoktatásban való részvételét elemzi, és bemutatja részletesen a határ menti oktatási, képzési kínálatot, különös tekintettel a magyar nyelven oktató határ menti egyetemekre. A tanulmány arra keresi a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek hatással vannak az oktatás határon átnyúló használatára, kiemelten a felvidéki magyar diákok magyarországi felsőoktatásban való részvételére és az intézmények kapcsolatrendszerére.

A tanulmány a Széchenyi István Egyetemen történt kérdőíves adatgyűjtés alapján részletesen elemzi a felvidéki magyar diákok választási preferenciáit. A tanulmány első felében foglalkozom a hazai oktatás külföldi diákokra vonatkozó jogszabályi háttérével, az oktatási célú migráció (ezen belül a fokozatszerzési célú migráció) fogalmával határ menti vonatkozásban, amelynek meghatározó tényezője az anyanyelven történő oktatás választása. A tanulmány kitér a magyar nyelven is oktató szlovákiai egyetemek oktatási kínálatának bemutatására is, amely alternatívája lehet(ne) a szomszédos országok magyar nyelvű képzést nyújtó egyetemeinek. A tanulmány második része tartalmazza a kvantitatív felmérés eredményeit.

A kutatás bizonyította, hogy a Széchenyi Egyetem vonzáskörzete – a határon átnyúlva – Szlovákia felé is jelentős, főként a kisvárosi, vidéki települések középosztálybeli, magyar anyanyelvű, magyar iskolába járó diákjai jönnek az egyetemre. Választásaikkal kapcsolódnak a regionális munkaerőpiachoz, győri tartózkodásukkal munkahelyeket teremtenek, és a helyi fogyasztást is növelik, hiszen itt költik el a jövedelmük nagy részét. Kutatásunk nem csak azt igazolta, hogy a Széchenyi István Egyetem beágyazódik a Nyugat-dunántúli régióba, de azt is, hogy végzett hallgatóinak jelentős része e térség munkaerőpiacán akar majd megjelenni.

Melinda KRANKOVITS: assistant lecturer, PhD student, SZE Doctoral School of Regional and Business Administration Sciences, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; kmelinda@math.sze.hu; <http://orcid.org/0000-0002-6722-782X>

KEYWORDS: higher education; Hungarian students from Slovakia; cross-border education; regional agglomeration

ABSTRACT: *The study analyses Slovak-Hungarian higher education relations, in particular the participation of ethnic Hungarian students from Slovakia in Hungarian higher education. It provides an overview of Slovak cross-border higher education, with special emphasis on universities in the border region offering courses in Hungarian. The paper aims to identify factors that influence cross-border higher education and inter-institutional relations, in particular the participation of Hungarian speaking students in Hungarian tertiary education.*

The study investigates the choices and preferences of ethnic Hungarian students on the basis of a survey collected at Széchenyi István University. The first part of the study reviews the institutional background of higher education for foreign students in Hungary, and the concept of higher education mobility in a cross-border context, where the decisive factor is a choice of education in the mother tongue. This section will also discuss the educational provisions of Slovak universities offering courses in Hungarian that can be alternatives to Hungarian universities in the border region. The second part of the study presents the results of a quantitative survey based on principal component analysis and a test of homogeneity.

Research findings indicate that the educational agglomeration of Széchenyi István University is significant in the Hungarian-Slovakian border region. Students from Slovakia who study here come from ethnic Hungarian middle-class families, living in small Slovakian towns and rural settlements, and attained secondary education degrees in Hungarian. Daily commuters comprise only 36% of the student body, a significant number of people live in dormitories or rent flats in Győr. Since many ethnic Hungarian students from Slovakia receive full-time scholarships funded by the Hungarian state, they do not contribute to the university budget by paying tuition fees. Their preferences for Széchenyi István University was explained by the variety of its programs (48%) and its extended industrial relations (30%).

The city of Győr and Széchenyi University are closely connected, but also the Hungarian-speaking region of Slovakia is closely embedded in the Western Transdanubian regional labour market, which would employ 66% of ethnic Hungarian students after graduation. Findings suggest that it may be appropriate to involve more Slovak students in Hungarian higher education, particularly in self-financing training schemes.

Bevezetés

A nemzetköziesedés a határ menti aktív zónává válását eredményezte (Nemes Nagy 2003, 2007, 2009). Ennek egyik eleme az oktatás. A határ menti egyetemek vonzókörzetének vizsgálatában nem csak a regionális, sőt országos, hanem a határon átnyúló vonzás is fontos szempont (Jancsó 2018). A győri Széchenyi István Egyetemen, a nappali és a felnőttképzésben egyaránt jelentős számban tanulnak szlovákiai hallgatók. Ezt részben magyarázhatja a határ közelsége, de az okok felderítéséhez szükség van egyéb motivációk – például a friss diplomások elhelyezkedési terveinek – vizsgálatára is. Ehhez rendelkezésre áll a Felsőoktatási Információs Rendszer (FIR) néhány nyilvános adata, ami azonban nem elégséges a további kutatáshoz. Egy általunk kidolgozott online kérdőív válaszaiból tájékozódunk arról, hogy miért választanak a felvidéki hallgatók magyarországi egyetemet a szlovákiai helyett. Reisinger Adrienn e témakörben végzett korábbi kutatása megállapítja például, hogy „a diákok mozgásának iránya összességében jellemzően egyirányúnak mondható, elsősorban a szlovák állampolgárságú magyar nemzetiségű diákok közül kerülnek ki azok, akik magyarországi oktatást

(alap-, közép- vagy felsőfokon) igénybe vesznek” (Reisinger 2008, 2.). Napjainkban a tanulmányi célú migráció egyre jelentősebb a Magyarországra irányuló teljes vándorlásán belül. E folyamat jól illeszkedik mind a regionális, mind a globális trendekhez (Rédei 2009).

Jogszabályi háttér, támogatáspolitikai

Az Európai Unió oktatáspolitikai stratégiájának egyik legfontosabb pillére az egységes felsőoktatási tér kialakítása, valamint a nemzetközi hallgatói mobilitás ösztönzése. Ennek jogszabályi háttérét kezdetben az 1997-ben aláírt *Lisszaboni Egyezmény* (unesco.hu 2019) adta, amely rendelkezett a felsőoktatási képzések európai régióban történő elismeréséről, valamint az 1998-ban – az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország és Németország oktatási miniszterei által – Párizsban aláírt *Sorbonne Nyilatkozat* (ehea.info 2019), ahol bejelentették szándékukat az Európai Felsőoktatási Térség (EFT) létrehozására, és csatlakozásra hívták meg Európa országait. Magyarország 1999-ben csatlakozott, további 28 országgal együtt. Ezek az intézkedések alapozták meg a *Bolognai folyamatot*. Az együttműködés keretében megfogalmazott célkitűzések részét képezi, hogy meg kell szüntetni a hallgatók, az oktatók és a kutatók mobilitásának minden akadályát. A Bolognai folyamatnak, valamint az uniós keretek között elért eredményeknek köszönhetően – a képzési struktúra átalakulásán túl – a más tagállamokban felsőoktatási intézményt látogató diákok száma növekszik (Bartha 2016).

A Kárpát-medencében bevezették a hallgatói mobilitás sajátos formáját, amely valamelyest különbözik az EU-ban elfogadott elvektől, lehetővé téve a környező országokban (Ukrajna, Románia, Szlovákia, Szerbia, Horvátország) élő magyar kisebbségek számára a tanulmányi céllal történő ideiglenes vagy végleges tartózkodást Magyarországon. Korábban a Kárpát-medencei mobilitás abban különbözött az európaiktól, hogy ez a migrációs folyamat egyirányú volt és zárt földrajzi térben valósult meg (Márkus 2014). Kincses Áron is markánsan egyirányú folyamatként írja le a Kárpát-medencei mobilitást (Kincses 2019). Új fejlemény, hogy a Szlovákia és Magyarország közötti felsőoktatási célú migráció az utóbbi években növekvő mértékben kétirányúvá vált. A Selye János Egyetem hallgatói között növekszik a magyar állampolgárok aránya, napjainkban a diákok mintegy egyharmada magyarországi.

A külföldi kötődésű magyarság anyanyelvű iskolaválasztásának támogatását a magyar állam elsősorban az oktatási-nevelési támogatás keretén belül valósítja meg, melynek jogalapját a 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról, 14.§.-a rendezi. Ennek értelmében a „magyar oktatás és kultúra ápolását céljának tekintő társadalmi szervezet közreműködésével a hatálya alá tartozó, óvodai, alap- és középfokú oktatási intézményben magyar nyelven vagy a magyar kultúra tárgyában tanulmányokat folytató kiskorúak nevelési, oktatási,

valamint tankönyv és taneszköz támogatásban, továbbá a felsőoktatásban tanulók hallgatói támogatásban részesülnek. E törvényi rendelkezés értelmében a magyar állam a Bethlen Gábor Alapon keresztül 2010 óta közvetlenül a családokhoz juttatja el oktatási-nevelési támogatását. A támogatásra jogosult – 3 évestől 18 éves korig – minden olyan kiskorú (illetve szülei), aki magyar nyelvű nevelési vagy oktatási intézmény növendéke.

„2019-ben az oktatás-nevelési támogatásokra 5 800 millió forint a tervezett kiadás” – olvasható a LXV. Bethlen Gábor Alap parlamenti jelentésében (parlament.hu 2019), ami nagyban hozzájárul a magyar iskolaválasztás motivációs megalapozásához. „Az Országgyűlésnek a 2017. évi költségvetés tárgyalásakor kifejezett szándékát is figyelembe véve, a Bizottság a 2016/2017., illetve a 2017/2018. évi tanévekre kiírt pályázatokban az oktatás-nevelési támogatás összegét 22 400 forint/főben, a tankönyv- és taneszköz támogatás összegét 2 800 forint/főben határozta meg. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján megközelítőleg 245 ezer fő részesül ebben a támogatási formában, melyből mintegy 242 ezer fő oktatás-nevelési, valamint tankönyv- és taneszköz támogatást és közel 3 ezer fő hallgatói támogatást kap. Ez az előirányzat biztosít forrást – a 2018/2019-es tanév oktatás-nevelési támogatása mellett – a lebonyolításban részt vevő szervezetek díjazására is” (parlament.hu 2019).

A tanulmányi célú migráció

A területi oktatáskutatás a regionális földrajzzal, azon belül is a kulturális földrajzzal van közvetlen kapcsolatban. A kulturális földrajz elméletének differenciáltabb kidolgozása a társadalomföldrajz, a geográfia szakemberei, például Enyedi György, Nemes Nagy József munkásságához fűződik (Híves 2015).

Az oktatás területi összefüggéseit elemző munkáik (Enyedi 1978, 1983, 1996; Nemes Nagy 1998, 2007, 2009) megalapozták az oktatásföldrajz – mint tértudomány – magyarországi megjelenését, amely földrajzi megközelítésben vizsgálja az oktatás és a földrajzi környezet kölcsönhatásait. Ennek indikátorai az iskolázottság (végzettség), az oktatási infrastruktúra, a hozzáférési utak (hallgatók belépési pontjai az oktatásba) és az eredményesség (M. Császár 2002). Az oktatásföldrajz interdiszciplináris tudomány, amely a földrajzi tér több pontján működő intézmények és szervezetek közötti kapcsolatokat vizsgálja, a kérdőíves felmérés és a mentális térképezés hatékony eszközeivel (Jancsó 2018).

Az oktatás motiváló tényezői között (belső motivációs tényezők) megjelennek az önmegvalósításhoz, mintakövetéshez kapcsolódó tényezők. Ilyen lehet az elvárt szülői minta követése, ahol a szakmai karrier alakulásában meghatározó tényező a szülők iskolai végzettsége, műveltsége. Egyéni szinten megfogalmazódó tényezők ezek (a kulturális háttérre, részben a családi háttérre vonatkozathatóan), ahol a szülőknél az a bizakodás él, hogy ezzel a befektetéssel a lehető

legjobbat teszik gyermekük számára (Rédei 2009; Engler 2014). A szülők magatartását területileg is befolyásolja a helyi munkaerőpiac, gazdasági szerkezet, területi koncentráció, elérhetőség, településnagyság, az urbanizáltság szintje (Berényi 1997).

Az oktatási folyamatok területi kutatása a társadalom vizsgálatát jelenti abból a szempontból, hogy a népesség térben lehatárolható csoportjai miként viszonyulnak az oktatáshoz, képzéshez és annak intézményeihez, oktatási formáihoz. Elemzi továbbá az oktatásnak a helyi társadalomra (pl. a népesedésre, regionális munkaerőpiacra, munkanélküliségre) gyakorolt hatását, és egyben útmutatót nyújt az intézményhálózat fejlesztéséhez (Híves 2015).

A Magyarországon felsőoktatási tanulmányokat folytató határon túli magyar hallgatók körében a Határon Túli Oktatás Fejlesztéséért Programiroda (HTOF) végzett reprezentatív vizsgálatot (2004). A négy országot (Románia, Szlovákia, Szerbia és Montenegró, Ukrajna) érintő felmérés elemezte a magyarországi tanulmányok motivációját, a döntéseiket befolyásoló tényezőket. Az elemzés során kiderült, hogy a hallgatók felének közeli rokonai vagy barátai éltek Magyarországon, és mindössze egyötödük nem ismert itt senkit. „A Magyarországra irányuló tanulási migráció ebben az értelemben úgy jelenik meg, mint a megszerzendő diplomáknak minél előnyösebb munkaerőpiaci kapcsolódása, elhelyezése: értékes diplomát szerezni minél funkcionálisabb helyen” (Horváth 2004, idézi Rédei 2009, 81.).

Hrubos Ildikó egy 2006-ban kiadott tanulmányában a következő érdekes kutatási eredményről számol be: 2005-ben az Európai Bizottság és az általa támogatott Academic Cooperation Association felmérő jellegű kutatást végzett hat országban (Kína, India, Mexikó, Brazília, Oroszország, Thaiföld), amelynek során Európa mint felsőoktatási célpont percepcióját vizsgálták a fiatalok körében. Összehasonlításképpen az Egyesült Államokban tanuló diákokat pedig arról kérdezték meg, hogyan vélekednek az amerikai egyetemekről, az amerikai társadalomról. „Európa vonzerejét a diákok abban jelölték meg, hogy ott vannak a legrégebbi egyetemek, a legérdekesebb kulturális emlékek és tradíciók, a legvonzóbb művészeti teljesítmények. Európa elegáns, tiszta, jól szervezett és modern. Az amerikai egyetem viszont előnyösebb az európaival szemben a könyvtárak, laboratóriumok, általában az infrastrukturális ellátottság tekintetében, továbbá jobb az oktatás minősége, a tanulás melletti munkavállalás, valamint a diplomázás utáni munkaerőpiaci kilátások szempontjából” (Hrubos 2006, 678.).

Az Európai Bizottság Eurobroadmap elnevezésű projektjének kutatási eredményeit Kincses és Jakobi dolgozta fel egy 2012-es tanulmányában (Kincses, Jakobi 2012; eurobroadmap.eu). A nemzetközi együttműködésben végzett felmérés során az egész világra kiterjedően 18 ország 43 városában különböző tudományterületeken tanuló, összesen 10 320 egyetemi hallgatót kérdeztek meg, hogy miként látják a mai világot és benne Európát. „A magyar diákok Európát elsősorban kulturális, történelmi területként vagy politikai entitásként értelmezték, (...) véleményük szerint a tradicionális értékek nagy arányban köthetők Európához” (Kincses, Jakobi 2012, 10.).

Az információk térbeli terjedésének felgyorsulásával a fiatal generációban megfogalmazódik a vágy egy jobb élet iránt, és elhatározza elmozdulását a külföld felé. Ez a szemléletváltás hosszabb-rövidebb idejű külföldi tapasztalatszerzéssel jár, ezt segítik a különböző ERASMUS és STIPENDIUM ösztöndíjprogramok is. A diákmigráció gyorsan növekszik, gazdasági és politikai jelentősége megkérdőjelezhetetlen (Rédei 2006). Jelenleg 33 ország (beleértve további nem EU tagországokat is, mint Norvégia, Izland, Svájc) vesz részt az ERASMUS programban, emellett több mint 160 partnerországgal rendelkezik (Hubble et al. 2020). Az Erasmuson belüli alternatíva az Erasmus intenzív program (IP), amely a költségek és az időbeli elkötelezettség szempontjából különösen előnyös (James 2013).

A külföldi programokkal kapcsolatos kutatások számos fontos kérdést érintettek, például a nyelvtudás fejlesztését (Cubillos et al. 2008; DeKeyser 2014), a hallgatók társadalomszemléletének formálását (Cohen, Shively 2007; Alcón-Soler 2015), az interkulturális kompetencia fejlesztését (Deardorff 2006, Bennett 2009).

Az oktatásban a területi különbségek nagyok, eltérő a feltételrendszer, más a befogadás szintje, különbözik a számítógépes ellátottság, az oktatási struktúra, az oktatás stílusa és a pedagógiai módszer is. Különösen igaz ez az egyetemekre, ahol a különböző fenntartók alakítják az oktatás és a kutatómunka szemléletét is. Az egyetemi tudástranszfer innovációs szerepe megnő, a gazdaság felé irányuló tudásáramlás a cél. Jellegzetes területi irányok alakulnak ki a tudásáramlásban: amikor a fejlettebb térség elszívja a tudást (agyelszívás, *brain drain*); amikor a tudásszerzés kölcsönösen megy végbe az országok között (*brain filling*); amikor a külföldön szerzett tudással visszatérnek országukba (*brain gain*); és amikor létrejön a tudás körforgása (*brain circulation*) a nemzetközi tudományos életben való részvétellel. Az agyelszívás az EU-ban egyre inkább aggodalomra ad okot, mivel egyre több magasan képzett ember vándorol el Európából (Marinakou et al. 2016; Rédei 1995).

A szlovákiai magyar diákok esete speciális tanulási célú migráció, amelynek célja részben tudásszerzés, részben fokozatszerzési céllal történő migráció, ami azt jelenti, hogy nem részképzésben vagy rövid idejű ERASMUS képzésben vesznek részt, hanem teljes ciklusú alapképzésben (bachelor) vagy mesterképzésben (master).

A szlovákiai magyarok lélekszámának csökkenése közismert tény. A 2011-es népszámláláskor a tíz évvel korábbi állapothoz képest 62 ezerrel kevesebb, azaz 458 467 személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek, így a magyarok Szlovákia összlakosságán belüli részaránya a korábbi 9,7 százalékról 8,5 százalékra csökkent. A magyarok fogyása a következő négy tényezővel magyarázható: a nem bevallott magyar nemzetiség, a rejtett migráció, a természetes fogyás és az asszimiláció (Gyurgyík 2013). Gyurgyík László szerint az utóbbi, az asszimiláció a leg erősebb folyamat.

Lampl Zsuzsa egyik tanulmányában pontos definíciót ad az asszimilációra: „Az asszimiláció tehát folyamat, mégpedig a nemzeti identitásváltás folyamata.

Szociológiai szempontból meg kell különböztetni a nemzetiségi és a nemzeti identitás, valamint a nemzetiségváltás és az asszimiláció fogalmát. A nemzetiségváltás a nemzetiség, az asszimiláció a nemzeti identitás váltása. A nemzetiség annak kinyilvánítása, hogy milyen nemzethez tartozó vagyok/milyen nemzetiségűnek nevezem magam – ez a „hovatarozási választás” –, tehát ez esetben kinyilvánított, azaz deklarált identitásról beszélhetünk” (Lampl 2015, 9.). A szlovákiai magyarok nemzeti identitásának jelenlegi három típusát különbözteti meg: az érett/szilárd magyar, a köztes magyar és a szlovák identitástípust (Lampl 1999).

Kutatásomban szintén megjelent a kérdések között, hogy a szlovákiai magyar hallgató azért választotta-e a győri Széchenyi Egyetemet, mert magyarul szeretne tanulni, illetve fontosnak tartja-e a *magyarországi diploma* megszerzését. Az iskolaválasztás motivációi igen sokrétűek lehetnek, de kiemelt tényező az anyanyelvi oktatás választása. A felsőoktatásba bekerült hallgatók többségének magabiztosságot ad az anyanyelvi környezet. „Az államnyelv hiányos tudása önmagában is olyan körülmény, ami folyamatosan táplálja a Magyarország felé irányuló oktatási migrációt” (Erőss et al. 2011, 13.). Igen fontos szempont, hogy a magyar nyelvű oktatásban való részvétel a magyar közösség fennmaradását szolgálja Szlovákiában (Tárnok 2016).

A magyar és a szlovák felsőoktatás

Mind a szlovák, mind a magyar felsőoktatási struktúra a bolognai rendszer szerint tagozódik, így az alapképzés hároméves, a mesterképzés kétéves. Létezik mindkét országban osztatlan egyetemi képzés, a szlovák rendszerben ez az orvosi és egyes mérnöki képzéseket jelenti, a tanári szakokat 3+2 rendszerben hirdetik meg. Magyarországon a tanárképzés is osztatlan, öt éves képzés. Különbség van ezen kívül – az ISCED¹ 8 szinten – a doktori (PhD) képzésben; szlovák szomszédainknál maradt a hároméves képzés, míg magyar oldalon a két éves képzési szakasz + két éves kutatási szakasz rendszerre tértek át 2016-tól. Jelentős eltérés még, hogy a felsőoktatási felvételi rendszer Magyarországon központilag erősen szabályozott, mind a pontszámítás módját, mind a központilag meghatározott minimum ponthatárokat tekintve. Ezzel szemben a révkomáromi Selye János Egyetem felvételi tájékoztatójában az szerepel, hogy nem kell felvételi pontokat elérni a bejutáshoz. A szlovákiai egyetemeken, illetve a szlovákiai tanulmányi szakok többségében elegendő az érettségi bizonyítvány bemutatása, de egy-egy szakon – a Selye János Egyetemen is – vannak felvételi követelmények (pl. a református teológusképzésben). A 2020-as tanévtől kezdődően változik a magyar felvételi rendszer (kötelező legalább egy érettségi tárgyat emelt szinten teljesíteni), ez alapvetően kihathat a két ország eltérő rendszerei közötti átjárhatóságra.

Magyar nyelven oktató egyetemek a szlovák határ mentén

A magyar felvételi tájékoztató portálon (felvi.hu 2019) elérhető a határon túli magyar nyelvű akkreditált képzések felsőoktatási felvételi eljárásairól szóló tájékoztató, ahol összesen 21 egyetem vagy főiskola kínálatából lehet választani. Ebből 6 Romániában (Erdélyben), 6 Szerbiában (Vajdaság), 6 Szlovákiában (Felvidék), 1 Szlovéniában és 2 Ukrajnában található (1. táblázat).

A felsoroltak közül kétségtelven a *Selye János Egyetem (Révkomárom)* bővült az utóbbi időben a leglátványosabban, mind a hallgatók számát, mind a képzési kínálatot tekintve. 2018-ban a hallgatói összlétszámuk 1 795 fő, ebből a Tanárképző karon 920 fő, Gazdaságtudományi karon 804 fő és a Református teológia karon 71 fő tanult (ujs.sk/hu/ 2019).

1. táblázat: Határon túli magyar nyelvű felsőoktatási képzések országonként, 2017

Tertiary education courses in Hungarian in the neighbouring countries, 2017

Ország	Egyetem/Főiskola
Románia (Erdély)	Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem (Kolozsvár) Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad) Babes-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár) Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Szerbia (Vajdaság)	Újvidéki Egyetem Szabadkai Műszaki Szakfőiskola Szabadkai Óvóképző Főiskola Újvidéki Művészeti Akadémia
Részben magyar nyelven	Újvidéki Egyetem Belgrádi Egyetem
Szlovákia (Felvidék)	Selye János Egyetem (Révkomárom) Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem (Nyitra) Comenius Egyetem (Pozsony) Eperjesi Egyetem Szent Erzsébet Egészségügyi és Szociális Munka Főiskola (Dunaszerdahely) Varsói Menedzsment Egyetem (Dunaszerdahely)
Szlovénia	Maribori Egyetem
Ukrajna (Kárpátalja)	II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (Beregszász) Ungvári Nemzeti Egyetem

Forrás: felvi.hu alapján saját szerkesztés

A Selye János Egyetem honlapján lévő információk alapján számos magyar egyetemmel kötöttek oktatási megállapodást (2. táblázat), így a győri Széchenyi István Egyetemmél is (kiemelkedő a doktori képzésben egy-egy szemesztert áthallgató PhD hallgatók jelenléte a Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskolában).

A *Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen (Nyitra)* a Közép-európai Tanulmányok Kara jelenleg 15 programot kínál, közel 700 hallgatójuk van (felvi.fss.ukf.sk/ 2019). A Közép-európai Tanulmányok Kara a következő felsőoktatási intézményekkel áll szerződéses együttműködésben: Debreceni Egyetem (Debrecen), Nemzeti Közszerződési Egyetem (Budapest).

A *pozsonyi Comenius Egyetem* magyar nyelvű képzései a Bölcsészettudományi Karon érhetőek el. A 2018/2019 tanévben 7 423 hallgató vett részt a főiskolai, mesterképzési, doktori és szakképzési programok első évében a Comenius Egyetemen (uniba.sk/studium/ 2019).

Az *Eperjesi Egyetem* stabil oktatási intézményként működik Kelet-Szlovákia eperjesi kerületében. Az egyetem nyolc karnak és számos egyetemi szervezetnek ad otthont (Bölcsészettudományi Kar, Görögkatolikus Teológia Kar, Humán- és

2. táblázat: A Selye János Egyetem magyar felsőoktatási partnerei, 2019
Higher education partners of Selye János University from Hungary 2019

Partner intézmény	Város
Debreceni Egyetem	Debrecen
Edutus Főiskola	Tatabánya
Eötvös József Collegium	Budapest
Eötvös József Főiskola	Baja
Eötvös Lóránd Tudományegyetem	Budapest
Kaposvári Egyetem	Kaposvár
Károli Gáspár Református Egyetem	Budapest
Kodolányi János Főiskola	Székesfehérvár
Kölcsey Ferenc Református Tanárképző Főiskola	Debrecen
Nemzeti Közszerződési Egyetem	Budapest
Nyugat-Magyarországi Egyetem	Sopron
Óbudai Egyetem	Budapest
Pázmány Péter Katolikus Egyetem	Budapest
Széchenyi István Egyetem	Győr
Szolnoki Főiskola	Szolnok

3. táblázat: Összefoglaló a felvidéki magyar tanítási nyelvű egyetemek kínálatáról, 2019

Summary of higher education provisions in Hungarian in Slovakia, 2019

<i>Szakok/szakpárosítások Alapképzés</i>	<i>SJE</i> (Révkomárom)	<i>KFE</i> (Nytitra)	<i>CE</i> (Pozsony)	<i>EE</i> (Eperjes)	<i>SZEF</i>	<i>WMU</i>
Magyar nyelv és irodalom tanár	x	x	x	x		
Fordító és tolmács: magyar nyelv és kultúra		x	x	x		
Hungarológia		x	x			
Finnugor tanulmányok		x				
Közép-európai areális tanulmányok		x				
Magyar – szlovák kétnyelvű ügyvitelszervezés		x				
Óvodapedagógia		x				
Regionális idegenforgalom		x				
Egyéb tanárképzés alapszak: biológia, kémia, informatika, matematika, hitoktatás, történelem	x					
Angol nyelv és irodalom	x					
Német nyelv és irodalom	x					
Szlovák nyelv és irodalom	x					
Vállalati gazdaságtan és menedzsment	x					
Alkalmazott informatika	x					
Missziológia, diakónia és szociális gondoskodás	x					
Ápoló, közegészségügyi					x	
Szociális munka					x	x
Pszichológia						x
Szociológia						x
2018 évi hallgatói létszámok (csak magyar nyelvű szakok)	1795	700	na	na	na	na

Forrás: felvi.hu, saját gyűjtés

Természettudományi Kar, Menedzsment Kar, Pedagógiai Kar, Pravoszláv Hittudományi Kar, Sporttudományi Kar és Egészségtudományi Kar) (unipo.sk/ 2019).

További lehetőségeket kínál a pozsonyi *Szent Erzsébet Egészségügyi és Szociális Munka Főiskola*, amelynek több kihelyezett tagozata van, az egyik Dunaszerdahelyen. Ugyanitt, Dunaszerdahelyen a nemzetközi együttműködésnek köszönhetően a lengyelországi *Varsói Menedzsment Egyetem* (Warsaw Management University) képzéseire is jelentkezhetnek a diákok.

A magyar tanítási nyelvű felsőoktatási lehetőségek a Felvidéken meglehetősen korlátozottak, főként magyar szakos tanári, illetve hungarológia szakon tanulhatnak tovább a felvidéki magyar diákok (3. táblázat).

A szlovákiai egyetemek magyar nyelven elérhető képzési kínálatából hiányoznak a gazdaságtudományi, a népszerű mérnökképzések, az informatika szakterület képzései, amelyek a Széchenyi István Egyetemen Győrben például elérhetőek. A Tempus nemzetközi hallgatói mobilitást vizsgáló kutatása rámutat: „A képzési területek szerinti megoszlást vizsgálva azt láthatjuk, hogy az orvosi- és egészségügyi képzésnek rendkívüli jelentősége van a Magyarországra irányuló hallgatói mobilitás tekintetében. A határon túli magyarok megoszlása tudományáganként jóval kiegyenlítettebb, itt a magyar hallgatókra jellemző mintázatokat kapjuk” (Lannert 2018, 10.).

Szlovákiai magyar hallgatók a győri Széchenyi Egyetemen

A győri Széchenyi István Egyetem NEPTUN adatbázisa szerint az összes külföldi hallgató száma a 2010-2017 közötti vizsgált időszakban 979 fő, azaz a teljes hallgatói létszám 5,9 százaléka. A Szlovákiából érkező hallgatók aránya jelentős, az összes külföldi diák 61%-át teszi ki.

A szlovákiai hallgatók létszámának változása az egyetemen az elmúlt években tükrözi azt a trendet, amely szerint jelentősen fogy a szlovákiai magyar identitású diákok száma (1. ábra), amelynek háttérében demográfiai okok, a szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság számának és arányának korábban említett csökke-

1. ábra: Szlovákiai magyar hallgatók száma a győri Széchenyi Egyetemen, 2001-2019
The number of ethnic Hungarian students from Slovakia at Széchenyi István University, 2001-2019

Forrás: saját gyűjtés

nése áll. 1994 óta a magyar halálozások száma meghaladja a születéseket. Amíg 1991-ben 0,8% volt a természetes szaporodás aránya (magyar lakosok), addig 2001-ben -2,6%, 2011-ben -1,2% (adatbank.sk/2019).

A Tempus közalapítvány vezetői összefoglalója szerint (Lannert 2018) országosan is meghatározó arányú csökkenés tapasztalható a határon túli magyar hallgatók számában, összességében több mint 1 700 fővel csökkent a létszámuk az elmúlt öt évben (számuk 2017-ben kb. 8 000 hallgató volt). A magyar kötődésű, fokozatmobilitásban² részt vevő hallgatók esetében a legnépszerűbbek az országhatárhoz közelebb fekvő vidéki egyetemek (Szegedi Tudományegyetem, Debreceni Egyetem, a gödöllői Szent István Egyetem, a győri Széchenyi István Egyetem), de a nagy tradícióval rendelkező budapesti intézmények (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapesti Műszaki Egyetem) is jelentős számú hallgatót oktattak a vizsgált időszakban. A Pécsi Tudományegyetem – határ menti fekvése ellenére – ugyanakkor kevésbé tűnik vonzó célpontnak (Lannert 2018). A külföldről érkezett hallgatók számát tekintve Szlovákia jelentős „exportőrnek” számít (4. táblázat).

Az online kérdőíves kutatáshoz március-április hónapban szűrést végeztem a FIR rendszerből a 2018/19 tanévben aktív státuszú felvidéki hallgatók elérhetősegeire vonatkozóan. Az elsődleges adatok szerint 2018/19 második félévben 230 aktív féléves státuszú hallgató, illetve 2018/19 első és 2018/19 második félévben összesen 281 felvidéki hallgató volt a Széchenyi István Egyetemen. Az online kérdőívet 2019 áprilisában kétszer küldtük ki a hallgatóknak. A kérdőívben a leg egyszerűbb kérdéstechnikákat alkalmaztuk: egyszeres választás, többszörös választás, preferenciaválasztás, skálák.

A kérdőív a következő témaköröket érintette:

- azonosítás (kar, szak, képzési terület, szint, munkarend);
- szocio-demográfiai adatok (nem, születési év, lakhely, szülők végzettsége, Győrben való tartózkodás jellege);
- pályaválasztás, jelentkezés (iskolatípus, iskola nyelve, iskola helye, érettségi éve, választás preferenciái, információk forrásai);
- a Széchenyi Egyetemmel kapcsolatos benyomások (erősségek, hiányosságok, új választás, továbbtanulás);
- munkaerőpiac, munkavállalás (későbbi elhelyezkedési tervek, mobilitás, konkrét kötődés);
- egyetemi szolgáltatások igénybevétele (sport, közösségi terek, étterem, könyvtár, kollégium).

A kérdőívet végül 2019.04.15. és 05.07. között összesen 94 hallgató töltötte ki, ami kimondottan jó eredménynek számít, 33%-os válaszadási aránnyal.

4. táblázat: A Magyarországon tanuló külföldi hallgatók száma származási ország szerint, (összes képzési forma; összes képzési szint) 2017

*The number of foreign students in Hungary by country of origin
(all training forms, all training levels) 2017*

<i>Ország</i>	<i>Felsőoktatási hallgatók száma (fő)</i>
Magyarország összesen	283 350
Külföldi összesen	32 309
Németország	3 258
Románia	2 141
Kína	2 075
Szerbia	1 931
Irán	1 878
Szlovákia	1 710
Ukrajna	1 168
Törökország	1 113
Norvégia	1 012
Nigéria	1 005
Olaszország	660
Amerikai Egyesült Államok	652
Franciaország	646
Jordánia	565
Izrael	559
Dél-Korea	546
Spanyolország	535
India	506

Forrás: statinfo.ksh.hu 2019

Adatelemzés – faktoranalízis

SPSS statisztikai programmal főkomponens elemzés után a faktorok a következők (5. táblázat):

1. *év faktor*: születési év és az érettségi éve határozza meg, erős negatív kapcsolatban áll a tagozat kódjával,
2. *régiós szerkezet faktor*: lakóhely irányítószáma és a lakóhely jellege határozza meg,
3. *képzési irányultság (szubjektív) faktor*: összetett faktor a finanszírozási forma, képzési szint, a kar fajtája és a nyelvvizsga megéléte alapján,
4. *belépés éve faktor*: mikor kezdte meg a tanulmányait a hallgató.

5. táblázat: Főkomponens elemzés mátrix
Component Score Coefficient Matrix

	Komponens			
	1	2	3	4
Lakóhely irányítószáma	-0,083	0,573	0,029	-0,024
Lakóhely jelleg kódja (1)	-0,063	0,549	-0,003	0,019
Finanszírozás kódja (2)	-0,090	0,069	0,426	0,028
Képzési szint kódja (3)	-0,095	0,037	0,421	0,353
Nyelvvizsga (4)	0,085	0,086	0,368	-0,089
Kar kódja (5)	0,135	-0,176	0,422	-0,130
Tagozat kódja (6)	-0,383	0,118	-0,048	0,279
Melyik évben kezdte meg tanulmányait ezen a szakon?	-0,017	-0,023	-0,002	0,821
Érettségi éve?	0,346	-0,012	0,000	0,111
Melyik évben született Ön?	0,333	0,000	0,001	0,129

*magyarázat a változókhoz:(1) főváros; megyeszékhely; nagyváros; kis-közepes város; falu,
(2) államilag támogatott; önköltséges,
(3) felsőfokú szakképzés; alapképzés (BSc/BA); mesterképzés (MSc/MA); szakirányú továbbképzés; doktori képzés (PhD/DLA); osztatlan képzés (jogász/tanár)
(4) van nyelvvizsga; nincs nyelvvizsga
(5) Apáczai Csere János Kar; Audi Hungária Járműmérnöki Kar; Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar; Egészség- és Sporttudományi Kar; Gépészmérnöki, Informatikai és Villamosmérnöki Kar; Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar; Mezőgazdasági- és Élelmiszertudományi Kar; Művészeti Kar
(6) nappali; levelező

A homogenitás próbához az első és a hármas faktor volt a legalkalmasabb, a második faktor tartalmaz olyan elemet, amit csak a kérdőíves adatgyűjtés szolgáltatott. A homogenitás próbát egy független mintás, 2 független mintát tartalmazó Mann-Whitney próba segítségével végezzük, a nullhipotézis, hogy a két sokaság ugyanabba az eloszlásba tartozik. A Mann-Whitney próba alkalmazhatóságának feltétele, az hogy a minták adatai rangsorolhatók legyenek. A homogenitás vizsgálat értelmében az első faktor adattagjára (születési év) Mann-Whitney próba szignifikancia cellájában 0,05-nél nagyobb érték van (0,739), a harmadik faktor adattagjára (képzési kar) szintén magasabb (0,778), ezért 95%-os megbízhatósági szinten kijelenthetjük a két százalékos adatsor homogenitását, azaz a beérkezett kérdőívek reprezentatív voltát (6. táblázat).

6. táblázat: Homogenitás próba értékei

	Independent samples test statistics		Kar (kérdőív)	Kar (összes)
	Születési év (kérdőív)	Születési év (összes)		
Mann-Whitney U	1021,000	9089,500	1028,000	8600,000
Wilcoxon W	2617,000	21335,500	2624,000	16475,000
Z	-0,334	-0,981	-0,282	-1,726
Asymp. Sig. (2-tailed)	0,739	0,326	0,778	0,084

Grouping Variable: Nem (összes)

Forrás: saját szerkesztés

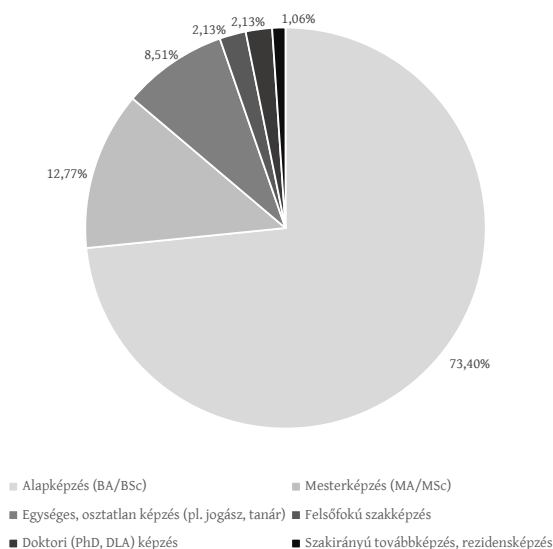
Hallgatók azonosítására szolgáló adatok elemzése

A megkérdezett hallgatók közül a legtöbben az alapképzésben (73,4%), a mesterképzésben (12,8%) és az osztatlan képzésben (8,5%) vesznek részt (2. ábra).

A karok közül a három legnépszerűbb a Gépészmérnöki, Informatikai és Villamosmérnöki Kar (27,66%), a Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar (17,02%), valamint az Apáczai Csere János Kar (17,02%) (3. ábra). Tehát igazoltnak tekinthetjük azt a feltételezést, hogy a határ menti egyetemeken kínálatában nem szereplő mérnöki szakok, illetve gazdasági szakok előnyt élveznek a pályaválasztáskor a felvidéki diákok körében. Az itt megszerezhető ismeretek, valamint

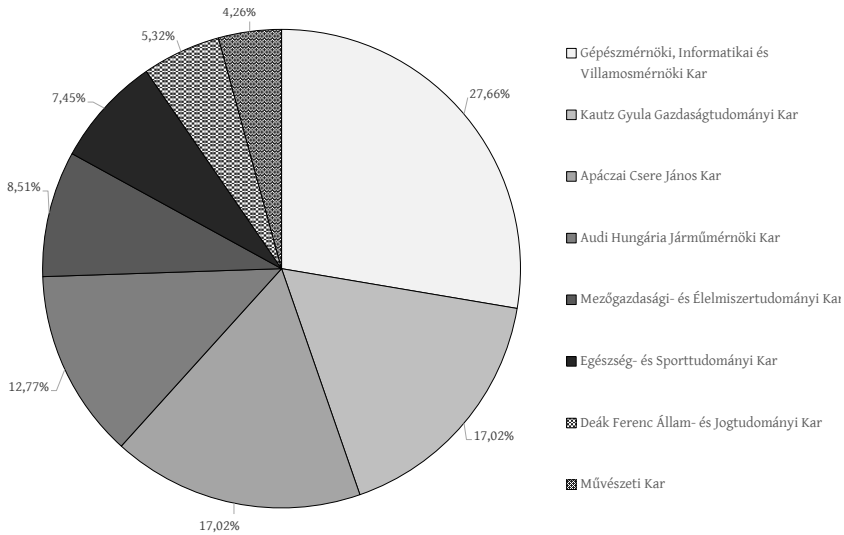
2. ábra: Képzési szintek, N=94

Level of education, N=94

Forrás: kérdőíves adatgyűjtés, saját szerkesztés

3. ábra: Karok megoszlása, N=94
Distribution of Faculties N=94

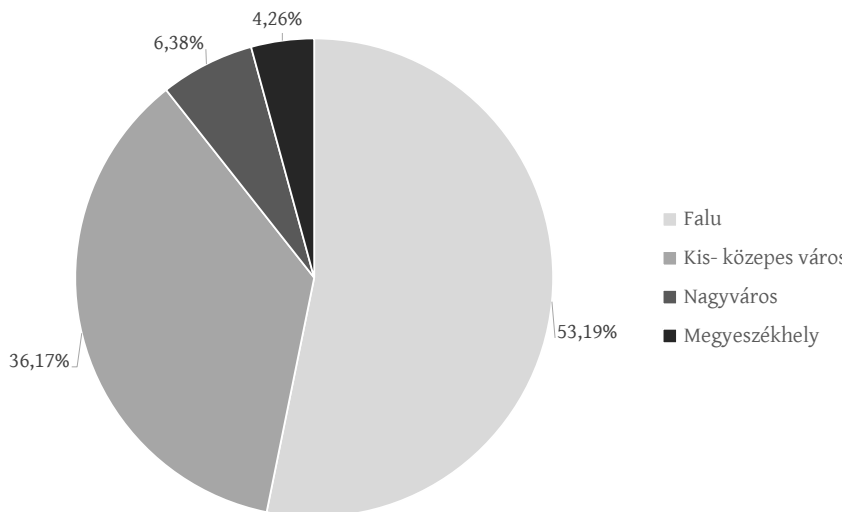
Forrás: kérdőíves adatgyűjtés, saját szerkesztés

a diploma piaci értéke jelentős, a magyarországi Diplomás Pályakövetési Rendszer (DPR) adatai alapján a gazdaságtudományok képzési területen végzettek 61,8%-a talált diplomás állást, és 84,05%-a dolgozik Magyarországon. A műszaki képzési területen 85,91%-a talált diplomás állást, és 81,86% dolgozik magyarországi (www.diplomantul.hu/2019) állásban.³ Az Apáczai Csere János Kar széles kínálatában megtalálható tanári szakokon kívül számos művészeti szak, illetve a turizmus-vendéglátás szak is népszerű.

A felvidékiek elsősorban a nappali képzés iránt érdeklődnek, nagyfokú az ingázási hajlandóság is (36%) a vidéki térségekből. A finanszírozási formákat tekintve szembevetendő az államilag támogatott helyek magas aránya (85,11%), ami a küllhoni magyar fiatalok tanulmányainak jelentős támogatásával magyarázható. A hallgatók között kiegyenlített a nemek aránya, a legtöbb hallgató a 90-es években született (Z generáció tagja⁴). A beiratkozás évét tekintve jellemzően az idei tanévben beiratkozottak aránya 30%, a többiek korábban kezdték a tanulmányaikat, de jellemzően a hároméves cikluson belül, tehát 2015-ben vagy azután.

A hallgatók jelentős része kihasználja a kollégiumi elhelyezést (37%), ami nagyságrendileg azonos az ingázókéval (36%), de jelentős az albérletben lakók (24%) száma is. Tehát a hallgatók többsége ideiglenesen Győrben lakik. Az ingázók többsége jellemzően kisvárosokban és falvakban lakik Szlovákiában (4. ábra).

4. ábra: Felvidéki hallgatók lakóhelyének jellege, N=94
 Students from Slovakia by place of residence, N=94

Forrás: kérdőíves adatgyűjtés, saját szerkesztés

Az ingázó hallgatók a határ menti településekről jönnek, legtöbbször a következő településekről: Komárom (41 km), Dunaszerdahely (40 km), Bős (27 km), Nagymegygyer (26 km), Balony (17 km).

A Győr térségéhez közel található magyarlakta szlovákiai terület jelentős része (Pozsonytól Dunaszerdahelyig) nem tekinthető hátrányos helyzetűnek, lakosai jórészt pozsonyi, ausztriai és magyarországi munkahelyeken dolgoznak, így őket jövedelmi szempontból jobbra a középréteghez sorolhatjuk.

Ebbe a kérdéskörbe soroltam még a szülők iskolai végzettségét, ami összefüggésben van a hallgatók iskolaválasztásával. Polónyi István magyar egyetemeket vizsgáló kutatásában utalt arra, hogy szegényebb régiókból inkább vidéki egyetemet választanak a hallgatók (Polónyi 2012), elsősorban azért, mert a vidéki megélhetési költségek alacsonyabbak, mint a fővárosban.

A szlovák statisztikai adatokat áttekintve megvizsgáltam az 1970-ben született szlovákiai magyarok iskolázottsági adatait, feltételezve, hogy a vizsgált szlovákiai magyar hallgatók szülei ebbe a csoportba esnek. A statisztika szerint az 1970-ben született szlovákiai magyarok 51,1%-a rendelkezik alapiskolai végzettséggel, további 14,3% szakmával, érettségizett 5,8%, és mindösszesen 1%-a járt egyetemre, főiskolára. Ez utóbbi adat 1980-ra 1,7%-ra nőtt (adatbank.sk/ 2019). A felmérésben a válaszadók 35%-ának szülei végeztek főiskolát vagy egyetemet. Ez a szlovákiai magyar lakosság végzettségi mutatóit tekintetbe véve kedvező adat! Az iskolai végzettségtől közvetve függ a jövedelmi helyzet, így a vidéki, magyar egyetem választása vélhetően inkább a közelségre vezethető vissza, mint az anyagi problémákra.

A szlovákiai magyar hallgatók jól beszélnek angolul, felvételnélkor a hallgatók 71%-ának már volt legalább középfokú nyelvvizsgálata. Ez előnyös helyzetet jelent számukra, különösen, amikor a felvételihez rendelkezni kell már nyelvvizsgálattal.

A hallgatók 65%-a gimnáziumi, 35%-a szakközépiskolai érettségivel rendelkezett 2018-ban. Túlnyomóan magyar tannyelvű iskolából jött 81%, kéttannyelvű iskolából 16%, szlovák nyelvűből pedig 3%.

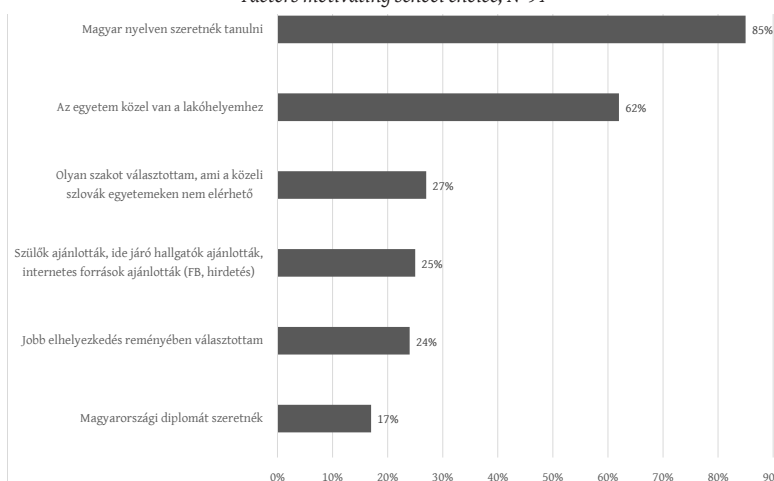
Iskolaválasztást alakító tényezők

A Tempus kutatásában „a magyar kötődésű hallgatók esetében a magyar nyelv az abszolút meghatározó, a hallgatók több mint 97 százaléka magyarul tanul” (Lannert 2018, 11.).

Horváth 2004-es kutatási elemzésében olvasható, hogy a Magyarországon tanuló határon túli magyar hallgatók 76 %-a már középiskolás korában eldöntötte, hogy hazánkban szeretne tanulni; a motivációk között két indok volt meghatározó: „a magyarországi felsőoktatás színvonalasabb, mint az otthoni”, illetve „a magyarországi diplomával többet tudok elérni az életben” (Horváth 2004; Rédei 2009, 81.).

Kutatásom is azt támasztja alá, hogy a hallgatók magyar nyelven szeretnének tanulni (85%). A választásban fontos szempont a földrajzi közelség is, 61%-uknak ez az egyetem esik közel a lakhelyéhez. A magyar nyelven tanulás fontosabb ok a választásban, mint egy magyarországi diploma megszerzése: mindössze 17%-uk gondolta, hogy jobban jár egy magyar, mint egy szlovák vagy külföldi diplomával. Valószínűsíthető, hogy akik szlovákiai egyetemeken szereznek diplomát, jó eséllyel találnak munkahelyet mindkét országban, viszont a magyar diploma korlátozhatja a szlovákiai lehetőségeket (5. ábra).

5. ábra: Iskolaválasztást motiváló tényezők, N=94
Factors motivating school choice, N=94

Forrás: kérdőíves adatgyűjtés, saját szerkesztés

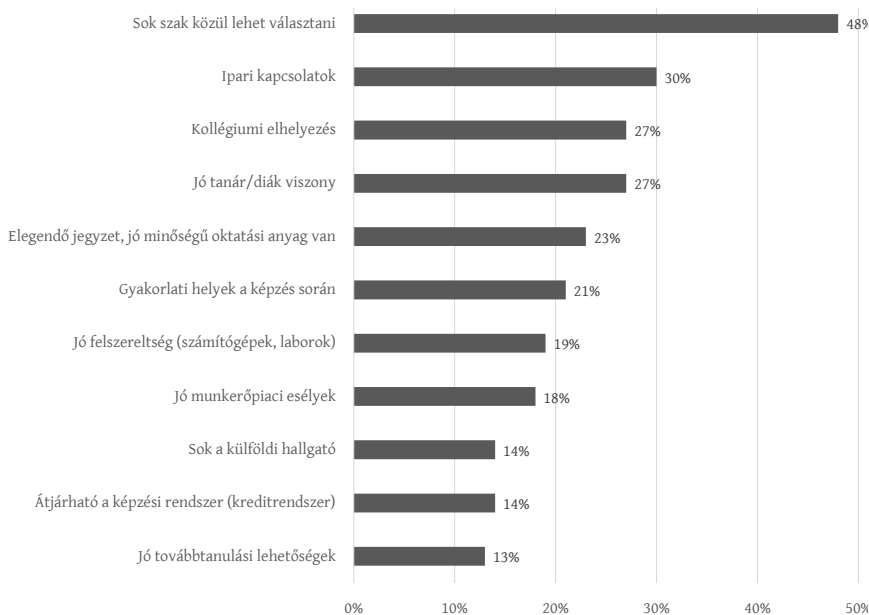
A választást motiváló tényezőket alakítja az egyetemmel kapcsolatos előzetes benyomás, információk, elérhető statisztikák, egyetemi marketing. A hallgatók kiemelték, hogy a Széchenyi Egyetemen sok szak közül lehet választani (48%), valamint az ipari kapcsolatok is vonzóak (30%). A jó továbbtanulási lehetőségek csak 13%-ot kapott, ami valószínűleg betudható annak, hogy a megkérdezettek 74%-a alapképzésre jár, még nem döntötték el, folytatják-e a tanulást a BSc tanulmányok végén (6. ábra).

Az egyetemi szolgáltatások közül a legtöbben a könyvtár (45%), uszoda és sportlétesítmények használatát (37%) jelölték meg, de népszerű a kollégium (32%), a közösségi terek használata (25,5%) és a városi közlekedés (25,5%) is.

A diploma megszerzése után a hallgatók jelentős része Magyarországon, ténylegesen Nyugat-Magyarországon szeretne elhelyezkedni (66%), vagy visszamenne Szlovákiába (43%). Tágabb értelemben Nyugat-Európa vagy Kelet-Közép-Európa lehet a cél. A megkérdezettek 11%-a csak Szlovákiában szeretne elhelyezkedni (7. ábra).

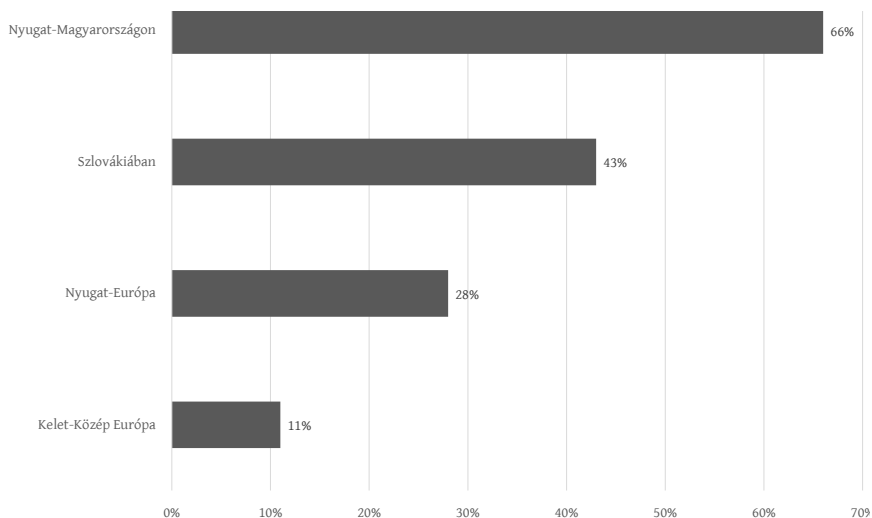
A válaszadók mindössze 11%-ának van elképzelése a leendő munkahelyre vonatkozóan is. Ezek jellemzően nagyvállalatok (Audi, EON, Strabag, Switelsky, MOL), nem a regionális piac KKV szereplői, mégis erős a kötődés, főleg az Audi részéről a városhoz, a nyugat-dunántúli régióhoz.

6. ábra: Az előzetes benyomások szerepe az egyetem kiválasztásban, N=94
The role of preliminary impressions about SZE in school choice, N=94

Forrás: kérdőíves adatgyűjtés, saját szerkesztés

7. ábra: Egyetem után tervezett munkavállalás regionális eloszlása, N=94
 The regional distribution of post-graduation employment plans, N=94

Forrás: kérdőíves adatgyűjtés, saját szerkesztés

Konklúziók és javaslatok

A kérdőíves felméréssel azt kívántam feltárni, hogy a szlovákiai magyar hallgatókat mi motiválja a győri Széchenyi Egyetem kiválasztásában. Az elemzés 281 hallgatót szólított meg a neptun rendszeren keresztül, az online válaszadók száma 94 fő volt (33%), ami online felmérés esetében elfogadható aránynak minősül.

Összességében, a Széchenyi Egyetem vonzáskörzete a határon átnyúlva Szlovákia felé is jelentős, főként a *kisvárosi, vidéki települések középosztálybeli,⁵ magyar anyanyelvű, magyar iskolába járó diákjai számára*. A hallgatóknak csak egy kis része ingázik naponta (36%), jelentős a Győrben, kollégiumban vagy albérletben lakók száma. Főleg a nappali, államilag támogatott helyek száma jelentős. A hallgatók előnyösnek tartják, hogy a Széchenyi Egyetemen *sok szak közül lehet választani* (48%), valamint az egyetem *ipari kapcsolatai* is lehetőségeket jelentenek (30%). A felvidéki hallgatók jelentős része (66%) a végzést követően *Nyugat-Magyarországon helyezkedne el*. Így potenciálisan kapcsolódnak a regionális munkaerőpiachoz, a győri tartózkodásukkal pedig bevételt jelentenek a városnak. Az egyetemnek is előnyös a felvidéki hallgatók felvétele, főleg a költségtérítéssel erősítésére. Az angol nyelvű szakok indítása – mind az alap-, mind a mesterképzésben – a határ mentén élő szlovák hallgatók számára is még vonzóbb alternatívát kínálnának.

Jegyzetek

- 1 ISCED: International Standard Classification of Education, oktatási szintek nemzetközi besorolása.
- 2 Fokozatmobilitásról beszélünk, amikor a külföldi tanulmányok a teljes fokozat – pl. alapképzés – más országban való elérését célozzák.
- 3 2015-2016-os képzés vége tanév, alapképzés adatok.
- 4 Z generáció: felnőttkorát jellemzően az ezredforduló után éli, digitális bennszülöttnek tekinthető.
- 5 A szülők iskolai végzettsége alapján.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 "Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése, mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen" c. projekt támogatta.

Irodalom

- Alcón-Soler, E. (2015): Pragmatic learning and study abroad: Effects of instruction and length of stay. *System*, 48., 62-74. <https://doi.org/10.1016/j.system.2014.09.05>
- Bartha I. (2016): A felsőoktatás és a szabad mozgáshoz való jog az Európai Unió Bíróságának ítélezési gyakorlatában. *PRO FUTURO - A JÖVŐ NEMZEDÉKEK JOGA*, 6 (1), 134-156.
- Berényi I. (1997): *A szociálgeográfia értelmezése*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Bennett, M. J. (2009): Defining, measuring and facilitating intercultural learning: A conceptual introduction to the Intercultural Education. Double Supplement. *Intercultural Education*, 20. (Sup 1), S1-S13. <https://doi.org/10.1080/14675980903370763>
- Cairns, D., Krzaklewska, E., Cuzzocrea, V., Allaste, A. A. (2018): *Mobility, education and employability in the European Union*. Palgrave Macmillan, 1-18. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-76926-4>
- Cohen, A. D., Shively, R. L. (2007): Acquisition of requests and apologies in Spanish and French: Impact of study abroad and strategy-building intervention. *The Modern Language Journal*, 2., 189-212. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2007.00540.x>
- Cubillos, J. H., Chieffo, L., Fan, C. (2008): The impact of short-term study abroad programs on L2 listening comprehension skills. *Foreign Language Annals*, 1., 157-186. <https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.2008.tb03284.x>
- Deardorff, D. K. (2006): Assessing intercultural competence in study abroad students. *Languages for intercultural communication and education*, 12, 232. <https://doi.org/10.21832/9781853599125-013>
- DeKeyser, R. M. (2014): Research on language development during study abroad. In Pérez-Vidal, C. (ed.): *Language acquisition in study abroad and formal instruction contexts*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 313-325. <https://doi.org/10.1075/aals.13.16ch13>
- Engler Á. (2014): *Hallgatói metszetek. A felsőoktatás felnőtt tanulói*. Debreceni Egyetem, Debrecen
- Enyedi Gy. (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1983): *Földrajz és társadalom. Tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest

- Erőss Á., Filep B., Rácz K., Tátrai P., Váradi M. M., Wastl-Walter, D. (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 3–19. <https://doi.org/10.17649/TET.25.4.1936>
- Gyurgyík L. (2013): Egy csökkenés anatómiája – A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai az 1990-es évektől napjainkig. In: Tóth K. (szerk.): *Nyelvi jogok I. Somorja*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 137–149.
- Híves T. (2015): *Területi oktatáskutatás*. Pécsi Egyetem, Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs
- Hrubos I. (2006): A 21. század egyeteme. *Educatio*, 4., 665–683.
- Horváth I. (2004): Az erdélyi magyar fiatalok Magyarország irányú tanulási migrációja 1990–2000. *Erdélyi Társadalom*, 2., 59–84.
- Hubble S., Belis A., Bolton P. (2020): *The Erasmus Program, Briefing Paper No. 8326*. House of Commons Library, London
- Jancsó T. (2018): *Az ELTE térszerkezete és belső intézményi kapcsolatrendszere*, PhD dolgozat, ELTE <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.112>
- James, C. (2013) Enhancing the QLD: internationalisation and employability: the benefits of Erasmus Intensive Programmes. *The Law Teacher*, 1., 64–82. <https://doi.org/10.1080/03069400.2013.764737>
- Kincses Á. (2019): Magyar–magyar nemzetközi vándorlások a Kárpát-medencében, 2011–2017. *Magyar Tudomány*, 11., 1676–1688, https://mersz.hu/hivatkozas/matud_f31217
- Kincses Á., Jakobi Á. (2012): A Világ a diákok szemével. *Területi Statisztika*, 3., 264–277.
- Lannert J. (2018): *Nemzetközi hallgatók a hazai felsőoktatási intézményekben*. Tempus Közalapítvány, Budapest
- Lamp Zs. (2015): A szlovákiai magyarok nemzeti identitásának néhány vetülete korcsoportos megközelítésben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3., 3–22.
- Lamp Zs. (1999): *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. Madách-Posonium, Pozsony
- Márkus Zs. (2014): Eljönni. Itt lenni. És visszamenni? A határon túli magyar hallgatók a magyarországi munkaerőpiacon. *Educatio*, 2., 312–319.
- Marinakou, E., Gioumpasoglou, C., Paliktzoglou, V. (2016): The brain drain phenomenon in higher education in Greece: attitudes and opinions on the decision to immigrate. *3rd Annual International Conference on Humanities & Arts in a Global World*, 3–6 January 2016, Athens
- M. Császár Zs. (2002): Az oktatás területi különbségei – az oktatásföldrajz szerepe a területi kutatásokban. In: Kovarszki A., László M., Tóth J. (szerk.) *Múlt, jelen, jövő – a településügy térben és időben*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 210–221.
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Nemes Nagy J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, 1., 1–19. <https://doi.org/10.17649/TET.21.1.1090>
- Nemes Nagy J. (2003): Regionális folyamatok. In: Perczel Gy. (szerk.): *Magyarország társadalmi, gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 565–577.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Polónyi I. (2012): Honnan jönnek a hallgatók? *Educatio*, 2., 244–258.
- Reisinger A. (2008): Oktatási kapcsolatok a szlovák-magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*, 3., 127–149. <https://doi.org/10.17649/TET.22.3.1189>
- Rédei M. (2006): Tanulási célú migráció a világban és itthon. *Demográfia*, 2–3., 232–250.
- Rédei M. (2009): *A tanulmány célú mozgás*. Reg-Info Kiadó, Budapest
- Rédei, M. (1995): Internal brain drain. In: Fullerton, M.; Sík, E., Tóth, J. (szerk.): *Refugees and Migrants: Hungary at a crossroads*. Institute for Political Science of the HAS, Budapest, 105–117.
- Tárnok B. (2016): Növekvő tendenciák a felvidéki magyar iskolaválasztásban. *Pázmány Law Working Papers*, 29., 1–18. <http://www.eurobroadmap.eu> (Letöltve: 2019. 12. 03.)
- <http://www.unesco.hu/ratifikalt-egyezmenyek/> (Letöltve: 2019. 12. 03.)
- <http://www.ehea.info/cid100203/sorbonne-declaration-1998.html> (Letöltve: 2019. 12. 03.)
- <https://www.parlament.hu/irom41/00503/adatok/fejezetek/65.pdf> (Letöltve: 2019. 12. 03.)
- https://www.felvi.hu/felveteli/jelentkezés/korabbi_elj_archivum/felveteli_tajekoztatok/ht_felveteli_18A?itemNo=23 (Letöltve: 2019. 12. 03.)

<https://www.ujs.sk/hu/> (Letöltve: 2019. 12. 03.)

<http://www.felvi.fss.ukf.sk/> (Letöltve: 2019. 12. 03.)

<https://uniba.sk/studium/> (Letöltve: 2019. 12. 03.)

<https://www.unipo.sk/public/media/23445/PU%20BROZURA%20-%20HU%202018.pdf> (Letöltve: 2019. 12. 03.)

<http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=HC1008>

<http://adatbank.sk/?p=488422> Szlovákiai Magyar Adatbank (Letöltve: 2019.12.15)

<https://www.diplomantul.hu/dpr-aae-palyaorientaciot-tamogato-modul> (letöltve 2019.12.03)

Hajléktalan emberek térbeli mobilitása - térképalapú elemzés a Práter utcai nappali melegedőben felvett kérdőívek alapján

Spatial Mobility of Homeless People - Map analysis based on questionnaires from the Práter street's day center

BENE BENCE

BENE Bence: egyetemi hallgató, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építésmérnöki Kar, Urbanisztika Tanszék; 1111 Budapest, Műegyetem rakpart 3., K. II/93; 95beneb@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9265-7901>

KULCSSZAVAK: hajléktalanság; mobilitás; térképalapú elemzés; térbeliség; morfológia

ABSZTRAKT: „Otthon nélkül nem ember az ember.” – *Talmud, Jevámot 63a.*

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a Práter utcai melegedőt látogató hajléktalan emberek városhasználatával foglalkozik. Egy kérdőíves adatfelvétel elemzése alapján rekonstruálom, hogy a válaszadók hol töltötték el a napjukat, merre jártak, mivel közlekedtek, mikor, mit csináltak. A nappali melegedőben felvett kérdőívek a hajléktalan társadalom sokrétűségét mutatják, ennek kutatása és feltérképezése a városi társadalmak megértésének és fejlesztésének egyaránt fontos eleme. A kérdőíveket adataalapú, térképalapú és videóalapú elemzéssel dolgoztam fel. A különböző megjelenítési formák újfajta látásmódok kialakításához járulhatnak hozzá és segíthetnek a hajléktalanság komplexitásának megértésében. A válaszadók mobilitásának morfológiáját vizsgálva lokális, globális és „otthona az út” típusú közlekedőket azonosíthatunk. Emellett csoportosíthatjuk a résztvevőket életkoruk, lakhatási formájuk, tömegközlekedési szokásaik és a hajléktalan létben eltöltött idejük szerint. Az egyes csoportok eltérően használják a várost, a város kínálta lehetőségeket; morfológiai viselkedésüket vizsgálva megfigyelhetők ismétlődő, hasonló elemek, amelyek mintázatokká állnak össze. A kutatás egyik eredményének a tömegközlekedésben rejlő potenciál felismerését tekintem. A tömegközlekedést használók aránya a megkérdezett hajléktalan emberek között kifejezetten magas, ezért a tömegközlekedési eszközök az ellátórendszerrel nem használók elérésének és segítésének egyik helyszínévé válhatnak.

Bene BENE: *university student, Department of Urban Planning and Design, Faculty of Architecture, Budapest University of Technology and Economics; Műegyetem rakpart 3. K. II/93, H-1111 Budapest, Hungary; 95beneb@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-9265-7901>*

KEYWORDS: *homelessness; mobility; map analysis; spatiality; morphology*

ABSTRACT: “Any man who does not have his own land is not a man.” – *Talmud, Yevam 63a.*

The presence of homelessness is universal, but its assessment varies. While in some analysis we find romantic references to it, policy systems sometimes try to forcefully eradicate this lifestyle. The appearance of homelessness is not uniform across the globe: it appears with varying degrees of intensity, role and perspective in different parts of the world. This research is spatially defined, as it focuses on the lifestyle of homeless people who visit the day center (social service) in Práter Street, in Budapest. It is based on a questionnaire that aims to reconstruct the mobility of homeless people through questions related to where respondents spent their day, what did they do and how did they move around. Researching and mapping the mobility of homeless people is an important part of

understanding and developing urban societies. The research presents the target group in more detail in terms of urban use.

The processing of the questionnaire is divided into three parts: data analysis, map analysis and video analysis. In addition to some basic information (the respondents' gender, age, housing circumstances and the length of time they have spent living in homeless situation), a single question was asked: "Where do you spend your day?". Based on the answers, maps and videos were created using data visualization. By observing the morphology of movements in these maps, respondents could be grouped into global and local transporters - depending on the extent of movement. The global transporter is able to travel long distances in one day, taking advantage of the opportunities provided by the city. He or she uses a lot of public transport, knows the social welfare systems available in the city - be it a hospital, a workplace, a homeless shelter, a day center or a soup kitchen. The movement of the local transporter is limited to the places (territories) in his or her comfort zone - close to his or her accommodation and well-known environment. He or she rarely travels long distances, uses only a few elements of the social welfare system. There is another, special group of transporters called "their home is the road", who use public transport for sleeping and relaxing. Therefore, the interpretation of the movement of this group is very different from the previous ones, as „their home is the road” transporters inadvertently travel huge distances.

Research findings indicate the diversity of homelessness, which is line with Győri's conclusion (2019) that the homeless people we perceive (gubbery or deadbeat) make up only 21% of the homeless society. In fact, far more people struggle with the state of homelessness, who remain invisible to the majority society, and often to social workers. Respondents can be grouped by age, housing circumstances (on the street, in a flat, in a social institute), transport habits or the length of time they have spent living in this situation. During examining the morphological behavior of the different groups, recurring elements and complex patterns could be identified. There are different mobility patterns (local and global) between young and old homeless people, between people sleeping in the street or in a social welfare institute, between those who use public transport and those who do not, etc. They use the city and take the opportunities of urban life in different ways.

The different forms of data visualization provide an opportunity to develop new insights, to validate previous research and to establish a new methodology for future research. It helps to present the human side of homelessness to the majority society and to understand the complexity of the situation. One of the most important results of this research is the realization of the potential of public transport. According to Oross (1996), there must be an important direction to help those living with the social services and to support those who are trapped outside the system. The proportion of public transport users in the target group is very high and they spend a lot of time travelling by public vehicles, so public transport can become the new means to reach and help non-users of the social welfare system.

A hajléktalanság térbeli elemzései

A hajléktalanügy a XIX. század végén és a XX. század elején jelent meg a magyarországi közéletben (Győri 1998), ebben az időben a politikusok leginkább közbiztonsági, közegészségügyi és rendészeti problémaként kezelték a hajléktalanságot. A XX. század második felében a szocialista állam, papíron, eltüntette a hajléktalanságot; a hivatalos ideológia képviselői szerint a munkanélküliség felszámolásával és az életszínvonal javításával megszűntek a szociális problémák, így maga a hajléktalanság is. Az „önmaguk lakhatására képtelenek” bekerültek a bérlakásprogramba és jogosulttá váltak tanácsi bérlakásokra – legalábbis elméletileg (Győri 1996). Ugyanakkor a hajléktalan emberek egy részét megbélyegezték, helyzetük kezelése rendészeti kérdéssé vált (lásd a közveszélyes munkakerülők, lumpen elemek kate-

góriait) (Győri et al. 2019). A hajléktalanság Magyarországon a rendszerváltás környekén vált újra láthatóvá és jelent meg társadalmi problémaként (Nagy 2009).

A hajléktalanságot azonosíthatjuk az otthontalanság érzésével (Breitner et al. 2002). A „hajléktalanság” fogalma a lakhatás, a hajlék hiányára mutat rá, míg az „otthontalanság” a fizikai vonatkozások mellett szociális és pszichológiai jelentéstöbbletet is tartalmaz (Dúll 2009). A fedél nélküli, hajléktalan emberek élettere a város és az utca. Kevés védelmet nyújtó helyhez tudnak kötődni, életmódjuk miatt ki vannak téve a város viszontagságainak (Laurenson, Collins 2007; Mitchell 2003). Négy olyan korlátozási formát különböztetünk meg, melyek pozitív és negatív hatással egyaránt lehetnek a fedél nélküli emberek életére (Snow, Anderson 1993): a szervezeti (pl. a hajléktalanellátó rendszer minősége és sokszínűsége), politikai (pl. az életvitelszerűen közterületen tartózkodás tilalmára vonatkozó szabályozás), morális (pl. a többségi társadalom viszonya a hajléktalan emberekhez: segítség, megtűrés, zaklatás, stb.) és térbeli formák (pl. „hajléktalanbarát” közterületi kialakítások) dinamikus kölcsönhatásainak összessége határozza meg a hajléktalan emberek városi jelenlétét. E formák közül a térbeliség kiemelését az indokolja, hogy a hajléktalan emberek privátszférája is a nyilvános terekhez kötődik, így, ha a közlekedésüket kutatjuk, egyúttal az otthonukat vizsgáljuk. Egy átlagos – nem hajléktalan – ember a legtöbb napi teendőjét el tudja végezni az otthonában: a hálóban alszik, a nappaliban szórakozik, a konyhában főz, az étkezőben eszik, és a mosdóban tisztálkodik. Az élet alapcselekvései a többség számára egy lehatárolt, szűk térre korlátozódnak. A hajléktalan élethelyzetben lévő emberek számára e cselekvések térben, s ezáltal időben is kitágulnak. Az alvás, az evés, a tisztálkodás, a szórakozás kényszerűen különböző helyszíneken történik. Életvitelük így alapvetően különbözik a többségi társadalométól. Ez a különbség szétbontható pszichológiai, proxemikai, időbeni és térbeli rétegekre. Ebben az életformában a saját tér felértékelődik, az illegalitás általánossá válik (Misetics 2010), bizonyos funkciók (pl. tömegközlekedés, várótermek) és térbeli kialakítások (pl. védelmet nyújtó fedett-nyitott terek, elhagyatott porták, köztéri padok) fontosabbá válnak, csakúgy, mint az ingyenes szolgáltatások (pl. bevásárlóközpontok mosdói) (Hodgetts et al. 2008).

„Az ember igazi hona nem a ház, hanem az út, és maga az élet egy utazás, amelyet lábon kell megtenni” (Chatwin 2000, 21.).

A hajléktalanság térbeli dimenziója (Henry, Semons 2010) kevésbé kutatott terület a magyar szakirodalomban. A térbeliség, mint adottság, mint lokáció, megjelenik a kutatásokban (Győri et al. 2019), ám kevés szó esik a helyváltozásokról, a mozgásokról, vagy épp a promenadológiai (sétatudomány) (Meggyesi 2013) jelentéstöbbletéről.

Megkülönböztethetünk életvitelszerű mozgást (napi közlekedés) és életváltoztató mozgást (elköltözés). Kutatásom csak az életvitelszerű mozgásokat vizsgálja. Az idő-tér-diszkontinuitás elképzelése (Rowe, Wolch 1990) szerint a hajléktalanná

válással az emberek szinte azonnal elvesztik a tervezés képességét, s ezáltal a kontrollt életük felett. Emiatt a hajléktalan emberek környezetpszichológiai értelemben vett mozgástere zömében hajléktalan (hely)identitásuk erősítésének irányába hat (Düll 2009). Azaz mozgásuk a hajléktalan élethelyzettel járó helyekből (szállók, nappali melegedők, népkonyhák, utca) és az e helyekhez kötődő interakciókból tevődik össze.

A hajléktalan és a nem hajléktalan emberek közlekedése mögött álló motivációk nem sokban különböznek: étkezés, pénzszerzés, társasági élet, pihenés (Rowe, Wolch 1992). Rowe és Wolch megkülönbözteti az önkéntes és kötelező mozgásokat. Tapasztalataik szerint a hajléktalan emberek esetében sokkal nagyobb a kötelező program, s így a kötelező mozgások aránya, s ennek legfőbb oka a rendőri beavatkozás. Az önkéntes mozgások öt fő okát azonosítják:

- szociális intézményrendszer igénybevétele,
- munkakeresés, munkavégzés,
- időtöltés a rokonokkal (volt feleség, gyerekek, szülők) és közeli barátokkal,
- elmenekülés a megalázó közegből, környezetből,
- szórakozás, szabadidő eltöltése.

Ezek a kötelező és önkéntes mozgások a Práter utcai nappali melegedőben megkérdezett hajléktalan emberek életében is megfigyelhetők. Emellett többen említették önkéntes mozgásuk motivációjaként a vásárlást, amellyel kiegészíthető Rowe és Wolch terminológiája, így a vásárlás tekinthető a hatodik fő célnek.

A hajléktalanság térbeliségének vizsgálata jellemzően kérdőívekre, interjúkra és megfigyelésekre támaszkodik, ám a technika fejlődésével egy újfajta módszer is megjelent, a GPS alapú követés. Az első GPS követési tanulmány 2015-ben készült Odense (Dánia) városában, annak érdekében, hogy a marginalizált helyzetű emberek preferenciáit és szokásait minél pontosabban lemodellezzék és megismerjék (Busch-Geertsema 2015). A kutatás célja azon helyek megtalálása volt, ahol a fedél nélküli emberek a legtöbb időt töltik el, hogy ott padokat, tereket és szolgáltatásokat hozzanak létre számukra. Azaz a kutatás szempontjából fontos tényező volt a hely és az idő, maga a mobilitás, az út azonban nem. Az eddigi legnagyobb GPS követési tanulmányt, amely Prágában és Plzenben 80 ember napjait követte végig egy héten keresztül, a Cseh Tudományos Akadémia kutatócsoportja tette közzé (Šimon et al. 2019). A hajléktalan élethelyzetben lévő személyek minimális pénzüsszeget kaptak a kutatásban való részvételért. A magánélet védelme miatt a kutatás eredményeként létrejött térképeket nem publikálták. A GPS által közölt adatok mellett megkérdezték a résztvevőket a napjaikról is. A kutatás rávilágított a retrospektív lekérdezések és a GPS által közölt valós adatok markáns különbségére, melyet a kutatók három okra vezettek vissza. Egyfelől a hajléktalan emberek nem tudnak pontos napirendet követni, mert életvitelük erősen stresszes. Másfelől sok programjuk nem időhöz kötött, pillanatnyi döntések, a kialakult helyzetekre adott reakciók összessége határozza meg időbeni és térbeli létüket. Harmadrészt a hajléktalan emberek között kifejezetten magas a pszicholó-

giai betegséggel, rendellenességekkel küzdők és a szerhasználók aránya, s ez szintén gyengíti a pontos idő és hely meghatározását, az emlékezés képességét. Kiderült, hogy a rosszabb körülmények között élő hajléktalan emberek (utcán éjszakázók, erdőben, sátorban alvók) jóval többet és nagyobb területen mozognak, mint azok, akik hajléktalanszállókon, barátoknál alszanak, vagy ágyra járnak. Érdekes összevetni ezt az eredményt a Február Harmadika Munkacsoport adatfelvételével (Győri 2010), amely nem azonosított ilyen eltérő mintázatokat; sőt, az eredmények szerint a mozgási rádiusz nincs összefüggésben a lakhatási lehetőséggel. A nagyvárosokban (Prága) élők sokkal nagyobb utat járnak be, mint a kisvárosiak (Plzen). A rosszabb lakhatási körülmények között élők lassabban közlekednek, mint a viszonylag jobb helyzetűek, s ez az eltérés leginkább a tömegközlekedési eszközök használatával magyarázható. A jobb lakhatáshoz való hozzáférés javítja az érintettek mobilitását és így az életkörülményeiket (Šimon et al. 2019).

A Február Harmadika Munkacsoport 2004-es adatfelvételében kérdezett rá a hajléktalan emberek térbeli mozgására (Győri 2010). Az adatfelvétel az egész országra kiterjedt, Budapesten és a vidéki városokban, közterületen és hajléktalanelátó intézményekben egyaránt gyűjtöttek adatokat, s mindösszesen közel 10 000 főt sikerült elérniük. A kutatás a lakhatás szempontjából az utcán alvó, szállón alvó és bizonytalan lakásban megalvó hajléktalan emberek csoportjait különböztette meg. A három csoport között gyakori az átjárás, akár napról napra változhat, ki hol tudja tölteni az estét. E három csoport mégis jól elkülönülő jegyekkel: más szociális beágyazottsággal, pénzügyi és egészségügyi helyzettel, perspektívával rendelkeznek. A kérdőív kitért a napi rutinjukra is, megkérdezték, hogy „Mennyi időt (hány órát) töltött tegnap...” alvással, szórakozással, munkával stb. A legmeglepőbb eredmény talán az, hogy a válaszadók kifejezetten pontosan, egy óra híján részletesen be tudtak számolni az egész napjukról, azaz az általuk megnevezett cselekvésekhez társított időintervallumok összege átlagosan 23 óra lett. A térbeli és időbeni tényezőket a következő kérdés mérte: „Hol volt és mit csinált tegnap 10 órakor és 14 órakor?” A megkérdezettek kétötöde valamely intézményben tartózkodott, míg egyötödük utcán, munkahelyen, egyéb helyen volt. A válaszok alapján minden személyhez hozzá tudunk rendelni négy térbeli helyszínt is, ahol aznap (reggel, délelőtt, délután, este) megfordult. Ezekből az adatokból megközelítőleg bemutatható, mekkora az egyének minimális mozgási rádiusza. A felvételből kirajzolódik, hogy a menhelyekre bemenők, ott alvók és a fedél nélkül megalvók lényegében ugyanazokat a köztereket, városi csomópontokat ismerik és használják.

Jelen kutatás alapadatait a Práter utcai nappali melegedőben felvett kérdőívek jelentik. Noha a GPS alapú adatgyűjtés tekinthető a legkorszerűbb módszernek, technikája még nem kiforrott. A dániai kutatás (Busch-Geertsema 2015) nemzetközi visszhangot váltott ki (O’Sullivan 2014), módszertana miatt sok kritika érte (túlzott megfigyelés), Orwell „1984” című könyvéhez hasonlították (Lasarzik 2014). A kritikusok szerint a kutatás eredményeit valószínűleg kérdőív vagy interjúalapú

adatgyűjtés esetében is megkapták volna. A Csehországban készült kutatás (Šimon at al. 2019) legnagyobb eredménye a retrospektív és a GPS által mért adatok közötti különbség bemutatása. Mivel azonban a személyiségi jogokra való tekintettel nem közölhetek térképeket, a módszerükben rejlő legnagyobb potenciállal (a GPS által és a retrospektív adatok alapján készített térképek bemutatásával) nem tudtak élni. Ez a módszertan tehát nem feltétlenül tudja kiváltani a személyes adatgyűjtést. Mivel azonban a cseh kutatás rávilágított a retrospektív és a GPS adatok közötti markáns különbségre, a kérdőíves adatgyűjtés esetében nem beszélhetünk objektív, abszolút időről és térről (Telegdi 2004). Ezen kutatás során értelmezendő időt szubjektív időnek, míg terét megélt térnek tekinthetjük (Lefebvre 1991; Soja 1996).¹

Módszertan

Az adatfelvétel egy egyszerű kérdőív kitöltésével készült. A kutatás egy szűkített célcsoportra, a nappali melegedők közönségére fókuszál. A Menhely Alapítvány megkeresésével nyílt lehetőségem a kérdőívek felvételére. A Práter utcai nappali melegedőben három napon át egy szociális munkás segítségével sikerült elérnem a hajléktalan embereket. A melegedő a belváros szélén, változatos épített és társadalmi környezetben helyezkedik el, sokféle tömegközlekedési eszközzel elérhető, ezért a térbeli mozgások vizsgálatának szempontjából ideális helyen található. Az adatgyűjtésben való részvétel önkéntes volt. Minden látogatót, aki betért a nappali melegedőbe, megkértem, hogy töltsse ki a kérdőívet. Ezért ebben a kutatásban hajléktalan embernek tekintem azt a személyt is, aki legalább egy hajléktalanellátó intézményt felkeresett az adatgyűjtés idejében (azaz betért a Práter utcai nappali melegedőbe). Ez azt is jelenti, hogy azon válaszadóknak, akik nem tekintették magukat hajléktalan élethelyzetben lévőknek, a „Mióta él hajléktalan élethelyzetben?” kérdés helyett a „Mióta használja a hajléktalanellátó rendszert?” kérdést tettem fel.

A Práter utcai nappali melegedő 8 órától 18 óráig fogad vendégeket szendvicssel, kávéval és teával. Az intézményben lehetőség van tisztálkodásra, internet-használatra, tévézésre és teleföntöltésre, adományruhák elvitelére. Naponta körülbelül 80-100 ember fordul meg a melegedőben, törzsközönsége körülbelül 30 fő köré tehető. 2019. október 7-én, 8-án és 10-én (hétfő, kedd, csütörtök) összesen 37 kérdőívet vettem fel. A hétköznapiok miatt a napi rutin ezeken a napokon nem nagyban tért el az átlagostól. A kérdőívek kitöltésére 11 óra és 16 óra között került sor, mert a nappali melegedőben ilyenkor tartózkodnak a legtöbben. Átlagos, nap-sütötte őszi napok voltak.

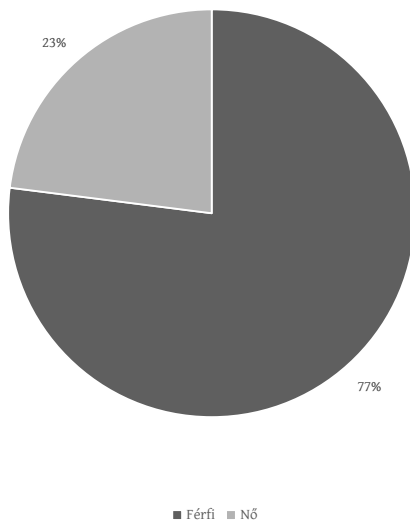
A kérdőívben az alapinformációkra rákérdező részen (az alany neve, kora és hogy mióta él hajléktalan élethelyzetben) kívül csak egyetlen kérdést tettem fel: „Hol tölti egy napját?” A válaszadóknak fel kellett vázolniuk, hogy aznap mit csináltak: hol és mikor keltek fel, utána hova és mivel mentek, mit csináltak ott, és így

tovább, egészen a lefekvésig. Tehát a válaszadónak egyszerre kellett visszaemlékeznie az aznapjára, és elterveznie a jövőjét, a délutánjának és estéjének a menetét. Egyszerre vált láthatóvá egy valós, megtörtént szelete a napjának, és egy elképzelt, lehetséges folytatása, ami magában rejt a pontatlanság lehetőségét. Programok ki-maradnak, vagy épp egymásba ütköznek. Az idők eltolódnak, néhol szalad, néhol elvész. "Hol kitágul a tér, hol összezsugorodik, hol kicsavarodik, hol magába szip-pant..." (Szabó 2005, 139.). A kérdőíveket adatalapú, térképalapú és videóalapú elemzéssel dolgoztam föl.

Alapadatok

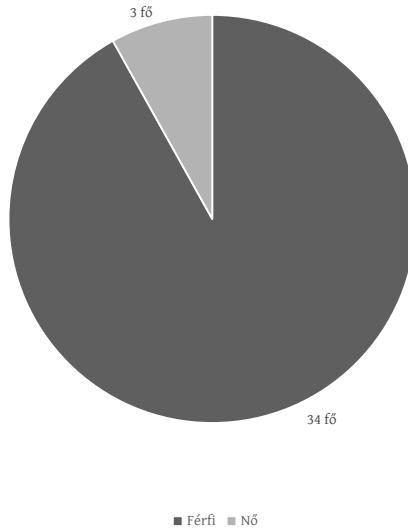
A Magyarországon élő fedél nélküliek 77%-a férfi és 23%-a nő (1. ábra) (Fadgyas-Freyler 2017). Az országos arányhoz képest jóval kevesebb a Práter utcai nappali melegedőbe betért nők aránya (2. ábra). Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a 2017-es kutatásnál kb. 18 ezer fős adatbázisból dolgoztak, mely a biztosítás jogviszonyát vette alapul és országos volt a merítése, míg kutatásom térbelileg lehatárolt (Budapest, VIII. kerület, Práter utca), és csak az adatgyűjtés idejében a nappali melegedőt látogatókra terjedt ki. Az eltérést okozhatja az, hogy kis számban vettem fel kérdőíveket, vagy, hogy a nappali melegedő használóinak nemi megoszlása eltér az átlagtól.

1. ábra: A Magyarországon élő hajléktalan emberek nemi megoszlása (összesen 100%)
Gender distribution of homeless people in Hungary (total: 100%)

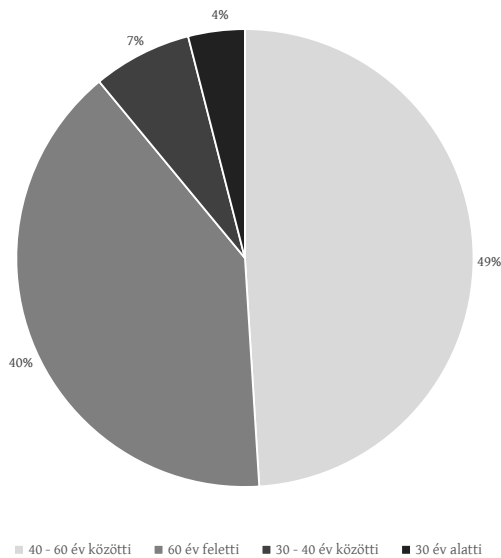
Forrás: Fadgyas-Freyler 2017 alapján saját szerkesztés

2. ábra: A válaszadók nemi megoszlása (összesen 37 fő)
Gender distribution of homeless respondents (total: 37 people)

Forrás: saját kutatás

3. ábra: A 2020-as Február Harmadika adatfelvételben résztvevő hajléktalan emberek korosztály szerinti csoportosítása (összesen 100 %)
Age distribution of homeless people in the 3rd of February Survey, 2020 (total: 100%)

Forrás: 2020-as Február Harmadika Adatfelvétel (Győri Péter adatközlése) alapján saját készítés

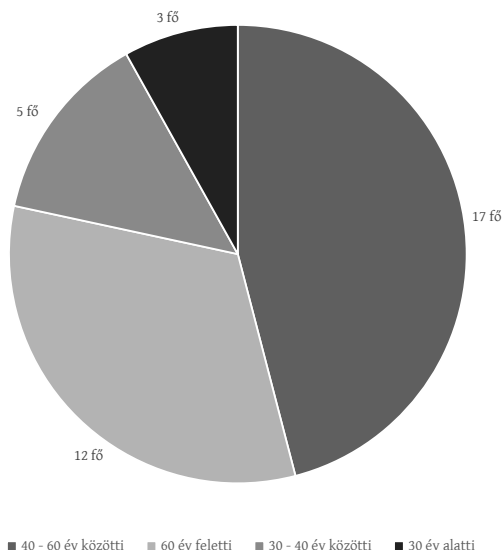
A korosztály szerinti csoportosítás alapján a 2020-as Február Harmadika adatfelvétel (Győri Péter adatközlése alapján) tekinthető (3. ábra). Leginkább a 30 év alatti és a 30-40 év közötti korosztály kedveli és használja a Práter utcai nappali melegedőt, de kiemelendő, hogy a 41-60-as korosztály az átlagosnak megfelelő arányban képviselteti magát. Leginkább a 60 év feletti korosztály „hiányzik” a Práter utcai nappali melegedőt felkeresők közül (4. ábra).

A 2017-es kutatás adatai szerint a hajléktalan emberek átlagéletkora 48 év köré tehető, a legfiatalabb 17, míg a legidősebb 80 éves volt (Fadgyas-Freyler 2017). A Práter utcai melegedőben végzett kutatás válaszadóinak átlagéletkora 10 évvel magasabb, 57,4 év. A legfiatalabb válaszadó 26, a legöregebb 68 éves volt az adatgyűjtés idején.

A kutatásom tapasztalatai szerint régebben élnek hajléktalan élethelyzetben a válaszadók (6. ábra), mint azok, akik válaszoltak a 2020-as Február Harmadika adatgyűjtés kérdéseire (5. ábra). Az egy éven belül hajléktalan élethelyzetbe kerülők aránya kissé, az egy és tíz év közötti időt az utcán élők aránya szignifikánsan alacsonyabb a Február Harmadika adatfelvétel arányainál, míg a több mint tíz éve hajléktalan élethelyzetben lévők aránya jóval magasabb a mintában.

Az adatok összehasonlításával azt kívántam bemutatni, hogy a Práter utcai intézményben megforduló hajléktalan emberek demográfiai összetétele mennyiben tér el az országos átlagot reprezentáló kutatás adataitól, amelyben sok és sokféle intézményt használó hajléktalan ember vett részt.

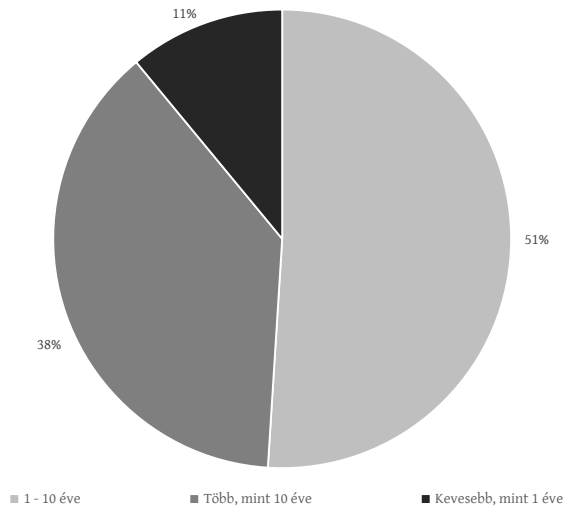
4. ábra: A válaszadók korosztály szerinti csoportosítása (összesen 37 fő)
Age distribution of homeless respondents (total: 37 people)

Forrás: saját kutatás

5. ábra: A 2020-as Február Harmadika adatfelvételben résztvevők hajléktalanná válása óta eltelt idő szerint csoportosítva (összesen 100%)

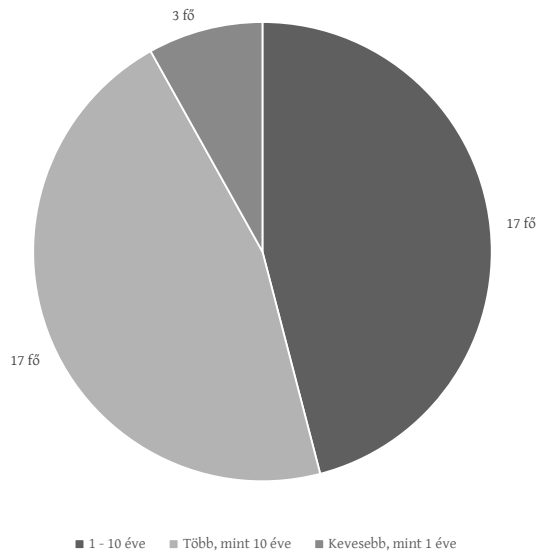
Distribution of respondents by by length of time in homelessness in the 3rd of February Survey, 2020 (total: 100%)

Forrás: 2020-as Február Harmadika Adatfelvétel (Győri Péter adatközlése) alapján saját szerkesztés

6. ábra: A válaszadók hajléktalanná válása óta eltelt idő szerint csoportosítva (összesen 37 fő)

Distribution of respondents by length of time in homelessness (total: 37 people)

Forrás: saját kutatás

Eredmények

Adatalapú elemzés

A kutatásból kiderült a válaszadók napi rutinja: mit, mikor, mennyi ideig és hol csináltak, és hogyan jutottak el oda. A Práter utcai melegedőben a megkérdezettek általában reggel 6 órakor kelnek fel és éjfélkor fekszenek le, azaz 18 órát töltenek ébren és csak hatot alvással. Míg a reggelét mindenki fel tudta idézni, többen (öt fő) nem tudták arra a választ, mikor és hol fognak aznap lefeküdni, s ez a tervezhetőség hiányára és a bizonytalanságra világít rá. A megkérdezett hajléktalan emberek korai kelése a körülményeikből fakad: bezárnak az éjjeli menedékhelyek és benépesülnek a közterületek. Ennek következtében napi rutinjuk eltolódik és keveset alszanak. A megkérdezettek közül a legkorábban, hajnali háromkor a kelenföldi aluljáróban megbúvó hajléktalan ember kelt fel, akit ekkor ébresztett fel és tessékelt ki az aluljáróból egy rendőr. A négy órai kelést is többen (nyolc fő) említették.

A napjuk bemutatásánál programjaik helyén és idején túl az is érdekes, hogy mit csinálnak. Mi az a tevékenység, amely egy gyors adatfelvétel keretében észébe jut a válaszadónak, s nem fél azt megosztani a kérdezővel? A válaszok között jelentős eltérések vannak – az egyik válaszadó összesen csak három programról számolt be (ébredés, nappali melegedő látogatása, lefekvés), míg volt olyan válaszadó, aki negyedóra pontossággal elmesélte az egész napját. Ahogy már korábban említettem, a főbb programok illeszkednek a Rowe és Wolch (1992) által kidolgozott tevékenységtípusokhoz, a bevásárlás kivételével.

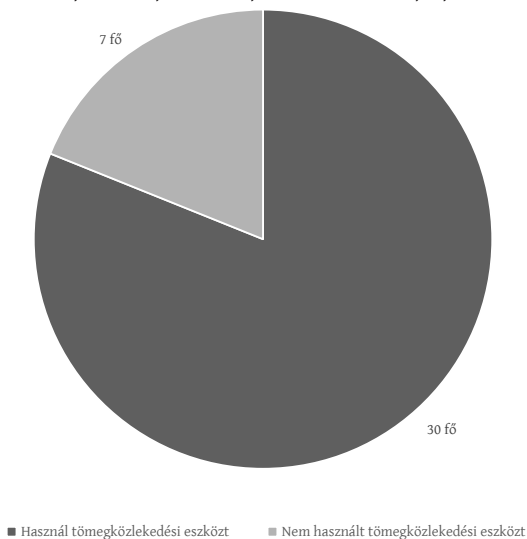
A legtöbbször említett tevékenység az étkezés volt, harmincketten beszéltek a reggeliről, ebédéről úgy, hogy többen nem egyszer esznek, hanem körbejárják a népkonyhákat és kétszer fogyasztanak. Számukra az étkezés a legelső és legfontosabb program, napjaik ekörül szerveződnek. Óriási távolságokat tesznek meg, hosszú ideig utaznak egy nap alatt azért, hogy eljussanak a különböző népkonyhákhöz. Míg azt nem tudják megtervezni, hogy mikor kelnek fel vagy hol fekszenek le, az étel megszerzése meglepően pontos menetrend szerint történik – pontosan tudják, hogy hol, mikor van ingyenes ételosztás, mikor vannak nyitva a népkonyhák stb.

Megélhetési okokból a második legfontosabb tevékenység számukra a munkavégzés, munkakeresés. Pár válaszadó elmondta, hogy noha ma nem dolgozik, mégis bement a munkahelyére. A legfontosabb szocializációs közeg a munkahely, s talán a legbiztosabb kiút is e bizonytalan lakhatási állapotból. Emellett körülbelül ugyanennyi válaszadó (nyolc-tíz fő) említette napi programként a társasági életet, a vásárlást, a csavargást, gyűjtögetést és az alkoholfogyasztást. Meglepő őszinteséggel vallottak alkoholfogyasztási szokásaikról; az alkoholfogyasztás az életük része, nem szégyellni való. Említést tettek még újságolvasásról, lottózásról, kacatok leadásáról és „parkolózásról”. A Práter utcai nappali melegedőben töltött időt erőgyűjtésként, illetve segítő szolgáltatások igénybevételeként említette egy-egy személy.

Közlekedési szokások

A hajléktalan emberek döntő többsége használja a tömegközlekedési eszközöket (7. ábra). Ugyanolyan népszerű a metró, mint a buszok, trolibuszok vagy villamosok. Ez arra enged következtetni, hogy jól ismerik a várost és tömegközlekedését – ám fizetni érte nem szoktak. Budapesten elég könnyű potyautasként ingyen utazni, viszont a hajléktalan emberek óriási bírságok felhalmozására képesek, melynek behajtása legtöbbször csak a későbbi nyugdíj levonásából lehetséges. Ugyanakkor 65 év felett a BKV járatainak használata ingyenes, és a járművek nagyon biztonságos, kényelmes, tiszta, fűtött és ingyenes helyet tudnak biztosítani az idős hajléktalan emberek számára. A fiatalabbak számára is vonzó alternatíva ez, noha nem tudják megfizetni, használják. A BKV járatai egész Budapestet behálózzák, azaz a város minden pontjáról elérhetők.

7. ábra: A válaszadók tömegközlekedési szokásai (összesen 37 fő)
Respondents' public transport habits (total: 37 people)

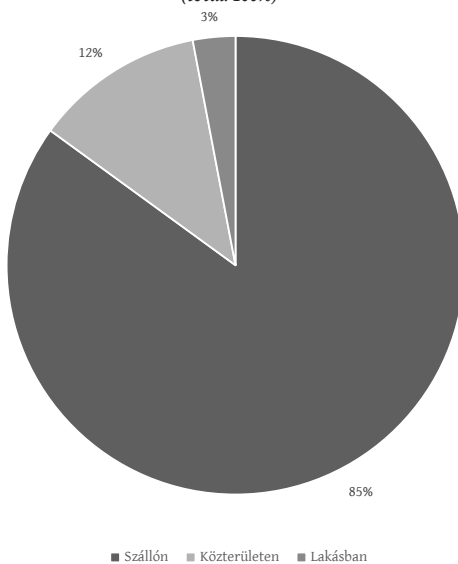
Forrás: saját kutatás

Éjszakai alvás

A 2004-es gyorsjelentés (Győri 2010) adatai szerint a megkérdezettek túlnyomó többsége hajléktalanszállón töltötte az éjszakát (8. ábra), az általam felvett adatok mintázata is megfeleltethető ennek, ám az arányok eltérnek (9. ábra). A lakásban és a közterületen alvók aránya magasabb a 2004-es adatfelvétel eredményeivel összehasonlítva. Az elkövetkező estét illetően ketten nem tudták, hogy hol fogják tölteni az éjszakát (10. ábra). A 37 válaszadó közül mindössze hatan mondták, hogy máshol alszanak majd, mint előző éjszaka.

8. ábra: A 2004-es Február Harmadika adatfelvételben résztvevők hol töltötték az éjszakát (összesen 100%)

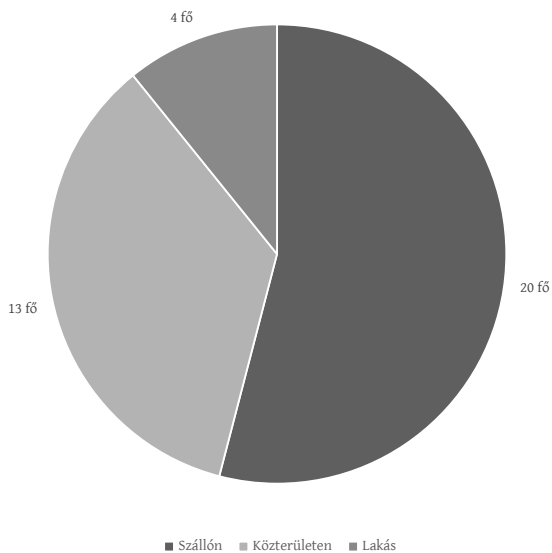
Distribution of homeless people by the place they spent the last night, 3rd February Survey, 2004 (total: 100%)

Forrás: (Gyóri 2010) alapján saját szerkesztés

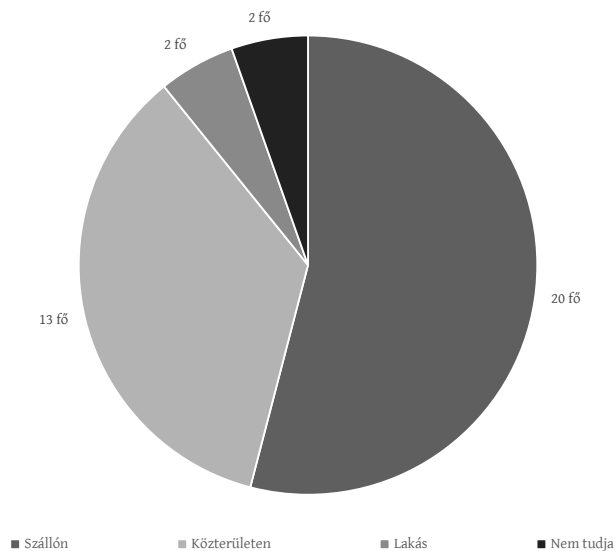
9. ábra: A válaszadók hol töltötték az éjszakát (összesen 37 fő)

Distribution of homeless respondents by the place they spent the last night (total: 37 people)

Forrás: saját kutatás

10. ábra: A válaszadók hol fogják tölteni az éjszakát (összesen 37 fő)
Distribution of homeless respondents by the place they will spend their night (total: 37 people)

Forrás: saját kutatás

Térképalapú elemzés

Az adatok térképeken való megjelenítése (11. ábra) segíti a morfológiai elemzést. Ahogy említettem, a csehországi, GPS adatokra építő kutatás eredményeinek publikálásakor (Šimon et al. 2019) a személyiségi jogok védelme miatt nem volt lehetőség a térképek közzlésére. Saját kutatásomban azonban csak olyan helyekről, időpontokról, programokról beszéltek nekem a megkérdezett hajléktalan emberek, amelyeket nem szégyelltek, hanem felvállaltak. A válaszok alapján a térképek megpróbálják a legpontosabban bemutatni a hajléktalan emberek „megélt tereit” (Lefebvre 1991).

A térképes elemzés során elkülönítettem a tömegközlekedést (12. ábra), gyaloglást (13. ábra) és csavargást (14. ábra) mint közlekedési formákat. Tömegközlekedésnek azon útszakaszokat tekintetem, melyeket a megkérdezettek busz, metró, villamos használatával tettek meg. Gyaloglásként értelmeztem a gyalog, célirányosan, például két program helyszíne, vagy egy programhelyszín és egy tömegközlekedési eszköz megállója közötti távolságon megtett utakat. Gyaloglás közben a személyes preferenciáink, a külső hatások és a váratlan döntések együttesen alakítják utunkat, és egy sokrétű térélmény befogadóivá válunk (Meggyesi 2009). Csavargásként² azonosítottam azokat a helyzeteket, amelyeket a válaszadók nem tudtak vagy nem akartak pontosan megnevezni, leírni. Néhány esetben említették a sétát mint programot, vagy legalábbis, mint egy fontos cselekvés, mint a parkolozás vagy

11. ábra: 37 hajléktalan ember egy napja
 One day of the 37 homeless respondents

Megjegyzés: egy-egy személy útvonala 25%-os feketével kitöltve. A 4 vagy több személy által bejárt utcák 100%-os feketével jelölve, a 3 hajléktalan által bejárt útvonal 75%-os, a 2 hajléktalan által használt utak 50%-os kitöltéssel. Azaz a legsötétebb utakat használják a legtöbben, míg a legsűrűbb útvonalakon csak egy-egy fő közlekedett.
 Forrás: saját kutatás

gyűjtögetés részét, én ezt is csavargásnak tekintettem, hiszen mozgásuk morfológiája megegyezik a csavargásával.

Tömegközlekedés

A térképről leolvasható mely tömegközlekedési eszközöket és útvonalakat preferálják a válaszadók (12. ábra). A megkérdezett hajléktalan emberek legtöbbször ugyanazokat a közlekedési eszközöket használják, mint általában a budapesti lakosok: a 3-as, 2-es és 4-es metrót, a 47-49-es és persze a 4-6-os villamost. Mivel a kérdőívet a Práter utcában kérdeztem le, a tömegközlekedési térképen is ez a környék a „legsötétebb”, azaz 83-as trolit, a 4-6-os és a 37-es villamost, valamint a 9-es buszt veszik igénybe. A közlekedési hálójuk ugyanakkor egész Budapestet lefedi: Kelenföldön, Óbudán, Kőbányán, Csepelen, Mátyásföldön és a Szűnyog-szigeten is találkozhatunk éjszakázó hajléktalan emberekkel. Összességében kijelenthetjük, hogy a hajléktalan emberek mindennapjait nagy térbeli mobilitás jellemzi. Ez egybevág az adatalapú elemzés eredményeivel (7. ábra), hiszen a hajléktalan helyzetben lévők döntő többsége arról számolt be, hogy használja a tömegközlekedési eszközöket.

Mivel a hajléktalanellátásban „az intézményben élők segítése mellett az intézményen kívül rekedtek támogatása” is fontos feladat (Oross 1996, 113.), e támogatási forma fontos helyszínévé válhatnak a tömegközlekedési eszközök és a városi terek. Szakértők szerint a hajléktalan emberek társadalmi integrációja szempontjá-

12. ábra: A válaszadók által tömegközlekedéssel megtett utak
Routes of respondents by public transport

Forrás: saját kutatás

ból óriási potenciált jelent, hogy rendszeresen használják a tömegközlekedési eszközöket, amelyek komfortzónájukon belül helyezkednek el, több szempontból is vonzó és biztonságos, motiváló mobilitási lehetőséget biztosítanak számukra. Másfelől közlekedési szokásaik intenzív kapcsolódás lehetőségét kínálják Budapest társadalmának szinte összes rétegével, azaz egy sokszínű közeggel (Győri Péter személyes közlése 2019).

Gyaloglás

A válaszadók gyaloglásként megjelölt útszakaszainak térképe (13. ábra) jóval világosabb tónusú, mint a tömegközlekedési térkép. Ennek oka a gyaloglás individuális volta, illetve az adatok szűkössége. Sétálás közben ezernyi lehetőség adódik számunkra, hogy merre menjenek tovább – nem úgy, mint egy tömegközlekedési eszközön –, ezek az útvonalak tehát nagyon ritkán sűrűsödnek be. Tömegközlekedést használva az emberek útvonala leszűkül két pont között, vonalszerűvé válik. Csak a felszállás és a leszállás helyét kell megtervezni, csak ezekre kell emlékezni. A sétálás útvonala ennél jóval kiszámíthatatlanabb és összetettebb – ez köszön vissza az adatok szűkösségénél. Például a válaszadó útvonala adott, ha az adatfelvételnél elmondta, melyik busszal ment honnan s hová, míg útvonala nem tekinthető adottnak, ha elmondta, honnan hová sétált. A gyaloglás sokkal kisebb léptékű, mint a tömegközlekedés, kisebb távok megtételére alkalmas, lokális. Legtöbb esetben a tömegközlekedéssel együtt jelenik meg a séta, annak kiegészítéseként.

13. ábra: A válaszadók által gyalog megtett utak
Footpaths of respondents

Forrás: saját kutatás

Csavargás

Összesen 11 ember esetében azonosítottam a csavargást, amelynek útvonalai a VI-II. kerületre, azaz a felkeresett intézmény körül koncentrálnak (14. ábra). Kölcsonös a kapcsolat a csavargás és a Práter utcai nappali melegedő látogatása között; akik a melegedőbe jönnek, a környéken csavarognak, illetve akik a környéken csavarognak, meglátogatják a nappali melegedőt. A csavargás célja a beszámoló szerint változó: „üvegszedés”, „séta össze-vissza”, „séta a Városligetben”, „parkolozás”, „kukázás”, „gyűjtögetés”, „két kör a nyolcban”. Emellett néha előfordult, hogy a válaszadó nem akarta megosztani velem, hogy hol töltötte éjszakáját, csak a kerületet adta meg meghatározásként. Előfordult, hogy valaki maga sem tudta még, hol fog lefeküdni, csak „valahol a nyolcban”. A csavargás maga lehet a megtettesült városi promenád. Ehhez külön dimenziót nyújt, hogy ők séta közben mire figyelnek: nem a lüktető városi hangulatra, nem a szép homlokzatokra, a szellőre, napsütésre stb., hanem a kukákra, a parkolóórákra, az üvegekre. Számukra a sétálás sokszor a pénzszerzési lehetőséget, magát a munkát jelenti.

Az otthon elvesztése territórium- és helyidentitásvesztéssel jár (Goodman et al. 1991). Ám a hajléktalan emberek sajátos módon ugyan, de megteremtik saját otthonlevési színterüket, elsődleges territóriumukat (Dúll 2009). Sajátos kapcsolatok alakul ki környezetükkel (Dúll et al. 2007; Hordós 2007). Arra következtetünk, hogy ezen territóriumnak tekinthetőek a csavargás színhelyei. Ezen helyekkel egy sajátos viszonya alakul ki a hajléktalan élethelyzetben lévő embereknek. Ezt a viszonyt meghatározhatja a társaság, mint például a nappali melegedő bezárása

14. ábra: A válaszadók csavargásainak területi bontása (11 fő esetében)
Territorial selection of respondents' wanderings

*Megjegyzés: a térképen vonallal jelölve 11 fő mozgása, körrel jelölve a csavargás legvalószínűbb helye. A csavargásokat nem jelöltem a többi térképen, ám a videóban elhalványuló nagyobb körökként jelennek meg.
 Forrás: saját kutatás*

utáni közös csavargás a barátokkal. De meghatározhatja a napi rutin is, mint például a „parkolozás” és a gyűjtögetés, amikor is a helyhez és a hely adta lehetőségekhez teljesen máshogy, sokkal személyesebben viszonyul egy-egy hajléktalan ember, mint a többségi társadalom tagja. A legerősebb otthonlevési szintérnek viszont azon csavargások tekinthetők, amikor a válaszadók tudatosan nem akarták a helyet pontosan megadni (például, hogy a kerület melyik parkjában töltötték az estét). Félték, hogy a titkukat más is megismeri és ezzel elsődleges territóriumuk veszélybe kerül.

A mozgások morfológiája

A mozgások mértékétől függően megkülönböztetünk két nagy csoportot – a *lokális* (15./A ábra) és a *globális* (15./B ábra) közlekedőt. A globális közlekedő felszabadultan mozog, egy nap alatt nagy távokat képes megtenni, él a város adta lehetőségekkel. Sokat utazik, gyakran használja a tömegközlekedési eszközöket, ismeri a városban fellelhető szociális ellátórendszereket – legyen szó kórházról, munkahelyről, hajléktalanszállókról, nappali melegedőről vagy épp népkonyháról (16. ábra). A lokális közlekedő mozgása a számára közeli és ismert, komfortzónán belüli terekre (territóriumokra) korlátozódik. Nagy távokat ritkán tesz meg, inkább szűk környezetében szeret mozogni, a szociális ellátórendszer kevés elemét használja (16. ábra). Arányaiban a két csoport közötti különbség minimális (16 lokális és 17 globális).

15./A ábra: Lokális közlekedők útvonalai (16 fő)
Routes of the local roamers (16 respondents)

15./B ábra: Globális közlekedők útvonalai (17 fő)
Routes of the global roamers (17 respondents)

Forrás: saját kutatás

16. ábra: Két lokális (bal oldalt) és két globális (jobb oldalt) közlekedő egy napi útvonalai
Routes of 2 local (left side) and 2 global (right side) roamers

Forrás: saját kutatás

Otthona az út

Négy megkérdezett számolt be arról, hogy az éjszakát egy tömegközlekedési eszközön töltötte (3 fő) vagy az a programja, hogy azon utazik és pihen (1 fő) (17. ábra). Az utazás jelentése ebben az esetben átalakul. A hajléktalan ember egy meleg, nyu-

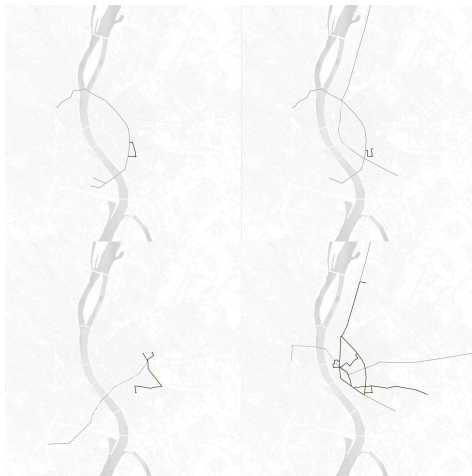
17. ábra: Otthona az út – 4 fő útvonala, térkép
“Their home is the road” – routes of 4 respondents

Megjegyzés: a térképen 100%-os feketével jelölve azon útszakaszokat, ahol a tömegközlekedési eszközön aludtak/pihentek.

Forrás: saját kutatás

18. ábra: A négy „otthona az út” közlekedő egy napi útvonala, külön térképeken
One day routes of the 4 “their home is the road” roamers on separated maps

Megjegyzés: a térképen 25%-os feketével jelölve azon útszakaszokat, ahol a tömegközlekedési eszközön aludtak/pihentek, és 100%-os feketével jelölve a többi útszakasz.

Forrás: saját kutatás

galmas és biztonságos helyen utazik, ami menedéket jelent számára, a tér beszűkül, a külvilág nem fontos, nincsenek külső ingerek (utcakép, épületek, elsuhanó autók stb.). Menedékként a metró a legalkalmasabb közlekedési eszköz, ha egyszer lejut oda a hajléktalan ember, már biztonságban érzi magát, az ellenőrzés ritka a járató-

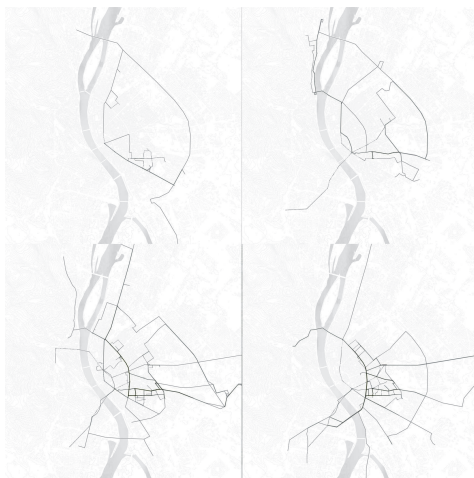
kon. Másfajta megoldást kínál a 6-os villamos, hiszen azt éjszaka állandó ellenőrzés alatt tartják, de a végállomásokon sem kell átszállni, és ingerdúsabb környezetben zajlik az utazás.

Az „otthona az út” közlekedők térképeit vizsgálva (18. ábra) megállapíthatjuk, hogy a pihenést leszámítva keveset mozogtak (kivéve egy személy) a városban, ők nem tekinthetők sem lokális, sem pedig globális közlekedőknek. Éber, cselekvőképesség állapotukban lokális, míg alvó, pihenő állapotukban globális közlekedők. Ez egy közties állapot, egy kettős szituáció.

Korosztályok

Mind a 30 év alatti, mind a 31 és 40 év közötti válaszadók magabiztos városhasználóknak tűnnek, akik bejárják a várost (19. ábra). Sűrűsödést egyik térképen sem látunk, legfeljebb a Baross utcában. Ha csak ezt a két térképet szemléljük, nem tudjuk meghatározni a mintavétel helyét. A 41 és 60 éves közötti, illetve a 61 évesnél idősebb válaszadók térképeinél megkülönböztethetőek a lokális és globális közlekedők, ám egyértelmű a sűrűsödés a Práter utca és Baross utca környékén. A 61 évesnél idősebb megkérdezettek nagyobb területen mozognak, az egész 8. kerületet bejárják, azaz az intézmény tágabb környezetében közlekednek, míg a 41 és 60 közötti válaszadók leginkább az adatfelvétel közvetlen környezetében, a Práter utca környékén mozognak.

19. ábra: A válaszadók által megtett utak korosztály szerint elkülönítve
The routes of respondents by age, maps

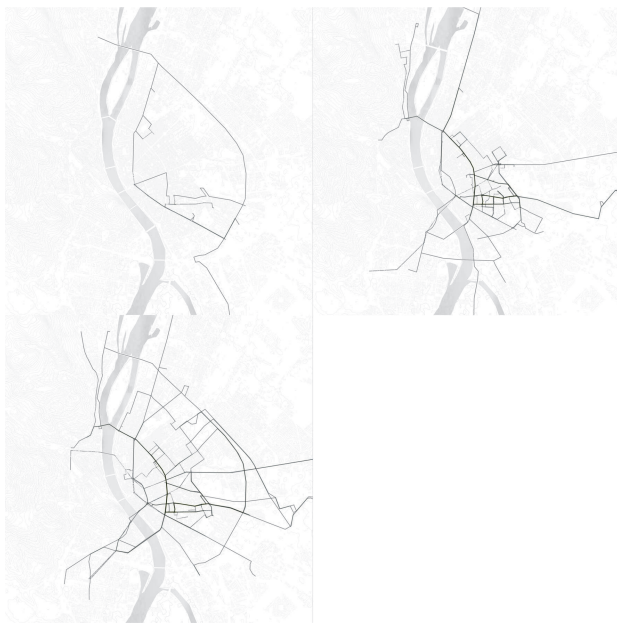

Megjegyzés: bal felső térkép: a 30 év alatti válaszadók (3 fő) útvonala
jobb felső térkép: a 31-40 év közötti megkérdezettek (5 fő) útvonala
bal alsó térkép: a 41-60 év közötti válaszadók (17 fő) útvonala
jobb alsó térkép: a 61 év feletti megkérdezettek (12 fő) útvonala
Forrás: saját kutatás

A hajléktalan élethelyzetben eltöltött idő

Az elmúlt egy évben fedél nélkülivé vált emberek térképén nem figyelhető meg markáns tendencia (20. ábra), esetükben inkább globális közlekedőkről beszélhetünk, mintsem lokálisokról. Az 1-10 éve hajléktalan élethelyzetben lévő emberek térképe besűrűsödik a Práter utca, Baross utca között, ritka a nagy távolságok megtétele. Ez már csak azért is meglepő, mert a több mint 10 éve hajléktalan élethelyzetben élő emberek behálózzák a várost, sokkal nagyobb rádiuszú távolságokat tesznek meg, mint azok, akik 1-10 éve hajléktalanok. Elmondható tehát, hogy a rövid távokon, lokális terekben való közlekedés leginkább az 1-10 év óta fedél nélkül élő emberekre jellemző. Ennek pszichológiai oka keresendő – feltételezésem szerint a kevesebb, mint 1 éve hajléktalan élethelyzetben élők csoportja még magabiztos, szociális hálójuk még nem veszett el. Az 1-10 éve fedél nélküliek valószínűleg már megtörték, elfogta őket a kiúttalanság érzése, kialakult a tanult tehetetlenség állapota (Seligman 1975). A több mint 10 éve hajléktalan élethelyzetben lévők elfogadták sorsukat, kiismerték a város adta lehetőségeket, új kapcsolatrendszereiket kialakították a hajléktalan sorsközösségben (Düll 2009).

20. ábra: A válaszadók által megtett utak a hajléktalan lét ideje szerint elkülönítve, térképek
The routes of respondents by length of time in homelessness, maps

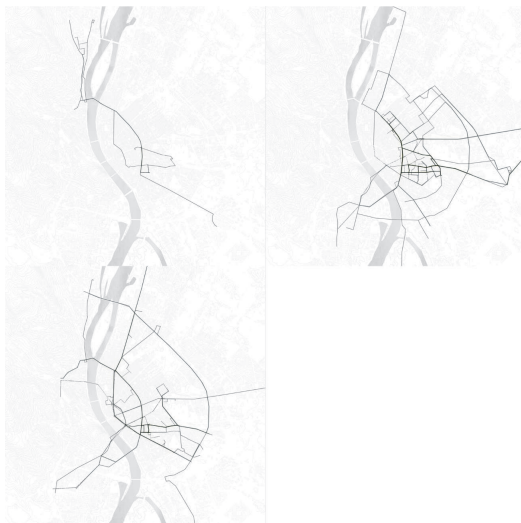

Megjegyzés: bal felső térkép: kevesebb, mint 1 éve hajléktalan élethelyzetben lévő válaszadók (3 fő) útvonala
jobb felső térkép: 1-10 éve hajléktalan élethelyzetben lévő megkérdezettek (17 fő) útvonala
bal alsó térkép: több mint 10 éve hajléktalan élethelyzetben lévő válaszadók (17 fő) útvonala
Forrás: saját kutatás

Lakhatás

Hasonló mintázatokra lehetünk figyelmesek, ha a lakhatási forma szerinti bontásban vizsgáljuk az útvonalakat, mint amikor a korosztályok szerint és a hajléktalanságban eltöltött évek alapján különböztettünk meg egyes csoportokat. Akik lakásban töltik az éjszakát, nagy távolságokat is tesznek meg (21. ábra). Ettől eltérően mozognak azok, akik közterületen vagy szállókon alszanak. A közterületen alvók mozgása egyenletesen terül el a térképen, a szállókon alvók útvonalai a Baross utca és a Práter utca környékén sűrűsödnek. A kisebb távolságokat megtevő hajléktalan emberek leginkább ebbe a csoportba tartoznak, vagyis a legtöbb lokális közlekedő előző éjszakáját hajléktalanszállón töltötte. A globális közlekedés leginkább az utcán éjszakázó válaszadókra jellemző.

21. ábra: A válaszadók által megtett utak a lakhatási forma szerint elkülönítve
The routes of respondents by the place they slept last night, maps

Megjegyzés: bal felső térkép: szállón éjszakázó válaszadók (20 fő) útvonala

jobb felső térkép: közterületen alvó megkérdezettek (13 fő) útvonala

bal alsó térkép: lakásban éjszakázó válaszadók (4 fő) útvonala

Forrás: saját kutatás

Mintázatok

Az adatalapú csoportosítások térképesítése közben megfigyelhetünk hasonlóságokat, melyek mintázatokká állnak össze. Két markáns típus rajzolódik ki: (1) szállókon éjszakázók, 1-10 éve van hajléktalan élethelyzetben, 41-60 éves, tömegközlekedést nem használ, lokálisan, a Práter utcai intézmény környezetében közlekedik; (2) közterületen éjszakázók, több mint 10 éve él hajléktalan élethelyzetben, 61 évnél idősebb, tömegközlekedést használ, jellemző rá a várost behálózó globális közlekedés.

Ez a mintázat tekinthető a térképalapú kutatás eredményének, melyet adat-alapúan is ellenőrizhetünk. Az összehasonlítás alaphalmazát csak a globális és a lokális közlekedők (összesen 33 fő) jelentik, hiszen az „otthona az út” közlekedők (4 fő) külön mintázatot képviselnek.

A tömegközlekedés és a mozgások morfológiájának összehasonlításából (1./A táblázat) kivehető, hogy a globális közlekedők közül többen használják a tömegközlekedési eszközöket, mint azok, akik lokálisan közlekednek. Minimális összefüggés figyelhető meg az életkor és a mozgások morfológiája között (1./B táblázat). Kutatásom alapján tehát nem jelenthető ki, hogy a 40–60 év közötti válaszadók inkább lokális, míg a 60 év feletti részvevők inkább globális közlekedők lennének, de a mintázat gyengén felsejlik az adatalapú összehasonlításból is. A hajléktalan életvitel tartama és a mozgások morfológiájának vizsgálata (1./C táblázat) igazolja a térképekből megállapított mintázat érvényességét. A lokális közlekedők között felülreprezentált az 1-10 éve hajléktalan élethelyzetben lévő válaszadók száma, míg a globális közlekedők inkább több mint 10 éve élnek fedél nélkül.

Meglepő módon a lakhatás szempontjára kiterjedő vizsgálat (1./D táblázat) kifejezetten ellentétes eredményre jut mint a térképes mintázat. A közterületen éjszakázó válaszadók városi léptékű mozgása inkább lokális, míg a szállókon alvóké globális. Azaz a térképek alapján felállított mintázatot nem igazolja, sőt, megcáfolja az adatalapú elemzés.

A komplex mintázat érvényességének igazolásához természetesen az egyes csoportok közötti viszonyt is meg kellene határozni, ám kutatásom alapján a megkérdezettek alacsony száma miatt nem vonhatók le messzemenő következtetések. Eggyel azonban mégis megpróbálkozom. Az előző elemzések alapján megállapítható, hogy a tömegközlekedési szokások (1./A táblázat) valamint a hajléktalanságban eltöltött évek száma (1./C táblázat) összefügg a mozgások morfológiája során alkotott típusokkal, és ez igazolja a térképek alapján felállított feltételezést. A kérdés a továbbiakban az, hogy kijelenthetjük-e, hogy (1) a lokális közlekedőkre jellemző, hogy nem használnak tömegközlekedési eszközt és 1-10 éve élnek hajléktalanként, illetve (2), hogy a globális közlekedőkre az jellemző, hogy használják a tömegközlekedést és több mint 10 évet töltöttek el hajléktalan élethelyzetben?

A táblázatok alapján mind a két állítás igazolható. Míg a lokális közlekedők esetében (2./A táblázat) az 1-10 éve hajléktalan helyzetben lévők között a legnagyobb a tömegközlekedést nem használók száma és aránya, addig a globális közlekedők esetében (2./B táblázat) kijelenthető, hogy a több mint 10 éve hajléktalan helyzetben lévők között mindenki használja a BKV különböző közlekedési eszközeit. Azaz a komplex mintázat nem csak a térképeken, de az adatok szintjén is érvényesen megragadható. Ugyanakkor mind a kutatás idejét és helyét, mind a megkérdezettek számát tekintve szűk mintavétel miatt kutatásom nem reprezentatív, így elsősorban további vizsgálatok kiinduló pontjaként értelmezhető.

1./A Összefüggések a mozgások morfológiája és az adatalapú csoportosítások között
Relations between the morphology of movement and the data-based groups

<i>Használ-e tömegközlekedési eszközt?</i>	<i>Lokális</i>	<i>Globális</i>	<i>Összesen</i>
Igen	10	16	26
Nem	6	1	7
Összesen	16	17	33
Arány az „Igen” válasz esetén	62,5%	94,1%	-
Arány a „Nem” válasz esetén	37,5%	5,9%	-

1./B táblázat: Összefüggés az életkor és a mozgások morfológiája között
Relationship between age and the morphology of movements

<i>Hány éves?</i>	<i>Lokális</i>	<i>Globális</i>	<i>Összesen</i>
30 év alatti	2	1	3
30–40 év közötti	1	3	4
40–60 év közötti	9	7	16
60 év feletti	4	6	10
Összesen	16	17	33
Arány a „40-60 év közötti” válasz esetén	56,25%	41,10%	-
Arány a „60 év feletti” válasz esetén	25,00%	35,30%	-

1./C táblázat: Összefüggés a hajléktalan életvitel ideje és a mozgások morfológiája között
Relationship between the length of time in homelessness and the morphology of movements

<i>Mióta hajléktalan?</i>	<i>Lokális</i>	<i>Globális</i>	<i>Osszesen</i>
Kevesebb, mint 1 éve	2	1	3
1-10 éve	9	6	15
Több, mint 10 éve	5	10	15
Összesen	16	17	33
Arány az „1-10 éve” válasz esetén	56,25%	35,30%	-
Arány a „Több, mint 10 éve” válasz esetén	31,25%	58,80%	-

1./D táblázat: Összefüggés az előző esti szállás és a mozgások morfológiája között
Relationship between the place they slept last night and the morphology of movements

<i>Hol aludt az este?</i>	<i>Lokális</i>	<i>Globális</i>	<i>Összesen</i>
Lakásban	1	3	4
Közterületen	6	3	13
Szállón	9	11	20
Összesen	16	17	33
Arány a „Közterületen” válasz esetén	37,50%	17,60%	-
Arány a „Szállón” válasz esetén	56,25%	64,70%	-

Forrás: saját kutatás

2./A táblázat: Összefüggés a tömegközlekedési szokások és a hajléktalan életvitel ideje között
a lokális közlekedők esetében
*Relationship between public transport habits and the length of time in homelessness in
the case of local roamers*

<i>Mióta hajléktalan?</i>	<i>Használ BKV-t</i>	<i>Nem használ BKV-t</i>	<i>Összesen</i>
Kevesebb, mint 1 éve	2	0	2
1-10 éve	5	4	9
Több, mint 10 éve	3	2	5
Összesen	10	6	16

2./B táblázat: Összefüggés a tömegközlekedési szokások és a hajléktalan életvitel ideje között
a globális közlekedők esetében
*Relationship between public transport habits and the length of time in homelessness in
the case of global roamers*

<i>Mióta hajléktalan?</i>	<i>Használ BKV-t</i>	<i>Nem használ BKV-t</i>	<i>Összesen</i>
Kevesebb, mint 1 éve	1	0	1
1-10 éve	5	1	6
Több, mint 10 éve	10	0	10
Összesen	17	1	17

Forrás: saját kutatás

Videóalapú elemzés

A térképek esetében kevés szó esett az idő fontosságáról. Márpedig a tér elválaszthatatlan az időtől (Telegdi 2004). Városhasználati szempontból érdekes annak a mérése és megjelenítése, hogy a válaszadó hajléktalan emberek mikor és mennyi időt töltöttek egy adott helyen. Az idő megragadása érdekében két videót készítettem a feldolgozott adatok és az elkészített térképek segítségével. Mindkét videó 3 perc 12 másodperc alatt mutatja be 24 óra mozgásait, azaz egy másodperc valójában nyolc percnak feleltethető meg.

Ellátórendszer

A videó címe: EGY NAP - A hajléktalanok térbeli és időbeni mozgása – ELLÁTÓRENDSZER (1. link: <https://www.youtube.com/watch?v=K6zYpu5JlGw&t=17s>)

A videón (1. link) jól kivehető, hogy a megkérdezettek döntő többsége naponta többször is ellátogat a hajléktalan ellátórendszer egyes tagintézményeibe. Kifejezetten népszerű a reggelit és az ebédet két különböző helyen is kikérni. Átlagosan 2,81 intézményt kerestek fel egy nap, volt, aki csak egyet, a Práter utcai nappali melegedőt, míg volt, aki összesen kilencet. A népkonyhákon kívül a hajléktalanszállókat is meg szokták látogatni napközben, leginkább az olyan szolgáltatások miatt, mint például a szekrénybérlés lehetősége. A megkérdezett hajléktalan emberek az ellátórendszert jól ismerik és használják is, életük meghatározó része az ott töltött idő és az egyes intézmények közötti közlekedés (22. ábra). Önkéntelenül is saját területükké vált, beépült helyidenti-

22. ábra: 37 hajléktalan ember egy napja, jelölve az ellátórendszer intézményeit
One day of the 37 homeless people, marked the institutions of the social welfare system

Megjegyzés: egy-egy személy útvonala 25%-os feketével kitöltve. A szürke pöttyök jelölik a felkeresett ellátó intézményeket, míg a fekete pötty a Práter utcai nappali melegedőt jelöli, ahol az adatfelvétel készült.

Forrás: saját kutatás

tásukba, amit leginkább talán a mozgások, kiváltképp a Práter utca vonzaskörzetében érzékelhető csavargások koncentrációja illusztrál. Kisebb mértékű, de hasonlóan fontos sűrűsödések figyelhetők meg az Alföldi utcán, a Dankó utcán, a 32-esek terén, a Vajda Péter utcán vagy épp az Izabella utcán, vagyis olyan helyeken, ahol az ellátórendszer egyes tagintézményei találhatóak.

Idő

A videó címe: EGY NAP - A hajléktalanok térbeli és időbeni mozgása (2. link: <https://www.youtube.com/watch?v=zbA7Srz3pZQ>)

Ezen videón (2. link) értelmezhető legjobban az egyes válaszadók napi rutinja. Megfigyelhető, hogy reggel 4:00-tól 4:30-ig, amíg a metrók sem járnak, mindenki alszik. A videó első részére jellemző ez a csendesség, csak a 6-os villamoson alvó ember mozgása, illetve a Blaha Lujza téren éjszakai műszakban dolgozó válaszadó az, akinek mozgása külön megfigyelhető. 4:30 és 7:00-7:30 között már több ember elkezd mozogni a városban, ám a robbanásszerű nyüzsgés 8:00-kor jön el. Az intenzív rész után 9:30-tól újra egy csendesebb, békésebb szakasz következik körülbelül 11:00-ig. 12:00 - 12:30-ig tart a dinamikus helyzetváltoztatás, ám utána 14:30-ig újra egy nyugodtabb időszak következik. A válaszadók közül szinte mindenki a 8. kerületben található ekkor, talán ez a legizgalmasabb megállapítás a videóalapú elemzésben. A 2004-es kutatás (Győri 2010) megállapítja, hogy napközben a hajléktalan élethelyzetben lévő emberek a tág értelemben vett pesti belvárosi részeket keresik fel, függetlenül attól, hogy hol töltik az éjszakát. Ezen állításnak megfeleltethetők a videóban látottak, ám a 8. kerületben tapasztalható koncentráció mégis feltűnő. 14:30-tól mozgásba lendül a város. 16:30 és 17:30 között szinte senki sem változtatja helyét, majd a nappali melegező 18 óraker történő bezárásával szétszélednek az emberek. Ezután dinamikájuk lassul, míg végül mindenki megtalálja alvóhelyét és lefekszik. 23 óra után már nem látunk mozgást.

Összefoglalás

A hajléktalan emberek térbeli mozgását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy sokrétű felhasználói a városnak, legyen szó tömegközlekedésről vagy épp csavargásról. A térhasználat mintázatának megismerése és megértése elősegítheti mind a segítő munka térbeli és funkcionális továbbfejlesztését, mind a nagyvárosi szolgáltatások (köztük a tömegközlekedés) és városi terek ilyen szempontokat is figyelembe vevő újragondolását. A hajléktalan emberek elérése mellett esély lehetne egy progresszív szociális munkafolyamat megvalósítására az általuk látogatott köztereken vagy a tömegközlekedési eszközökön (akár személyesen, akár plakát formájában). Emellett e közterületek fejlesztése esetében ösztönözni és erősíteni lehet az inter-

akciókat a többségi társadalom tagjaival, s ez a hajléktalan emberek számára segítséget jelenthet abban, hogy kimozduljanak hajléktalan élethelyzetükből.

A kérdőíves adatfelvétel eredményeinek értelmezésében a sokszínűbb feldolgozás segít. Noha fontos egy kutatás adatalapú elemzése, érdekes, látványos és hasznos képet kaphatunk, ha az adatokat vizualizációs technikával is bemutatjuk, legyen szó térképről vagy videóról. A módszer gyengesége, hogy az adatok feldolgozása körülményes, kevés válaszadó esetén is nagy emberi erőbefektetést igényel. A kutatási téma folytatása a mintavétel reprezentatívává bővítésével valósulhatna meg. A kapott mintázat érvényessége, mely a mozgások morfológiai csoportosítását tartalmazza (lokális, globális, „otthona az út”), egy jövőbeni reprezentatív adatfelvétellel igazolható, cáfolható vagy bővíthető lenne. Ehhez a legmegfelelőbb egy erre irányuló Február Harmadika Adatfelvétel lehetne, mely új kapukat nyitna meg a témában. A kutatás reprezentatívává tételéhez a módszertan megváltoztatása is szükséges lehet. Célszerű megtartani a kérdőív egyszerűségét, hiszen a „Hol tölti egy napját?” kérdésre már ilyen kis minta esetén is nagyon sokszínű válaszok érkeztek. Ám ajánlott a válaszok feldolgozását, „térképesítését” strukturáltabban, adatvizualizációs program segítségével megoldani.

Jegyzetek

- 1 A tér rétegekre bontása jelenik meg Henri Lefebvre és Edward Soja munkásságában (Berki 2015). Írásaikban a létezés (ontológia) és a térbeliség (episztemológia) trialektikáját mutatják be. A létezés trialektikája azt jelenti, hogy minden ember egyszerre létezik térben, időben és társadalomban. A térbeliség trialektikájának tagolása: érzékelt tér, elgondolt tér, megélt tér. Érzékelt térnek a materialista (térképre rajzolható) teret értjük; elgondolt térnek a mentális, kognitív teret nevezzük (Lynch 1960; Hall 1966), míg a megélt tér az előző két fogalom ellentétéjének feloldására született. A percepció és koncepció, az objektív és szubjektív közötti szakadék áthidalását kísérli meg. A megélt tér leginkább a használat dimenzióját jelenti.
- 2 Az elemzésben a csavargás szó a mozgás formájára, morfológiájára szeretne utalni, s nem a tevékenységre. A csavargást latinul az *erro* szó fejezi ki. A bolyong, barangol és bejár jelentés mellett e szó jelentéstöbblettel bír: az utat eltéveszti; hibát vét. A kutatástól távol áll e pejoratív értelmezés használata.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szabó Juliannának és Győri Péternek a szakmai támogatásért.

Irodalom

Berki, M. (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>

- Busch-Geertsema, V. (2015): *Peer Review Discussion Paper on Homelessness Policies in Odense City (Denmark)*. HABITACT Peer Review. FEANTSA, Brussels
- Breitner P., Gurály Z., Győri P. (2002): *Kérdések és válaszok a hajléktalanságról*. Menhely Alapítvány, Budapest
- Chatwin, B. (2000): *Verschlungene Pfade*. Fischer, Frankfurt
- Dúll A. (2009): *Környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Dúll A., Horvát M. T., Hordós M., Kántor Á., Bozzay-Tímár A. (2007): *Helyek és helyvesztések – környezetpszichológiai megközelítésben*. Előadás. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület XIV. Őszi Konferenciája, Budapest, 2007. október 12–13. /Előadás összefoglalók, 6./
- Fadgyas-Freyler, P. (2017): A hajléktalan emberek általános jellemzői és egészségi állapotuk egy adminisztratív adatbázis alapján. *Esély*, 3., 102-122. http://www.esely.org/kiadvanyok/2017_3/esely_2017-3_3-2_fadgyas-freyer_hajlektalan_emberek.pdf
- Goodman, L., Saxe, L., Harvey, M. (1991): Homelessness as psychological trauma. *American Psychologist*, 46., 1219–1225. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.11.1219>
- Győri P. (1996): Vannak-e jogai a hajléktalanoknak? *Mozgó Világ*, 12., 97-104.
- Győri P. (1998): „Hajléktalanok Menhelye Egylet” Az első fővárosi hajléktalanügyi kezdeményezés. *Esély*, 5., 21-42.
- Győri P. (2010): Hajléktalan utak. In.: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 7., Mindennapi hajléktalanság*. Menhely-BMSZKI, Budapest, 5-48.
- Győri P. (2019): A hajléktalanvilág peremén. Kolduló és kukázó hajléktalan emberek. *Esély*, 2., 31-65. http://www.esely.org/kiadvanyok/2019_2/esely_2019-2_2-1_gyori_hajlektalanvilag.pdf
- Győri P. és munkatársai (2019): *Harmadszorra sem ez a megoldás. Gyorsjelentés a Február Harmadika adatfelvétel 2019. évi eredményeiről*. <https://februarharmadika.blog.hu> (letöltés: 2020. 03. 21.)
- Hall, E. T. (1966): *The hidden dimension*. Anchor Books, New York
- Henry, M., Sermons, M. W. (2010): *Geography of Homelessness*. Homelessness Research Institute at the National Alliance to End Homelessness, Washington, DC https://b3cdn.net/naeh/3953e7051f30801dc6_iim6banq3.pdf (letöltés: 2020. 07. 08.)
- Hodgetts, D., Stolte, O., Chamberlain, K., Radley, A., Nikora, L., Nabalarua, E., Groot, S. (2008): A trip to the library: homelessness and social inclusion. *Social & Cultural Geography*, 8., 933-953. <https://doi.org/10.1080/14649360802441432>
- Hordós M. (2007): „Fel is út, le is út” – *Hajléktalan emberek helykötődésének és humán kötődésének vizsgálata*. Szakdolgozat. KRE, Budapest.
- Jones, S. (ed.), Evangelista, G. F. (coordinator) (2013): *Mean Streets: A Report on the Criminalisation of Homelessness in Europe*. L'Imprimerie Chauveheid, Brussels <https://www.feantsa.org/en/report/2013/12/13/mean-streets> (letöltés: 2020. 07. 08.)
- Mitchell, D. (2003): *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. Guilford Press, London
- Lasarzik, A. (2014): *Pilot-Projekt in Dänemark - Peilsender für Obdachlose*. <https://www.spiegel.de/panorama/gesellschaft/im-daenischen-odense-werden-obdachlose-per-gps-peilsender-ueberwacht-a-993104.html> (letöltés: 2020. 03. 21.)
- Laurenson, P., Collins, D. (2007): Beyond punitive regulation? New Zealand local governments' response to homelessness. *Antipode*, 39., 649–667. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2007.00545.x>
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press, Cambridge MA
- Meggyesi, T. (2009): *Városépítészeti alaktan*. Terc, Budapest
- Meggyesi, T. (2013): Promenadológia. Fejezetek a séta és a lineáris látványelemzés elméletéhez. *ÉPÍTÉS ÉPÍTÉSZETTUDOMÁNY*, 1-2., 145-163. <https://doi.org/10.1556/EpTud.41.2013.1-2.6>
- Misetics, B. (2010): The Significance of Exclusionary Discourse and Measures: The Example of Hungary. *European Journal of Homelessness*, 4., 231-246.
- Nagy T. (2009): Átmenet a szocializmus rejtett hajléktalan világából a kvázi jóléti szociális védőhálóba. *Tér és Társadalom*, 3., 79-96. <https://doi.org/10.17649/TET.23.3.1258>
- Cross J. (1996): A hajléktalanság kezelése Magyarországon. In Várnai Gy. (szerk.): *Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest, 104-139.

- O'Sullivan, F. (2014): *A Danish City Is Using GPS to Track (and Help) the Homeless*. <https://www.citylab.com/solutions/2014/09/a-danish-city-is-using-gps-to-track-and-help-the-homeless/380516/> (letöltés: 2020. 03. 21.)
- Rowe, S., Wolch, J. (1990): Social Networks in Time and Space: Homeless Women in Skid Row, Los Angeles. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 184-204. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1990.tb00287.x>
- Rowe, S., Wolch, J. (1992): On the Streets: Mobility Paths of the Urban Homeless. *City and Society*, 2., 115-140. <https://doi.org/10.1525/city.1992.6.2.115>
- Seligman, M. E. P. (1975): *Helplessness*. Freeman, San Francisco
- Šimon, M., Vašát, P., Daňková, H., Gibas, P., Poláková, M. (2019): Mobilities and commons unseen: spatial mobility of homeless people explored by analysis of GPS tracking data. *GeoJournal*, 3. <https://doi.org/10.1007/s10708-019-10030-4>
- Snow, D. A., Anderson, L. (1993): *Down on their luck: A study of homeless street people*. University of California Press, Berkeley
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford
- Szabó Zs. (2005): Tér és művészet. *Világosság*, 2-3., 137-142.
- Telegdi Á. (2004): Kant időfelfogása. *Kellék*, 24., 171-178. <https://doi.org/10.1007/s10669-005-6051>

A magyar határ menti nagyvárosok határon átnyúló kormányzásának vizsgálata az EGTC-kben és INTERREG-projektekben betöltött szerepük alapján

Governance characteristics of big cities in border regions of Hungary based on their role in EGTCs and INTERREG projects

FEKETE DÁVID

FEKETE Dávid: egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; fdavid@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8097-2496>

KULCSSZAVAK: nagyvárosi kormányzás; határ menti együttműködés; európai területi együttműködési csoportosulás; INTERREG; többszintű kormányzás

ABSZTRAKT: Napjainkban a nagyvárosok egyre fontosabb szerepet játszanak az európai területi politikában. A nagyvárosok kormányzása már rég nem kizárólagos feladata a helyi önkormányzatnak; a kormányzásban résztvevők köre folyamatosan bővül, továbbá a nagyvárosok térségükkel együtt élnek, s ezek a vonzáskörzetek országhatárokat is átléphetnek.

Jelen tanulmány fókuszában a határ menti magyarországi nagyvárosok kormányzási gyakorlatának vizsgálata áll. A tanulmányban azonos szempontok szerint elemzett hat, 100 000 fő feletti nagyváros: Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc és Nyíregyháza. Ezek a városok a határ közelében fekszenek, sok esetben természetes régióközpontként tartja számon őket a határon túli területek lakossága is. A nagyvárosok határon átnyúló kormányzási hatásait két dimenzióban elemezzük. Egyrészt a nagyvárosok formalizált, határon átnyúló területi együttműködési szervezetben való részvételét vizsgáljuk, ennek indikátora valamely európai területi együttműködési csoportosulásban (EGTC) betöltött szerep. A második vizsgálati dimenziót a határon átnyúló projektek megvalósításában való részvétel jelenti, indikátorként a hat nagyváros jelenleg is folyamatban lévő INTERREG projektjei szolgálnak.

Noha megfelelő feltételrendszerek alakultak ki, nagyvárosaink többsége mégsem él a lehetőségekkel. A vizsgálat bizonyította, hogy az első indikátorként kiválasztott EGTC tagság mindössze a vizsgált nagyvárosok felében áll fenn, ezek közül valódi aktivitást mindössze két nagyváros (Pécs és Győr) mutat. A projektalapú együttműködések vizsgálva pusztán három olyan projekt van, mely határ menti térségben valósul meg, s azok két nagyvároshoz (Győr és Szeged) kötődnek. A határ menti kormányzási struktúrák kiépítésében a vizsgált hat nagyvárosból kettő (Miskolc, Debrecen) semmilyen tevékenységet nem mutat a meghatározott indikátorok alapján, Nyíregyháza esetében a formális keret ugyan létrejött, de valódi aktivitás nem tapasztalható.

Dávid FEKETE: *assistant professor, Department of Regional Studies and Public Policy, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; fdavid@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0002-8097-2496>*

KEYWORDS: *metropolitan governance; cross-border cooperation; European Grouping of Territorial Cooperation; INTERREG; multi-level governance*

ABSTRACT: *Big cities are playing an increasingly important role in European spatial policy nowadays. Governing big cities is no longer the sole responsibility of local governments; the number of actors (civic organizations, stakeholders, universities, economic actors, companies etc.) involved in governance is constantly expanding. Moreover, big cities cohabit with their agglomerations, that may as well cross national borders.*

The aim of this paper is to examine the governance practices of big Hungarian cities in border regions through the analysis of six cities with over 100,000 inhabitants: Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc and Nyíregyháza. These cities are located in border regions, and in many cases are also considered a natural regional center by the population of the cross-border areas. The cross-border governance effects of the examined cities are analyzed in two dimensions: participation of large cities in a formalized cross-border territorial cooperation organization, such as the European Grouping of Territorial Cooperation (EGTC), and participation in the implementation of cross-border projects, where indicators are the ongoing INTERREG projects of the six cities. Our findings indicate that although the appropriate institutional framework has been developed, most of these Hungarian cities do not use their opportunities. Only half of the examined large cities have EGTC membership but two large cities (Pécs and Győr) show real activity.

The examination of project-based collaborations indicated only three implemented projects in the border area connected to two cities (Győr and Szeged). In terms of cross-border governance structures, two (Miskolc, Debrecen) of the six large cities do not show any activity while in the case of Nyíregyháza the formal framework has been established, but no real activity could be traced. The study argues that Hungarian big cities need to place more emphasis on strengthening their cross-border governance, organizing and coordinating their natural surroundings in the future. It is necessary to establish multi-stakeholder, functioning EGTCs in the border regions, to identify and involve key partners across the border, and to identify the common development needs of the border region.

Bevezetés

Napjainkban a nagyvárosok egyre fontosabb szerepet játszanak az európai területi politikában, ezt a szerepüket a regionális tudományok szakértői jó ideje vizsgálják, figyelik a nagyvárosok helyzetének alakulását, fejlődési pályáit. Mivel Európában a nagyvárosok egyre meghatározóbbak mind gazdasági teljesítményük, mind pedig népességkoncentráció képességük alapján, az elmúlt évtizedekben a regionális tudományok terén zajló kutatások, diskurzusok kedvelt témáivá váltak. A városkutatás „divatja” itthon is teret hódított a 2000-es években.

A nagyvárosok elemzése számtalan dimenzióban került a regionális tudományi kutatások homlokterébe, ezek egyik fontos csoportja a nagyvárosok kormányzásával foglalkozik. Az európai városfejlődési trendek a nagyvárosi kormányzás területén az utóbbi időben két irányba mutatnak:

- A nagyvárosok kormányzása már rég nem kizárólagos feladata a helyi önkormányzatnak, a kormányzásban résztvevők köre folyamatosan bővül, egyre több új szereplő lép be a politikacsinalás e mezőjébe: gazdasági szereplők, civil szervezetek, felsőoktatási intézmények stb.
- A nagyvárosok hatása, kormányzási potenciálja nem áll meg a település közigazgatási határainál: a nagyvárosok térségükkel együtt élnek, a településüket körülvevő vonzaskörzetből napi szinten ingáznak az emberek, a

vonzáskörzetben létrejöhetnek kisebb alközpontok (policentrikus város-régió koncepciója), ráadásul ezek a vonzáskörzetek országhatárokat is átléphetnek.

Jelen tanulmány fókuszába a magyarországi határ menti nagyvárosok kormányzási gyakorlatának vizsgálata áll, figyelemmel a fent felvázolt két meghatározó trendre. A kutatás kérdései a következők:

1. A határ menti magyar nagyvárosok kormányzásának léteznek-e formalizált intézményi keretei?
2. A magyar nagyvárosok együttműködnek-e intézményesített formában határon túli vonzáskörzetük településeivel, szervezeteivel?
3. Léteznek-e olyan projektjellegű együttműködések, melyek erősítik a határ menti nagyvárosok kormányzási tevékenységét?
4. Milyen mértékben vesznek részt a határ menti projektekben a nem kormányzati szereplők?

A vizsgálati körbe hat nagyváros került. Ismert, hogy a regionális tudományok hazai művelői rendre szembesülnek a magyar településhálózat aránytalanságaival, azzal a szembetűnő helyzettel, hogy óriási szakadék tátong a főváros és a népesség-számban Budapestet követő Debrecen között (a főváros lakossága közel tízszerese a második legnépesebb városénak). Mivel az első világháború után a magyar városszám fontos és fajsúlyos alkotóelemeinek nagy része a trianoni határokon kívül rekedt, továbbá az 1950-es években megvalósult a „Nagy-Budapest” koncepció, a XX. század második felére ez az aránytalanság állandósult. Az 1. táblázatban láthatók az egyes településtípusok népességszám szerint, az ENSZ Demográfiai Évkönyve (United Nations 2016), továbbá a magyarországi gyakorlat alapján.

Látható, hogy a nemzetközi értelmezés szerint Magyarország egy metropoliszal rendelkezik, nagyvárosi kategóriába eső települése ugyanakkor nincs. Hazai viszonylatban viszont a nagyvárosi kategóriába soroljuk a 100 ezer és 1 millió fő közti lakosságszámú városokat. Ennek oka, hogy bizonyos regionális központi feladatokat ezek a városok látnak el hazánkban, többen közülük jelentős agglomerációval, vonzáskörzettel rendelkeznek és a magyar városszám jelentős elemeinek számítanak (Rechnitzer 2019). A tanulmányban azonos szempontok

1. táblázat: Az egyes településtípusok népességszám alapján

	Settlement types by population ENSZ Demográfiai Évkönyv	Magyarország
Metropolisz	1 millió lakos fölött	1 millió lakos fölött
Nagyváros	500 ezer és 1 millió lakos között	100 ezer és 1 millió lakos között
Középváros	100 ezer és 500 ezer lakos között	20 ezer és 100 ezer lakos között
Kisváros	20 ezer és 100 ezer lakos között	5 ezer és 20 ezer lakos között
Község		5 ezer lakos alatt

szerint elemzett hat, 100 ezer fő feletti nagyváros: Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc és Nyíregyháza.¹

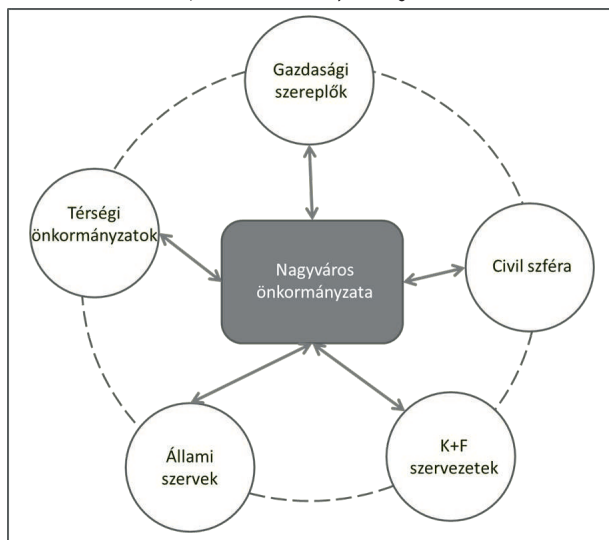
A tanulmány elsősorban a határ menti magyar nagyvárosokkal kapcsolatos intézmények, határon átvivő európai uniós projektek elsődleges adatainak gyűjtésével és elemzésével készült.

A nagyvárosi kormányzás evolúciója

A nagyvárosok fejlődése, különösen is kormányzási mechanizmusaik, módszereik az elmúlt években fontos szeletét képezték a regionális tudományi kutatásoknak, s a témában számos új eredmény született (lásd Balázs 2014; Faragó 2006; Fekete 2017a, c; Horváth M. 2012, 2015; Lefèvre 1998; Nelson-Foster 1999; Pálné 2008, 2015; Sybert 1999). A városrégiókat ma olyan funkcionális térként értelmezik, melyben egy vagy több városmag is található, körülöttük pedig agglomerációs és szuburbanizációs folyamatok zajlanak az urbanizációs folyamatok hatására (Somlyódyiné 2011). A városok közigazgatási határai értelemszerűen nem esnek egybe funkcionális határaikkal, az azokat körbevevő agglomerációkban is jelentős népesség koncentrálódik, sűrűsödnek a gazdasági, szolgáltatási és kereskedelmi tevékenységek. A város és térsége problematikát többféle módon is megpróbálták már feloldani. A kezdeti időszakban (az 1800-as évek végétől 1945-ig) az európai városok egyszerűen bekebelezték a határaikon lévő ipar- és gyárvárosokat, azok a közigazgatási határon belülre kerültek. A II. világháborút követően az egyes országok kormányzati szinten ösztönözték vagy kényszerítették ki a nagyvárosi szintű igazgatási rendszereket, ám ezek a rendszerint bürokratikus szervezetek az újraelosztó regionális politika képviselőiként az 1980-as években megbuktak. Az endogén gazdasági fejlődés koncepciójának terjedése révén a nagyvárosok ekkor nyitottak a gazdasági és a civil szféra irányába. Napjainkban az önkéntes, elsősorban gazdaságfejlesztési fókusszal rendelkező, merev intézményi struktúrákat kerülő együttműködések korszakát éljük (Somlyódyiné 2011). Ebben az időszakban a hálózatos kormányzás módszere terjed a nagyvárosokban (1. ábra), laza horizontális struktúrák jönnek létre (Somlyódyiné 2008), gyakran kormányzati szereplők nélkül (Pálné 1999), sőt, az USA-ban gyakran az önkormányzatok nélkül (Oakerson 2004), a szereplők közti koordináció pedig ún. intézményi kollektív cselekvésen keresztül valósul meg (Feiock 2004). Az európai tapasztalatok azonban a városi szervezetek aktív közreműködését mutatják, sőt, előfordul, hogy a korábbi időszakok intézményes keretei a governance-típusú irányítással párhuzamosan ma is jelen vannak.

Ezeket az együttműködési rendszereket tartják a fejlődés zálogának az ún. innovációs folyamatmodellek is, így a széles körben ismert, a kormányzat – felsőoktatási intézmény – gazdasági szereplők együttműködésén alapuló Triple-Helix-modell (Etzkowitz, Leydesdorff 1996, 2000), illetve ennek civil szervezetekkel

1. ábra: A hálózatos nagyvárosi kormányzás szereplői
Actors of multi-level metropolitan governance

Forrás: Fekete 2017d, 26.

(Quadruple-Helix), továbbá környezeti szempontokkal (Quintuple-Helix) kibővített variációi (Carayannis, Campbell 2012; Carayannis, Barth, Campbell 2012; Vas 2012). Szintén a különböző szereplők együttműködésén alapulnak a városrezsim-elméletek is, melyek lényege, hogy a helyi fejlesztéspolitika elsősorban a helyi érintettek bevonására fókuszál (Pálné 2010; Stone 1989; Stone, Sanders 1987). A helyi gazdaságfejlesztéssel foglalkozó szakértők is kiemelik annak jelentőségét, hogy a korábbi gyakorlatot (multinacionális vállalatok letelepítése, beágyazása, szűk döntéshozó kör) meghaladva az 1990-es évektől az üzleti és a civil szféra erőteljes partnersége érhető tetten a helyi gazdaság fejlesztésénél (Bajmócy 2011).

A nagyvárosi határ menti együttműködések esetében több szerző is kiemeli az európai területi együttműködési csoportosulások jelentőségét. A magyar-szlovák határ menti önkormányzati együttműködések lehetőségét áttekintő elemzésből kiderül, hogy a kezdeti, nemzeti érzelmű együttműködések felváltották a projektalapú kooperációk, azonban az eltérő közigazgatási berendezkedés, a középszintek eltérő kompetenciái nehezítik a közös munkálkodást. Mindezek ellenére már a 2000-es évek első évtizedének végére kialakultak a stabilnak mondható, szolgáltatásokat szervező és állandó munkakapcsolatot biztosító együttműködések (Mezei, Tóth 2008). Konkrét elemzések születtek arról is, hogy egyes határ menti nagyvárosi régiókban milyen szerepet játszhatnak az EGTC-k. Egy győri esettanulmány megállapítja, hogy az Arrabona EGTC néhány változtatás után (pl. a tagság jelentős kibővítése, szakmai bizottságok alakítása) alkalmas lehetne a győri központú határon átnyúló térség folyamatainak szervezésére (Fekete 2017b). Heintel és szerzőtársai (2015) az Írott-kő–Geschriebenstein természetvédel-

mi terület példáján a regionális kormányzás szempontjából elemzik a határon átnyúló együttműködés lehetőségeit és korlátait, és megállapítják, hogy önmagában egy határon átnyúló természeti övezet léte nem jelent garanciát arra nézve, hogy kialakuljanak a közös szervezeti keretek a fejlesztésekhez szükséges források lehívására.

A 2. táblázatban a modern időszak gazdaságfejlesztése és a posztmodern időszak gazdasági kormányzásának különbségei olvashatók. A kormányzás-típusú együttműködések ebben az esetben is a szereplői kör kibővítésével jártak együtt, az alulról felfelé történő beavatkozás látható, mely elsősorban keresletorientált és inkább a soft befektetésekre koncentrált.

Ráadásul azok a városok, melyek transznacionális vállalatokat tömörítenek, különleges helyzetben vannak, hiszen a náluk otthonra lelt nagyvállalatok révén bekapcsolódnak a globális logisztikai láncokba, így sokszor hazai városhálózatukból kilépve a globális városhálózat részévé válnak (Enyedi 2012). A vizsgált nagyvárosok közül legerőteljesebben Győr és Kecskemét érintett ezen a téren, hiszen jelentős járműipari vállalatoknak adnak helyet (Audi, Mercedes), továbbá a jövőben a BMW-gyárberuházás kapcsán minden bizonnyal Debrecen ilyen típusú pozícióinak erősödésével is számolni kell.

A többségében gazdasági megközelítésből kiinduló kormányzási modellek és módszerek mellett újabban előtérbe kerültek a szakirodalomban a kulturális kormányzással foglalkozó elemzések (Moon 2001; Schmitt 2011). Ennek oka, hogy a kulturális miliő alakítása, egy város kreativitásának kibontakoztatása szintén nem az önkormányzatok kizárólagos felségterülete, sokkal inkább egy széleskörű partnerségen alapuló folyamat. Ez a vetület Magyarországon is felértékelődött az elmúlt időszakban, hiszen a kutatás keretében vizsgált hat nagyváros közül három (Győr, Debrecen, Székesfehérvár) is pályázott a 2023-as Európa Kulturális Fővárosa² címre.

2. táblázat: A modern gazdaságfejlesztés és a posztmodern gazdasági kormányzás beavatkozásai
Interventions of modern economic development and postmodern economic governance

	<i>Modern gazdaságfejlesztés</i>	<i>Posztmodern gazdasági kormányzás</i>
Beavatkozás filozófiája	Kínálatorientált	Keresletorientált
Beavatkozás fő eszközei	Hard infrastruktúra fejlesztése	Soft befektetések, gazdasági miliő alakítása
Beavatkozás iránya	Top-down	Bottom-up
Beavatkozás kedvezményezett csoportjai	Gazdasági szereplők	Gazdasági-, felsőoktatási-, kutatás-fejlesztési intézmények és szervezetek

Forrás: saját szerkesztés

A magyar nagyvárosok kormányzásának nemzetközi dimenziói

A vizsgált hat nagyváros a magyar határ közelében fekszik, sok esetben természetes régióközpontként tartja számon őket a határon túli területek lakossága is. A nagyvárosok határon átnyúló kormányzási hatásait két dimenzióban vizsgáljuk. Egyrészt megnézzük, hogy a nagyvárosok közül melyek érintettek valamilyen formalizált, határon átnyúló területi együttműködési szervezetben. Ennek indikátora valamely európai területi együttműködési csoportosulásban (EGTC) betöltött szerep. Egy ilyen formalizált együttműködés ugyanis sokat elárul a nagyváros szerepfelfogásáról: részt vesz-e ilyen együttműködésben? Amennyiben igen, képes-e abban vezető szerepet játszani? Mennyiben tudja irányítani a szervezet keretében zajló munkát? Képes-e hazai és határon túli vonzáskörzetében lévő településekkel közösen működtetni egy szervezetet? Ezekre a kérdésekre választ kaphatunk az érintett EGTC-k vizsgálatán keresztül.

A magyar nagyvárosok határon átnyúló kormányzási tevékenységének másik fontos fokmérője lehet, hogy milyen határon átnyúló projektek megvalósításában vesznek részt, azokban játszanak-e vezető szerepet? Milyen területek mentén alakítják ki együttműködéseiket? Milyen szereplői kört vonnak be a határon átnyúló projektek megvalósításába? Fenti kérdések megválaszolásához a hat nagyváros jelenleg is folyamatban lévő INTERREG projektjeinek elemzését hívjuk segítségül.

A nemzetközi dimenzió indikátoraként tehát az európai területi társulásokban való intézményesített megjelenés, továbbá az INTERREG projektben való részvétel került meghatározásra. (3. táblázat)

3. táblázat: A nagyvárosi kormányzás határ menti vetületének dimenziói és indikátorai
Dimensions and indicators of metropolitan governance in cross-border regions

<i>Dimenzió</i>	<i>Indikátor</i>
Nagyvárosi kormányzás nemzetközi dimenziói	Részvétel EGTC-ben
	Részvétel INTERREG projektben

Forrás: Saját szerkesztés

Részvétel EGTC-ben

Az Európai Unió regionális politikája a kezdetektől fókuszál az állam alatti területi egységek támogatására, azok határon túli együttműködéseinek erősítésére. A 2000-es évek közepére érett be a Régiók Bizottságának hosszas előkészítő munkája, mellyel az önkormányzatok és régiók határon túli együttműködéseinek jogi feltételrendszerét kívánták megteremteni. Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete vezette be a közösségi jogba az európai területi együttműködési csoportosulás fogalmát (*European Grouping of Territorial Cooperation*, röviden EGTC, magyarul európai területi társulás, röviden ETT), a joganyagot

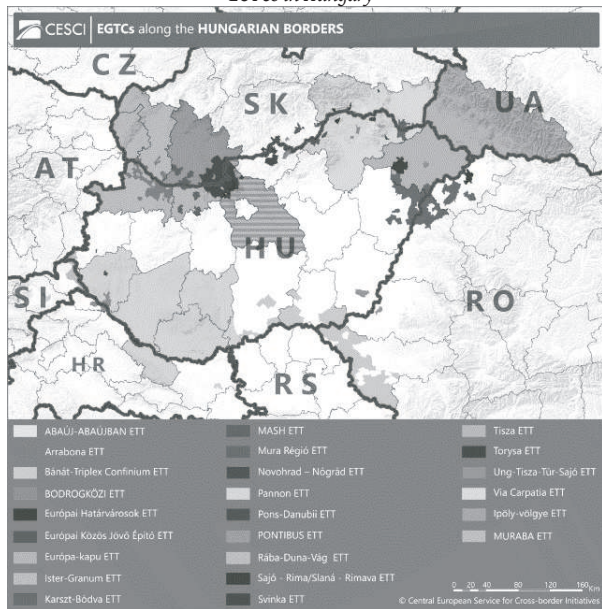
később az Európai Parlament és a Tanács 1302/2013/EU rendeletében módosította, kiegészítve, pontosítva a korábbi rendelkezéseket. Az EGTC lényege, hogy az önkormányzatok, régiók és az államok határon átnyúló, transznacionális vagy régiók közötti együttműködést tudnak létrehozni más európai uniós tagállamok vagy harmadik államok jogalányaival. Vagyis nemcsak az európai uniós tagállamok önkormányzatai működhetnek együtt, hanem a kooperációba a tagjelölt országok helyhatóságai is bevonhatók. Fontos hangsúlyozni, hogy az EGTC-k a szabályok értelmében jogi személyiséggel rendelkeznek, így az önkormányzatok és régiók ezen a szervezeten keresztül képesek európai uniós források lehívására. Mindez azt is jelenti, hogy az EGTC saját költségvetéssel, szervezettel és szerződő képességgel rendelkezik, ingó és ingatlan vagyonhoz is juthat. A jogi személyiség szempontjából döntő a székhely szerinti ország joga, ugyanis azt a jogrendszert kell alkalmazni az EGTC működése során.

Hazánk gyorsan, az első európai uniós joganyag megjelenését követő évben átültette a magyar jogrendbe a szabályozást (2007. évi XCIX. törvény az európai területi együttműködési csoportosulásról), majd a szükséges módosításokat, kiegészítéseket is megtette a magyar jogszabályok rendszerében (2010. évi CXXVI. törvény, 2014. évi LXXV. törvény, 485/2017. (XII. 29.) Kormányrendelet). A hazai szabályozás értelmében az alábbi tevékenységek ellátásával kapcsolatban lehet EGTC-t alapítani: közlekedés, környezetvédelem, oktatás, nevelés, egészségügy, elsősegély, energiafelhasználás, innovációs eszközök, K+F, kultúra, munkahelyteremtés és -fejlesztés, szociális szolgáltatások, turizmus, sport, mezőgazdaság (egtc.kormany.hu 2018).

Az alábbi térképen azok az EGTC-k láthatók, melyek a magyar határ menti térségekben működnek. Önmagában az a tény, hogy a lehetőség megteremtését követő egy évtizedben 24 ilyen területi együttműködési szervezet jött létre, mutatja, hogy a határ menti területek érdeklődnek egymás iránt, megfigyelhető a határ menti kapcsolatok élénkülése. Az együttműködések két formáját különíthetjük el: egyrészt a határ menti megyei önkormányzatok együttműködésén alapuló EGTC-k, másrészt pedig a határ menti városok és települések részvételével működő együttműködések. A vizsgálatba vont magyar nagyvárosok közül mindössze három (Győr, Pécs és Nyíregyháza) kapcsolódik EGTC-hez, míg Debrecen, Szeged és Miskolc nem tagja ilyen típusú együttműködésnek (2. ábra).

A Pannon EGTC 2010-ben jött létre pécsi székhellyel. A több, mint 60 tagot számláló EGTC három európai uniós tagállam területén működik, így magyar, horvát és szlovén résztvevőkkel bír (3. ábra). Azon ritka EGTC-k közé tartozik, melyek a megyei önkormányzatokat és a nagyvárosokat egy közös szervezetbe tömörítik. A tagok nagy része magyarországi település, illetve megye, így megtaláljuk Pécs mellett a térség megyei jogú városai közül Szekszárdot, Kaposvárt, Zalaegerszeget, több kisvárost és kistélepülést, Pécs, Tolna, Baranya és Zala megyék önkormányzatait, valamint a Pécsi Tudományegyetemet és a Duna-Dráva Nemzeti Parkot. Horvát részről a határ menti négy zsupánság (megye) mellett három te-

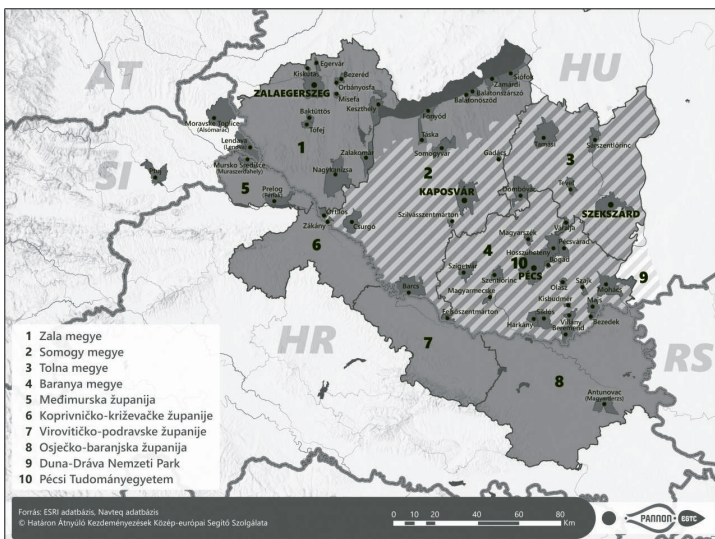
2. ábra: A magyarországi EGTC-k
EGTCs in Hungary

Forrás: egtc.kormany.hu/terkepek (2019)

lepillés csatlakozott az együttműködéshez, míg a szlovén oldalról szintén három település (köztük Lendva) tagja az EGTC-nek.

3. ábra: A Pannon EGTC területe
Area of Pannon EGTC

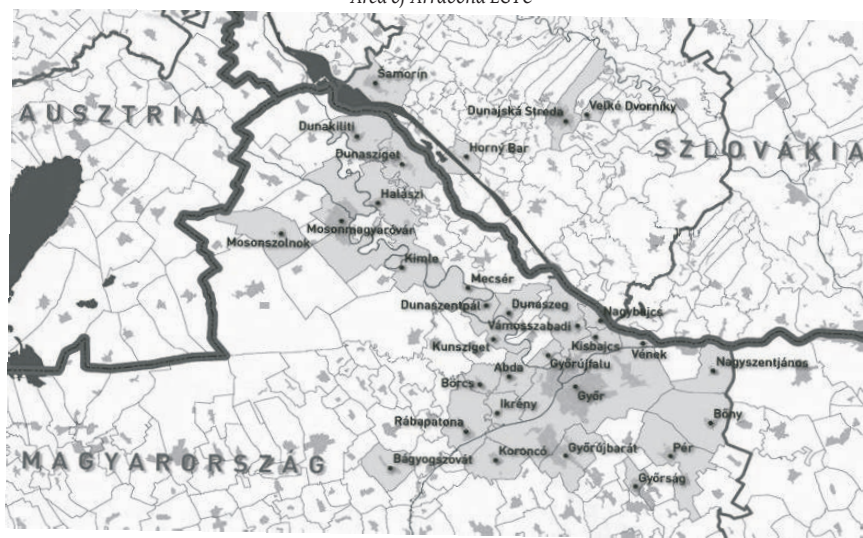
Forrás: pannonegct.eu/hu/map (2019)

A Pannon EGTC tevékenysége során folyamatosan kezdeményez, lehetőségeket biztosít a résztvevő települések vezetői, civil és gazdasági szervezetei számára, az elmúlt időszakban több közös projektet is végrehajtottak a határ menti kapcsolatok erősítése érdekében, jelenleg is részesei INTERREG, illetve egyéb futó projekteknek (lásd a későbbiekben). A Pécs környéki EGTC tehát láthatóan nagy számban tudott megszólítani környékbeli településeket, amelyek csatlakozásukkal a déli háttérterésben zajló folyamatokba aktívan be tudnak kapcsolódni. Örömteli, hogy az önkormányzatok mellett az egyetem és a nemzeti park is csatlakozott az együttműködéshez, ez unikális a vizsgált EGTC-k között. Véleményem szerint az EGTC súlyát nagyban tudná növelni, ha képes lenne megszólítani és integrálni a határ menti szlovén és horvát térségi funkcióval rendelkező városokat, így beemelve az együttműködésbe a Muraszombat-Varasd-Verőce-Eszék „tengelyt”.

2011-ben alakult meg Győrben az Arrabona EGTC. Már a névválasztás is utal a térség központjára, hiszen az alapítók (Győr, Mosonmagyaróvár, Dunaszerdahely, Somorja) Győr ókori római nevét választották az újonnan létrehozott együttműködés számára. Jelenleg közel 30 tagtelepüléssel bír a szervezet, mely hangsúlyozottan az egyes települések együttműködésére épít, annak nem tagjai egyik oldalról sem a megyei önkormányzatok. A csatlakozott települések Magyarországról és Szlovákiából, zömmel a Győr környéki térségből, a Szigetközéből és a Csallóközből kerülnek ki (4. ábra).

Az Arrabona EGTC az alapítást követően egyrészt növelte tagtelepüléseinek számát, másrészt folyamatosan nyújtott be különböző, a tagtelepülések együttműködését elősegíteni kívánó pályázatokat. Az első évek pályázati sikertelenségé-

4. ábra: Az Arrabona EGTC területe
Area of Arrabona EGTC

Forrás: arrabona.eu/index.html (2019)

gével párhuzamosan az EGTC kiépítette projektmenedzsment-szolgáltató tevékenységét, így számos győri és más települések által elnyert projekt menedzsmentjét is elvégezte. Pályázatírói és projektszervezési feladatokat látott el pl. a győri ipari park iparvágány bővítésével, a Rábatoroki kistérség LEADER projektjeivel, falubuszbeszerzési projektekkel stb. kapcsolatban. A későbbiekben látni fogjuk, hogy Győr – az Arrabona EGTC-n keresztül – vezetésével jelenleg is folyamatban van két határ menti INTERREG projekt végrehajtása, mely növeli az intézményi kapcsolatok számát a régióban. Az Arrabona EGTC jövője szempontjából szintén fontos kérdés, hogy képes lesz-e növelni felvidéki tagtelepüléseinek számát, hiszen a határ túloldalán még bőven vannak kiaknázatlan területek. Egyelőre kérdéses, hogy ez mennyire lesz sikeres a jövőben, azt azonban érdemes hangsúlyozni, hogy az EGTC felismerte a további bővítés szükségességét: ennek érdekében 2018-ban megnyitotta irodáját Dunaszerdahelyen, amely kifejezetten a határon túli településekkel való intenzív kapcsolattartást és -építést szolgálja.

A harmadik érintett EGTC az Európai Határvárosok EGTC nevet viseli. Viszonylag új keletű együttműködésről van szó, hiszen 2014-ben alapította hazai részről Nyíregyháza, román oldalról pedig Szatmárnémeti. A taglétszám az alapítás óta nem bővült, jelenleg is a két alapító tag alkotja az együttműködést. A csoportosulás célja a határ menti fejlesztési programok kidolgozása és végrehajtása, lehetőség szerint európai uniós finanszírozás becsatornázásával. Az alapítás éve alapján feltételezhető, hogy a 2014-2020-as időszak pályázati forrásaira már pályázni kívántak a tagok. Nyertes pályázatról azonban nem tudunk, az együttműködés honlapja más információkat nem nyújt. Az Európai Határvárosok EGTC-vel kapcsolatban mindenképp pozitív fejleményként értékelendő, hogy a határ menti két nagyváros annak megalapításáról határozott és célrendszerében a további együttműködést és közös térségfejlesztést határozta meg. Ahhoz azonban, hogy a kitűzött célokat el tudják érni, mindenképpen szükséges mind hazai, mind román oldalon megszólítani a vonzáskörzetükben lévő kisebb településeket, meggyőzni azokat a csatlakozás szükségességéről.

Győr és Pécs tehát a lehetőség megteremtését követően viszonylag gyorsan közreműködött a városregiójában működő EGTC megalapításában, mindkét szervezet hosszú ideje működik, s az elmúlt években jelentősen tudta növelni tagjainak számát. Győr a térségét hangsúlyozottan Dunaszerdahely kiemelt partnerségével alakítja, Pécs esetében nincs ilyen meghatározó, határon túli szereplő, az együttműködésben ugyanakkor a hazai és a megyei önkormányzatok is részt vállalnak. Nyíregyháza viszonylag fiatal EGTC-vel rendelkezik, melyet Szatmárnémetivel közösen hozott létre (4. táblázat). A jövőben mindegyik érintett város esetében a partneri kapcsolatok szélesítése és mélyítése jelentheti a városregió szintű kormányzati együttműködések erősítésének zálogát. A potenciális határon túli nagyvárosi partnerekkel rendelkező magyar nagyvárosok számára pedig különösen is ajánlott lenne ilyen típusú együttműködések kialakítása, a várostérségük határon átnyúló dimenziójának erősítése érdekében (pl. Debrecen-Nagyvárad, Szeged-Újvidék, Miskolc-Kassa relációk).

4. táblázat: A magyar nagyvárosok részvétele az EGTC-kben
The role of Hungarian big cities in EGTCs

	<i>Győr</i>	<i>nyiregynaza</i>	<i>reca</i>
	Arrabona EGTC	Európai Határvárosok EGTC	Pannon EGTC
Alapítás éve	2011	2014	2010
Fő határon túli partnerváros	Dunaszerdahely	Szatmárnémeti	-
Székhely	Igen	Igen	Igen
Taglétszám	28	2	66

Forrás: saját szerkesztés

Részvétel INTERREG projektekben a 2014-2020-as időszakban

Az Európai Unió regionális politikájának kipróbált eszközét képezik az INTERREG projektek. A jelenleg ötödik sorozatát élő program célja, hogy támogassa a különböző tagországok nemzeti, regionális és helyi szereplői közti közös akciók megvalósítását. A program háromféle interakciót támogat: a határ menti projektek keretében két-három ország határ menti térségei működnek együtt a határon átnyúló gazdasági és társadalmi kapcsolatok fejlesztése céljából. A transznacionális együttműködések az országos szintek feletti területi egységek kapcsolatainak létrejöttét támogatják, az európai térség területi integrációját segítik elő, míg az interregionális programok az egész Európai Unió területét lefedik, céljuk, hogy elősegítsék a résztvevők közti tapasztalatcserét, ráadásul az interregionális programokban Európai Unión kívüli országok is részt vehetnek (palyzat.gov.hu).

Az alábbiakban a hat nagyváros folyamatban lévő INTERREG pályázatainak elemzése következik. Vajon milyen témával foglalkoznak elsősorban ezek a projektek? Milyen hatással lehetnek a nagyvárosok határon átnyúló együttműködési kapcsolataira? Találunk-e példát kifejezetten a kormányzást elősegítő projektekre? Vezető vagy projektpartneri szerepet játszanak az egyes városok? A nagyvárosokhoz kapcsolódó INTERREG projektek összegyűjtésekor azokat a projekteket vettük figyelembe, melyekben az érintett város közvetlenül, az általa irányított EGTC-n vagy valamely meghatározó intézményén keresztül vesz részt (5. táblázat).

Győr esetében két, jelenleg is futó INTERREG projektet nevezhetünk meg, mindkettő a határ menti (magyar-szlovák) együttműködések erősítését tűzte ki célul. A vezető partner mindkét esetben az az Arrabona EGTC, mely győri székhellyel, aktív győri jelenléttel működik, s több mint 30 határ menti települést foglal magába. A Builcogreen projekt a városüzemeltetési, városi szolgáltatások-

5. táblázat: A magyar nagyvárosok INTERREG projektjei (2014-2020)
INTERREG projects of Hungarian large cities (2014-2020)

	Győr	Debrecen	Miskolc	Nyíregyháza	Pécs	Szeged
Projektek száma	2	1	2	2	1	2
Projektek fő területei	Kultúra, városüzemeltetés	Élelmiszeripari kutatás	Energiahatékonyság, közlekedés	Kultúra, közlekedés	Örökségvédelem	Kultúra, városüzemeltetés
Fő határon túli partner(ek) a városrégióból	Dunaszerdahely, Csallóközi települések	Nincs	Nincs	Nincs	Nincs	Szabadka, Újvidék és térsége
Státusz	Vezető (2)	Partner (1)	Partner (2)	Partner (2)	Partner (1)	Partner (2)

Forrás: saját szerkesztés

kal kapcsolatos tapasztalatok cseréjét, az erőforrások optimálisabb felhasználását szolgálja a határ menti térségben. A projekt keretében négy település, Győr, Mosonmagyaróvár, Dunaszerdahely és Somorja együttműködése a meghatározó, az önkormányzatok mellett a helyi szolgáltató cégek is fontos szerepet játszanak az együttműködésben. A kérdéses területen folyamatos interakciók alakulnak ki a résztvevő szervezetek képviselői között, céljuk pedig végső soron a városi közszolgáltatások optimálisabb szervezése a határ menti térségben, vagyis a szervezetesebb, gazdaságosabb üzemeltetés modelljének kialakítása a városüzemeltetés területén. A Cultacross projekt elsősorban a térség közös kulturális pozicionálását hivatott segíteni, legfőképpen Győr és Dunaszerdahely együttműködésével. A rendszeres interakciók a résztvevő települések önkormányzatai és kulturális szakemberei között valósulnak meg, fő céljuk pedig a közös megjelenéssel és közös rendezvények szervezésével a látogatószám emelése, a turisztikai bevételek növelésével párhuzamosan. A két győri projekt esetén tehát Győr vezető szerepét érdemes hangsúlyoznunk, a projektek révén a Szigetköz és a Csallóköz településeinek vezetői, városüzemeltetési, illetve kulturális szakemberei közti kapcsolatok egyre rendszeresebbé válnak, a várostérségben pedig optimálisabb szervezési rendszerek alakulhatnak ki, melyek végső soron Győr és vonzáskörzete gazdasági mutatóit is javíthatják. Az ismertetett projektek alapján Győr határon túli vonzáskörzetének fő eleme, s egyben a város fontos partnere Dunaszerdahely (arrabona.eu/builcogreen 2019, arrabona.eu/cultacross 2019).

Szegeden szintén két futó INTERREG pályázatot találtunk, Győrhez hasonlóan a határ menti együttműködések kategóriájában. A kulturális FILMY projekt célja, hogy a térségben intézményesített együttműködés jöjjön létre a filmművészet területén, mely közös kulturális és oktatási programokat eredményez. A projekt elsősorban Szabadka és Szeged filmes és kulturális szervezeteinek együttműködésére épül. Az Újvidéki Egyetem vezetésével és Szeged aktív közreműködésével valósul meg a másik vizsgált projekt, mely az intenzív csapadékvíz és villámárvíz monitoring-, előrejelző- és online tájékoztató-, valamint figyelmeztető rendszer létrehozására irányul a magyar-szerb határ menti régió városaiban. Szeged projektjei tehát kulturális és városüzemeltetési fókuszúak, a város pedig Szabadka és Újvidék felé fejti ki hatását. Fontos hangsúlyozni, hogy az előcsatlakozási alapokból finanszírozott projektek Szerbia európai uniós csatlakozásának támogatására is szolgálnak (interreg-ipa-husrb.com/hu/projectek 2019).

A vizsgált nagyvárosok INTERREG projektjeivel kapcsolatos adatgyűjtés során tehát két város esetében került feltárára határ menti együttműködés keretében megvalósuló projekt. A másik négy nagyváros is résztvevője INTERREG projektnek, azonban nem határ menti, hanem transznacionális együttműködésekben érdekeltek (pl. Duna-projektek), melyek közvetlen vonzáskörzetükre nem hatnak.

Érdekes, hogy a két határ menti együttműködésben érdekelt város (Győr és Szeged) nem tud felmutatni interregionális vagy transznacionális projektben való részvételt, holott ez jól kiegészíthetné határ menti hatásukat a nemzetközi ki-

sugárzás lehetőségével. A vizsgált projektek keretében a hat nagyvárosból egyedül Győr vesz részt vezetőként a projektekben (egyszerre kettőben is), a többi város partneri státuszban van. Ennek azért is lehet jelentősége, mert egy ilyen projekt irányításával a város a térségszervezés fontos mozgatójává léphet elő, határon túli térségének szereplőit koordinálhatja, irányíthatja, s ezáltal erősítheti azok városhoz való kötődését. Ráadásul ezek a projektek nem csak a városhatáron túli kormányzási dimenziót erősíthetik, hanem az új szereplők bevonására is lehetőséget nyújthatnak (egyetemek, civil szervezetek, szolgáltató cégek stb.).

A vizsgált nagyvárosokat érintő INTERREG projektek feltérképezése megfelelő alkalmat teremt számunkra, hogy megnézzük, vajon a nagyvárosi önkormányzatok milyen más szervezetekkel működnek együtt, s vonják be azokat a nagyvárosi kormányzás folyamatába. Az 1. ábrán látható, hogy a nagyváros önkormányzata optimális esetben bevonja a civil, a gazdasági szféra, a helyi kutatás-fejlesztési kör szereplőit, továbbá az állami szervezetek annak érdekében, hogy minél jobban bővítse a nagyvárosi kormányzásba bevont érintettek körét. A 6. táblázatban összegezzük, hogy ennek mennyiben felelnek meg az általunk vizsgált nagyvárosok az INTERREG projektjeik összetétele alapján. A táblázatban csak azokat a projektpartnereket tüntettük fel, melyek nem maguk az érintett önkormányzatok, illetve az önkormányzatok által működtetett intézmények, vállalkozások (pl. önkormányzati fenntartású színházak, mozik, kulturális intézmények, helyi közszolgáltató vállalatok).

6. táblázat: A nagyvárosok projektpartnerei
The project partners of large cities

<i>város</i>	<i>projekt</i>	<i>projektpartnerek</i>
Győr	Cultacross	Magántulajdonú kulturális vállalkozás
	Builcogreen	Nincs
Debrecen	String	Agrár-érdekképviseleti szervezet, élelmiszeripari vállalkozások szervezetei, klaszterei, egyetemek, kutatóintézetek
Miskolc	REBUS	Energiaügynökség, regionális fejlesztési ügynökségek, innovációs központ
	TRAM	Fejlesztési ügynökség
Nyíregyháza	CBCMC	Hírközlési szakmai szervezetek
	CITYWALK	Kutatóközpont, innovációs egyesület, egyetemek, regionális fejlesztési ügynökségek
Pécs	SHARE	Egyetemek, regionális fejlesztési ügynökségek
Szeged	FILMY	Nincs
	Villámárvíz	Egyetemek

Forrás: saját szerkesztés az érintett városok projektjeiről készített adatbázis alapján

A felsorolás alapján látható, hogy a nagyvárosok széles körben vannak be-tőlük független projektpartnereket is Interreg projektjeik megvalósításába. Elmondható, hogy a K+F-intézmények (egyetemek, kutatóközpontok), továbbá a regionális fejlesztési ügynökségek (többnyire állami szervként) gyakori résztvevői ezen együttműködéseknek, melyet indokolhat az általuk birtokolt speciális szak-tudás. A gazdasági szereplők zömmel valamilyen érdekképviselői szervezeten, klaszteren keresztül kapcsolódnak be az egyes projektek megvalósításába, bár láthatunk példát arra is, hogy valamely gazdasági szereplő közvetlenül projekt-partnerként jelenik meg. Az egyes projektek profiljába illeszkedő civil szerveze-tek elvéve kerülnek bevonásra. Itt szükséges ugyanakkor megjegyezni, hogy a projektpartneri státuszú együttműködőkön túl az egyes projektekbe sok esetben számtalan más szervezet tud bekapcsolódni a megvalósult rendezvényeken, kép-zéseken, disszeminációs tevékenységen keresztül.

Összegzés, kitekintés

A tanulmányban feltárásra került a határ menti magyar nagyvárosok kormányzá-sának fő intézményi keretei, továbbá a kapcsolódó projektszintű együttműködé-sek. Elmondható, hogy az Európai Unió különböző eszközökkel ösztönzi a határ menti térségekben lévő nagyvárosok kormányzási tevékenységét, így megterem-tette a szükséges jogi kereteket, továbbá különböző pályázati lehetőségeken ke-resztül pénzügyi ösztönzőket is biztosít az együttműködések katalizálása érde-kében. A magyarországi jogi szabályozás is lekövette az európai uniós keretek ki-alakítását, így ma sem jogi, sem szabályozási akadály nincs a határ menti térsé-gekben lévő magyar nagyvárosok kormányzását erősítő szervezetek létreho-zásának, projektszintű együttműködések kialakításának.

Az első két kutatási kérdésre, miszerint léteznek-e formalizált intézmé-nyi keretei a határ menti magyar nagyvárosok kormányzásának, továbbá együttműködnek-e a intézményesített módon a magyar nagyvárosok határon túli vonzáskörzetük településeivel, szervezeteivel, a következő választ adhat-juk: noha megfelelő feltételrendszerek alakultak ki, nagyvárosaink többsége mégsem él a lehetőségekkel. A vizsgálat bizonyította, hogy az első indikátor-ként kiválasztott EGTC tagság mindössze a vizsgált nagyvárosok felében áll fenn, ezek közül valódi aktivitást mindössze két nagyváros (Pécs és Győr) mu-tat. Pécs jó példával jár elöl a nem önkormányzati szereplők bevonását illető-en is. Noha Magyarországon 24 EGTC működik, a vizsgált nagyvárosokat mind-össze három érinti. Érdemes hangsúlyozni, hogy a kimaradó nagyvárosok (Debrecen, Szeged, Miskolc) mindegyike rendelkezik a határ túloldalán olyan potenciális partnerrel, mellyel összefogva képes lenne formalizált intézményi keretet létrehozni a határtérségben lévő szereplők bevonása, együttműködé-sek kialakítása érdekében.

A tanulmány elején feltett harmadik és negyedik kutatási kérdésre (léteznek-e olyan projektjellegű együttműködések, melyek erősítik a határ menti nagyvárosok kormányzási tevékenységét, továbbá milyen mértékben vonják be ezekben a nem kormányzati szereplőket?) a projektalapú együttműködések vizsgálatának eredményei adnak választ. A kép ez esetben kedvezőbbnek tűnik, hiszen a hat nagyváros valamilyen módon összesen tíz INTERREG projektben vesz részt a jelenleg futó 2014-2020-as időszakban, ami reményt jelent arra nézve, hogy a nagyvárosok affinitással rendelkeznek más városokkal, területi egységekkel történő nemzetközi együttműködések lebonyolítására. Árnyalja a képet ugyanakkor, hogy ezek közül mindössze három olyan projekt van, mely határ menti térségben valósul meg, s azok két nagyvároshoz (Győr és Szeged) kötődnek. INTERREG projektben vezető szerepet kizárólag Győr tölt be, a kisal-földi megyeszékhely két projekt esetében is ilyen minőséggel rendelkezik. A projektpartnerek listája ugyanakkor változatos: ezekben az együttműködésekben a nagyvárosok bevonják a gazdasági szféra képviselőit, a K+F-szervezeteket, az állami szerveket, és mérsékelt aktivitással ugyan, de a civil szféra szereplői is feltűnnek.

Összességében elmondható, hogy határ menti kormányzási struktúrák kiépítésében a vizsgált hat nagyvárosból kettő (Miskolc, Debrecen) semmilyen aktivitást nem mutat a meghatározott indikátorok alapján, Nyíregyháza esetében a formális keret ugyan létrejött, de valódi aktivitás nem tapasztalható. A nagyvárosok vizsgálata alapján Győr emelkedik ki, hiszen formális együttműködést irányít, továbbá a határ menti térségben több projektben is irányító szerepet tölt be (7. táblázat).

Véleményem szerint a jövőben a magyar nagyvárosoknak nagyobb hangsúlyt szükséges helyezniük határ menti kormányzásuk erősítésére, természetes vonzáskörzetük szervezésére, koordinálására. Mivel a jogi feltételrendszer biztosított, továbbá léteznek anyagi ösztönzők is, adott a lehetőség nagyvárosok számára, hogy akár formális együttműködés, akár projektalapú kooperáció keretében bevonják vonzáskörzetük településeit és szereplőit a térség kormányzásába. Mindezek megvalósításához a teljesség igénye nélkül az alábbi intézkedések megtétele erősítheti a határ menti magyar nagyvárosok kormányzását:

7. táblázat: A vizsgálat eredményeinek összessége
Summary of the results

	Győr	Debrecen	Miskolc	Nyíregyháza	Pécs	Szeged
EGTC tagság	X			X	X	
INTERREG futó határ menti projekt	X					X
INTERREG futó projekt	X	X	X	X	X	X

- Kezdeményező, proaktív hozzáállás és attitűd a nagyváros önkormányzata részéről;
- Sokszereplős, működő EGTC-k létrehozása a határtérségekben, a határon túli kiemelt partnerek azonosítása és bevonása, a határ menti térség közös fejlesztési igényeinek azonosítása;
- Az EGTC-k tagságának szélesítése, az önkormányzati szereplők mellett a térségi felsőoktatási intézmények, civil szervezetek, gazdasági érdekképviseleti szervek stb. bevonása;
- Az európai uniós források feltérképezése és lehívása az INTERREG és más pályázati lehetőségeken keresztül, olyan projektek előkészítése és végrehajtása, melyek révén sűrűsödnek a határ két oldalán lévő szereplők egymás közti interakciói.
- Felkészülés a 2021-2027-es európai uniós költségvetési időszak határ menti együttműködést támogató forrásainak lehívására.

Jegyzetek

- 1 Magyarországon még Kecskemét és Székesfehérvár rendelkezik 100 000 főt meghaladó, illetve megközelítő lakosságszámmal, ezek azonban földrajzi helyzetükből fakadóan nem rendelkeznek határon átnyúló vonzáskörzettel.
- 2 Végül a győztes a hazai viszonylatban középvárosnak számító Veszprém lett, így ez a város viseli 2023-ban az Európa Kulturális fővárosa címet.

Irodalomjegyzék

- Bajmócy Z. (2011): *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged
- Balázs I. (2014): Franciaország térszerkezetének átalakítása és a városi térségek kezelésének eszköztendek és állami szerepek. *Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr*, 112–133.
- Carayannis, E. G., Barth, T. D., Campbell, D. F. J. (2012): The quintuple helix innovation model: Global warming as a challenge and driver for innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 2., 1–12. <http://doi.org/dz5p>
- Carayannis, E. G., Campbell, D. F. J. (2012): Mode 3 knowledge production in quadruple helix innovation systems. *Springer Briefs in Business*, 7., 1–63. <http://doi.org/d5fjdh>
- Enyedí Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (1996): The triple helix of university–industry–government relations: A laboratory for knowledge based economic development. *EASST Review*, 1., 11–19.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000): The dynamics of innovation: From national systems and „Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29., 109–123. <http://doi.org/ckvg76>
- Faragó L. (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, 2., 83–102. <http://doi.org/czm7>
- Feiock, R. C. (2004): Introduction: Regionalism and institutional collective action. In: Feiock, R. C. (ed.): *Metropolitan Governance: Conflict, Competition and Cooperation*. Georgetown University Press, Washington D.C., 3–16.

- Fekete D. (2017a): A Modern Városok Program elemzési lehetőségei. *Polgári Szemle*, 1-3., 94–105. <http://doi.org/czk9>
- Fekete D. (2017b): Az Arrabona EGTC mint a győri nagyvárosi gazdasági kormányzás egyik lehetséges szervezeti kerete. In: Széchenyi István Egyetem (szerk.): *Új Nemzeti Kiválóság Program 2016/17 Tanulmánykötet*. Széchenyi István Egyetem, Győr, 117–125.
- Fekete D. (2017c): Európai járműipari térségek gazdasági kormányzási modelljei. *Tér és Társadalom*, 3., 125–142. <http://doi.org/czm8>
- Fekete D. (2017d): Nagyvárosi régiók gazdasági kormányzása. *Új megközelítések európai járműipari központok elemzésével*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori iskola, Győr
- Heintel, M., Weixlbaumer, N., Debre, B. (2015): Védett területek mint a határon átnyúló együttműködés tényezői? Reflexiók az osztrák–magyar határ mentén lebonyolított ETE-projekt tapasztalatai alapján. *Tér és Társadalom*, 4., 117–138. <http://doi.org/dz5q>
- Horváth M. T. (2015): Megszabva. Városi kormányzás másutt és itthon. *Tér és Társadalom*, 2., 43–66. <http://doi.org/b96q>
- Horváth M. T. (2002): *Helyi közszolgáltatások szervezése*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lefèvre, C. (1998): Metropolitan government and governance in western countries: A critical review. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 9–25. <http://doi.org/c4km73>
- Mezei, I., Tóth, P. (2008): A települési és területi önkormányzatok kapcsolatai a magyar–szlovák határ mentén. *Tér és Társadalom*, 3., 51–80. <http://doi.org/dz5r>
- Moon, M. J. (2001): Cultural governance. A comparative study of three cultural districts. *Administration & Society*, 4., 432–454. <http://doi.org/dw6qh7>
- Nelson, A. C., Foster K.A. (1999): Metropolitan governance structure and income growth. *Journal of Urban Affairs*, 3., 309–324. <http://doi.org/drj4mm>
- Oakerson, R. J. (2004): The study of metropolitan governance. In: Feiock, R. C. (ed.): *Metropolitan Governance: Conflict, Competition and Cooperation*. Georgetown University Press, Washington D.C., 17–45.
- Pálné Kovács I. (1999): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Pálné Kovács I. (2008): Az új várospolitika kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57. <http://doi.org/c2bn>
- Pálné Kovács I. (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek. Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom*, 4., 3–27. <http://doi.org/cznb>
- Pálné Kovács I. (2015): Helyi tudás, helyi kormányzás, helyi fejlesztés. *Magyar Tudomány*, 2., 150–158.
- Rechnitzer J. (2019): Nagyvárosok a magyar területi politikában és fejlesztésben a rendszerváltástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 1., 3–26. <http://doi.org/c85m>
- Schmitt, T. (2011): Cultural Governance as a conceptual framework. *MMG Working Paper*, 11–02, Göttingen
- Somlyódy Péter E. (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom*, 1., 27–43. <http://doi.org/czmb>
- Somlyódy Péter E. (2011): Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér és Társadalom*, 3., 27–59. <http://doi.org/cznc>
- Stone, C. (1989): *Regime Politics: Governing Atlanta, 1946–1988*. University Press of Kansas, Lawrence
- Stone, C., Sanders, H. T. (1987): *The Politics of Urban Development*. University Press of Kansas, Lawrence
- Sybert, R. (1999): Models of regional governance. In: Kemp, L. R. (ed.): *Forms of Local Governance: Handbook on City, County and Regional Option*. McFarland Company Inc., Publisher, Jefferson, North Carolina, 172–185.
- Vas Zs. (2012): Tudásalapú gazdaság és társadalom kiteljesedése. A Triple Helix továbbgondolása – a Quadruple és Quintuple Helix. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialogus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola – Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 198–207.

Dokumentumok, honlapok

2007. évi XCIX. törvény az európai területi együttműködési csoportosulásról. Magyar Közlöny, 2007., <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700099.TV>
2010. évi CXXVI. törvény a fővárosi és megyei kormányhivatalokról, valamint a fővárosi és megyei kormányhivatalok kialakításával és a területi integrációval összefüggő törvényt módosításokról, Magyar Közlöny, 2010., <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1000126.TV>
2014. évi LXXV. törvény az európai területi társulásról. Magyar Közlöny, 2014. 168. szám, <http://egtc.kormany.hu/download/0/22/d0000/Magyar%20K%C3%B6z%C3%B6ny.pdf>
- A Kormány 485/2017. (XII. 29.) Korm. rendelete az európai területi társulással kapcsolatos jóváhagyási és nyilvántartásba vételi eljárás részletes szabályairól. Magyar Közlöny, 2017. 231. szám, <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK17231.pdf>
- Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete (2006. július 5.) az európai területi együttműködési csoportosulásról. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2006. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006R1082&from=HU>
- Az Európai Parlament és a Tanács 1302/2013/EU rendelete (2013. december 17.) az európai területi együttműködési csoportosulásról szóló 1082/2006/EK rendeletnek a csoportosulások létrehozásának és működésének egyértelművé tétele, egyszerűsítése és javítása tekintetében történő módosításáról. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2013. https://portal.cor.europa.eu/egtc/Legalframework/Documents/HU_revision.pdf
- egtc.kormany.hu (2018): Mi az az ETT (EGTC)? <http://egtc.kormany.hu/mi-az-az-ett-egtc>
- <http://egtc.kormany.hu/terkepek>
- <http://www.arrabona.eu/cultacross.html>
- <http://www.arrabona.eu/index.html>
- <http://www.arrabona.eu/builcogreen>
- <http://www.terport.hu>
- <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/ACCELERATOR>
- <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/agrigo4cities>
- <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/citywalk>
- <http://www.interregeurope.eu/crehub/>
- <http://www.interreg-ipa-husrb.com/hu/projectek/>
- <http://www.nyir-szat.eu/egtc-ett/>
- <http://www.skhu.eu/tamogatott-projektek/cross-border-conscious-media-consumption>
- <https://www.interreg-central.eu/Content.Node/SlowFood-CE.html>
- <https://www.interregeurope.eu/rebus/>
- <https://www.interregeurope.eu/share/>
- <https://www.interregeurope.eu/string/>
- <https://www.interregeurope.eu/tram>
- <https://www.pannonegtc.eu/hu/map>
- <http://palyazat.gov.hu>
- United Nations (2016): *Demographic Yearbook*. United Nations, New York

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Városkép és építésztársadalom. Gondolatok Elisabeth Lichtenberger munkásságáról

Townscape and sociology of architecture. Thoughts about the work of Elisabeth Lichtenberger

TAMÁSKA MÁTÉ

TAMÁSKA Máté: főiskolai tanár, Apor Vilmos Katolikus Főiskola; 2600 Vác, Konstantin tér 1-5.; tamaskamate@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1347-9391>

KULCSSZAVAK: építésztársadalom; városföldrajz; háztípus; városkép

ABSZTRAKT: Tanulmányomban az osztrák városföldrajz 2017-ben elhunyt, nemzetközileg is elismert kiváló tudósának, Elisabeth Lichtenbergernek néhány építésztársadalmi szempontból releváns alaptézisét mutatom be. Elemzésemben mindenképp arra keresem a választ, miben sajátos Lichtenberger tér-felfogása, miért tekinthetjük őt az elmúlt két-három évtizedben német nyelvterületen formálódó építésztársadalmi gondolkodás egyik előfutárának. Ehhez empirikus városkutatásait mutatom be, azokat a gondolatokat, amelyek az építészeti társadalomnak nevezhető leírását és értelmezését adhatják, mint például a házfornák tipológiája, a politikai-társadalmi rendszerek városideálja vagy a változásdinamika.

A tanulmány zárásaként öt pontban foglalom össze Lichtenberger munkásságának építészeti tanulságait, melyek: (1) az építészeti (házfelmérési) módszertan alkalmazható a társadalomtudományban; (2) az építészeti és a társadalmi tér együttjárása sajátos mintázatot mutat; (3) a retrospektív eljárás a művészettörténetileg kevésbé értékes, de szociológiailag annál relevánsabb építészeti emlékekre irányíthatja a figyelmet; (4) a városkép örökölt építészeti elemei erősen determinálják a településképet és a társadalom mindenkori alakulását; (5) az idő rétegei a városképekben igen változatos formában és a társadalmi értékrend által meghatározott módon jelennek meg.

Máté TAMÁSKA: college professor, Apor Vilmos Catholic College; Konstantin tér 1-5., H-2600 Vác, Hungary; tamaskamate@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1347-9391>

KEYWORDS: sociology of architecture; urban geography; typology of houses; typology of the city

ABSTRACT: This paper presents Elisabeth Lichtenberger's (1925-2017) theses from the point of view of architectural sociology. The study discusses the ways Lichtenberger's ideas about urban space and townscapes make her the forerunner of the relatively young discipline of architectural sociology. The analysis draws on Lichtenberger's empirical urban research, and interferences between architectural environment and sociological (political) forms, like the typology of houses, ideal urban forms of different political regimes in history and the dynamics of change.

The paper concludes by a summary of Lichtenberger's theses: (1) some methodology of architecture research can be used in sociological research as well; (2) the interplay between social and architectural space produces particular patterns; (3) the methodology of retrospective analysis

draws attention away from impressive to more modest architectural heritage, which however carries important sociological implications; (4) inherited architectural elements of the townscape determine actual changes both in architecture and in society; (5) layers of time appear in very different ways in townscapes and these layers depend on cultural values.

Bevezetés

Tanulmányomban az osztrák városföldrajz 2017-ben elhunyt, nemzetközileg is elismert, kiváló tudósának, Elisabeth Lichtenbergernek néhány építészet-szociológiai szempontból releváns alaptézisét mutatom be.¹ Elemzésemben mindenekelőtt arra keresem a választ, miben sajátos Lichtenberger térfelfogása, miért tekinthetjük őt az elmúlt két-három évtizedben német nyelvterületen formálódó építészet-szociológiai gondolkodás egyik előfutárának. Ehhez empirikus városkutatásait mutatom be, azokat a gondolatokat, amelyek az építészet társadalmának nevezhető leírását és értelmezését adhatják, mint például a házformák tipológiája, a politikai-társadalmi rendszerek városideálja vagy a változásdinamika.

Célom tehát, hogy Lichtenberger interdiszciplináris életművét egy fiatal tudományterület, az építészet-szociológia szemszögéből láttassam. Ehhez azokat a munkákat, kutatási programokat emeltem ki, amelyek tárgyakat tekintve az épített környezet arculatváltozását elemzik. Lichtenberger mindenekelőtt Bécs kutatásával foglalkozott, de komoly eredményeket ért el a nemzetközi összehasonlító városkutatásban is. Ezért elemzésemben két méltán népszerű kötetének gondolataira támaszkodom. Az első az életmű elejéről a Hans Bobekkel írt Bécs monográfia, a *“Wien, Bauliche Gestalt und Entwicklung seit der Mitte des 19. Jahrhunderts”*² (Bobek, Lichtenberger 1966). Ez a munka a mai napig a bécsi várostörténeti munkák alapvető hivatkozási pontja.³ Az összehasonlító városkutatásokhoz pedig az életmű végéről idézem majd a *“Die Stadt, von der Polis zur Metropolis”*⁴ című munkát (Lichtenberger 2011). Ebben a könyvben Lichtenberger rendkívül tömören és közérthetően (munkáját a széles egyetemi olvasóközönségnek szánta) foglalta össze tudományos életművének legfőbb eredményeit, a bécsi topográfiai projektől kezdve a közép-európai városok összehasonlításán (Prága, Budapest,⁵ München) át, a történeti elemzésekig (*Ringstraße* kutatások; Bécs, a császárváros).⁶ Kiemelt helyet kaptak a könyvben az amerikai városok is. A két alapmű mellett a tanulmányomban utalok Lichtenberger egyéb tudományos munkáira is.

Az építészet-szociológia és a városföldrajz

Az építészet-szociológia témájában született munkák sorában a Joachim Fischer és Heike Delitz (2009) által szerkesztett, mindmáig legátfogóbb összefoglaló elméleti munkában számos megközelítési lehetőséggel találkozhatunk a klasszikus értelmiség-szociológia (építészszerpek) felől közelítő szerzőktől a magát az épí-

tészeti formát vizsgáló, az építészeti kutatások módszertanához közelítő morfológiai álláspontokig. Az igen szerteágazó elméleti háttér és módszertani apparátus mellett nem egyszerű feladat a tudományterület definiálása, főként annak fényében, hogy igen komoly átfedéseket találhatunk a térszociológiával, a városszociológiával, vagy éppen a lakásszociológiával. A kötet egyik összefoglaló tanulmányában végül Bernard Schäfers vállalkozott erre. Megfogalmazásában „az építészetszociológia az épített környezet és a társadalmi cselekvés közti összefüggéseket vizsgálja, figyelembe véve a technikai, gazdasági és politikai meghatározottságokat. Mindeközben nagyban támaszkodik a térhasználat osztály- és kultúrafüggő megközelítéseire, valamint az építészet szimbolikus tartalmaira. További feladatai az építés folyamatának és résztvevőinek, a mindenkori tulajdonviszonyoknak és az építészszerpek változásainak nyomon követése” (Schäfers 2009, 366.). Lichtenberger jó néhány kutatását (ha nem is egész munkásságát) e definíció alapján joggal tekinthetjük építészetszociológiának, még akkor is, ha a szerző maga nem használja ezt a kifejezést, aminek egyik oka, hogy maga a tudományterület alig két-három évtizede létezik (Karstein, Schmidt-Lux 2017, 3.). Természetesen korábban is születtek társadalomtudományi irányultságú építészeti elemzések, ám ezek a munkák zömében nem a szociológián belül, hanem a rokon tudományokban, így a kulturális antropológiában, a néprajzban, építészetben vagy éppen – s erre lehet példa Lichtenberger – a földrajztudományban születtek meg.⁷

Másfelől azt is látni kell, hogy a szociológián belül is létezett egy építészetel, városképpel, városfejlődéssel foglalkozó térszociológiai, városszociológiai specializáció, csakhogy ez nem konkrét építészeti tereket vizsgált, hanem saját térfogalmat alkotott. Magyarországon a szocializmus évtizedeiben jöttek létre a nagy tervező intézeteken belül olyan kisebb munkacsoportok, amelyek feladata a beruházások társadalmi környezetének vizsgálata volt (Szelényi 1973a). Leginkább demográfiai és társadalomszerkezeti előrejelzéseket vártak a szociológiától, amelyek alapján a szükséges lakásszámok és szolgáltatások megbecsülhetővé váltak. Ez az erősen alkalmazott kutatási irányzat magát a városszociológia részeként határozta meg. Úgy tűnik, hogy minél szorosabb volt a gyakorlati kapcsolat építészet és szociológia között, annál markánsabbnak bizonyultak a határvonalak. A nagy tervezővállalatoknál a szakmák közötti kompetenciahatárok következetes betartása a munkahelyi béke garanciája volt: a szociológus kizárólag a tér társadalmi dimenziójával foglalkozott, illetve foglalkozhatott, az építészeti forma kérdésével alig-alig (Schéry 2001).

Ezt a munkamegosztást a gyakorlat éltette, de valójában megfelelt a korabeli, a fizikai környezet vizsgálatát elutasító szociológia önképének is (Szelényi 1973b). A szociológia térforgalma ugyanis nem, vagy csak nagyon lazán kötődött a konkrét, fizikailag leírható építészeti térhez. Ehelyett az emberek közötti interakciók révén kialakuló és igen sokféleképpen megfogalmazott „társadalmi tér” fogalmát használták. Igen jellemző erre a sokak által forgatott és idézett Pierre

Bourdieu felfogása: „a társadalmi világ olyan (többdimenziós) térként ábrázolható, amely megkülönböztetési, illetve elosztási alapelvek szerint épül fel (...) A cselekvőket és a cselekvők csoportjait tehát az a viszonylagos pozíció határozza meg, amelyet ebben a térben foglalnak el. Mindegyikük egy adott pozícióba vagy szomszédos pozíciók meghatározott csoportjába (vagyis a tér egy meghatározott részébe) tartozik, és a valóságban nem igazán lehetséges – még ha elgondolható is –, hogy ebben a térben valaki egyidejűleg két, egymással ellentétes pozíciót foglaljon el” (Bourdieu 2010, o. n.). Olyan, elsősorban fizikainak látszó tulajdonságok, mint a közelség-távolság, sűrűség, alá- és fölérendeltség vagy a szomszédság, a társadalmi tér fogalmában elvesztették fizikai kiterjedésüket, mentális tartalmakká váltak. Legközismertebb empirikus példája ennek a felfogásnak a társadalmi távolságot mérő Bogardus-skála (Babbie 1995, 461.).

A szociológiai értelemben vett társadalmi tér tehát épületek nélkül is létezik és értelmezhető. Ezt a felfogást a földrajzi térszemlélet is magáévá tette. Mindez nem jelenti azt, hogy a társadalmi tér fogalmával ne lehetne építészeti szimbólumokat kutatni, vagy ne lehetne az adatokat térképre vetítve várostopográfákat készíteni (Faragó 2012), mindezekből idővel absztrakt geometriai ábrákba sűrítetett modellek születtek (Nemes 1998). Ám a társadalmi tér sosem az építészet jelenlétéből indult ki, és általában nem is volt célja annak megértése. Kivételt képeztek a településmorfológiai irányzatok, amelyek igen közel kerültek az építészetszociológiához, igaz, mindeközben módszertani apparátusukat tekintve részben már ki is léptek a társadalmi tér szociológiai jellegű értelmezési keretéből (Csapó 2005, 2017; Somfai 2002; Csapó, Lenner 2016). Lichtenberger munkássága is értelmezhető lenne a településmorfológiai iskolán belül, annál is inkább, hiszen földrajztudósként maga is a geográfiai iskolákon belül helyezte el saját munkáit és elméleteit (Lichtenberger 1986). Építészetszociológiai szempontból azonban fontosabb az általa elsősorban az empiriában (és nem az elméletalkotásban) képviselt hagyomány, amely közvetlen kapcsolatban áll az építészetkutatás módszereivel, így például az alaprajzi vizsgálatokkal, a beépítési formák tanulmányozásával, vagy éppen az épületfelmérésekkel.

Lichtenberger városelemzéseinek módszertani alapja a táj, a művi környezet és az emberi társadalom együttes szemlélete. Indíttatását nagyban meghatározta a Hugo Hasslingerhez köthető bécsi földrajzi iskola; az ő nevéhez fűződik Bécs művészettörténeti atlasza (1916), majd a város első építészeti topográfiája is (1946). Hasslinger munkáját folytatta Hans Bobek, akihez azután fiatal munkatársként kapcsolódott Lichtenberger. A bécsi iskola a természeti környezet mellett különös figyelmet fordított az épített környezet történeti változásaira, így mindenekelőtt a lakóházformákra és a gazdasági melléképületekre. A geológiai rétegekhez hasonlóan a várost alkotó építményeket a társadalmi hatóerők formálta tájként képzelték el, amelyben elmúlt korok kőbe zárt emlékei tárhatók fel. Maga Lichtenberger így fogalmaz: „A városok megfejtenő képeskönyvek a múltbéli és a mai társadalmi folyamatokról”⁸ (Lichtenberger 2011, 7.).

A kortárs építészet-szociológia hasonlót állít akkor, amikor sajátos tárgyát az épített környezet elemeire kiterjesztve állítja, hogy „nem csak a városi térben mozgó társadalom jellegzetességei érdeklők, hanem a társadalmat nagyon is aktívan alakító épített környezet is” (Delitz, Fischer 2009, 12.). Az építészet-szociológiában tehát nem válik el a lakásforma a lakóktól, a városforma a helyi társadalomtól. A kérdés nem (csak) az, hogy egy-egy társadalmi folyamat, például a szegregáció, miként és hol jelenik meg a városi térben, sokkal inkább az, hogy ezt a szegregációt az építészet miként hozza létre és tartja fenn, egyáltalán, létezhet-e szegregáció konkrét fizikai formák nélkül?⁹ Építészet és társadalom, építészeti tér és társadalmi tér összetartozásáról Lichtenberger munkáiban sokat elmond, hogy a „*Die Stadt*” (2011) városföldrajzi kötetének alcíme eredetileg az „épített környezet és társadalom” lett volna, amelyet csak a kiadó kérésére (a jobb eladhatóság érdekében) változtatott meg (Lichtenberger 2011, 7.). Szemléletmódjára ugyancsak jellemző, hogy ugyanebben a szövegben idézi Peter Hall metaforáját (az *Urban Future 21* kötetből), miszerint az építészet a társadalom „negatív lenyomata” (Ibid. 10.).

Persze jogosan állíthatjuk, hogy a meg nem született alcím és az imént idézett metafora Lichtenberger életművének csupán utólagos függeléke, inkább illusztrációszerű, semmint tudományos igényességgel megfogalmazott önreflexió. Azt is világosan kell látni, hogy Lichtenbergernek nem volt célja sem építészet-szociológiai, sem pedig építészetföldrajzi elméletet alkotni. Ennek ellenére empirikus munkáival olyan alapokat teremtett meg, amelyekből felépíthető lenne egy ilyen elmélet. A következőkben két tipológiát mutatok be azzal a céllal, hogy rávilágítsak a Lichtenberger képviselte bécsi iskolának az építészet-szociológiában is jól hasznosítható alaptéziseire. Az egyik a bécsi történeti házformák rendszerezése, a másik a városformák osztályozása. Noha logikus lenne a nagyobb egység felől a kisebb felé haladni, ezt két okból sem teszem. Egyrészt Lichtenberger munkásságában a bécsi várostopográfia időben megelőzi várostipológiai érdeklődését. Másrészt az építészet-szociológia számára a házformák vizsgálata jelenti az elsődlegesen újszerű módszertani áttörést.

Bécs házformái

A háztipológiai vizsgálat módszertani eljárásairól Bobek és Lichtenberger Bécs monográfiájának bevezetőjében olvashatunk (Bobek, Lichtenberger 1966, 15.). Lichtenberger az 1950-es években kapcsolódott be a Bécs városa által finanszírozott házkataszteri felmérésbe. A városvezetés szempontjainak megfelelően az egyes épületek pontszámokat kaptak fekvésük, lakhatási értékük, valamint esztétikai kvalitásuk alapján. Később egyetemisták bevonásával folytatódott a munka, immár egy részletesebb, a házak homlokzatának, rövid történetének, szerkezetének leírásával.¹⁰ Ehhez kapcsolódott a Hans Bobek által kidolgozott légifelvétel-

elemzés, illetve a történeti térképek elemzése, majd a különböző forrásokból ki-nyert adatokat rendszerezve készültek el az épülettípusokat, azok beépítési for-máit, építési idejét, magasságát stb. ábrázoló atlaszok. Noha az atlaszok önma-gukban is komoly eredménynek tekinthetők, építésztársadalmi szempontból a munka során megszületett háztípológia jelentheti az igazi áttörést. Mielőtt azon-ban az eredményeket részleteiben is bemutatnám, érdemes áttekinteni, hogy Bobek és Lichtenberger szerint miként viszonyulnak egymáshoz a makro-, mezo-és mikroszintű folyamatok. Kicsit leegyszerűsítve úgy is feltehetjük a kérdést, hogy milyen kapcsolatok vannak a társadalomtörténeti háttér és egy konkrét ház formai kialakítása között.

Alapvető kiindulásként a demográfiai makrofolyamatokat elemzik, a lakosság-szám változását, vagy a háztartások szerkezetének alakulását (Bobek, Lichtenberger 1966, 30.). A lakosságszám növekedése közvetlenül kihat nem csak a városnöveke-désre, de a beépítési módokra, konkrét építészeti formákra is. Így például a Bécs körüli „városiasodó” falvak kapcsán megfigyelhető, hogy a 19. században a gazda-sági melléképületek fokozatosan átalakultak rossz minőségű kényszerlakásokká, meglehetősen változatos, szabadon növekvő házformát kialakítva ezzel (Ibid 88.). A háztartások szerkezetváltozása pedig akkor is lakásigényt és vele városnöveke-dést eredményezhet, ha csökken a népességszám. Ezt történt például a második világháború utáni Bécsben, mikor az egy-két fős háztartások aránya hirtelen megnőtt (Ibid 167.). Ugyanezen logika mentén vizsgálja Lichtenberger a nem la-kásjellegű építmények esetében a gazdasági hatótényezőket. Gyakran felbukkan a szövegben a „*Hinterhofindustrie*” (hátsó udvari ipar) kifejezés, ez a sajátosan bécsi (legalábbis budapesti szemmel sajátosnak tűnő) gazdálkodási és beépítési forma (Ibid 232.). Alapját az 1800-as évek bécsi kézművessége jelentette, amely a gyár-ipar megerősödése mellett is fennmaradt, sőt jó száz éven át, az 1960-as évekig fejlődött is. Az egykori kézműves házak értékes telkeinek utcai traktusát elfoglal-ták ugyan a bérlakások, ám a telkek mélyén korszerűsített, gépekkel ellátott kis-üzemek épültek. Lehetőségeik kétszeresen is korlátozottak voltak, egyrészt a nagyipari konkurencia miatt, másrészt a telkek méretadottságai okán. Ebben a sajátos ipartörténeti hagyatékban összeforrt mindaz, ami egy építésztársadalmi elemzésnek sajátja lehet: a történeti dimenzió, az örökölt telekszerkezet rela-tív determinizmusa és a társadalmi viszonyok adottságai (családon belül örökölt kézműves tudás), amelyek végül egy építészeti is definiálható új mintázatban, a századfordulós bérlakások hátsó udvarán elhelyezkedő kisebb üzemcsarnokok-ban, raktárakban volt tetten érhető.

A második, mezoszintet sajátos közvetítő szintként értelmezték. Itt találjuk az építés konkrét folyamatát, középpontjában az építetőkkel (Ibid 41.; Lichtenberger 1986, 27.). Szándékosan nem építésszek tehát a főszereplők, hanem magánemberek, társaságok vagy éppen az állam. Az építetők oldal változása történetileg is érdekes le-het, annál is inkább, mert a 20. századi város egyik sajátossága az állam (Bécs esetében a város) növekvő szerepvállalása. Az állam szabályozó szerepe azonban már a

19. században is kimutatható, így az építési zónák, beépítési magasságok, utcaszélességek szerint Bécs városképe határozott zónákra oszlik (Ibid 45.). A zónahatárok követték a korábbi városfalat, illetve külső gyűrűként a 18. század elején kijelölt „*Linienwall*”.¹¹ Az városszabályozás egy másik példáját az utcaszélesítés jelentette, amely Bécs régi utcáiban csak részben valósult meg, így ma is számos történeti utcában megfigyelhető a régi épületek utcavonali „előreugrása” (Ibid 45.). Mezoszinten tehát az építési szabályozók, az építési vállalkozók és általában a megrendelők igényei, elvárásai és lehetőségei állnak a vizsgálat középpontjában.

Ezután jutnak el a szerzők a mikroszinthez, a voltaképpeni épülettípusokhoz, amelyet korszakonként és városrészenként mutatnak be. Tipológiájuk alapja a középkori város, amelyben „a társadalmi rend és a beépítési forma” átfedésben volt egymással (Ibid 212.). A középkori városfalakon belüli archetípusokként a nemesi palotát, a kolostort, a polgárházat (patrícus ház) és a plebejus házat különböztették meg. Az elővárosokban (*Vorstadt*) ehhez járult még a falusi lakóház, annak számtalan helyi formájával (például városiasodó borfalvak), illetve a városkörnyéken (*Vororte*) a vár. Nem részletezve az egyes átmenti történeti formákat, és csak néhány jellegzetes evolúciós irányt felvillantva a szerzők gondolatmenetéből, a következő jellemező formai továbbéléseket emelhetjük ki.

A nemesi palota belső árkádos kiképzésének továbbélését látjuk viszont az 1860-es évek arisztokratikus bérpalotáiban, amelyek annyiban is a nemesség életmódjának örökösei, hogy gyakran akár ötven-száz szolga is a ház népéhez tartozott. Ezek az épületek egyszerre reprezentáltak kifelé, az utca felé, és hoztak létre szigorú belső hierarchiát befelé, ahol a barokk városi palotákra jellemző kicsinyített „udvari kultúrát” éltettek. Ennek központi tere az árkádokkal körbeépített udvar. A típus végigkövethető a 19. század közepének rangos építkezésig a *Ringstraße*-én.¹² A második kiemelt példa a kolostor. A kolostorok életét a hatalmas, városi tér méretű belső udvarok rendezték, miközben az utca felé zártak, várszerűek voltak, visszafogott homlokzattal. Ennek a típusnak a leszármazottai a kora újkori bérházak, majd az 1900-as évek elején kezdődő szociális lakásépítkezések, amelyek az első világháború utáni híres bécsi „*Hof*” építkezésekben találtak folytatásra. Az utcáról elzárkózó, kifelé kapukkal védett, a belső élet integrációját, homogenitását hangsúlyozó beépítési mód éppúgy megfelelt a szerzetesi rendeknek, mint később az egységes társadalmi réteggé szerveződő kishivatalnokoknak a századfordulón, majd az emancipálódó szakmunkásoknak a vörös Bécsben (Klein 1974, 74.). A harmadik típus a középkori polgárház, amely keveredve a falusias előzményeket magába olvasztó elővárosi házformákkal fejlődött modern elővárosi házzá a 19. században. Az elővárosi ház az urbanizáció mértékétől és házigazda foglalkozásától (iparos ház, borász ház stb.) függően sokféle elé-, hozzá- és átépítést élt át az idők során. Ennek megfelelően az elővárosokban találni a legváltozatosabb, vegyes karakterű utcaképeket. Végül a negyedik típus, a plebejus ház, amelynek leszármazottai a *Gürtelen* (külső körút) túli, századfordulós Bécset meghatározó szoba-konyhás munkás bérházak.¹³

Összességében elmondható, hogy a tipológia minden esetben a lakók társadalmi státuszából indul ki, az épülettípust magát pedig e státusz elengedhetetlen járulékanak tekinti. A társadalmi tér szerkezete tehát a városképben építészeti arculatként összegződik és elválasztatlanul kötődik az időben változó társadalmi státuszokhoz. A bemutatott háztipológia a homlokzattól a belső térstruktúrákig igyekszik megérteni az épületeket. Igen gyakori például, hogy a házak homlokzata társadalmi kontinuitást, történeti rangot igyekszik kifejezni, miközben a belső elrendezésben már egy új társadalmi formáció csirái figyelhetők meg. A Ringstraße 1860-as évekre jellemző bérpalotái például egyfelől leszármazottai a városi nemesi palotának (amit a középkort megidéző romantikus ornamentika is hangsúlyoz), másfelől ugyanezek az épületek a kapitalista bérház előfutárai is. A homlokzattól és a lépcsőháztól távolodva, illetve a felső emeletek felé haladva az épületek fokozatosan egyszerűsödnek, a lakások mérete csökken. Így, miközben az első két emeleten a tulajdonos család és személyzete rendezkedett be, felettük jövedelemszerző céllal kiépített bérház épült (Lichtenberger 1977). Ez a két épületrész-funkció később városi léptékben is elvált egymástól. A kilencszázas évek elején a bérházövezetek és villanegyedek a Ringstraße paloták két társadalmi rétegének elkülönülését emelték nagyobb, városszerkezeti szintre.

Ha mérleget szeretnénk vonni a háztipológia eredményeiről, elmondhatjuk, hogy az elemzés minden esetben összekapcsolja egymással a társadalmi és az építészeti tér jelenségeit, azokat egymással párhuzamosan láttatja. Teszi ezt három vizsgálati szinten. Az első a makroszint, amely a nagy demográfiai folyamatoknak, gazdasági átalakulásoknak nem csak városszerkezeti következményeit gyűjti egybe, de a jellegzetes telekbeépítési formákat is feltárja. A második a mezoszint, az építés folyamata, amelynek középpontjában nem az építés, hanem az építtető és a szabályozó intézményrendszer áll. Az építés ténye, léptéke, illetve módja ezen a szinten dől el. A harmadik a mikroszint, az egyes épülettípusok szintje, amelyekben mezoszint intézményesült (tipologizált, háztípusokba rendeződő) eredményei láthatók. A különböző szintek között azonban szabad az olvashatósági átjárás. Mert miként a makrofolyamatok nem egyszer konkrét beépítési formában öltenek testet, úgy visszafelé is igaz, hogy az épülettípusok nem csak egy-egy telek beépítési sajátosságairól, hanem a várost átható társadalmi változásokról is tanúskodnak.

Várostipológia

Lichtenberger a nyolcvanas évektől egyre nagyobb figyelmet szentelt a városok összehasonlításának (Lichtenberger 1984, 1989, 1993). Bécs ezekben az összehasonlításokban továbbra is szerepel, de már nem önmagában, hanem egy-egy jellegzetes történeti periódus, építészeti mintázat ideáltípusaként. Ilyen ideáltípus volt mindenekelőtt a Ringstraße (röviden Ring), amiről érdemes bővebben is

szólni, mivel ezzel kapcsolatban kristályosodott ki a Lichtenberger-féle városi-pológia vezérgondolata a politikai-társadalmi rendszer téralakító hatásáról: a társadalmi rendszer a rendszerezés alapja. A „Politisches System” (továbbiakban „politikai rendszer”) változásával párhuzamosan változik a városról és a városi lakosságról alkotott elképzelés is. Miként Lichtenberger fogalmaz: „A politikai rendszerek befolyásolják a városépítészeti és várostervezés normatív alapelveit, a technológiai lehetőségeket, a gazdaság szerkezetét és a társadalom szegregációját a városi térben” (Lichtenberger 2011, 7.).¹⁴

Bécsben az 1970-es években lezajlott Ringstraße kutatások egyedülálló részletességgel tárták fel a folyamatot, amely az örökölt barokk városszerkezetet egy modernizálódó birodalom historizáló központjává tette (Wagner-Rieger 1972-1981.). Lichtenberger érdeme, hogy a kutatócsoport egyik tagjaként a művészettörténeti és városépítészeti dimenziókat összekötötte a Ring társadalmi szerepköreivel (Lichtenberger 1970). A Ring kiépítésekor találkozott egymással a feltörekvő nagypolgárság és a politikai hatalmat még mindig kezében tartó történeti arisztokrácia. Az új, kevert elit korzójaként létrejövő Ringen a tervezők építészeti eszközök sorával igyekeztek biztosítani, hogy a városfalak lebontása után is megmaradjon az elit belső kerület (óváros) és a kézművesek lakta elővárosok (külső kerületek) elkülönülése. Nem létesültek sugárutak, így az elővárosok és az óváros közötti közlekedési kapcsolat továbbra is a korábbi szűk városkapukon át zajlott. Ráadásul maga a Ring kizárólag arisztokratikus promenádként funkcionált, szinte teljesen mentesítették a közlekedési funkciók alól. A közemberek városi forgalmát a Ringgel párhuzamos *Lastenstraße*¹⁵ bonyolította le, jellemzően itt közlekedtek a cselédek és a munkások. Az elővárosi villamosok is csak a Lastenstraße-ig jártak. A polgári viselkedési kódexben különösen szigorúan ellenőrzött, kerített parkok ugyancsak erős szűrőként, majdhogynem bástyaként állták útját az elővárosi népességnek. Az imént vázolt kép többé-kevésbé megfelelt az építetők szándékának, akik kényesen ügyeltek rá, hogy a modernizáció ne lazítsa fel a korábbi társadalmi szegregációs formákat. Lichtenberger másik fontos észrevétele már a nem szándékolt folyamatokra hívja fel a figyelmet. A Ring építészeti programjában domináltak ugyan a nagy reprezentatív középületek, mint a parlament vagy az egyetem, ám a városi szövet zömét lakóházak tették ki. Utóbbiak funkcióváltása és vele a terület cityisedése azonban hamar megindult. A lakópaloták reprezentatív szintjeit elfoglalták a történeti belvárosból kiköltöző cégek székhelyei és irodái. Ugyanennek a folyamatnak a részeként az utcai homlokzatok is átalakultak. A sorra nyíló kávéházak (jellegzetes sarki bejáratuk okán „*Eckcafes*”) a monarchia üzleti és politikai életének félprivát helyei voltak (lásd részletesebben Lichtenberger 1977).

Lichtenberger alapgondolata tehát, hogy a születő, átalakuló társadalmi rendszer egy-egy kiemelt városépítészeti beavatkozás révén válik láthatóvá, itt alkotja meg a később mintaként szolgáló ideáltípusát. Elemzéseiben tehát nem az építészeti tervezés esztétikai programja, hanem a társadalmi változás kerül a kö-

zépességben. Fő kérdései így hangoznak: milyen új hatalmi és rétegződési viszonyok állnak egy-egy építészeti program mögött, illetve ezek a viszonyok miként épülnek be a városalaprajzba, az épületek belső felosztásába, illetve a homlokzati díszítésbe? A gondolat voltaképpen nem új, hiszen a művészettörténet is intenzíven foglalkozott a mindenkori társadalmi háttérrel. Inkább a hangsúlyok érdekesek. A hagyományos művészettörténet-írás a nagy alkotásokat lehetővé tevő társadalmi közegről, műértő, műpártoló közönségről szól (például Lyka 1922; Hauser 1982). Ezzel szemben a Lichtenberger-féle várostipológiában a művészeti érték helyett a középkeresetű, a tipikus, a hétköznapi, a közkedvelt stb., tehát a szociológiai értelemben sikeres építészeti megoldások kerülnek előtérbe. A stílus sem a művészeti értékei okán érdekli őt, hanem egy adott korra jellemző és jól körülírható társadalmi csoport identitásának kifejeződéseként. A Ring palotáinak historizáló romantikája például a feltörekvő polgárság nem létező „történeti gyökereinek” felépítését szolgálta. Hasonlóan a Ring kettős vonalvezetése, a sétaút és a kiszolgáló körút elválasztása sem tekinthető pusztán várostervezési ötletnek, hanem egy korszak látásmódjának a kifejeződése. Az ünnepélyes reprezentáció (Ringstraße) és azt kiszolgáló infrastruktúra (Lastenstraße) kényes elválasztása a színház sajátos látásmódjára emlékeztet, arra az intézményre, amely máskülönben is meghatározó szerepet töltött be Monarchia polgárainak identitásában (Moravánszky 1998).

Lichtenberger a Ringstraße kutatásai kapcsán kidolgozott szemléletmód alapján értelmezte az európai városfejlődés ideáltípusait is. Követve a történet-írás által feltárt nagy korszakhatárokat, megkülönbözteti egymástól az antik várost, a középkori polgárvárost, az abszolutista székvárost, a 19. századi iparvárost és a 20-21. századi új várost (Lichtenberger 2011, 5.). Utóbbi kapcsán külön tipológiát szentel a kortárs városoknak, elválasztva egymástól a kapitalista, a poszt-szocialista és amerikai nagyvárosokat. Témánk szempontjából másodlagos kérdés, hogy ez a kortárs tipológia mennyire fedile a globalizált világ városformáit, mint ahogyan az is, hogy történetileg tartható-e ez a nyilvánvalóan erősen leszűkített áttekintés (összehasonlításként lásd Braunfels 1976).¹⁶ Fontosabb magának a tipológiának a logikája, amely a politikai rendszer és az építészeti mintázatok összefüggésére koncentrálna (Lichtenberger 2011, 12-43.; 1986, 29.). A következőkben elsősorban erre a logikára igyekszem rámutatni.

A görög városok kapcsán kiemeli a szent hely, a nyilvános találkozóhely, az agora és a privát szféra elválasztásának alaprincípiumát. A szent hely látványában és fekvésében is fölébe emelkedik a városi életnek. Az agora nagyságát és építészeti kialakítását a demokratikus döntéshozatal és művelődési eszmény kívánalmai mellett (a jogait mindenki csak személyesen gyakorolhatta), a sportpályák iránti igény határozta meg. Utóbbiakban a görög polisz tagjai katonai feladataikat gyakorolhatták. Végül a demokratikus eszme megnyilvánulásaként a lakóövezeteket egyenlő parcellákra osztották fel. Ez az eszményi görög város azonban legfeljebb a gyarmatokon valósult meg. Az európai ókor másik nagy civi-

lizációja, Róma kapcsán a mai városokkal való párhuzamot emeli ki. Így például megjegyzi, hogy Róma építészeti arculatát – akár csak a modern városét – a központi állami beruházások, infrastrukturális fejlesztések (például vízvezetékek) és a magánerős lakásépítés, különösen a bérlakásépítés kettőssége alakította ki.

A következő korszak a középkori polgárváros. Az antik kor relatív egységével szemben egy erősen széttagozódott, regionális kultúrák sokaságát létrehozó világ született. Ebben a partikularitásban a templomépítészet képviselte a nyugati civilizáció egységét. Az antik várossal ellentétben azonban ez az egyházi hatalom térben igen gyakran elvált a világi közigazgatástól, ami a dómtér és piactér kettősségében ragadható meg. A középkori város további sajátossága a lakhatási és gazdasági funkciókat egyesítő, a család teljes életét meghatározó úgynevezett „*Ganzes Haus*” (teljes ház) (Brunner et al. 1930), ami feltehetően a falusi udvar hagyatéka. Ezek a házak az átriumos antik lakóházakkal ellentétben nem befelé szerveződtek, hanem az utcára, mintegy közös udvarra néztek, ami a „polgárok” közösségi összetartozását és kölcsönös szociális kontrollját szolgálta. Az utcai front különlegesen műves kialakítása az európai városképeket a 19. századi iparosodásig végigkíséri. Noha spontánnak tűnik ez az építészet, a középkori városképeket szabályozók és normák sokasága alakította. Szigorúan megszabták a beépítési magasságot, a balkonkiugrásokat, de még a házformákat is. A szabályozók ereje kapcsán hozza fel példának Lichtenberger a lakótornyokat. Mert bár az itáliai lakótornyok bizonyítják, hogy a középkor képes volt magas épületek emelésére, ezeket az eredendően vidéki, nemesi építményeket a megerősödő polgárok közössége betiltotta, sőt a legtöbb helyen vissza is bontatta (Lichtenberger 2011, 29.).

A következő típus az abszolutista város. Sajátossága a települési határok felnyitása, a falakon túli elővárosok létesítése. Az abszolutista városban egyetlen hatalmi centrum dominál, az uralkodó. Új társadalmi rétegek jelennek meg: az udvartól függő nemesség, a hivatalnokok, a tisztviselők és a katonatisztek. A városkép ezt az új rétegződési mintázatot fejezi ki: középpontjában áll a léptékében is kiemelkedő uralkodói rezidencia, körülötte kisebb nemesi paloták, ezektől élesen elválasztva a hivatalnokok egyszerűbb, sűrű beépítési mintázatot követő bérházaival (lásd részletesen Lichtenberger 1982).

A következő korszakban kialakuló ipari város merőben új formációt jelentett. Benne megszűnt a társadalom tagjainak helyhez kötöttsége, amivel együtt megbomlottak a városok korábbi jól olvasható mintázatai is. A valós fizikai terek mellett egyre több fiktív cselekvési mező, például médiák tere, közoktatás tere, jelent meg, ami átírta az emberek helyhez kötött léttapasztalatait (Lichtenberger 2011, 41.; lásd továbbá Szaló 2019). Később a 20. századi város hosszú évtizedeken át voltaképpen az iparváros anomáliáira igyekezett választ találni (lásd még Meggyesi 2005). Vagy úgy, hogy tudatos tervezéssel visszaálmodta a helyhez kötődő város lakó hagyományos tereit (kertvárosmozgalom), vagy úgy, hogy a város szerkezetet forradalmi alapokra helyezve, egészen új mintázatokban kezdett el gondolkodni (modern várostervezés).

A 20. századi és kortárs folyamatok részletes tárgyalása nélkül, pusztán az iménti történeti áttekintésből is kibontakozik előttünk a Lichtenberger által képviselt, építészet-szociológiainak nevezhető megközelítés logikája. A politikai rendszer eszméket és normákat hoz létre, rendezzi a társadalmi csoportok közötti hatalmi viszonyokat. A városkutatás szempontjából a legfontosabb, hogy a politikai rendszer beleírja magát a fizikai térbe, elválaszthatatlanná válik attól. S itt nem csak a hatalmi építkezésekre kell gondolni, de a várost alkotó sok ezernyi elemre, utakra, lakóházakra, kisarchitektúrákra. Így például az abszolutista várost nem csupán a kastély reprezentálta, de a hivatalnokok számára épített rengeteg bérház is, vagy egy másik példa, a görög polisz építésze sem írható le kizárólag a templomhegy és a közösségi épületek révén, de figyelembe kell venni az város szövetét alkotó, egyenlősítő parcellázási rendet is.

A Lichtenberger-féle tipológia ideális leképződése viszonylag ritka. Hibrid, átmeneti formák sokaságával számolhatunk, sőt, a városoknak ez a „normális” állapot. A hibrid jelleg nem csak abban nyilvánul meg, hogy a korábbi korszakok építőelemei reliktumként megmaradnak az új városképben, de abban is, hogy módosítják, alakítják az aktuális társadalmi rendszer céljait, ideáljait. Erre lehet példa a középkori polgárház eszmei öröksége, ami a barokk korszakban a városi nemesi paloták révén az új városképnek is részévé válik. A városi paloták ugyanis a vidéki kastéllyal ellentétben nem szabadon állnak, hanem a középkori zárt utcakép hagyományát átvéve, szorosan egymás mellé rendeződnek. A városkép ilyen részletességű, az épülettípusok genezisést és keveredését feltáró elemzés az építészet-szociológiai látásmódnak is alapja. A történeti perspektíva iránti érzékenység a Lichtenberger-féle munkamódszer alapvető vonása, ezért külön is érdemes vele foglalkozni (Lichtenberger 2011, 188.).

Az időrétegek

Az építészet-szociológia időperspektívája rendkívül tág, illetve a kortárs szociológiához képest többretegű idősíkokkal dolgozik (Delitz 2009, 74.). Lichtenberger maga is érinti a problémát, amikor a városföldrajz időképét szembeállítja a történettudomány perspektívájával (Lichtenberger 2011, 9.). A várostipológia célja ugyanis szerinte nem a múlt feltárása, hanem a jelen megértése. A várost alkotó múltretek nem feltétlenül azonosak a város múltjával, annak csak töredékeit őrizték meg (lásd bővebben Tamáska 2012, 26.). Történeti szempontból tehát a városkép egyértelműen hiányos forrásanyag. A város egyes alkotóelemei ugyanis nem egyenlő mértékben állnak ellen az időnek, tehát a város emlékezete szelektív (Hnilica 2012, 10.). Példa erre, hogy a kétdimenziós alap, tehát a telekszerkezet sokkal masszívabb, mint bármilyen rajta álló építmény (Meggyesi 2009, 46.). A telekforma ráadásul döntően befolyásolja az épületek időbeliségét is, néha meglepő összefüggéseket produkálva. Elsőre meglepő lehet például, hogy a 19. száza-

di kapitalista városfejlődés – miközben sorra bontotta el az örökölt rangos polgárházakat, nemesi palotákat, sőt egész kastélyegyütteseket is – a már építésük idején is szegénynek számító 18. századi plebejsházakat eredeti állapotukban hagyta meg. Az ok, hogy ezek a rendkívül kisméretű telkek szűkösnek bizonyultak volna az új bérházak befogadására (lásd részletesen Lichtenberger 1990). Az városkép építészeti ideje tehát önmagában is rétegzett, mivel egyes alkotóelemei a telekszerkezettől az építőanyagokon át a díszítésekig, más-más időt képviselnek. Az idő kérdése azonban ennél is bonyolultabb kérdés az építészsociológiában.

Az építészsociológiának ugyanis tisztázni kell, miként viszonyul egymáshoz az építészeti és a társadalmi idő, mit jelent a generációváltás egyik és másik esetében. Erre a kérdésre megint csak Lichtenbergernél találhatunk választ, aki a két dimenzió eltérő életciklusát hangsúlyozza. Nem ért egyet Peter Hall (2010) azon városhasonlatával, miszerint a fizikai épített környezet lenne a hardware, a társadalom pedig a software (Lichtenberger 2011, 150.). Mindenekelőtt maga a „hardware” sem úgy épül fel, mint egy számítógépes rendszer. Egyazon térben több időszik él egymás mellett, eltérő logikák szerint szerveződve (vagy éppen véletlenszerűen egymás mellé sodródva), amelyek hatnak ugyan egymásra, de nem alkotnak olyan egységes, egymást feltételező rendszert, mint a számítógép alkatrészei. Ennél is fontosabb azonban, hogy a társadalmi változások és az építészeti ciklusok nem fedik le egymást. Az európai városok nagy részében ugyanis az egymást követő generációk rendszerint alkalmazkodnak az örökölt városi struktúrákhoz, s csak kivételes történeti helyzetekben kerül sor a környezet radikális átalakítására.¹⁷

Végül Lichtenberger az idő kapcsán egy további sajátosságra hívja fel a figyelmet, nevezetesen a társadalmi értékrend időképe. Hangsúlyozza, hogy az épített környezet relatív tartóssága sajátos európai kulturális mintázatnak tekinthető. Az amerikai urbanizációnak ezzel szemben éppen az a sajátossága, hogy ötven-hatvan évenként radikálisan átszabja környezetét (Lichtenberger 2011, 89–101.).¹⁸ Az amerikai urbanizáció már az első korszakában is a mozgásra rendezkedett be. A vasútvonalak mentén egész városok vonultak keletről nyugatra, amit a könnyen szétszedhető és összerakható faépítészet szolgált ki (Rifkind 1977). Az európai városképekre emlékeztető égetett téglá csak az 1870-es évektől lett általános, párhuzamosan a városhálózat megszilárdulásával és a tűzvédelmi előírások szigorodásával. Ám ez a korszak rövid idejűnek bizonyult, és már az első világháború előtt, de még inkább a húszas-harmincas években kezdte kiszorítani a vasbeton (felhőkarcolók kora), illetve a szuburbán területeken újra fellendülő faházak (előre gyártott panelekből álló) építésmód. Újabb egy generáció múltán, az 1960-as, 1970-es években a húszas évek Amerikája rohamos gyorsasággal kezdett eltűnni. A prosperáló központokban (például New York) egyre magasabb acél-üveg tornyok jelentek meg. A leszálló ágban lévő településeken, így Detroitban is elbontották a régi épületeket, de a befektetések hiánya miatt végül hatalmas tömbök maradtak üresek az egykori városközpontban.

Összefoglalva az imént elmondottakat, a városképek időbelisége olyan összetett jelenség, amelynek kereteit a társadalmi kultúra értékrendje határozza meg. Ennek az időbeliségnek vannak építészeti mérhető rétegei, a telekszerkezettől a díszítésekig ívelő, eltérő stabilitású szerkezetiségek révén. Ám a városkép változása nem törvényszerű, hanem az adott társadalom politikai, gazdasági és főként értékrendbeli beállítottságától függ. Így például kétségtelen, hogy léteznek tartós és kevésbé tartós anyagok. Az anyaghasználat azonban csak befolyásolja, de nem determinálja a városképek változását.

Az idő kapcsán a következő izgalmas kérdés, vajon miként válik egy adott történeti korszak topográfiai örökséggé. Ehhez válaszul Lichtenberger felhőkarcolókról adott értelmezését idézem (Lichtenberger 2011, 182.). Európában a homlokzati magasságokat hagyományosan korlátozták, így a 19-20. század fordulóján a technikai fejlődés ellenére sem épültek toronyházak. Ezzel szemben Amerikában (Chicagóban) már az 1890-es években kibontakozott az első toronyház-korszak. Ezt követte a második, az iméntinél jóval magasabb (40-50 szint) emeletszámot produkáló generáció, az „aranykor” az 1920-as években. A harmadik generáció a hetvenes évekre esik, ekkor sorra bontották el a korábbi korszakok emblemikus építményeit. A modern toronyház tehát amerikai kulturális minta. Kialakulását a telekárak és a cégek marketingszempontjai határozták meg. Az általában szabályozott városrendezési kérdések kevésbé játszottak szerepet, emiatt egymás kilátását is akadályozva, sűrűn egymás mellé települve, a belváros legértékesebb telkein találjuk meg a felhőkarcoló negyedét.¹⁹ Európában a toronyház amerikai modernizációs importként jelent meg, amely bár idegen a hagyományoktól, mégis „elkerülhetetlen”, hiszen a világ vezető pénzügyi szervezetei ezt igényelték. Az európai városokban ezért a toronyházvita bontakozott ki arról, miként óvható meg a történeti belváros és annak sziluettje. Végül a toronyházakat jellemzően az óvárosok szélére (modern „városkapu”), illetve a peremkerületekbe („új városközpont”) helyezték. A Szovjetunióban szintén az amerikai városkép volt a referencia, de a szovjethatalom nem másolni, hanem demonstratíván felülmúlni igyekezett a kapitalista szimbolikát. Ezért a toronyházakat az örökölt hatalmi centrum (Kreml) kiegészítéseként komponálták meg. A toronyházak elterjedésének története ma jellegzetes városképi sziluettekbe rendeződve jelenik meg a szemlélő előtt (Lichtenberger 2011, 181.). Azt mondhatjuk, hogy a huszadik század eltérő politikai és gazdasági rendszerei a szó szoros értelmében beépültek a városképbe, jellegzetes amerikai, európai és a szovjet toronyházmintázatot létrehozva. A mai szemlélő tehát egy időben lejátszódó, a 21. századra már történetivé vált folyamatot lát maga előtt. A logika azonban meg is fordítható. Ha ugyanis nem lennének forrásaink (mint ahogyan a történeti városképek elemzésekor gyakran ez a helyzet) egy-egy építészeti forma létrejöttének társadalmi körülményeiről, párhuzamok révén mégis megalapozott feltételezéseket fogalmazhatunk meg a korszakról, amelyben létrejöttek.

Következtetések

A dolgozat elején azt állítottam, hogy Lichtenberger empirikus vizsgálatait a mai építésztársadalom számára alapvető módszertani, sőt esetenként elméleti referenciapontként szolgálhatnak. A dolgozat zárásaként megkísérlem röviden összefoglalni, melyek lehetnek ezek.

Jól hasznosítható mindenekelőtt a Bécs topográfia kapcsán kialakított módszertani eljárás. A „házvizsgálat” első ránézésre inkább építészeti, főként műemléki módszernek tűnik, hiszen az épület építési periódusait, előzményeit, a telekszerkezetből adódó sajátosságait tárja fel. Ám az építésztársadalom éppen azért léphet túl a bevett társadalomtudományos városkutatás keretein, mert figyelembe veszi az építészet mint társadalmi médium sajátosságait (Fischer 2017, 56.). Erre pedig csak akkor lehet képes, ha ismeri az építészet belső logikáját, ha az építés folyamataira ható legfontosabb műszaki, tervezéstörténeti paraméterekkel tisztában van. A módszertan másik fele azonban nem kevésbé fontos. Lichtenberger ugyanis az épületekben nem csak a tervező (kivitelező) szakember technikai tudását, netán művészi ambícióit látja és láttatja, hanem a társadalmi normarendszer, a hatalmi és rétegződési viszonyok leképződését is. Másként fogalmazva, a háztípusokat, alaprajzi rendszereket az adott politikai és társadalmi rendszer szerves alkotóelemeinek tekinti. Ez az eljárása erősen emlékeztet a mai építésztársadalom kollektív cselekvést hangsúlyozó irányzatára (Delitz 2009, 16.).

Az iménti gondolatból kiindulva fogalmazható meg a második, immár elméletibb jellegű építésztársadalom-tudományi tézis is. Eszerint a társadalmi és az építészeti forma együttjárását alapvető cselekvésminták határozzák meg. Ilyen például a privát és a nyilvános tér definiálása és szabályozása, ami megjelenhet a kapuzat kialakításában, az udvar bejárhatóságában vagy éppen elzártságában, de az ablakméretek, sötétítőalkalmazásában is. Lichtenberger ugyanakkor a történeti példák felmutatásával csak utal ezekre az összefüggésekre, anélkül, hogy elméleti következtetéseket fogalmazna meg. Pedig a kulturális antropológia hasonló úton indult el a térkutatások során (Kapitány, Kapitány 1995). Sőt, Lichtenberger gondolatai összekapcsolhatók lennének Georg Simmel térszociológiai elméletével is, amely az egyedi építészeti formák mögötti általános társadalmi tartalmakra koncentrálna, mint a szomszédság, távolság, hierarchia, idegenség stb. (Berger 2018, 52.; Tamáska, 2011 11.).

A harmadik megállapítás a változások dinamikáját érzékelteti. A művészet-történet-írás általános törekvése, hogy a korszellemet az új alkotásokban keresi és véli felfedezni (lásd Szentkirályi 1980). A Lichtenberger-féle várostipológia azonban rávilágít arra, hogy az adaptáció, a kis léptékű átépítés, az aktualizálás, vagy éppen a 20. században a műemlékvédelem éppolyan sajátossága lehet egy-egy rendszernek, mint az újjátásra való törekvés. Ráadásul az sem igaz, hogy a lezárt ágban lévő társadalmi formációknak ne lenne építészeti aktivitása. A városképet meghatározó (mint a Hinterhofindustrie) építkezések, újrahasznosítások,

átépítések nem feltétlenül impozánsak, nincs olyan markáns jövőképük, mint az újító szellemű munkáknak. Ugyanakkor a mindennapi élet kívánalmaihoz igazodnak, és emiatt a szociológus számára sokszor fontosabb forrást kínálnak, mint a kiemelkedő művészi teljesítmények vizsgálata.

Negyedik elemként az örökölt helyzetek determinációját fogalmazhatjuk meg. Ahogyan a politikai rendszerek közötti átmenet is hosszú, egymásba fonódó folyamatok sokaságából kristályosodik ki, úgy a városkép átalakulása is magában hordozza előzményeit. A telekméreteket, a helyben található anyagokat, a technikai tudás mellett az építés társadalmi kontrollja, úgymint az építési szabályozók, illetve a legtágabb értelemben vett társadalmi értékrend (például a család vagy a személyesség fogalmai) határozzák meg az épületek formáját, sorsát.

Végül ötödikként kell megemlíteni az idő kérdését. A Lichtenberger által is képviselt retrospektív elemzés világosan elkülöníti egymástól a hagyományos, egy-egy korszakot feltáró építésztörténeti elemzést és az építésztársadalmi szociológia visszafelé haladó, a mai kor előzményeit, élő, akár tudat alatt ható folyamatait vizsgáló szemléletét. Ezen túl azonban sok közös problematika is kirajzolódik, hiszen a történettudomány differenciált időszemlélete talán sehol máshol sem olyan lényeges, mint éppen az építészet kutatásában (Leduc 2006). Az építészeti rétegek (telek, épület, díszítmények) eltérő változásdinamikája ennek csak egyik szegmense, a másik az építészeti ciklusok és a társadalmi generációváltások közötti átfedések, illetve át nem fedések. Az épített környezet és a társadalmi környezet ugyanis eltérő időbeliséggel rendelkezik, ezért egy-egy épület fennállása során egészen eltérő társadalmi rendszereket szolgál ki. Másrészt a társadalom kulturálisan létrehozott mintázatai erősen kihatnak az épületek életciklusára is. Olyan intézmények pedig, mint a műemlékvédelem vagy a településkép-védelem, újabban a környezeti tudatosság, jelentősen átírhatják az épületek funkcionális adottságaiból, az anyag tartósságából logikusan kikövetkeztethető élettartamot. A települések építészeti múltrétegeinek egymáshoz való viszonya összetett kérdéskör, amely ugyanakkor már egy újabb tanulmány tárgya lehetne.

Jegyzetek

- 1 Lichtenberger 1925-ben született Bécsben, tanulmányait is itt végezte földrajz, geográfia és történettudomány szakokon. 1947-ben doktorált. Főbb kutatási témái az alpesi táj, Bécs földrajza, valamint az összehasonlító közép-európai városföldrajz voltak. Egyetemi tanárként a hatvanas-nyolcvanas évek városföldrajzos nemzedékeinek meghatározó mestere volt. A nyolcvanas évek végén az ő nevéhez fűződik az Osztrák Tudományos Akadémián a város- és regionális kutatások intézetének létrehozása. Nemzetközi ismertségét amerikai vendégprofesszori tevékenysége is erősítette (Aufhauser et al. 2002, 469).
- 2 Magyarul "Építészeti forma és városfejlődés a 19. század közepétől Bécsben" – a szerző fordítása.
- 3 Lásd például a kétezres évek utáni időszak talán legjelentősebb összegző munkáját, amely a várost egy építészeti formált kultúrtájként mutatja be (Brunner, Schneider 2005).
- 4 Magyarul „A város, a polisztól a metropoliszig” – a szerző fordítása.

- 5 Budapesti kutatásai magyarul is megjelentek (Lichtenberger, Cséfalvay, Paal 1995). A kötetben Lichtenberger részletes összehasonlítást nyújt Bécs és Budapest századfordulós örökségének eltérő méreteiről, a megújulást befolyásoló politikai és tulajdonviszonyokról, valamint a rendszerváltás utáni sajátos átmeneti állapotokról.
- 6 A Lichtenberger vezette kutatásokról az ÖAW (Osztrák Tudományos Akadémia) honlapján tájékozódhatunk. Itt csak néhány kiemelkedő, a jelen dolgozat szempontjából is fontos projektre hívnám fel a figyelmet. 1955-58: Bécs várostopográfiai kutatása, ház és telekfelmérés: 1960-63. A bécsi kiskereskedelmi élet hierarchizált felépítési terve:1974-77. Szegregáció és integráció a bécsi jugoszláv vendégmunkások körében. 1981-84: Vendégmunkások – élet két társadalomban. 1983-89: A város leromlása és megújítása Bécsben. 1991-1993: Összehasonlító metropolisz-kutatás Kelet-Közép Európában (Budapest, Prága, Krakko, Varsó). Adatok forrása: https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/mitglieder/lichtenberger/bio_pub.html (Letöltés: 2020.02.24.)
- 7 A hazai előzmények számbavétele csak napjainkban zajlik, de néhány szerzőt érdemes megemlíteni: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kulturális antropológiai munkáit (2013a,b), Keszeg András (2015) emlékezetszociológiai tanulmányait, melyekben a „hely” szerepét emelte ki, Hidas Zoltán (2013) és Berger Viktor (2018) térszociológiai áttekintéseit, vagy Sik Domonkos (2013) elemzését Laschnak az épített környezetet középpontba állító modernitáselméletéről. Ugyanakkor tény, hogy a mai magyarországi társadalomtudományi diskurzusban a puhább „tér”, illetve „hely” fogalmak háttérbe szorítják a materiálisan is kézzel fogható építészeti környezet humán kutatását (lásd Pál 2019).
- 8 Az eredetileg német idézetek a szerző fordításai.
- 9 Elismerve természetesen a tényt, hogy a társadalmat felépítő médiumok sokféleségében (nyelv, metakommunikáció, öltözködés, státuszfogyasztási cikkek stb.) az építészet csupán az egyik, bár a maga nemében igen masszív, tartós szerkezeteket produkáló jelenség (Fischer 2017, 59.).
- 10 A diákok által felvett ívek megtalálhatók az Osztrák Tudományos Akadémia könyvtárában, a Lichtenberger hagyatékban.
- 11 A Linienwall a kuruc betörések ellen épült ki a 18. század elején. Védelmi funkciója azonban mellékes volt, és inkább vámhátként működött. A vonalában épült ki a 20. század elejére a Gürtel körút. Forrás: Wien Geschichte Wiki – A bécsi levéltár online történeti lexikonja. (Letöltés: 2020.04.07.)
- 12 Noha a szerzők nem hangsúlyozzák, a 19. századi bérpaloták is ehhez a morfológiai örökséghez kapcsolódnak.
- 13 A plebejus ház továbbélése markánsabban jelenik meg az angol munkásházak esetében, amelyek fő jellemzője a minimális szabad tér, a sűrű szomszédság és a gettószerű elzártságot biztosító „hátsó utca.” Az angol kifejezés tartalmát magyarul leginkább a „kertek alja” adhatná vissza, ha azt városi környezetben is használnánk (Meggyesi 2005, 51.).
- 14 Az eredeti német szövegben használt kifejezés „Politisches System”, amit szó szerint politikai rendszerként fordítottam. Ugyanakkor fontos felhívni a figyelmet, hogy a Lichtenberger-féle elemzésben alig találunk konkrét eseményekhez köthető direkt politikai utalásokat, tehát a politikai jelzőt tágan kell értelmezni, és a hatalomtól függő, de sok tekintetben önjáró társadalmi berendezkedést értjük alatta.
- 15 A Lastenstraße nem hivatalos elnevezés, a köznapi nyelvhasználat nevezi így a főútvonallal párhuzamosan futó széles utat Lothringerstraße-tól a Landesgerichtsstraße-ig.
- 16 A Lichtenberger-féle típusokat nézve nyilvánvaló a tudásszociológiai meghatározottság. Egyrészt Bécs történeti rétegei jelennek meg benne az antik előzményektől a polgárvároson, császárvároson át napjainkig, másrészt Lichtenberger 1980-as, 1990-es években folytatott kutatásai, például München, Prága, Budapest esetében, illetve az amerikai vendégprofesszori időszak tapasztalatai.
- 17 Végül Lichtenberger egy harmadik okot is említ, miszerint a számítógép és annak meghajtó programjai között függőségi viszony áll fel. Ez azonban a városokra nem igaz, az épített környezet nem determinálja a használatot. Lichtenberger itt a földrajzi determinizmus logikáját kritizálta, de talán túlságosan is sarkosan fogalmazott, hiszen az építészet-szociológia és saját kutatásainak is az az egyik fő tanulsága, hogy a morfológiai adottságok, örökségek igenis befolyásolják a társadalmi struktúrákat.

- 18 Bár többször elveti a környezeti determinizmus elvét, azt is láttatja, hogy az amerikai városok gyors átalakulásában a földterületek relatív bősége (is) szerepet játszik. Az európai városok ugyanis rendkívül zsúfoltak, több száz, de inkább ezer éves morfológiai beágyazottsággal rendelkeznek. A radikális átalakuláshoz pedig hely kell, hiszen mindig újabb és újabb területeket kell építési területként bevonni.
- 19 Freund (1999, 102.) szerint a frankfurti toronyházak éppen ezért nem tekinthetők az amerikai minta átvételének, mivel ott a házak között tágas parkokat terveztek, tehát a toronyházak voltaképpen egy tudatosan fellazított városszerkezet reprezentatív kellékei lettek.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az „Építésztársadalmi tanulmányok” MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2018-2021) támogatásával készült a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében, amely a kutatás kezdetén az MTA, ma az Eötvös Lóránd Kutatóhálózat része.

A szerző emellett köszönetet mond a TEMPUS közalapítvány bécsi CH ösztöndíjprogramjának, valamint az Osztrák – Magyar Akció Alapítvány ösztöndíjprogramjának is.

Az irodalmak felkutatásában és a Lichtenberger örökség megismerésében nagy segítségemre volt Dr. Josef Kohlbacher, a bécsi Tudományos Akadémia vezető munkatársa.

Irodalom

- Aufhauser, E., Walter. M. (2002): Lichtenberger, Elisabeth. In: Keintzel, B., Korotin, I. (Hrsg.): *Wissenschaftlerinnen in und aus Österreich. Leben – Werk – Wirken*. Böhlau, Wien, Köln, Weimar, 469–474.
- Babbie, E. (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Berger V. (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiai elméletekben*. L'Harmattan, Budapest
- Bourdieu, P. (2010): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R., Éber M. Á., Gecser O. (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. TÁMOP 2010-2011. <https://regi.tankonyvtar.hu> (Letöltés: 2020.02.24.)
- Braunfels, W. (1976): *Abendländische Stadtbaukunst. Herrschaftsform und Baugestalt*. M. DuMont Schauberg, Köln
- Brunner, O., Dopsch, A., Eibl, H. (Hg.) (1930): *Das Mittelalter. Einzeldarstellungen*. Deuticke, Leipzig, Wien
- Csapó T. (2005): *A magyar városok településmorfológiája*. Savaria Univ. Press, Szombathely
- Csapó T. (2017): Település-morfológiai kutatások Mendöl Tibor óta napjainkig. *Településföldrajzi tanulmányok*, 1., 17–25.
- Csapó T., Lenner T. (2016): Egyházi központjaink településmorfológiája. In: Gál A., Frisnyák S., Kókai S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza I. kötet. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földtudományi Tanszéke, Nyíregyháza*, 211–221.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25. <https://doi.org/10.17649/TET.26.1.2007>
- Delitz, H. (2009): *Architektursoziologie*. transcript, Bielefeld
- Delitz, H., Fischer, J. (2009): Die “Architektur der Gesellschaft”. In: Delitz, H., Fischer, J. (Hrsg.): *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. transcript, Bielefeld, 9–17.
- Fischer, J. (2017): Gebaute Welt als schweres Kommunikationsmedium der Gesellschaft. Architektur und Religion aus architektursoziologischer Perspektive. In: Karstein, U., Schmidt-Lux, T. (Hrsg.): *Architekturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Springer, Wiesbaden, 49–69.
- Freund, B. (1999): *Das Hochhaus – die dritte Dimension der Stadtmorphologie*. Berliner Geographischen Arbeiten 90, 85–104.

- Hassinger, H. (1916): *Kunsthistorischer Atlas der K.K. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, und Verzeichnis der erhaltenswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Stadtbildes*. A. Schroll, Wien
- Hassinger, H. (1946): *Boden und Lage Wiens*. Wiener Geographische Studien, Wien
- Hauser A. (1982): *A művészet szociológiája*. Gondolat, Budapest
- Hidas Z. (2013): A tér szociológiai felfedezése. *Pannonhalmi Szemle*, 4., 35–45.
- Hnilica, S. (2012): Gedächtnis Stadt – Eine schwierige Metapher. In: Fakultät für Architektur und Raumplanung, Technische Universität Wien (Hrsg.): *Stadt Gestalten. Festschrift für Klaus Semsroth*. Springer, Wien, New York, 10–15.
- Karstein, U., Schmidt-Lux, T. (2017): Die materiale Seite des Religiösen. Soziologische Perspektiven und Ausblicke. In: Karstein, U., Schmidt-Lux, T. (Hg.): *Architekturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Springer, Wiesbaden, 3–22.
- Klein R. (2018): A szociális lakásépítés bécsi modelljei. In: Tamáska M. Kocsis J. B. (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 63–80.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2013a): *Rejtjelek 2*. Kossuth, Budapest
- Kapitány Á., Kapitány G. (2013b): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és utána*. Typotex, Budapest
- Meggyesi T. (2005): *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Terc, Budapest
- Meggyesi T. (2009): *Városépítészeti alaktan*. Terc, Budapest
- Moravánszky Á. (1998): *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Vince Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. ETR Ember Település Régió, Budapest
- Leduc, J. (2006): *A történések és az idő. Elemzések, kérdések, írásmódok*. Kalligram, Pozsony
- Lichtenberger, E. (1970): *Wirtschaftsfunktion und Sozialstruktur der Wiener Ringstrasse*. H. Böhlau, Wien
- Lichtenberger, E. (1977): *Die Wiener Altstadt. Von der mittelalterlichen Bürgerstadt zur City*. Deuticke, Wien
- Lichtenberger, E. (1982): Das sozialökologische Modell einer barocken Residenz um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Rausch, W. (Hg.): *Städtische Kultur in der Barockzeit*. Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Linz, 235–262.
- Lichtenberger, E. (1984): Die Stadtentwicklung in Europa in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Rausch, W. (Hg.): *Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert*. Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas), Linz
- Lichtenberger, E. (1993): *Wien, Prag – Metropolenforschung*. Böhlau, Wien, Köln, Weimar
- Lichtenberger, E. (1986): *Stadtgeographie 1. Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse*. B. G. Teubner, Stuttgart
- Lichtenberger, E. (1989): Stadtentwicklung in Europa und Nordamerika. Kritische Anmerkungen zur Konvergenztherorie. In: Hexer, R., Hommel, M. (Hg.): *Stadt und Kulturraum*. Bochumer Geographische Arbeiten 50, 113–129.
- Lichtenberger, E. (1990): *Stadtverfall und Stadterneuerung*. ÖAW, Wien (Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung)
- Lichtenberger, E. (2011 [2002]): *Die Stadt von der Polis zur Metropolis*. WBG - Primusverlag, Darmstadt
- Lichtenberger, E., Cséfalvay Z., Paal, M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Magyar Trend-kutató Központ, Budapest
- Lyka K. (1922). *A táblabíró-világ művészete*. Singer és Wolfner, Budapest
- Pál E. (szerk.) (2019): *Tér, tudomány, történet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Rifkind, C. (1977): *Main Street: The Face of Urban America*. Harper and Row, New York, Hagesstown, San Francisco, London
- Schéry G., (2001): *A magyar tervezőirodák története*. Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., Budapest
- Sik D. (2013): Lash modernitás elmélete. *Jel-Kép, Kommunikáció, közvélemény, média* 3-4. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2013.3-4.2>
- Schäfers, B. (2009): Architektursoziologie. Geschichte einer Disziplin. In: Delitz, H., Fischer, J. (Hrsg.): *Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie*. transcript, Bielefeld, 365–384.
- Somfai A. (2002): Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége, kisvárosi értékvédelme. *Tér és Társadalom*, 1., 59–98.
- Szaló Cs. (2019): Helyek, helyszínek, egzisztenciális terek. In: Pál E. (szerk.): *Tér, tudomány, történet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 67–79.

- Szelényi I. (szerk.) (1973a): *Társadalmi tervezés és szociológia*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szelényi I. (szerk.) (1973b): *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Szentkirályi Z. (1980): *Az építészet világtörténete*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest
- Tamáská M. (2011): *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig*.
Nagykarácsony, Sukoró és Tiszafüred esettanulmányával. Martin Opitz Kiadó, Budapest
- Tamáská M. (2012): *Kassa-vidék településképei*. Kalligram, Pozsony
- Wagner-Rieger, R. (Hrsg. 1972–1981 – Band I – XI): *Die Wiener Ringstraße. Bild einer Epoche*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden

Hatalmi játszma a falakon, avagy az utcai művészet „alkímiája”¹

Power relations on the walls – the „alchemy” of street art

JÓVÉR VANDA

JÓVÉR Vanda: PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c; vanda.jover@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6668-6082>

KULCSSZAVAK: utcai művészet; várospolitika; tértermelés

ABSZTRAKT: Az utcai művészet fél évszázadra visszatekintő története során a kezdeti deviáns megbélyegzéstől napjainkra a „kapós” városok elengedhetetlen kellékévé vált. A street art a graffitivel az 1970-es évek New Yorkjából indult útnak, majd lett a világ számos nagyvárosában a tudatos tértermelő gyakorlat hatékony eszköze. E tendenciák eredményeként került az utcai művészet vizsgálata egyes tudományterületek – például városkutatás, kulturális tanulmányok, művészettörténet, szociológia, pszichológia, kriminológia, valamint a kritikai megközelítésű földrajztudomány – területi vizsgálatainak spektrumába. Noha a téma hazánkban egyelőre kevésbé kutatott, a nemzetközi folyóiratok hasábjain számos street arttal foglalkozó tanulmány jelent meg az ezredfordulót követően, s részben már előtte is.

Az eltérő nézőpontokból közelítő vizsgálatok zöme az utcai művészetet – mindekelőtt Henri Lefebvre, Edward Soja és David Harvey munkássága nyomán – a városi tér termelését, észlelését és használatát leíró társadalomelméletek kontextusába illeszti. Az utcai művészetet a („kreatív”) városi ellenállás egy formájának tartó vélekedések teljesség igénye nélküli felsorakoztatását követően célozom, hogy a nemzetközi szakirodalom alapján árnyaltabb képet nyújtsak a kezdetektől kriminalizált graffiti tevékenységéről. Nem vitatom azt az általános vélekedést, miszerint nem minden esetben beszélhetünk átgondolt tiltakozásról. A továbbiakban szemléltetem, hogy miként vált a „jó” street art a tudatos hatalmi térformálás jövedelmező eszközeinek egyikévé, majd kitérek az utcai művészet azon formáira, melyek mindmáig hűek maradtak a tevékenység ellenálláshoz kötődő gyökereihez.

Vanda JÓVÉR: PhD student, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c, H-1117 Budapest, Hungary; vanda.jover@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6668-6082>

KEYWORDS: street art; urban policy; place-making

ABSTRACT: Labelled as deviant at first, street art has become an indispensable phenomenon of trendy cities over its half a century history. Originating in graffiti of New York in the 1970's, street art was associated with the discourse of fear and chaos by the media and the government. Law enforcement applied zero tolerance against graffiti writers to symbolically secure the power of local authorities.

Nowadays, different forms of high street art have become effective tools of deliberate place-making in large cities around the world. Today 'good' urban art belongs to the canon of fine arts, and means more profit for property owners in gentrified neighbourhoods. At the same time, 'bad' street art is still a crime and there is no 'proper' place for it within the city. Due to these trends,

several disciplines – including urban studies, cultural studies, art history, sociology, psychology, criminology and critical geography – have turned to the study of street art in their research agenda. While in Hungary research on street art has been limited, a number of studies have been published on the topic in international scientific journals since the 2000’s. Most of the above mentioned researches analyze street art in the context of social theories, describing the production, the perception and the usage of the urban spaces based on the concepts of Henri Lefebvre, Edward Soja and David Harvey.

This paper aims to provide a succinct summary of the literature that radically transformed relations between street art and power. The paper does not aim to present a synthesizing history of street art, nor the variety of its forms. It does not clarify the relationship between street art and graffiti. Neither does it clarify whether street art is the collecting definition of art forms on the streets or graffiti can be called as art. It discusses views on the city as a representation of power and as space of resistance, and presents the historical background and the changing role of street art – including graffiti and sticker art – in place-making. The analysis reveals the way an illegal, criminal activity has become a tool in urban policy, losing its original functions of spaces of resistance against commodification.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben a „kreatív” utcai tiltakozás különböző formái egyes városok, városrészek elválaszthatatlan részévé váltak. A városban közlekedve más-más méretű, színű és mintájú graffitikbe, tagekbe (címkékbe), frappáns üzeneteket megfogalmazó stickerekbe (matricákba) ütközhetünk középületeken, utca-táblákon, konténereken vagy akár a közösségi közlekedés járművein. Városok szövetén belüli elterjedésük gyakran mutat hasonlóságot: külvárosi területeken, *rossz hírű* környékeken nagy valószínűséggel bukkan a járókelő a kommunikáció e formáira. Nem mellékes viszont, hogy a legtöbb városi felületen ily módon nyomot hagyni illegális, bizonyos esetekben büntetést vonhat maga után. Ahogyan az alkotás (egyes vélemények szerint inkább rombolás) iránti vágy utcai megnyilvánulásának megítélése eltérő, sőt egyenesen megosztó lehet, úgy számtalan indíttatás állhat annak a háttérben is, ha az ember mások számára is látható nyomot akar hagyni a városban. Legyen szó akár épületek falait beborító festményekről, akár közlekedési táblákat, lámpaoszlopokat, utcabútorokat ellepő matricákról, a street art (utcai művészet) globális városi jelenséggé nőtte ki magát.

Az utóbbi években e tendenciák eredményeként került az utcai művészet vizsgálata egyes tudományterületek (például a városkutatások, kulturális tanulmányok, művészettörténet, szociológia, pszichológia, kriminológia, valamint a kritikai megközelítésű földrajztudomány) területi kutatásainak spektrumába. Néhány fontos hazai munka (például Antus 2007; Bucs 2011; Hárdi 2015; Szilágyi 2011) említhető ugyan a témában, de az utcai művészet elsősorban a nemzetközi tudomány berkeiben vált kutatottá. Tanulmányom célja az 1970-es évektől kibontakozó graffitit – tágabb értelemben street artot – övező nemzetközi akadémiai diskurzus bemutatása a hatalom és az ellenállás kontextusában. Az utcai művészetet a („kreatív”) városi ellenállás egy formájának tartó vélekedések teljesség igénye nélküli felsorakoztatását követően, a tanulmány árnyaltabb képet nyújt a

kezdetektől kriminalizált graffiti tevékenységéről. Nem vitatja azt az általános vélekedést, miszerint nem minden esetben beszélhetünk átgondolt tiltakozásról. A továbbiakban szemlélteti, hogyan vált a „jó” street art a tudatos hatalmi térformálás jövedelmező eszközeinek egyikévé, majd kitér az utcai művészet azon formáira, melyek mindmáig hűek maradtak a tevékenység ellenálláshoz kötődő gyökereihez. Jelen tanulmánynak nem célja az utcai művészet szintetizáló, történeti bemutatása, sem a street art egyes formáinak fogalmi ismertetése, vagy a vitatott street art-graffiti rész-egész viszonyának tisztázása.

A város mint a hatalmi reprezentáció és az ellenállás tere

Az utóbbi években a kreatív tiltakozás és a városi ellenállás más formái is egyre gyakoribbá váltak. Nem kell messzire mennünk a sorozatos, hatalmas tömeget megmozgató tüntetések példáiért, hiszen a szemünk előtt zajlanak. Joseph Stiglitz (2012) szerint az elmúlt évek tiltakozáshullámainak volumene az 1848-as, illetve az 1968-as évek eseményeihez hasonlítható. Hogy van-e kézzelfogható összefüggés az egymástól távol eső városokban zajló tiltakozások között, nehéz volna biztosan állítani. (Érdemes viszont elgondolkodni a közösségi média szerepén a városi tiltakozások mérete és gyakorisága kapcsán.)

Lebuhn (2014, 477.) vélekedése szerint a világ különböző pontjain formálódó társadalmi ellenállás okozói egyértelműen a „neoliberalizáció stratégiái, mindenekelőtt pedig az utóbbi évek brutális megszorításai”, amelyek más-más formában megnyilvánuló tiltakozásokra ösztönzik a társadalom érintett csoportjait. Ebben a tanulmányban a kreatív jelző használata az ellenállás kapcsán részben a tiltakozás szóban forgó formáinak „erőszak- nélküliségére” (*nonviolent resistance*) utal. Azok nézeteivel értek egyet (lásd például Zawawi et al. 2012), akik a passzív rezisztenciához rokonítják az utcai művészet egyes formáit (noha a kiváltott hatalmi reakciók gyakran nem mondhatók békésnek). Zieleniec (2016), aki tanulmányában a lefebvre-i (1974) térkonceptiót alapul véve értelmezi a graffitikészítést, egyenesen politikai kreativitásról, a városi tér *újraalkotásáról*, újraalkotásának igényéről ír.

De Certeau (1984) a hatalmi térfelosztás stratégiái ellen ható hétköznapi taktikákról megfogalmazott gondolatai szerint a cselekvő képes „fabrikáló kreativitásával” a központi ellenőrzés mechanizmusán lazítani. Sajátos fogalomhasználatával különbséget tesz a teret ellenőrzők stratégiái és az ellenőrzés alá vontak taktikái között. A taktika célja a lehető leghatékonyabb hatáskeltés a rajta kívül állók által írt szabályrendszerű közegben (lásd erről bővebben Berger 2008). Az utcai művészet bizonyos formái megfeleltethetők de Certeau „kreatív taktikáinak”, ahol a kreatív jelző maga a tiltakozás cselekedetének művészetéhez, irodalomhoz, filmhez, zenéhez köthető kreatív, alkotó mivoltát, itt ezek közül is elsősorban a vizuális érzékünkre ható minőségét jelenti (Hawkins 2015, 253.).

A kritikai földrajzosok által a hatalomgyakorlás kulcsfontosságú eszközeként tekintett terek lehetőséget adnak arra, hogy bizonyos társadalmi csoportok véleményt nyilvánítsanak az őket irányító rendszerrel szemben. A politika számára is fontos jelentéstartalommal bíró közterek megtöltése nemtetszéssel főként a városi tereket érinti. A városok hosszú ideje a „hatalom és az uralkodás szimbolikus reprezentációiként szolgálnak” (Lebuhn 2014, 480.), legyen szó akár évszázadok óta büszkén álló várakról, parlamentekről, felhőkarcolókról, vagy letűnt korok dicső uralkodóiról, politikusairól szisztematikusan elnevezett közterekről, szobrokról, melyek emlékezetünk formálásának tudatosan használt eszközei.

A köztér jelentésébe a XVII. századtól, a modern államjogi keretek megteremtésével párhuzamosan fokozatosan beleivódott a kontroll jelenléte: a hatalom politikai céljainak megvalósítására, valamint marketing célokra hasznosítja a köztéri felületeket (Bernardoni 2013). A lakosság erre adott válaszaiként váltak bizonyos közterek a hatalommal szembeni kritikus diskurzus tereivé (Lebuhn 2014). A városi köztér azok számára is csatornát kínál(hat) a politikai kommunikációhoz, akik kívül esnek a döntéshozáshoz közeli elit társadalmi rétegen, s ezáltal korlátozott a hozzáférésük a köztér „legális” formálásához, valamint használatához. A kommunikáció viszont nem állandó és nem egyenlő intenzitású a város különböző közterein. Vannak felületek, melyek a hatalom számára kiemelkedő fontossággal, szimbolikus jelentéssel bírnak. A kapitalizmus absztrakt terének analógiájára (Lefebvre 1974), Bernardoni (2013) szerint a város stratégiai szempontból fontos köztereinek értéke szorosan kötődik a csereértékhez. Ha a felületen nyomot hagyó egyén adott esetben egy stratégiai jelentőségű, állami kézben lévő, döntéshozáshoz vagy közfeladat ellátásához kapcsolódó épületet választ célpontjául, bizonyos értelemben véve használati jogot szerez egy olyan térhez, melynek csereértéke (köztér mivoltának ellenére) egyes tőkeformák szűkében számára megfizethetetlen. A hatalom szempontjából fontos terek a városi ellenállás taktikáiban is jelentőséggel bírnak. Ahogyan Cresswell (1996) fogalmaz: a tér és a hely eszközként szolgálnak a normatív világ felosztására, de alkalmat teremtenek ennek a normatív világnak a megkérdőjelezésére is.

A kreatív tiltakozás sok esetben nem pusztán egyéni, személyes vélemény kinyilvánítása, hanem széles tömegeket érintő, a hatalom által kikényszerített változásra adott válasz. A legszemléletesebb példák erre Banksy² Izrael és Palesztina közötti falra felvitt művei,³ amelyekkel megkérdőjelezi a fal tekintélyét és kérdőre vonja az azt létrehozó államot (Akin, Kıpçak 2016). Isin szerint (2009) ez a döntéshozói cselekvésre adott válaszreakció teszi a szubjektumot polgárrá. A vizuális formában kifejezett ellenreakció a köztereken felveszi a harcot a köztér politika által formált szimbólumrendszerével, amiben a megszerezhető hatalom mértéke szempontjából a helyválasztás kulcsfontosságú. A tiltakozásra lehetőséget adó tér Edward Soja (1996) – részben Lefebvre 1974-es „*La production de l'espace*” (Tértermelés) című munkáját továbbgondoló – elmélete alapján a har-

madik (Lefebvre-nél megélt) tér, mely az elsővel és a másodikkal ellentétben kívül esik a döntéshozók hatókörén (lásd erről bővebben Berger 2016; Berki 2015).

A véleménynyilvánítással az egyén jogot formál a köztér használatára, amelyre gyakran nem, vagy csak korlátozottan, feltételekhez kötve adódik lehetősége. A városi térhasználathoz való hozzáférés egyenlőtlensége elsősorban olyan folyamatok és intézkedések kapcsán mutatkozik meg, mint a köztérek használatának korlátozása, bizonyos marginalizált csoportok – mint például a hajléktalanok, szexuális és nemi kisebbségek, fogyatékkal élők – kirekesztése, vagy az eredetileg ott lakók dzsentrifikáció miatti kiszorulása. Ezekkel a folyamatokkal a lakosságnak időről időre szembe kell néznie. Az egyenlőség iránti igény (legyen az akár a város használatához való jog egyenlősége iránti igény) magán a városon keresztül jut kifejezésre. Ez Harvey (2008) Lefebvre 1968-as „*Le droit à la ville*” koncepciójára rímelő *'Right to the City'* (városhoz való jog) című munkáját továbbgondolva, a *Right through the City* (város általi jog) elnevezést kapta Nicholls és Vermeulen (2012) bevándorlók jogszerzésének városhoz kötődő dimenzióiról írt tanulmányában. A városon „keresztül” történő politikai jogformálás legtöbbször nemcsak a városi problémákra szorítkozik, hiszen a nagyobb léptékű, regionális vagy akár globális jelentőséggel bíró konfliktusokra adott társadalmi reakció is a városi térre koncentrálódik.

A graffiti mint „veszélyes társadalmi kórság”⁴

A szó szerint értelmezett városon keresztüli vizuális tiltakozás története az 1970-es évek New Yorkjában kezdődött. A graffiti köztudatba kerülésének első említésre méltó mozzanata a Manhattan szerte felbukkanó TAKI 183 feliratok megjelenése volt. Miután a Times publikált egy írást a 183. utcában lakó, feltehetően görög származású kölyök tevékenységéről, nagyvárosok végeláthatatlan sora esett a *writerek* áldozatául. A hatalom és a média reakciója kezdettől fogva a zűrzavar és félelem diskurzusába illesztette a graffitit. Már az 1970-es évek sajtója hasonlóan vélekedett, mint napjaink uralkodó közvéleménye, vagyis hogy a graffiti „mocskos, ocsmányság, rendellenesség és örültség”, de mindenekelőtt nem odaillő, idegen, „valami, ami rossz helyen van vagy rossz időben” (Cresswell 1992, 330, 332).

John Lindsay, a csődközeli New York akkori polgármestere, politikai programjában kiemelt prioritásként kezelte a graffiti elleni küzdelmet. Az 1972-es évben 10 millió dollárt szánt a felületek tisztítására a költségvetésből és mintegy 1 500 embert juttatott rács mögé rongálás vádjával. Cresswell (1992) szerint a polgármester elsősorban nem az épületállomány fizikai állapota miatt aggódott, sokkal inkább az aggasztotta, hogy New York a hatalom és a rend szimbólumaként meggyengül. A magán- vagy köztulajdonban lévő ingatlanok falainak „elcsúfítása”, még ha időlegesen is, de képes megkérdőjelezni a mindennapok észleléseit és cselekvéseit átszövő, látszólag szilárd térbeli-társadalmi normákat. Az

évtized sajtócikkei nyomán a graffiti fogalma elválaszthatatlanul összefonódott a gettó, a rossz környék, a züllöttség és a barbárság diskurzusával (Cresswell 1992).

Természetesen nem New York volt az egyetlen város, ahol a városvezetés az ehhez hasonló rendbontások látványos kriminalizálása mellett döntött. Az 1980-as években, főként James Q. Wilson és George Kelling 1982-ben publikált, betört ablakokról szóló elmélete nyomán alkalmazott „zéró tolerancia” elve a világ számos városában könyörtelen hajtóvadászathoz vezetett, illetve a rendfenntartó szervek állományának növelését és átalakítását eredményezte. Az elgondolás lényege abban áll, hogy a bűnözéssel szembeni harcot a lehető legkisebb kihágások szintjén kell felvenni, ez elejét veheti a súlyosabb bűncselekmények elkövetésének. Az új büntetőpolitika elsődleges célpontjai a „kicsiben dolgozó kábítószer-kereskedő, a prostituált, a koldus, a csavargó és a graffitigyártó”⁵ (Wacquant 2001, 21.). A *nyomor börtönei* című írásában Wacquant a zéró tolerancia elvének lényegét abban látja, hogy elsősorban azon polgárok életminőségének javítását célozza, „akik tudják, hogyan kell társaságban viselkedni”. Az 1980-as években létrejövő városi büntetőpolitikai szemlélet a bűneseteket a neoliberalizmus égisze alatt – elhomályosítva a társadalmi felelősség kérdését – az egyén és annak morális szegénysége számlájára írja. Egyes városok vezetése – mindenekelőtt a települések frekventált részein – a mai napig folyamatos küzdelmet folytat a graffitik falakról és közlekedési eszközökről történő eltávolításáért, ezzel egyfajta határt kialakítva a félelem és a biztonság konstruált terei, valamint a nyugalmat kiérdemlők és a „polgárnyugtalanító proletariátus” között.

A graffiti, de az utcai művészet egésze⁶ kapcsán is megoszlanak a vélemények arról, hogy valóban nevezhető-e tudatos tiltakozásnak, vagy pusztán öncélú magamutogatás, illetve hogy művészet vagy értelmetlen vandalizmus ilyen vagy olyan módon nyomot hagyni a városi felületeken. Cresswell (1996) szerint az egyes cselekvésekről alkotott értékítéletünk szorosan összefügg a cselekvés elkövetésének földrajzi közegével, vagyis hogy a (politika által formált) közvélemény szerint mi számít megengedhetőnek az adott helyen. Állítása beigazolódni látszik a graffitik esetében is: elegendő csak arra a bevett gyakorlatra gondolnunk, hogy magasabb presztízsű köztereken a graffitinek nincs maradása, hiszen a hatalmi kontroll erősségének látszatát szükséges megóvni. Rossz hírű szomszédságban viszont százával láthatók a falrajzok. Erről a tudatos térfelosztó gyakorlatról ír Mitchell és Kelly (2010) *A cselekvés művészetét* (de Certeau 1988) elemzési keretként alkalmazó belfasti esettanulmányában. A szerzőpáros a tudatos békeépítés (*peace-building*) stratégiáját vizsgálja: ennek lényege – még ha ez burkoltan kerül is megfogalmazásra – olyan „biztonságos” és kontrollálható terek létrehozása, ahol a „demokrácia” és a gazdasági fejlődés folyamatainak nincs korlátja. Érvelésükben a stratégia hatáskörén kívül eső, gyakran romlottsággal és kriminalitással megbélyegzett terek valójában a kreativitás terei, ahol a stratégiára válaszként bevetett taktikák érvényesülnek. Ezek közül a graffiti a leglátványosabb. Mindezek tükrében nem téves prekonceptió a graffiti gettóhoz történő társítása. Érde-

mes viszont megjegyezni, hogy az utóbbi évek várospolitikai nézetei némileg árnyalják ezt a kialakult képet.

Kezdetekben, az amerikai nagyvárosokban fiatal, *afroamerikai kölykök* voltak a falak rajzolói, akiknek munkalehetőség hiányában megélhetési nehézségekkel kellett küzdeniük (Seifert 2004). Ahogy járták a várost, megjelöltek bizonyos falakat, felhívva a figyelmet arra, hogy ők is a közösség részei. Schneider (2012a, 27.) szavait idézve a „tőkékben való szűkösség viszont helyhez kötöttséget” eredményez, ami egy ideig valóban azt jelentette, hogy térben koncentráltak a graffitik. Idővel viszont – szimbolikus tőke szerzésének reményében – a külvárosból induló és az egész várost átszelő metrókocsikat vették célba: ezzel a tiltakozás magasabb szintre emelkedett és az ellene folyó küzdelem egyre nagyobb méreteket öltött. A graffitikészítők tudatosan éltek a léptékváltás eszközével, ahogy Shepard Fairey is fogalmaz, „tetszett az elgondolás, hogy minél több matrica van kint, annál fontosabbnak tűnik, és minél fontosabbnak tűnik, annál több ember akarja tudni, hogy mi ez, (...) és vélt hatalomból valódi hatalomra tesz szert”.⁷ Ő maga is ezt a stratégiát követte. Kisméretű matricák kihelyezésével kezdte, hogy aztán több négyzetméteres plakátokon át egészen a párizsi Eiffel-toronyig jusson. A lépték hatalomgyakorlásban és ellenállásban egyaránt fontos szerepe mellett érvelt Neil Smith (1992) is, aki szintén egy kortárs művész, Krzysztof Wodicko egyik New York-i installációja kapcsán a léptékről mint a kontroll határait kijelölő eszközzel ír.

A már említett heves hatalmi válaszreakciók következtében kialakultak azok a helyek a városi szöveten belül, ahol rendszerint számíthat az odalátogató a falrajzok gyakori jelenlétére: ezek a kevésbé előkelő városrészek, valamint a városokba bevezető forgalmas közlekedési útvonalakat szegélyező felületek. Cresswell (1992, 334.) graffitikészítésre alkalmazott ironikus metaforája szerint „a betegség okait izolálni kell, a hordozóit pedig karanténba zárni”. Ezzel lehet fenntartani a „normativitás földrajzának diskurzusát”, ami előírja, hogy minek (és kinek) hol a „helye”. A hatalmi kontroll a külvárosi, leszakadó településrészekben lazulni látszik, egyrészt erősítve ezzel a meglévő városi egyenlőtlenségeket, másrészt pedig formálva tudatunkban a graffitiről, graffitikészítőkről és az ő „helyükről” kialakult képet.

A graffiti, majd később a street art (utcai művészet) és a hozzá kötődő utcai szubkultúra, a hip hop elsődleges célja kezdettől fogva a gettósodó városi terek megtöltése a közösség számára jelentéssel bíró tartalommal. „A graffiti (...) a kritikus és provokatív városi térhasználat kreatív megnyilvánulása” (Schneider 2012b, 7.), ami étellel és többletjelentéssel akarja felruházni a hatalom által meghatározott városi szimbólumrendszert. A városi felületek megjelölésének célja – rongálás és károkozás helyett – sokkal inkább a stratégiai fontosságú közterekhez kötődő szimbolikus tőkéből történő részesedés, illetve annak visszakövetelése. A szakirodalom gyakran használja a *'reclaim'* kifejezést, ha a város korai funkcióira gondolunk (lásd erről bővebben Zieleniec 2016). Ha egy graffiti

nem fogalmaz meg nyílt politikai üzenetet, akkor is értelmezhető politikai véleménynyilvánításként, a városi térben az uralkodó hatalom által létrehozott jelentéstartalom megváltoztatásaként. A falak nemcsak kommunikációs platformot teremtenek azok számára, akiknek nem jut szerep a városi folyamatok befolyásolásában, de lehetőséget is adnak arra, hogy az „elnémult”, uniformizált városi terrek személyes jelentést kapjanak, erősítve az odatartozás és az összetartozás érzését. Az effajta kommunikáció „marginalizált kisebbségek és elnyomott csoportok társadalmi mozgalmának kifejeződése” (Schneider 2012b, 161.). A rendszerint csoportokban dolgozó utcai művészeket eleinte csak a közös lakóhely kötötte össze, viszont a közösségi média terjedése – akár az utcai művészettel foglalkozó számtalan blog révén – segíti az egymástól távol eső helyeken tevékeny writerek hálózatosodását.

Az utcai művészet alkímiája

Hogy mi az utcai művészet, és hogy lehet-e művészetnek nevezni, megszületése óta vita tárgyát képezi. Az uralkodó közvélemény a graffitiket, stencileket, matricákat és különféle installációkat (melyek egyaránt képezhetik a street art vagy utcai művészet részét is) oda nem illőnek véli a városi szövetben. A kérdést, hogy lehet-e, esetleg kell-e művészetként tekinteni az ilyen alkotásokra, szubjektív jellegéből adódóan senki sem válaszolta meg egyértelműen a mai napig. A brazil származású utcai művész, NUNCA véleményét idézve: „bárki, aki tagadja, hogy ezeket az alkotásokat művészetnek lehet nevezni, csupán azért teszi, mert azt akarja, hogy a művészet egy bizonyos kulturális elit belügye maradjon” (Mattanza 2018, 186.).

A tevékenység művelői maguk is gyakran különbséget tesznek bizonyos graffitik, tagek, valamint más típusú alkotások művészeti értéke között. A graffiti megjelenése óta a nyilvános tér alakításának más formái is kialakultak. Schneider (2012a) szerint a művészet és firkálás közötti különbség az eszközhasználatban keresendő: a filcekkal és festékszórókkal szemben fokozatosan a grafikai szoftverek térhódítása jellemző. Az alkotó célja szempontjából pedig elkülöníthetők azok, akik pusztán minél nagyobb feltűnést akarnak kelteni, illetve azok – mint például Slinkachu –, akik gondolkodásra akarják készíteni a járókelőket.

Az utóbbi évek tendenciái alapján kialakulni látszik a „jó” és a „rossz” utcai művészet elkülönítése (Brighenti 2017). Ennek eredményeként a street art (vagyis a „jó” utcai művészet) egyre gyakrabban kerül galériák falai közé, ahol jelentős összegekért gyűjtők vásárolják fel az alkotásokat (mint például Banksy műveit). Ez a trend ugyanakkor alapjaiban vonja kétségbe az alkotások hitelességét. Az utcai művészet az eladható alkotások galériába kerülésével ott van, ahol lennie kell: ebben a formában pedig már nem a marginalizált csoportok taktikája, hanem azt

a hatalmi stratégiát erősíti, ami egy adott térben a „helyénvaló” meghatározására irányul (Creswell 1992).

Nem a street art utcáról galériák impozáns épületeibe kerülése volt az egyetlen változás, ami az eladható és az értéktelen utcai művészet közötti különbségtétel számlájára írható. Az elmúlt években növekvő számban akadnak városok, városrészek, ahol a helyi kormányzat támogatja, vagy szabad felületek kialakításával ösztönzi az utcai rajzok készítését. (Ilyen város például Berlin, az európai falrajzosok Mekkája.) Ezek a városok hasznot húznak a lakosság kreatív politikai aktivitásából, a street art bekerül a városi márképítés jövedelmező elemei közé (Evans 2016). „Az utcai művészet napjainkban a place-making és branding egy felfutóban lévő stratégiája, ez pedig elszakítja deviáns gyökereitől” (Evans 2016, 176.). Ilyen például Prágában a John Lennon neve előtt tisztelgő, viszonylag hosszú múltra visszatekintő ikonikus fal. Ez a létrejöttékor fennálló rendszer elleni tiltakozás jelképéből mára a város egyik leglátogatottabb turistalátványosságává vált, ahol eladásra kínálják a falrajzokból készített ajándéktárgyakat. Szemléletes példa egy, a madeirai Funchalhoz kötődő helyi kezdeményezés, az arte pORTas abErtas is. Itt egy romos belvárosi utca lakóházainak ajtóit utcai művészek festették ki a lakók hozzájárulásával. Ennek eredményeként ma – mintegy 10 év elteltével – éttermek, üzletek és ingatlanhirdetések sorakoznak a Rua Santa Maria teljes hosszán (1. ábra).

A korábban fennálló rendszert kritizáló utcai kultúra fogyasztási cikké válik (Schneider 2012b), annak ellenére, hogy egyik legfontosabb jellemzője a *kapitalizmus*, a *kommodifikáció* és a *konzumidiotizmus* ellenzése (Akin, Kıpçak 2016). Termé-

1. ábra: Ingatlanhirdetés a Rua Santa Marian (balra), és az utcában kifestett ajtók mását poszteren árusító plakát (jobbra) Funchalban

Own photographs from Funchal (2019), real estate advertisement on the Rua Santa Maria (on the left) and a poster showing purchasable copies of the painted doors

Forrás: a szerző felvétele

szetesen a városvezetés és a közvélemény nem üdvözli az utcai művészet minden formáját: különbséget tesz a kortárs művészet kánonjába emelt, eladható *high street art*, valamint a még mindig nemkívánatos graffiti között. Az egyre nagyobb vonzerőre szert tevő 'new public art' (Deutsche 1996) – illeszkedve Florida (2003) kreatív városról szóló diskurzusához – jövedelmező üzletággá nőtte ki magát. Ahol megveti lábát az anyagi hasznot termelő utcai művészet, rövid időn belül megjelennek a modern művészeteket kedvelő *menő*, hiphoper fiatalok, akik időközben (talán még ők maguk sem realizálták) az általuk tagadni kívánt *mainstream* részévé váltak. Őket pedig szorososan követik az ingatlanbefektetők. Bain 2017-ben publikált cikkében ennek a folyamatnak az iskolapéldáját írja le a kanadai Hamilton egyik városrészében lezajlott átalakítás kapcsán, ahol maga a művészközösség vált ingatlanbefektetővé. A városrészt a profilváltást követően egyébiránt ellepték a dzsentrifikáció ellen tiltakozó molinók és matricák (2. ábra). Az utcai művészet így tehát a dzsentrifikáció olcsó és hatékony összetevőjévé, az ellenállás eszközeiből közkedvelt várospolitikai gyakorlattá fejlődött. Ez persze nem tekinthető általános tendenciának, sőt vannak, akik igyekeznek megakadályozni a piaci szféra profitszerzését. Ilyen gesztus volt Lutz Henke, berlini kurátor döntése, aki – látva a környéken mutatkozó ingatlanpiaci felívelést – eltávolíttatta a korábban általa festetett ikonikus murált.⁸

Az elfogadottság látszólagos növekedése nem jelenti viszont azt, hogy a graffiti műfaját megteremtő marginalizált csoportok nagyobb beleszólást is kapnak a városi döntéshozásba. Lombard szavaival élve: „a graffitivel szembeni poli-

2. ábra: Tiltakozás az érintett városrész művészeti negyedé alakítása ellen Hamiltonban
An installation critiquing the branding of the district as an arts district in Hamilton

Forrás: Bain 2017, 10.

tikai válaszok puhulásának látszata nem jelenti a kormányzás jelenlétének csökkenését, pusztán a neoliberais kormányzás hatásának jele a látszólagos engedékenység” (idézi Evans 2016, 172.). A lefebvre-i térkonceptiót továbbgondoló Soja (1996) térértelmezéséhez visszatérve, illetve Zieleniec (2016) gondolatára reagálva, aki szerint a graffiti a lefebvre-i *'cry and demand'* megvalósulása, a falrajzok így módon az érintett városrészekben kikerülnek a harmadik térből és elmozdulnak a hatalom által dominált második tér felé.

Az utcai művészettel kapcsolatos másik vitatott kérdés, hogy az utcai rajzok készítése a kreativitás megnyilvánulásának vagy bűnözésnek tekintendő-e. A hatalom és a média által formált közvélemény szemében a graffiti hagyományosan illegális tevékenység: rongálás, amely számos országban – így Magyarországon is – szabadságvesztéssel büntethető (Btk. 371.). Az illegalitás alapja Bernardoni (2013) szerint abban áll, hogy a falfirkálás *'spatial misuse'*, vagyis a térrel történő visszaélés, mindenekelőtt morális szempontból (ahol a mértékadó normákat a fennálló hatalmi rendszer szabja). A károkozás és ennek kapcsán a büntetendőség mértékének megítélése szubjektív: a megrongált felület által képviselt szimbolikus tőke jelentősebb szempont, mint az épület által megtestesített gazdasági tőke, és az ebben keletkezett kár. Az illegalitás határait időről időre átrajzolva ítélnék az utcán alkotókat szabadságvesztésre, pénzbüntetésre, közmunkára, vagy emelik őket a magasba utcák, negyedek „felvirágoztatásáért”. Brighanti (2017) szerint a street art új szemszögű tükröt tart a jelen városai elé, melyben végre szépnak láthatják képüket a graffiti évtizedes csúfsága után.

Utcai művészet a várospolitikai fókuszán kívül

Az első TAKI 183 feliratok megjelenése óta nemcsak a graffiti megítélése, hanem maga a graffitikészítés is szerves változáson ment keresztül, mire kialakult a ma használt „utcai művészet” gyűjtőfogalom. „A graffiti e hibrid formája egy új generáció által meghatározott, akik matricák, stencilek, poszterek és szobrok segítségével hagynak nyomot. (...) Ez ma a legnagyobb ellenkulturális mozgalom.”⁹ A kreatív formában történő ellenállás az utóbbi években egyre gyakoribbá vált. Népszerűségével ellentétben ugyanakkor hatékonysága megkérdőjelezhető. A tiltakozás nem feltétlenül köztéri felületeken rögzített alkotás: lehet bármilyen performansz vagy mozgalom a figyelemfelhívás érdekében. Fontos viszont, hogy a célközönség számára érthető jelrendszert alkalmazzon. Az utcai művészet üzenete gyakran nem érthető az olyan befogadó számára, aki nem rendelkezik az adott kontextusban szükséges kulturális tőkével. Az üzenet közlésére választott nyelv meghatározó szerepén túl a korábbiakban említett lépték szerepe is kulcsfontosságú. A Fairey által készített falragaszokhoz hasonló művek már néhány évtizede feltehetően az utcai művészek palettáján, de méretükből adódóan – és többnyire

csékély értékük miatt – mégsem váltak a várospolitikai által melegen üdvözölt ’new public art’ meghatározó elemévé.

Salamon (2001) a stickerek lényegét abban látja, hogy komplex társadalmi és politikai kérdésekre reflektálnak néhány szavas, frappáns üzenetekkel, melyek rövidségüknek köszönhetően egy pillantás alatt megérthetők. A matricák ragasztása (például közlekedési táblákra, postaládákra, parkolóórákra stb.) a kreatív tiltakozás egyik formája. A graffitivel összevetve szókimondóbban közvetít üzeneteket, a stickerek megjelenéséből adódóan viszont kevésbé figyelemfelkeltő tevékenység (3. ábra). Erre jó példa az elmúlt évek hazai politikai közbeszédének termékeként felfogható mozgalom¹⁰ esete. Míg ugyanaz a jelentéstartalom graffiti formájában egy frekventált, stratégiai fontosságú (köz)tér, a Kossuth tér közéletében heves reakciókat váltott ki, a szóban forgó üzenet a mai napig díszleg egy elhanyagolt, bár forgalmas közlekedési útvonal zajvédelmi berendezésén (Rákóczi híd, pesti hídfő), ahol nap mint nap emberek ezrei láthatják. Bár ezzel a tartalommal matricák is készültek, nehéz volna elképzelni, hogy az 1970-es évek New Yorkjához hasonló üldözést váltana ki felragasztásuk.

3. ábra: Matricák Pécsről (2018) és Budapestről (2019)
Own photographs; Pécs (2018) and Budapest (2019)

Forrás: a szerző felvétele

A matricák hagyományosan olyan felületekre kerülnek, amelyek a társadalom normatív működését szolgáló üzenetekhez köthetők. Castro (2018) ebbe a körbe főként a tiltásokat megfogalmazó utcatáblákat, feliratokat sorolja, melyek egyezményes (gyakran maszkulin és heteronormatív) jelekkel, betűtípussal, színnel utasítják az őket olvasókat a helyes viselkedésre. Ezzel az uniformizált, személytelen jelrendszerrel szállnak vitába az üzeneteket megfogalmazó táblák felületén a stickerek, amelyeknek elsősorban nem a jel eltakarása a céljuk, hanem a jelentés megkérdőjelezése, megmásítása vagy éppen kifigurázása. DosJotas¹¹ a New Yorkba látogatókat fogadó Szabadság szobor közelében elhelyezett, számta-

lan cselekvési formát tiltó üzenetet megfogalmazó táblák visszásságaira hívja fel a figyelmet manhattani mozgalmával – ugyan nem matricákkal, hanem saját készítésű tábláival (4. ábra).

4. ábra: DosJotas utcatáblái New Yorkból
A project named 'Don't even think' by DosJotas, New York (2014)

Forrás: <http://globalstreetart.com/dosjotas>

A graffitivel ellentétben a matricázás kialakulásának történetét nehéz rekonstruálni. Egyes források szerint, a matricázás a márkázásból eredeztethető: különböző, főként utcai viseletet kínáló ruházati márkák gyártottak kezdetben matricákat, melyeket az utcai szubkultúrák tagjai eleinte a saját holmijukon, később a városban is „terítettek”.¹² Megoszlanak a vélemények arról, hogy a márkaépítés vagy az utcai művészet alkalmazott-e korábban falragaszokat, ma viszont mindkét célra használják őket. Az utcai művészek matricái által közvetített jelentés mára rendkívül széles skálán mozog: utalhatnak pusztán az őket ragasztó személyre, de változatos formában fogalmazznak meg burkolt társadalomkritikát is. Maga a matrica készítése is többféle módon történhet: vannak olcsóbb, sokszorosított papírmatricák és kézzel készült egyedi, fóliaborítással rendelkezők is. Egy viszont közös bennük: Shepard Fairey szavaival élve: „ameddig a matricák felhelyezése gyorsabb, mint eltávolításuk, addig halmozódnak. A városok számára ez állandó harcot jelent”.¹³ A felragasztott matricák hosszú ideig látható nyomot hagynak maguk után, eltávolításuk nehezen lehetséges, ezzel szemben felhelyezésük néhány másodpercet vesz igénybe. Ebből fakad az utcai művészek matricázással szembeni legfontosabb kritikája is, miszerint a matricának közel sincs akkora értéke, mint a graffitinek, sőt az illető a lebukással járó kockázatot sem vállalja.

Nem csak az alkotói technikák változása nevezhető az utóbbi évek trendjének, de a taktika, a gyakorlat is, amivel a minta a felületre kerül. Az utcai művészek az előre elkészített, gyakran gépekkel sokszorosított műveiket a korábbihoz viszonyítva töredéknyi idő alatt képesek felhelyezni, jelentősen csökkentve ezzel

a lebukás, majd pedig az ezt követő esetleges büntetés kockázatát (Castro 2018). Kérdéses, hogy a matricázás tud-e a graffitihoz hasonló figyelmet keltetni, vagy hasonlóan heves reakciókat kiváltani a rendvédelmi szervek részéről. A graffiti esetében kezdetben alapvető cél volt a közterületet (a köztől) „örzök” figyelmének felhívása, fontos motiváció volt tehát a kreatív tiltakozás hívei között az illegális határának átlépése. Még ha csak csekély mértékben is, de ez egy, a fennálló hatalmi rendszerrel és annak erőszak-monopóliumával szembeni fricskának mondható. A matricák nyilvánvalóan kevésbé szembeötlők, mint a graffitik és a legalitáshoz való viszonyuk is sokkal képlékenyebb, mint a festékszórós alkotásoké. A matricákkal sokkal érthetőbben üzennek készítőik, mint a nagyfelületű, színes, a laikusok számára jelentéstartalommal nem rendelkező betűk halmazából álló munkákkal. Megjelenésükből adódóan, mondandójuk feltehetően az arra egyébként is fogékony csoportokhoz jut el, s mivel károkozásra is kevésbé alkalmasak, a rendfenntartás ingerküszöbét sem érik el. (Bár ez sem törvényszerű, Kölnben 2019 tavaszán másodjára indítottak *'Klebt euch nicht zu'* elnevezésű matricellenes kampányt.) Ha a matricázás eltérő léptéke miatt alapvető változást nem is hoz a város politikai szimbólumrendszerében, kétségkívül része a városi kommunikációnak és tartalommal tölti meg a városi közterek kiüresedett felületeit – egyelőre a hatalmi kontroll érdeklődésén kívül.

Összegzés

A street art (utcai művészet) mintegy fél évszázados története során fokozatosan lépett az árucikké válás útjára és lett sok esetben üldözött tevékenységből a várospolitika kedvelt eszközévé. Kezdetben a graffiti lokálisan, rossz hírű környékeken, „izolálandó társadalmi kórságként” ütötte fel a fejét, majd vált az ellenállás eszközeiből globális városi divattá, művészeti ággá. Az utcai művészet értékelése szempontjából a hatalom rendfenntartó erők által közvetített hozzáállása meghatározó lehet az adott városban. A street art céljától és a közvetített üzenettől függően mozoghat a soja-i (1996) második és harmadik tér között. Az utcai művészek alkotásai megtörik a városi terek uniformitását, így könnyen befolyásolják a befogadó észlelését. E tulajdonságának köszönhetően vált a művészeti ág hatalmi ellenérdekből részben hatalmi érdekeket elősegítő térformáló eszközzé. A street art helyének kijelölésével (legyen az akár egy galéria épülete, akár egy szabad fal) létrejött a high street art, valamint a még mindig nem odaillő graffiti. Ezzel a megkülönböztetéssel az utcai művészet hozzájárulhat a városi egyenlőtlenségek kialakulásához és fennmaradásához. A kontroll látszólagos enyhülése nem jelent valódi lazulást a városi terek jelentéseit meghatározók szűk csoportjában, inkább csak dzsentrifikálódó városrészek sorát, profitszerzési lehetőségeket az ingatlanbefektetők számára. A street art maga pedig irányítottá válik és elveszti eredeti funkcióját, felerősítve azokat a tendenciákat, amelyek ellen tiltakozva eredetileg létrejött.

Jegyzetek

- 1 Az alkímia szót Jack Katz illusztrátor a város kapcsán annak leírására használta, ahogyan a szolgáltató szféra – tulajdonképpen kézzelfogható termék nélkül – profitál a város adta lehetőségekből; 'the trick of selling versions of the public to the public' (Brighenti 2017, 124.).
- 2 A leghíresebb utcai művész, akinek kilétét a mai napig homály fedi.
- 3 Banksy a politikai helyzetet kommentálva, a világ legnagyobb szabadtéri börtönének nevezte Palesztinát. <https://www.theguardian.com/world/2005/aug/05/israel.artsnews> (Letöltés: 2020.01.20.)
- 4 Cresswell (1992) a betegség metaforáját alkalmazta a graffiti földrajzi elemzéséhez.
- 5 William Bratton, New York-i rendőrpáncsnok szavai egy Fondation Heritage konferencián (Wacquant 2001).
- 6 Noha jelen tanulmánynak nem célja a vitatott street art-graffiti rész-egész viszonyának tisztázása, a szerző a szóhasználatával részben állást foglal a kérdésben. A tanulmányban a graffiti fogalma a street art előfutáraként, majd pedig a street art gyűjtőfogalom részeként, egyik formájaként jelenik meg.
- 7 Shepard Fairay szavai az *Exit Through The Gift Shop* című filmben.
- 8 Henke, L. (2014): *Why we painted over Berlin's most famous graffiti*. https://amp.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/19/why-we-painted-over-berlin-graffiti-kreuzberg-murals?fbclid=IwAR2WnfbLgtM_nNI5abeedAO9IYVbd7MtRoqC3KLrSWWIK3q7UQeUJ7XTR8 (Letöltés: 2020.01.20.)
- 9 Idézet az *Exit Through The Gift Shop* című filmből.
- 10 Walker, S. (2019): *Hungary: pithy insults fly as anti-Orbán protesters resort to ridicule*. https://www.theguardian.com/world/2019/jan/21/hungary-pithy-insult-dogs-orban-as-anti-government-protesters-resort-to-ridicule?fbclid=IwAR17UVmz7_eUB1uj5FcSB5895-dal_XXn_k3MFLVlFDnUmvePK2aOlz7AyA (Letöltés: 2020.01.20.)
- 11 Madridi származású utcai művész.
- 12 Ellison, K. (2015): *Exploring pop culture's subversive sticker art culture*. <https://99designs.com/blog/design-history-movements/history-famous-sticker-art/> (Letöltés: 2020.01.20.)
- 13 Fairey, S. (2003): *Sticker Art*. <https://obeygiant.com/essays/sticker-art/> (Letöltés: 2020.01.20.)

Irodalom

- Akin, C., Kıpçak N. S. (2016): Art in the Age of Digital Reproduction. Reconsidering Benjamin's Aura in "Art of Banksy". *Journal of Communication and Computer*, 13., 153–158. <https://doi.org/10.17265/1548-7709/2016.04.001>
- Antus K. (2007): Gerillaművészet a Kulturális Fővárosban. *Acta Sociologica*, 1., 74–89.
- Bain, A. L. (2017): Artists as property owners and small-scale developers. *Urban Geography*, 39., 844–867. <https://doi.org/10.1080/02723638.2017.1405687>
- Berger V. (2008): A cselekvés művészete. In: Varga I. (szerk.): *Kötő-jelek 2007*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 11–28.
- Berger V. (2016): *A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben*. PhD értekezés ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program, Budapest
- Berki M. (2015): A térbeliség trialettikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Bernardon, M. (2013): *Walls and Graffiti. The Strategic Value of Urban Space*. Paper presented at the International RC21 Conference 2013, Berlin
- Brighenti, A. M. (2017): Expressive measures. An ecology of the public domain. In: Avramidis, K., Tsilimpounidi, M. (eds.): *Graffiti and Street Art. Reading, Writing and Representing the City*. Routledge, London, 119–134.

- Bucs B. (2011): Street art, kommunikáció és Szeged. A Magyar Kétfarkú Kutya Párt tevékenységéről. *Korunk*, 2., 8–21.
- Castro, I. C. (2018): With, On and Against Street Signs On Art Made Out of Street Signs. *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal*, 1., 81–92. <https://doi.org/10.25765/sauc.v4i1.124>
- Certeau, M. (1984): *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley
- Cresswell, T. (1992): The crucial 'where' of graffiti: a geographical analysis of reactions to graffiti in New York. *Environment and Planning D: Society and Space*, 3., 329–344. <https://doi.org/10.1068/d100329>
- Cresswell, T. (1996): *In Place / Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Deutsche, R. (1996): *Evictions. Art and Spatial Politics*. MIT Press, Cambridge, MA
- Ellison, K. (2015): *Exploring pop culture's subversive sticker art culture*. <https://99designs.com/blog/design-history-movements/history-famous-sticker-art/> (Letöltés: 2020.01.20.)
- Evans, G. (2016): Graffiti art and the city – from piece-making to place-making. In: Ross, J. I. (ed.): *Routledge Handbook of Graffiti and Street Art*. Routledge, New York, 168–182.
- Fairey, S. (2003): *Sticker Art*. <https://obeygiant.com/essays/sticker-art/> (Letöltés: 2020.01.20.)
- Florida, R. (2003): Cities and the Creative Class. *City & Community*, 1., 3–19. <https://doi.org/10.1111/1540-6040.00034>
- Global Street Art, Madrid-United States Minor Outlying Islands. Dosjotas. <http://globalstreetart.com/dosjotas> (Letöltés: 2020.01.20.)
- Hárdi I. (2015): A falfirkától az utcai művészetig – a graffiti pszichológiájáról. *Magyar Tudomány*, 7., 837–842.
- Harvey, D. (2008): The Right to the City. *New Left Review*, 53., 23–40.
- Hawkins, H. (2015): Creative geographic methods: knowing, representing, intervening. On composing place and page. *Cultural geographies*, 22., 247–268. <https://doi.org/10.1177/1474474015569995>
- Henke, L. (2014): *Why we painted over Berlin's most famous graffiti*. https://amp.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/19/why-we-painted-over-berlin-graffiti-kreuzberg-murals?fbclid=IwAR2WnfbgtM_nN15abeedAO9iYVbd7MtRoqtC3KLSrWWIK3q7UQeUJ7XTR8 (Letöltés: 2020.01.20.)
- Inis, E. (2009): Citizenship in flux: The figure of the activist. *Subjectivity*, 29., 367–388. <https://doi.org/10.1057/sub.2009.25>
- Jones, S. (2005): *Spray can prankster tackles Israel's security barrier*. <https://www.theguardian.com/world/2005/aug/05/israel.artsnews> (Letöltés: 2020.01.20.)
- Lebuhn, H. (2014): Krise und Protest in den Städten. Occupy machte sich 2011 auf den Weg um die halbe Welt. *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft*, 177., 477–494. <https://doi.org/10.32387/prokla.v44i177.236>
- Lefebvre, H. (1968): The right to the city. In: Kofman, E. E., Lebas (szerk.): *Writing on cities*. Wiley-Blackwell, Cambridge 63–177.
- Lefebvre, H. (1974): *The Production of Space*. Wiley-Blackwell, Oxford
- Mitchell, A., Kelly L. (2010): 'Walking' with de Certeau in North Belfast: Agency and Resistance in a Conflicted City. Divided Cities/ Contested States Working Paper No. 17.
- Mattanza, A. (2018 [2017]): *Street art*. GABO, Budapest
- Nicholls, W., Vermeulen, F. (2012): Rights through the City. The Urban Basis of Immigrant Rights Struggles in Amsterdam and Paris. In: Smith, M. P., McQuarrie, M. (eds.): *Remaking Urban Citizenship. Organizations, Institutions, and the Right to the City*. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 79–96. <https://doi.org/10.4324/9781315128436-5>
- Salamon, H. (2001): Political Bumper Stickers in Conemporary Israel: Folklore as an Emotional Battleground. *Journal of American Folklore*, 453., 277–308. <https://doi.org/10.1353/jaf.2001.0020>
- Schneider, K. (2012a): *Bomb the City and Claim the Streets. Graffiti als Form der Identitätssuche und des Persönlichkeitsausdrucks im urbanen Raum*. Universität Wien
- Schneider, K. (2012b): (Re)Claim the City – Writing als Raumeignungspraktik im urbanen Raum. In: Eisewicht, P., Grenz, T., Pfadenhauer, M. (eds.): *Techniken der Zugehörigkeit*. KIT Scientific Publishing, Karlsruhe, 147–170.

- Seifert, A. (2004): *Körper, Maschine, Tod – Zur symbolischen Artikulation in Kunst und Jugendkultur des 20. Jahrhunderts*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- Smith, N. (1992): Contours of a Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale. *Social Text*, 33., 54–81.
<https://doi.org/10.2307/466434>
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Blackwell, Oxford
- Stiglitz, J. (2012): *Der Preis der Ungleichheit. Wie die Spaltung der Gesellschaft unsere Zukunft bedroht*. Siedler, München
- Szilágyi O. (2011): Mi a neved? – Identitáskeresés a kolozsvári graffitikultúrában. *Korunk*, 2., 3–7.
- Wacquant, L. (2001 [1999]): *A nyomor börtönei – A „zéró tolerancia” világméretű terjedése*. Helikon, Budapest
- Walker, S. (2019): *Hungary: pithy insults fly as anti-Orbán protesters resort to ridicule*. https://www.theguardian.com/world/2019/jan/21/hungary-pithy-insult-dogs-orban-as-anti-government-protesters-resort-to-ridiculefbclid=IwAR17UVmz7_eUB1UjI5FcSB589dal_XXn_k3MFLVlFDnUmvePK2aOlz7AyA (Letöltés: 2020.01.20.)
- Wilson J. Q., Kelling G. L. (1982): Broken Windows. The police and neighborhood safety. *Atlantic Monthly*, 3., 29–38.
- Zawawi, Z., Corijn, E., Van Heur, B. (2013): Public spaces in the occupied Palestinian territories. *GeoJournal*, 4., 743–758. <https://doi.org/10.1007/s10708-012-9463-9>
- Zieleniec, A. (2016): The right to write the city: Lefebvre and graffiti. *Urban Environment*, 10. <https://doi.org/10.7202/1040597ar>

KORONAVÍRUS - GYORSJELENTÉSEK / REPORTS ON THE COVID-19 PANDEMIC IN HUNGARY

Helyi önkormányzatok online kommunikációja a COVID-19 járvány idején Magyarországon

Online communication of local governments during the COVID-19 pandemic in Hungary

BARANYAI NÓRA, BARSÍ BOGLÁRKA, NÁRAI MÁRTA

BARANYAI Nóra: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; baranyain@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8920-2992>

BARSÍ Boglárka: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; barsib@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0959-2423>

NÁRAI Márta: tudományos munkatárs; Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 10.; narai.marta@krtk.mta.hu; egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Szociális Tanulmányok és Szociológia Tanszék; 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 42.; narai.marta@ga.sze.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3244-125X>

KULCSSZAVAK: helyi önkormányzatok; online kommunikáció; COVID-19

Nóra BARANYAI: *research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; baranyain@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0001-8920-2992>*

Boglárka BARSÍ: *research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; barsib@rkk.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0959-2423>*

Márta NÁRAI: *research fellow; Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Liszt Ferenc u. 10., H-9022 Győr, Hungary; narai.marta@krtk.mta.hu; associate professor, Department of Social Studies and Sociology, University of Győr; Liszt Ferenc u. 42., H-9022 Győr, Hungary; narai.marta@ga.sze.hu; <https://orcid.org/0000-0003-3244-125X>*

KEYWORDS: *local governments; online communication; COVID-19*

Bevezetés

A COVID-19 járvány kezelésében az önkormányzatok kiemelkedő szerepet kaptak; az ő feladatuk volt a járvánnyal kapcsolatos rövidtávú intézkedések gyors meghozatala, a védekezés és a rászorulókat ellátásának megszervezése, és fontos szere-

pük lesz a járvány utáni helyreállításához szükséges hosszútávú döntések meghozatalában is. Tanulmányunkban azt kívánjuk bemutatni, hogy ebben a krízishelyzetben az önkormányzatok milyen módon kommunikáltak különböző online felületeken (települési honlapok, települési és polgármesteri Facebook-oldalak)¹ a lakossággal. Milyen információkat szolgáltatottak, biztosítottak-e megjelenést más helyi szereplőknek, használták-e adományok és önkéntesek toborzására a felületeket, milyen visszacsatolást, oda-vissza kommunikációt tettek lehetővé a lakossággal, illetve mennyire jelentek meg a járványhelyzettel kapcsolatos, önkormányzatot érintő problémák, konfliktusok (akár a helyi, akár a központi kormányzattal szemben fennálló).

Elemzésünk összesen 54 településre terjed ki, amelyek közül 10 megyei jogú város, 19 város (13 járásszékhely, 6 egyéb város) és 25 község. A vizsgálat során a települések honlapjait és Facebook-oldalait tekintettük át 2020. március elejétől, azaz nagyjából az első magyarországi COVID-19 fertőzöttek regisztrálásától egészen 2020. április 30-ig, ami csaknem megegyezik a korlátozások „vidéki” (Budapest és Pest megyén kívüli) enyhítésének kezdetével. Az elemzésbe bevont települések körét két korábbi, nagyjából azonos mintán elvégzett kutatás adta, amelyeknél a kiválasztás komplex szempontrendszer alapján, a településhálózati, földrajzi helyzetből, megközelíthe-tőségéből adódó sajátosságok figyelembevételével történt.² Jelen vizsgálat során néhány cserére kényszerültünk, ezekben az esetekben mindig törekedtünk arra, hogy a mintába újonnan bekerülő a kiesett településsel hasonló adottságokkal rendelkezzen.

Megyei jogú városok

A megyei jogú városok a korábban már bevált csatornákat használták a járványhelyzet alatti kommunikációra, így nem csak az online felületeket, de a hagyományos, elsősorban papíralapú tájékoztatást is (szórólapok, helyi újságok) alkalmazták. A tapasztalatok szerint az 50 év alatti korosztály nagyon aktív volt az online felületeken, viszont az idősebb generáció igényelte az ezeken kívüli tájékoztatást is, méghozzá a korábbinál gyorsabb és rugalmasabb formában.

Valamennyi megyei jogú város esetében jól látható helyen jelentek meg (Győrnél nem egyértelműen) az önkormányzat honlapján a járvánnyal kapcsolatos információk. Voltak olyan városok, ahol elsősorban az országos hírek domináltak (például Nyíregyháza), és olyanok is, ahol a helyi hírek (például Dunaújváros). Sajnos a hírek között egyetlen honlapon sem lehetett keresni vagy szűrni, így az országos és helyi híreket is tartalmazó oldalakon nagyon nehezen lehetett megtalálni az adott településre vonatkozó információkat.

Nagy változatosságot mutattak az egyes honlapok a tekintetben is, hogy külön fület (Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Pécs, Szolnok, Veszprém) szentelnek-e a járványnak, vagy sem. Külön fül esetén a járványhoz kapcsolódó in-

formációk általában könnyebben áttekinthetőek. Győr és Sopron esetében kifejezetten nehéz volt megtalálni a koronavírussal kapcsolatos információkat.

Kifejezetten a településre vonatkozó járványinformációkat a honlapok nem közölték, ennek oka az, hogy az önkormányzatok ilyen információkkal nem rendelkeztek. Néhány honlap közölte a megyére vonatkozó adatokat (miután azok már nyilvánosak lettek), illetve a házi karanténban lévők számát. Győr esetében pedig egyszer megjelent, hogy hány fertőzésgyanús eset volt.

Az önkormányzat, háziorvosok, más fontos hivatalok elérhetőségeit nem tüntették fel minden városban. Sok esetben csak hosszas keresgélés után találhatók meg ezek az információk, és különösen meglepő, hogy az orvosok telefonszámát sem adták meg. Győr, Kaposvár, Nyíregyháza, Szolnok és Veszprém honlapján viszont könnyen megtalálhatóak a fontos közérdekű telefonszámok.

Az önkormányzatok mindegyike tájékoztatta a lakosságot a települést érintő, az országostól eltérő intézkedésekről. Ezeknek az intézkedéseknek a tartalma nagy változatosságot mutat, és nagymértékben függ a település vezetőinek habitusától, valamint attól, miként tekintenek a településükön élőkre. A döntéseket alapvetően úgy kellett meghozniuk, hogy az azokhoz szükséges információkkal, így a települést érintő járványhelyzetre vonatkozó adatokkal nem rendelkeztek. A döntések meghozatala során ennek ellenére kevés önkormányzat esetében merült fel nyilvánosan problémaként az információhiány. Kecskemét honlapján szerepel egy március 23-án kelt bejegyzés arról, hogy az önkormányzat kért területi adatokat a fertőzöttekről, és azt az információt kapta, hogy nem állnak rendelkezésre területi adatok, de az információ visszatartását nem kritizálja. Pécs polgármesterének Facebook-oldalán jelent meg egyedül kifejezetten hangsúlyosan: „az információ hiánya bődületes döntési hibákat hozhat”. Voltak olyan önkormányzatok, amelyek a piaciátogatás rendjének meghatározásán kívül (zömmel szűkebb vásárlási idősáv biztosítása a 65 éven felüli lakosok részére) semmilyen más korlátozást nem tartottak szükségesnek (ilyen Békéscsaba), még a játszótérek lezárását sem, alapvetően a lakosság józan belátására bízták a város köztereinek használatát. A legtöbb város viszont lezárta a játszótereit és a szabadtéri sportpályáit. Azokon a hétvégéken, amikor a kormány erre felhatalmazást adott, egyéb korlátozásokat is bevezettek. Kecskemét városa ment el a legmesszebb, itt éjszakai kijárási korlátozást vezettek be. Budapest közelsége most nem előnyként, hanem riasztó tényként jelent meg a polgármester szemében, aki egyértelműen a nagyon szigorú korlátozások mellett foglalt állást.

A legtöbb honlap tartalmaz beszámolót a helyi fejleményekről, hírértékű információkról, kivéve Nyíregyházát és Sopront. Veszprémben is csak a meghozott intézkedésekről tájékoztattak. A legbővebb honlap ebből a szempontból Pécs város oldala volt, melyen nagyon sok, részletes hírértékű bejegyzést közöltek. Ez volt az egyetlen honlap, ahol angol nyelven is találhatóak információk, hogy az ott tanuló számos külföldi diákot is tájékoztatni tudják. Pécs volt az a város, amely az érettségik rendjéről is beszámolt. Szintén egyedülálló, hogy a politi-

kusok mellett szakember (virologus orvos) adott tanácsokat a lakosságnak kis videók formájában.

Meglepő, hogy habár szinte valamennyi, a vizsgálatunkban szereplő város létrehozott valamiféle segélyalapot, adománygyűjtésre kevesen használták a városok honlapjait. Több helyen csak közvetett módon derül ki az alap létrehozása (Dunaújváros, Kecskemét), kevés olyan város van, amelyik közvetlen módon, felhívással gyűjt adományokat, vagy toboroz önkénteseket a honlap segítségével (például Győr, Kaposvár, Veszprém, Pécs). Veszprém honlapja volt az egyetlen olyan áttekintett oldal, ahol nagyon egyértelműen kéri az emberek segítségét. Van olyan város (mint Dunaújváros), amely a város Facebook-oldalát használja inkább az adományok gyűjtésére.

A kommunikáció szempontjából nagyon fontos lenne a visszacsatolás, interaktivitás lehetősége, hogy legyen lehetőség kérdéseket feltenni, panaszokat jelezni, javaslatokat tenni. A megyei jogú városok honlapjain erre nagyon ritkán van lehetőség. Dunaújváros honlapján van lehetőség kérdezni, van egy „kérdézz-felelek” fül a honlapon, ahol válaszolnak a feltett kérdésekre, nem csak a járványra vonatkozóan, de több kérdés jelent meg azzal kapcsolatban is. Győrben egy e-mail cím és telefonszám van megadva, tehát magán a honlapon keresztül nincs erre lehetőség. Veszprém esetében szintén egy e-mail cím van megadva, ahová lehet írni, „ha segítségre, információra, iránymutatásra van szüksége”. Pécs városa egy különleges módot biztosított az interaktivitásra. A polgármester az „Online Városinfo” keretén belül az Interneten válaszolt a pécsieket foglalkoztató kérdésekre a koronavírus-veszélyhelyzet kapcsán hozott helyi döntésekkel, a vírus terjedésének pécsi körülményeivel és egyéb más városi ügyekkel kapcsolatosan. A polgármester első, március 25-én tartott városinfójára közel kétszáz pécsi küldte el kérdéseit, videóját pedig 44 ezren látták (április végéig). Az Online Városinfót a veszélyhelyzet ideje alatt többször is megismételték.

A városi és a polgármesteri Facebook-oldalak természetüknél fogva kínálják az interaktivitás lehetőségét, és ezzel a legtöbb város esetén élnek is a polgárok (voltak olyan városok, ahol mind a város, mind a polgármester oldalán sok reakció volt, és olyanok is, ahol csak a polgármester oldalán szóltak hozzá a lakosok). A kiválasztott városok többségében a Facebook-oldalon a lakosok élénk eszmecserét folytattak, viszont válasz, reakció nem mindig érkezik az ott felvetett problémákra.

Az egyik legélénkebb vita Kecskeméten bontakozott ki a közterületek lezárása és az éjszakai kijárási korlátozás kapcsán. A kritikai hangok erőteljesebb megjelenése talán a polgármester sokszor igen drámai kijelentéseinek is köszönhető volt („ne feledjük, a koronavírus észrevétlenül fertőz”; „Budapest közel van”; „ha minden szabályt betartunk, akkor megmaradunk”; „ez a tét, nem kevesebb”; „Életben kell maradnunk ahhoz, hogy a járvány után újra megölelhessük szeretteinket”).

A kiválasztott megyei jogú városok honlapjain a kormánypárti polgármesterek esetén semmilyen kritika nem fogalmazódik meg, legtöbbször még tárgyilagos hír formájában sem szerepel az önkormányzatokat érintő elvonások ténye, nem jelenik meg információ arról, hogy a megyét, a várost mennyire érinti a járvány, sem arról, hogy gazdasági életre milyen hatással van, vagy lehet. A kritika nem a kormányzattal szemben fogalmazódik meg, hanem a többi várossal, polgármesterrel szemben.

Kritikai hangok Dunaújváros, és még élesebben Pécs esetén jelentek meg, mind az önkormányzatoktól elvont források, mind az információhiány kapcsán. Pécssett a központi kormányzattal és a helyi szereplőkkel kapcsolatos konfliktusok is érzékelhetőek voltak.

Járásszékhelyek és egyéb városok

A vizsgált járásszékhelyek és egyéb városok mindegyike folytatott online kommunikációt a járványhellyzettel kapcsolatos hírek, információk, intézkedések megosztása érdekében, használták az Internet adta lehetőségeket. Egy részükre (mint Budaörs, Cegléd, Gyöngyös, Komárom, Monor, Siófok, Tata) intenzív tájékoztatás volt jellemző mind a települési/önkormányzati honlapon, mind a Facebookon (települési és polgármesteri Facebook-oldalakon is). Mások a honlapon visszafogottabb tájékoztatást adtak, ugyanakkor intenzíven használták a közösségi médiát. A vizsgált városok közül csupán egyetlen településen (Kenderes) nem találtunk a város honlapján semmilyen információt a koronavírus-járvánnyal kapcsolatosan, ugyanakkor a Facebook-oldalt itt is használták információnyújtásra.

A honlapok tekintetében csupán néhány vizsgált város (Cegléd, Gyöngyös, Monor, Kapuvár, Tab, Budaörs) esetében volt jellemző, hogy külön menüpontot, illetve aloldalt is létrehoztak, ahol egy helyen összegyűjtve elérhetőek (voltak) a koronavírussal kapcsolatos információk, tudnivalók, tájékoztatók. Ugyanakkor ez sem volt garancia a megfelelő színvonalú tájékoztatásra (például Kapuvár), ahol csak a járvány kapcsán hozott polgármesteri határozatok, illetve a koronavírussal kapcsolatos fontos tudnivalók (tünetek, óvintézkedések, telefonszámok) elérhetőek. De arra is találunk példát, hogy bár márciusban létrehozott az önkormányzat külön felületet, önálló bannert a koronavírussal kapcsolatos naprakész tájékoztatás érdekében, és ígéri is ennek frissítését, a korlátozó intézkedések enyhítésével ez a menüpont eltűnt. Ellenben kifejezetten pozitív példaként említhetjük Gyöngyös önkormányzatát, amely weboldalán professzionális tájékoztatást nyújt, szinte önálló koronavírus-honlapot hozott létre a város honlapján belül, áttekinthető menüfelülettel, gyakorlatilag mindenre kiterjedően. Nemcsak a koronavírussal kapcsolatos tájékoztatók, tudnivalók, elérhetőségek, illetve a helyzet kezelésére vonatkozó helyi hírek találhatóak itt, hanem elérhetőek a fertőzöttségi

adatok helyi, megyei, országos és világviszonylatban is, naprakész állapotban (az adatok ilyen mértékű részletezettsége és megosztása egyedülálló volt a vizsgált települések között), de olvashatók nemzetközi hírek, cikkek is, és online kapcsolattartásra is van mód. A honlap mellett a Facebookot is intenzíven használja az önkormányzat és a polgármester a tájékoztatásra.

A vizsgált városok nagy részében ugyanakkor a település honlapjának nyitóoldalon semmi sem árulkodik a járványhelyzetről. Voltak olyan honlapok (például Encs, Komló, Mórahalom), ahol kulcsszavas kereséssel (például koronavírus, járvány/járványhelyzet, COVID-19, humánjárvány szavak) jutottunk csak el koronavírussal kapcsolatos információkhoz, a járványhelyzet kapcsán kialakult helyzettel kapcsolatos intézkedésekről szóló tájékoztatókhoz vagy közleményekhez. A települések felénél általában a honlapon a Hírek (Aktuális hírek, Kiemelt hírek) menüpont alatt jelentek meg, illetve voltak visszakereshetőek a koronavírussal kapcsolatos tájékoztatások. Összességében nagy változatosságot mutatott az elérhető anyagok, információk mennyisége, széleskörűsége, a nagyon kevésből/szűk körűtől a szinte információs cunamiig széles spektrumon mozogtunk.

A legelső tájékoztatások néhány kivétellel mindenhol március első felében voltak, Sárvár, Kerekegyháza, Budaörs már február utolsó napjaiban közölt, illetve megosztott a koronavírussal kapcsolatos információkat. A legelső információk a legtöbb település esetében vagy bizonyos intézmények megváltozott látogatási szabályaival, vagy események, rendezvények elmaradásával kapcsolatos tájékoztatások voltak. Ezzel párhuzamosan általában a koronavírusra vonatkozó tudnivalók (például a helyes kézmosásról, a koronavírus-fertőzés tüneteiről, a teendőkről, a lehetséges óvintézkedésekről és viselkedésről) jelentek meg a járványhelyzettel kapcsolatos kezdeti helyi online kommunikációban. Ezek az első hírek általában tartalmazták az országos tájékoztatói felületek elérhetőségeit is (zöld számok, webcímek: www.koronavirus.gov.hu; www.nnk.gov.hu) és a helyi elérhetőségeket is (telefonszámok, e-mail címek).

A tájékoztatásokban, közleményekben főként lokális információk szerepelnek, országos viszonylatban szinte általános a veszélyhelyzet kinyilvánítására vonatkozó kormányrendelet megosztása, elérhetővé tétele, illetve a kijárási korlátozással kapcsolatos intézkedésekre vonatkozó tájékoztatás. A tájékoztatók fontos elemét képezte a helyi intézmények működésével, az ellátások, a köz- és kereskedelmi szolgáltatások biztosításával és a közterület-használattal kapcsolatos korlátozó intézkedések közzététele, információk megosztása. Több településnél van példa rendőrségi felhívások vagy például a horgászatra vonatkozó előírások megosztására, de van, ahol a megváltozott istentiszteleti/miserendről is tájékoztatnak, vagy online misét osztanak meg. Több településen (mint Mezőberény, Monor, Mórahalom) hangsúlyos a piac nyitva tartásának vagy éppen bezárásának kérdése. Találunk példát arra is, hogy az önkormányzat a településen működő éttermek, vendéglátóhelyek ételkiszállítással kapcsolatos információit is közzétette honlapján és/vagy Facebook-oldalán, így segítve mind a

vállalkozóknak, mind a lakosságnak (például Gyöngyös). A piaci szféra helyi szereplőinek támogatása érdekében Monor is tett kommunikációs lépéseket, egyrészt a piac bezárása után online piac szervezését támogatta információk megosztásával, hogy a helyi termelők és a vevők a piactér hiányában is egymásra tudjanak találni, április második felétől pedig ingyenes megjelenési lehetőséget biztosított online felületein a helyi vállalkozások bemutatkozására. Az érettségivel kapcsolatosan csak néhány településen jelent meg információ, illetve került elő a járványhelyzettel összekapcsolva ez az esemény (például Mezőberény, Nyírbátor, Siófok). Vannak települések, ahol a lakosság egészségügyi tájékozódását segítették a koronavírussal kapcsolatos szakorvosi ajánlások, videóok, prezentációk megosztásával (mint Komárom, Mezőberény, Siófok). A komáromi önkormányzat nemcsak az egészséggel kapcsolatosan, hanem a jogi lehetőségekről (a járványhelyzet miatt elmaradt/visszamondott utazásokra, szállásfoglalásokra, illetve a munkavállalás, munkahely elvesztésére vonatkozóan) is közzétett tájékoztató videóanyagot.

Védelmi alapot, adománygyűjtő számlát számos helyen hozott létre az önkormányzat (például Encs, Gyöngyös, Kapuvár, Kenderes, Komárom, Mezőberény, Sárvár, Siófok, Tata), vagy alszámlát különített el (például Budaörs), ezekről és egyéb adományozási lehetőségekről – többen a gyűjtés eredményéről is – tájékoztatták a lakosságot és a település egyéb szereplőit a honlapon és a Facebookon is. A települések vezetői között többen is voltak, akik a hozott intézkedésekről és történésekről többnyire rendszeres gyakoriságú beszámoló mellett feladatuknak érezték azt is, hogy ne csak az intézkedésekről adjanak tájékoztatást, hanem meg is indokolják azokat. Próbálták eloszlatni a különböző tévhiteket, félreértéseket is, például arra vonatkozóan, hogy a hatósági vagy önkéntes karanténban lévő betegek lennének (Cegléd), ugyanígy a maszkviselést elutasító (felesleges, nem ér semmit) véleményeket (Kenderes, Siófok). Azt is tisztázniuk kellett, hogy az idősök ellátását az önkormányzatok nem ingyen biztosítják (több, például a siófoki polgármester is jelezte, hogy az idős emberek egy része azt gondolta, hogy a bevásárlás, étkezés, gyógyszerkiváltás költségeit átvállalja az önkormányzat).

Több helyütt felhívták a lakosság figyelmét arra is, hogy csak hiteles forrásokból tájékozódjanak, ne terjesszenek álhíreket, kerüljék a pánikkeltést. A helyi vezetők törekedtek arra, hogy adatokkal szolgáljanak településük érintettségéről. Az információáramlás nehézségei ellenére számos település vezetője megpróbálta korrekt módon tájékoztatni a lakosságot az általa hozzáférhető adatok alapján, így például a hatósági és/vagy önkéntes karanténban lévőkné számaról (Gyöngyös, Kadarkút, Kenderes, Mezőberény, Sárvár, Siófok), illetve arról, hogy van (Budaörs, Monor, Mórahalom) vagy nincs tudomásuk fertőzött személyről a településen. Az adatok közlése azonban általában esetleges ott is, ahol van erre vonatkozó tájékoztatás, a honlapon folyamatosan elérhető és frissülő módon a vizsgált városok közül csak két településen teszik azt közzé

(Gyöngyös – nem csak helyi adatokat, Kadarkút – de csak április 22-től). Országos adatok megosztása Gyöngyöst kivéve nem jellemző.

A járványhelyzet első időszakában (március) többnyire gyakoribb volt a tájékoztatás, a vizsgált városok egy részében akár napi szinten vagy egy-egy napon belül több hír, információ jelent meg, majd általában ritkult és csökkent a megosztott információk, bejegyzések száma. Több városban jellemző volt, hogy nemcsak írásban tették közzé a tudnivalókat, intézkedéseket, hanem polgármesteri videóüzenetek, videófelvételek (párpercestől akár a félórásig) is készültek, vagy a helyi média bevonásával készítették és közvetítették a polgármesteri tájékoztatókat, beszámolókat. Volt, ahol elindítottak egy külön műsort is, amely a járványhelyzet legelső időszakában naponta, később heti két alkalommal jelentkezett (például Monoron: Első kézből), vagy meglévő adásban beszélgettek rendszeresen a polgármesterrel (például Nyírbátorban: Nyílt tér), esetleg rendszeres sajtótájékoztatókat tartottak (például Cegléden). Akár TV-felvétellel, akár rendszeres videóüzenetekkel jelentkezett a polgármester, azok általában mind a honlapon, mind a Facebook-oldalakon is megosztásra, kipoztolásra kerültek (például Budaörs, Komló, Mezőberény, Monor, Nyírbátor, Sárvár, Siófok, Tab).

A legtöbb településen a tájékoztatásban is különös hangsúlyt fektettek az idősek megóvására, kiemelkedő volt ebből a szempontból Monor, Kapuvár és Mórahalom aktivitása, az utóbbi városban az összes 65 éves és annál idősebb lakót próbálták telefonon is elérni, akiket nem sikerült, azokat önkéntesek segítségével személyesen keresték fel, hogy megbizonyosodjanak arról, el tudják-e látni magukat a veszélyhelyzet alatt, vagy segítségre szorulnak. Van, ahol a települési újság egy-egy lapszámát szánták a vírushelyzettel összefüggő hírek, intézkedések, fontos tudnivalók közlésére (Gyöngyösi Újság, Siófoki Hírek, Strázsa újság [Monor]), hogy azokhoz is eljussanak az információk, akik számára az infokommunikációs felületek nem elérhetők.

Sok helyütt fontos eleme volt a tájékoztatásoknak a szolidaritás, együttműködés, összefogás, segítségnyújtás („Együtt sikerülni fog”; „Együtt képesek vagyunk kezelni a rendkívüli helyzetet is!”), illetve a fegyelmezettség, szabályok betartásának, az állampolgárok felelős viselkedésének hangsúlyozása („...éljünk az eddigieknél sokkal fegyelmezettebben!”). A polgármesteri tájékoztatók szinte mindegyikében az első perctől fogva meghatározó volt a köszönetnyilvánítás és az otthon maradásra való felszólítás is. A polgármesterek kisebb hányadának kommunikációjában erőteljes érzelmi töltet is fellelhető: „...könyörgök az embereknek, maradjanak otthon, hatalmas veszély leselkedik ránk”; „Harcolnunk kell minden egyes emberéletért! Megpróbálunk megmenteni minden bajba került magyart. Megharcolunk értük.”; „...az életünkről van szó, azzal játszunk”.

A tájékoztatók, beszámolók azonban általában hivatalos hangvételűek, a polgármesterek Facebook-oldalain is, ez utóbbi felületen néhol kicsit személyesebb (például Siófok esetében). A tájékoztatók, hírek csupán elenyésző hányadának és nagyon kevés helyen volt politikai töltete (például Siófokon az elvont

gépjárműadó és idegenforgalmi adó kapcsán), ennél érzékelhetően erőteljesebb volt Budaörs esetében (a szolidaritási adó, az elvont gépjárműadó, illetve a kórházi ágyfelszabadítás miatt hazaküldött betegek kapcsán). Konfliktusra utaló elemek/jelek is csupán a vizsgált városok némelyikében érződtek (például Komlón a polgármester és a képviselőtestület, Siófokon a polgármester és a nyaralóingatlanlannal rendelkezők között).

Kevés kivételtől eltekintve a honlapok nem adnak lehetőséget az interaktivitásra, azaz arra, hogy az elérhető hírekhez, tájékoztatókhoz az azokat olvasó nagyközönség hozzászólhasson, vagy online felületen jelezze például igényeit, szükségleteit, észrevételeit. A települési honlapok között kivételszámba ment, ahol a lakosság véleményének becsatornázására, megismerésére irányuló online lehetőség felmerült. Ebből a szempontból kiemelhető Gyöngyös, amely a vizsgált városok közül egyedülként lehetővé tette online felületen a segítőnek (önkéntesnek) való jelentkezést és a segítségkérést, valamint a véleménynyilvánítást. De említhető még Cegléd is, ahol minden hír, közlemény alatt volt/van lehetőség hozzászólásra és Facebook-megosztásra. A Facebook- oldalak lehetőséget adnak a tájékozódók számára hozzászólások, kommentek írására. E tekintetben nagyon vegyes képet kapunk, vannak települések, ahol nagyon élénk volt a megosztásokhoz a lakossági hozzászólás a város hivatalos Facebook-oldalán (is), de többnyire nem ez volt a jellemző. A polgármesterek Facebook-oldalán a legtöbb esetben lényegesen aktívabbak voltak az emberek, ugyanakkor kommentjeikre csak kevés település esetében érkeztek érdemi reagálások a városi vezető/önkormányzat részéről.

Községek

A kutatás során vizsgált kistélepülések legtöbbje – kettő kivételével – élt az Internet adta lehetőséggel, s a járvánnyal kapcsolatban meghozott döntésekről, intézkedésekről a település honlapján, valamint a település/polgármester/települési intézmények Facebook-oldalán adott tájékoztatást.

A községek egy része a weboldalán egyáltalán nem, vagy csak minimális mértékben tett közzé információkat. Ennek hátterében számos ok és motiváció állhat, amelyek közül az alábbiakra találtunk példát: a településnek nincs honlapja (Mike); a járvány során a kommunikáció elsődleges felülete a Facebook volt (Alibánfa, Babócsa, Gutorfölde, Iszkaszentgyörgy); a településen a járvánnyal kapcsolatos online tájékoztatás nagyon alacsony szintű (Abaújvár); a településnek turisztikai honlapja (is) van, a helyiek tájékoztatása ezen belül (Hollókő), illetve a másik (a közös önkormányzati hivatal) honlapon (Orfű) hiányos.

A honlapokon részletesebb tájékoztatást nyújtó települések információközlése, s annak jellege szerint is találtunk különbségeket. A legtöbb község a hírek között tette közzé a járvánnyal kapcsolatos tudnivalókat, ám néhányan

(Jászladány, Magyarkeszi, Pocsaj, Szászvár, Szigliget, Tar) önálló menüpontot, külön aloldalt hoztak létre a koronavírussal összefüggő híreknek. Általában helyi információk szerepelnek a honlapokon, országos híreket többnyire nem tesznek közzé a települések, amik mégis megjelennek, azok az általános, a helyi önkormányzatok mozgásterét is meghatározó intézkedések (kijárási korlátozás), valamint figyelemfelhívások, szigorú értelemben vett tájékoztatások, ismeretterjesztő anyagok. Akadt azonban a vizsgáltak között olyan település (Pocsaj), amelyik a fő trenddel ellentétben alig hozott nyilvánosságra helyi információkat, viszont rengeteg térségi információt közölt.

A Facebook-felületeken nagyobb hangsúly került a helyi információk közzétételére, a közösségi oldal jellegénél fogva azonban igény szerint rengeteg tájékoztató anyagot és figyelemfelhívó plakátot („Maradj otthon”, idősök védelme, kijárási korlátozás) is meg tudtak osztani az önkormányzatok. Jóllehet, a Facebook-oldalak gyors elérést és visszacsatolási lehetőséget is biztosító interaktív felületek, nem minden település (Hollókő, Jászladány, Orfű, Pocsaj, Szigliget, Tar) állította hadrendbe ezeket a járványügyi kommunikációban. Néhány eset azonban jól példázza, hogy megfelelően használva, mértékletes, de releváns tartalommal (Alibánfa), élve a személyesebb és aktuális tájékoztatás lehetőségével (Iszkaszentgyörgy) nagyon hatékony és bizalomépítő információs felületté tudott válni.

Az internetes felületeken alapvetően kétféle helyi tájékoztatási stratégiával találkoztunk. Az egyik felfogás az aktualitásokra helyezte a hangsúlyt, azaz a friss információkat a lehető legrövidebb időn belül közzétették a honlapon, Facebook-oldalon. A másik szemlélet a kiszámíthatóságra összpontosított, s bizonyos időközönként (például hetente) adtak tájékoztatást az időközben ismertté vált információkról és elfogadott intézkedésekről. Mindkét stratégiának vannak előnyei és hátrányai, döntéshozói és befogadói oldalon is alkat kérdése, melyik közlésmód testhezállobb. A tájékoztatás rendszerességével kapcsolatban azonban szinte általánosságban kijelenthető, hogy a kezdeti lendület – valószínűleg a pánikkal párhuzamosan – jelentősen visszaesett, s április közepétől már nagyságrendekkel kevesebb hír jelent meg az internetes felületeken, mint korábban. Nyilvánvaló, hogy a fontos intézkedéseket a járványhelyzet elején kellett meghozni, s aztán ezzel már kevés a teendő, mégis, mintha elmaradoznának a döntésekről szóló tájékoztatások, a beszámolók, sőt, sok esetben a korlátozások oldásának bejelentése is hiányzik.

A járvány helyi adatait kevés önkormányzat tette közzé, s bár ennek oka elsődlegesen abban keresendő, hogy a polgármestereket kormányzati döntés értelmében szándékosan nem tájékoztatták saját településük járványügyi helyzetéről, nyilvánvaló az is, hogy a kistépüléseken a fertőződés, karantén alá helyezés kevéssé eltitkolható. Találkoztunk olyan rendszeres beszámolókkal (Fülöpjakab, Gutorfölde, Iszkaszentgyörgy, Pilisszentiván), alkalmi bejegyzésekkel (Alibánfa, Csököly, Ivánc, Szigliget), amelyekben a polgármesterek kitértek a települési adatokra, de szerencsére komolyabban nem volt mit közzétenniük.

A települési önkormányzatok járvánnyal kapcsolatos kommunikációjának középpontjában a helyi intézkedések, azaz a kormányzat által előírtak végrehajtása, a helyi fenntartásban lévő intézmények működési rendjének módosítása, valamint esetenként a hétvégeken érvényes, az általánosnál szigorúbb szabályok álltak. Azokon a településeken, ahol az intézkedéseket az internetes felületeken nyilvánosságra hozták, ott külön figyelmet szenteltek annak is, hogy a járványhelyzetben fontos intézmények, szolgáltatók elérhetőségeit is közlétegyék. Ez azt jelentette, hogy egyes intézkedések bejelentésénél feltüntették a kapcsolódó információkat is, alapesetben a polgármesteri hivatal, a háziorvosok elérhetőségeit, de sokszor ennél szélesebb körre is kiterjednek a megadott telefonszámok: szociális intézmények: védőnő, falu/tanyagondnok, önkéntes segítők; civil szervezetek: polgárőrség; oktatási-nevelési intézmények: óvoda, iskola. Néhány helyen a tájékoztatás kiterjedt a településen található üzletekre, azok nyitvatartására (Iszkaszentgyörgy), vagy a helyi plébánia elérhetőségeire (Hosszúhetény) is.

A helyi intézkedések elsősorban az önkormányzati fenntartású intézmények működési rendjének megváltoztatását, valamint a szociális ellátás megszervezését érintették, s ezeken a területeken nagy különbségeket a települések között nem tapasztaltunk. A húsvéti hétvégétől kezdődően – a kapott felhatalmazás alapján – azonban nagyon sok helyen hoztak a polgármesterek az országosnál szigorúbb szabályokat, amelyek nem is annyira a helyiek mozgásának korlátozását, hanem inkább a pihenni vágyók, kirándulók lehetőségeinek szűkítését érintették (Abaliget, Cserépfalu, Hollókő, Hosszúhetény, Orfű, Pilisszentiván, Sukoró). A turisztikai jelentőségű településeken túl mások is lezárták a forgalmat az „idegenek” elől, s csak a helyiek és ingatlantulajdonosok mozgását engedélyezték. Néhány térségben a polgármesterek közös felhívással éltek (Ivánc), illetve közös intézkedést hoztak a települések lezárásáról (Szigliget) a lakosság megóvása érdekében. Egy más típusú megoldást választva Gyenesdiáson felújításokkal, javítási munkákkal tették értelmetlenné az odautazást.

Az általánosnak nevezhető önkormányzati intézkedések mellett néhány településen egyebeket is elrendeltek, például az intézmények (Fülöpjakab, Iszkaszentgyörgy, Magyarkeszi) vagy közterületek, buszmegálló fertőtlenítését (Csököly, Gutorfölde, Pilisszentiván, Sukoró), élelmiszerosztást (Csököly, Pocsaj), a közétkeztetésben pedig több helyen áttértek az ételhordók helyett a műanyag dobozok használatára (Magyarkeszi, Szászvár, Tar). Volt olyan település, ahol a járványhelyzet miatt a helyi adók befizetésének menetét (Hosszúhetény), illetve határidejét (Pilisszentiván) módosították, máshol pedig a digitális oktatás működőképességéhez az önkormányzat informatikai eszközökkel (Iszkaszentgyörgy), vagy a gyermekek, fiatalok egyszeri anyagi támogatásával (Magyarkeszi) járult hozzá. A munkájukat elveszített helyiek számára pedig az álláskereső bejelentkezésben vállalt segítségnyújtást Fülöpjakab.

A kistelepüléseken az önkéntesek toborzása és az adománygyűjtés nem volt jellemző, és kevésbé is indokolt, mint a nagyobb városokban. A megnövekedett

feladatot jelentő időseket, illetve az önkormányzat által önként vállalt egyéb ellátást zömében a helyi szakemberek, intézményi dolgozók és szervezetek (például polgárőrség) segítségével meg tudták oldani, de volt olyan eset is, hogy helyiek – észrevéve a hiányosságot, problémát – maguk vettek kézbe egy-egy feladatot. Kifejezetten az idősek ellátására (bevásárlás, gyógyszerkiváltás intézése), vagy információs anyagok kihordására csak néhány településen (Almásfüzitő, Hosszúhegy, Ivánc) kerestek önkénteseket. Ehhez kapcsolódva néhány helyen külön figyelmet fordítottak arra, hogy ne maradjon senki ellátatlanul, ezért felhívást tettek közzé, hogy jelentkezzenek, akik segítségre szorulnak (mint az idősek Alibánfán, a fogyatékkal élők Bataapátiban), vagy ismernek ilyen személyt (Szigliget). Gyakorlatilag az egyetlen terület, ahol a helyi önkormányzatok a lakosság segítségét viszonylag nagy számban vették igénybe, a mosható védőmaszkok varrása (Cserépfalu, Csököly, Fülöpjakab, Gyenesdiás, Ivánc, Szászvár) volt. Áprilisban vált ismertté, hogy egy kormányzati döntés értelmében az állam járványkezelési célokra elvonja a településektől a gépjárműadó eddig helyben maradó részét is; a hírrre, s a kieső bevételek pótlására Fülöpjakab adománygyűjtésbe kezdett, az e célra nyitott számlára április 26-ig 400 ezer Ft érkezett.

Az önkormányzatok a tájékoztatás során a legtöbb esetben hivatalos hangnemben kommunikáltak a lakossággal – különösen igaz volt ez akkor, ha az információk megosztása a rendeletek közzétételét jelentette. Az áttekintést és a lényegre fókuszálást általában technikai megoldásokkal (kiemeléssel, aláhúzással, felsorolással) segítették a községekben, magyarázatokat elvélve fűztek csak egy-egy szabályhoz (Szigliget). A kistelepülési jelleg azonban viszonylag gyakran áttörte a hivatalos kereteket, s a polgármesteri tájékoztatók a megszokottnál közvetlenebb hangvétélűek voltak (Alibánfa, Babócsa, Iszkaszentgyörgy, Ivánc, Pilisszentiván, Sukoró, Szigliget).

Összegzés

A COVID-19 járványban a helyi önkormányzatok óriási nyomás alá kerültek. Amellett, hogy az általuk korábban végzett feladatok köre jelentősen kibővült, meg kellett akadályozniuk azt is, hogy településükön az új koronavírus elterjedjen. A változó járványhelyzet, a reagálás gyorsaságának szükségessége felhívta a figyelmet arra, hogy milyen fontos az önkormányzatok és a lakosok közötti kommunikáció, illetve új kommunikációs csatornák alkalmazása.

A helyi önkormányzatok a COVID-19 jelentette rendkívüli helyzetben, átérzve felelősségüket, jól láthatóan igyekeztek minden információt a legjobb tudásuk szerint, lehetőségeikhez mérten a leggyorsabban eljuttatni a lakossághoz. A hatékony tájékoztatás eszköztét főként az internetes felületekben látták, de ezt a helyi társadalom lehető leghatékonyabb körének elérése érdekében jellemzően a hagyományosabb csatornákon (újság, szórólap, hirdetőfelület, esetenként levél,

telefonhívás) közzétett információk is kiegészítették. Nem láttunk nagy különbséget a településtípusok között a kommunikáció mikéntjére, jellegzetességeire vonatkozóan, bár a feladatmennyiséget tekintve nyilván más-más kihívásokkal kellett az eltérő méretű önkormányzatoknak szembenézniük.

Az országosan jellemző információhiány, valamint a transzparensnek nem mondható adatszolgáltatás rendkívül nehéz helyzetbe hozta az önkormányzatokat. A kisebb településeken jellemzően a járványügyi adatok nem maradtak titokban, de a nagyobb városokban a lakossági nyomás ellenére sem tudtak mindig pontos tájékoztatást adni a polgármesterek, akik a rájuk nehezedő felelősség mellett kommunikációs szempontból is a frontvonalban álltak. Az információáramlás nehézségei ellenére számos település vezetője megpróbálta korrekt módon tájékoztatni a lakosságot. Valószínűleg ennek a sokrétű feladatnak tudható be, hogy még az ilyen célra kifejezetten alkalmas Facebook-oldalakon is dőcögött az interaktivitás, s a lakossági kérdések, felvetések sok esetben megválaszolatlanok maradtak.

Az emberekben láthatóan óriási igény volt a járványhelyzet alatt is a hiteles és naprakész tájékoztatásra, a döntések indoklására, amit jelentős részben lehetőségeikhez mérten meg is tettek a települések vezetői, éltek az online fórumok és a helyi média adta lehetőségekkel. Ugyanakkor az embereknek nagy igénye volt a párbeszédre, ezt mutatja például a pécsi Online Városinfo nézettsége és sikere is. Tanulságos, hogy kevés kivételtől eltekintve mennyire nem fektetnek hangsúlyt az önkormányzatok a helyi igények, vélemények felmérésére. Minimális volt azoknak a településeknek a köre, akik például a honlap adta online kommunikáció lehetőségét nemcsak az egyoldalú információnyújtásra használták, hanem a visszajelzésekre, a lakosság véleményének becsatornázására, megismerésére is lehetőséget adtak (ilyen Gyöngyös, Cegléd). A járványhelyzet alatti védekezésben pedig kulcsfontosságú lenne a lakosság partnerként való megnyerése, annak a megértetése, hogy milyen intézkedésre miért volt szükség, milyen információk alapján és milyen módon hozta meg a településvezetés a védekezéshez kapcsolódó döntéseket.

Jegyzetek

- 1 A települések hivatalos Facebook-oldalai mellett azért tartottuk szükségesnek a polgármesterek oldalait is áttekinteni, mivel ezek sokszor sokkal részletesebb információt tartalmaztak, és jóval nagyobb volt a látogatottságuk, és gyakoribb a polgárok visszajelzése, hozzászólása.
- 2 A mintaválasztás módszertanáról és a települések köréről lásd részletesebben Összefoglaló tanulmány (2014) és Összefoglaló kutatási jelentés (2018).

Irodalom

- Összefoglaló tanulmány a projekt keretében készült 50 települési esettanulmány főbb tapasztalatairól (2014). ÁROP-1.1.22-2012-2012-001 „Helyi közszolgáltatások versenyképességet szolgáló modernizálása”. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Pécs
- Összefoglaló kutatási jelentés (2018): 2. célterület: A helyi közszolgáltatások feladatellátás-szervezési megoldásai KÖFOP-2.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” című kiemelt projekt kapcsán. HBH Stratégia és Fejlesztés Kft. és Collective-Intelligence Kft. konzorcium. <https://bm-okl.hu/News/ViewFile?fileID=1133>

A COVID-19 járvány hatása a közösségi terek használatára és jövőjére

Impacts of the COVID-19 epidemic on the use and future of public spaces

JÓNA LÁSZLÓ

JÓNA László: tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály; 9022 Győr, Liszt Ferenc utca 10.; jonal@rkk.hu; Széchenyi István Egyetem, Közlekedési Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; jona.laszlo@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9052-9589>

KULCSSZAVAK: közösségi tér; tér; park; COVID-19; felmérés; lakosság

László JÓNA: *research fellow, West-Hungarian Research Department, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies; Liszt Ferenc utca 10., H- 9022 Győr, Hungary; jonal@rkk.hu; Department of Transport, Széchenyi István University; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; jona.laszlo@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-9052-9589>*

KEYWORDS: *public space; square; park; COVID-19; survey; inhabitants*

Bevezetés

A COVID-19 (koronavírus) járvány kitörése az élet minden területére hatással volt, így a közösségi terek használatára is. A városi köztereket és parkokat a vírus hazai megjelenésétől kezdve egyre kevesebben kezdték látogatni, amit aztán a kormány márciusi rendeletében hivatalosan is korlátozott. A 71/2020. (III. 27.) Korm. rendelet 5. §-a a kijárási korlátozásról ugyanis kimondta, hogy „Egyéni szabadidős sporttevékenység, szabadidős célú gyalogos közlekedés külterületen, valamint a települések belterületén – lehetőség szerint a zöldterületeken – egyedül vagy ugyanazon háztartásban élőkkel közösen folytatható azzal, hogy másoktól legalább 1,5 méter távolságot kell tartani.” Ezt követően a legtöbb településen a helyi önkormányzatok lezárták a köztereket és parkokat a lakosság előtt, hogy ezzel is meggátolják a koronavírus-járvány tömeges terjedését. Ugyanakkor a tapasztalatok és a hírek szerint a legtöbb településen sokan a korlátozások ellenére is aktívan használták a helyi közösségi tereket. Arról is lehetett hallani, hogy más városrészekből vagy településekről mentek át családok az adott parkba vagy térre kikapcsolódni, szórakozni.

A kutatásom célja egyrészt annak feltárása volt, hogyan változott meg a COVID-19 járvány kitörése óta a közösségi terek használata hazánkban. Másrészt arra kerestem a választ, hogy a járvány elmúltával hogyan lehet újra vonzóvá tenni a köztereket és parkokat azok számára, akik a koronavírus miatt egyáltalán nem látogatták azokat. Hazai és nemzetközi kutatások igazolták ugyanis, hogy a közösségi terek, különösen a városokban és nagyvárosokban, jelentős szerepet játszanak abban, hogy a települések élhetőek legyenek a helyi lakosság számára (Madden 2008; Thompson 2002). Nem véletlen, hogy ezt felismerve, sok nyugat-európai országban komoly közterület-fejlesztési programba kezdtek, ami az esetek többségében zöldterület-fejlesztéssel is járt (Ghel 2014). A zöldterületek ugyanis a terekhez és parkokhoz hasonlóan, befolyásolják az adott település élhető voltát és fenntarthatóságát (Anguluri, Narayanan 2017).

A felmérés során így a hazai közterek és parkok használatának megváltozása mellett azt is feltártam, hogy mi az, amit a lakosság szívesen látna ezeken a tereken. Milyen eszközökkel, utcabútorokkal rendelkezzenek, és mennyire fontos a zöldterületek nagysága.

Az online felmérés kitöltőinek háttere

A lakossági online felmérés 2020. április 26-tól május 16-ig tartott, összesen 287-en kezdték meg a kérdőív kitöltését, melyet végül 170-en fejeztek be, így a jelenlegi feldolgozásba csak a teljesen befejezett 170 kérdőív került bele. A kitöltések alacsony száma miatt, és mivel a felmérésben elsősorban a Győr-Ménfőcsanak-Sopron megyében élők vettek részt (53%), a kutatás eredménye nem reprezentatív és megállapításai nem általánosíthatóak. Ugyanakkor a kapott válaszok hasznos információval szolgálnak arról, hogyan változtatta meg a lakosság egy részének viszonyát a közösségi terekhez a koronavírus-járvány.

A válaszadók között 50% volt nő, 32% férfi, 18% nem válaszolt erre a kérdésre. A legtöbben a 30 és 40 év (42%) közötti korosztályból töltötték ki a kérdőívet, őket követték a 41 és 50 év közöttiek (19%). A többi korcsoport 15% alatti arányban képviselte magát a felmérésen, de a 20 évesnél fiatalabb korosztály figyelmét nem keltette fel a kutatás, mindössze egy válasz érkezett e korcsoportokból. Esetükben az lett volna célravezető, ha az iskolákon keresztül keresem meg őket, ehhez azonban hosszabb kutatási időre lett volna szükség. A válaszadók majdnem fele (46%) egyetemi (MA, MSc) végzettséggel rendelkezett, közel negyede (24%) pedig főiskolaival (BA, BSc). Érettségivel a kérdőív kitöltőinek 20%-a, szakmunkás, illetve szakiskolai képesítéssel pedig a 4%-a. Az egyéb kategóriát összesen 9 fő (5%) jelölte be, ők szinte kivétel nélkül a doktori fokozatról (PhD) tettek említést.

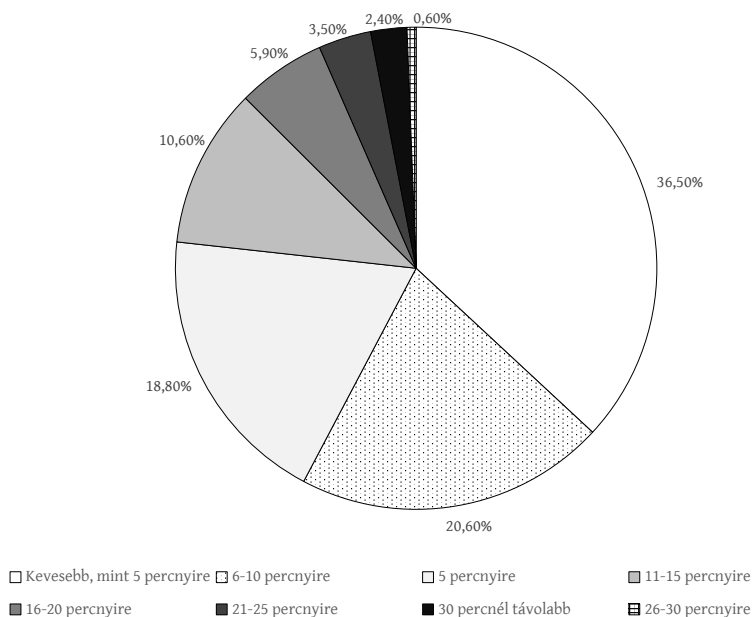
A kérdőív kitöltőinek valamivel több, mint a fele (52,9%) megyeszékhelyen lakott, 20% városban, 15,3% községben és 11,2% volt fővárosi lakos. A kérdőívet a

Győr-Moson-Sopron megyében élők töltötték ki a legnagyobb arányban (52,9%), Budapest 11,2%-ot képviselt, a többi megyéből 10% alatti volt a kitöltések aránya. Nógrád, Tolna, Bács-Kiskun, és Heves megyéből egyáltalán nem érkezett válasz.

A közösségi terek használata a COVID-19 járvány kitörése előtt

A kapott válaszokból egyértelműen kiderült, hogy a legtöbben (77%) legfeljebb 10 percre lanknak attól a parktól vagy tértől, amit a leggyakrabban látogatnak. Ezen belül is elsősorban kevesebb, mint 5 percnyre 37%, 5 percnyre 19%, 6-10 percnyre pedig 21%. A 11 és 15 percnyi távolságot mindössze 11% jelölte meg, a 16-20 percnit pedig csak 6%. A 21 percnél nagyobb távolságot a válaszadók 5%-a jelölte meg (1. ábra). Mindez megerősítette a korábbi kutatásokat, mely szerint az emberek elsősorban a lakóhelyükhöz legközelebbi közösségi teret látogatják szívesen (Jóna 2016).

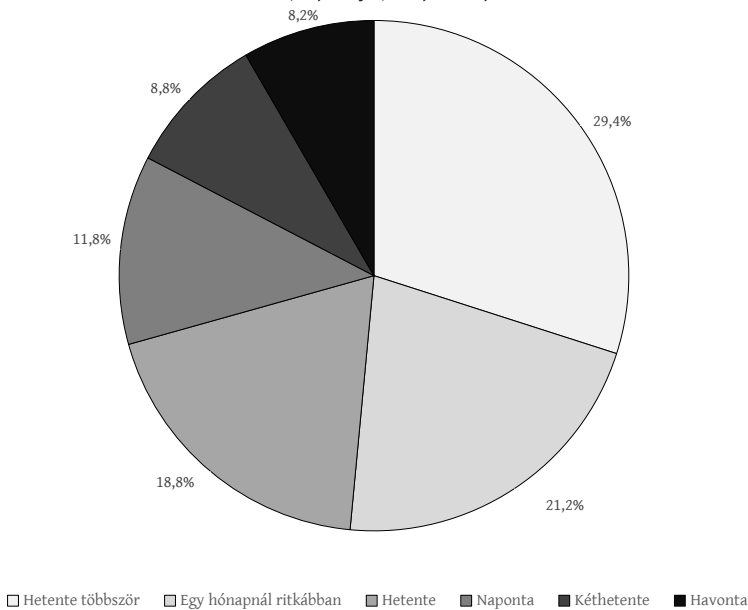
1. ábra: A leggyakrabban látogatott közösségi tér időbeli elérhetősége
Time availability of the most visited public space

Forrás: saját szerkesztés

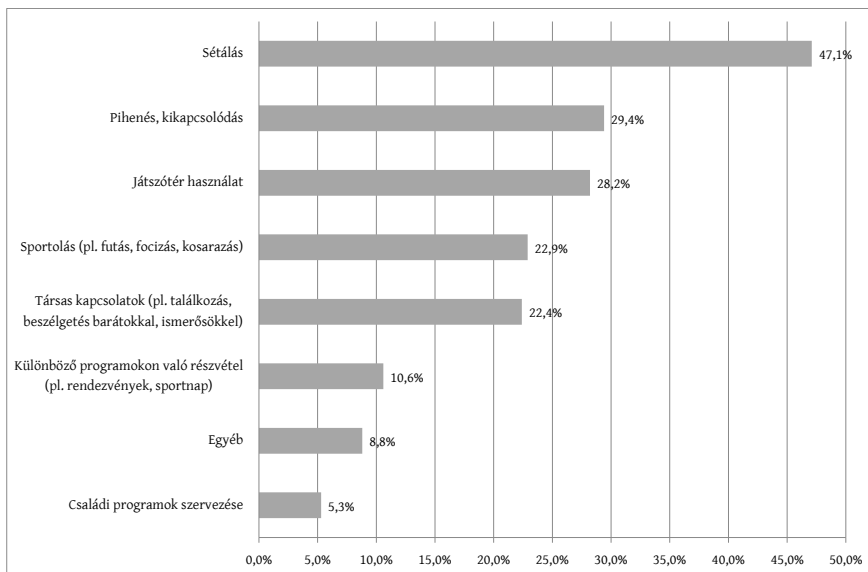
A járvány kitörése előtti időszakban a válaszadók több mint negyede (30%) hetente többször meglátogatta a hozzá legközelebbi teret vagy parkot (2. ábra). Naponta 12%, heti rendszerességgel 19% kereste fel kedvenc közösségi terét. Fontos azonban rámutatni, hogy a kérdőív kitöltőinek 22%-a egy hónapnál ritkábban

2. ábra: A közösségi terek látogatottságának gyakorisága
The visit frequency of the public spaces

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra: A terek és parkok használati célja a koronavírus-járvány előtt
The purpose of use of squares and parks before the coronavirus epidemic

Forrás: saját szerkesztés

mozdult ki ilyen céllal. A kétheti (9%) és havi (8%) látogatottság aránya pedig még a 10%-ot sem érte el.

Arra a kérdésre, hogy milyen céllal vették igénybe a kérdőív kitöltői az általuk leggyakrabban látogatott teret vagy parkot, a legtöbben a sétálást (47,1%) jelölték meg, amit a pihenés, kikapcsolódás követett (29,4%) (3. ábra). A játszótér használat (28,2%) a harmadik legtöbb jelölést kapta, és holtversenybe került a sportolás (pl. futás, focizás, kosarazás) (22,9%), valamint a társas kapcsolatok (pl. találkozás, beszélgetés barátokkal, ismerősökkel) (22,4%). A különböző programokon való részvétel (pl. rendezvények, sportnap) valamivel több, mint 10% jelölte meg, a családi programok szervezését pedig mindössze 5,3%. Az egyéb kategóriát 8,8% választotta ki; többen arról számoltak be, hogy kutyasétáltatás céljából keresték fel a közeli közösségi teret. Sokan írták azt is, hogy csak áthaladtak rajta, illetve hogy semmilyen céllal nem keresték fel.

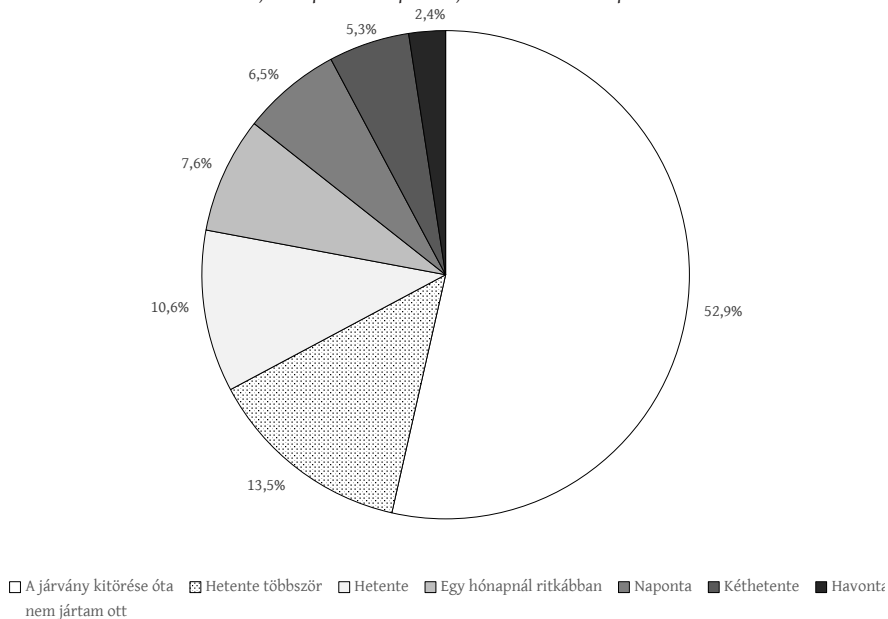
A közösségi terek használata a COVID-19 járvány kitörése óta

Felmérésem egyik legfontosabb célja annak feltárása volt, hogy a koronavírus-járvány kitörése, és a bevezetett korlátozások milyen módon befolyásolták a közösségi terek látogatási kedvét. A kapott válaszokból egyértelműen kiderült, hogy a kérdőív kitöltőinek 54%-a a vírus megjelenésétől kezdve nem látogatta kedvenc terét vagy parkját, 46%-a azonban különböző gyakorisággal ugyan, de továbbra is felkereste azt (4. ábra). Ezen belül 14% hetente többször, 11% hetente, 6% naponta, 5% kéthetente, 2% havonta, és mindössze 8% nyilatkozott úgy hogy egy hónapnál ritkábban.

Akik az előző kérdésben úgy nyilatkoztak, hogy továbbra is felkeresték a hozzájuk legközelebbi teret vagy parkot (46%), elsősorban sétálás céljából tették (29,4%) (5. ábra). Ezt követte a sportolás (pl. futás, focizás, kosarazás) (11,8%), majd kis különbséggel a pihenés, kikapcsolódás (10,6%). A további szempontok közül az egyéb (5,9%) kategórián kívül egyik sem érte el még a 2%-ot sem. A leglátványosabb visszaesérről a játszótér használata (1,2%), a társas kapcsolatok (pl. találkozás, beszélgetés barátokkal, ismerősökkel) (1,8%) és a különböző programokon való részvétel (pl. rendezvények, sportnap) (0%) esetében számoltak be. Ebben természetesen jelentős szerepet játszott a tömegrendezvények betiltása, a csoportos tevékenységek korlátozása, illetve a vírustól való félelem. Az egyéb kategóriába többen azt írták, hogy „nem veszik igénybe” a közösségi tereket, valamint hogy csak áthaladnak rajtuk. Ezen kívül azonban megjelent a kutyasétáltatás, a munka és a kerékpározás.

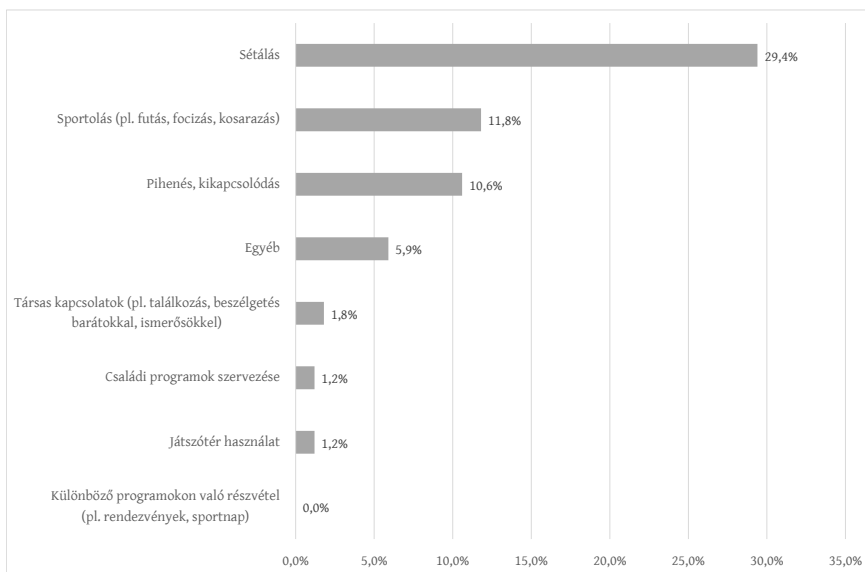
Arra a kérdésre, hogy a válaszadók összeségében hogyan ítélik meg kedvenc közösségi terük látogatottságának változását, 55% válaszolta azt, hogy egyáltalán nem látogat oda a koronavírus-járvány kitörése óta. Mindössze 14% keresi fel ugyanúgy, mint korábban, 13% ritkábban, 8% pedig gyakrabban. A két szélsőséget

4. ábra: A terek és parkok látogatottsága a koronavírus-járvány kitörése után
The visitors rate of the squares and parks after the coronavirus pandemic outbreak

Forrás: saját szerkesztés

5. ábra: A terek és parkok használati célja a koronavírus-járvány kitörése után
The purpose of use of squares and parks after the coronavirus pandemic outbreak

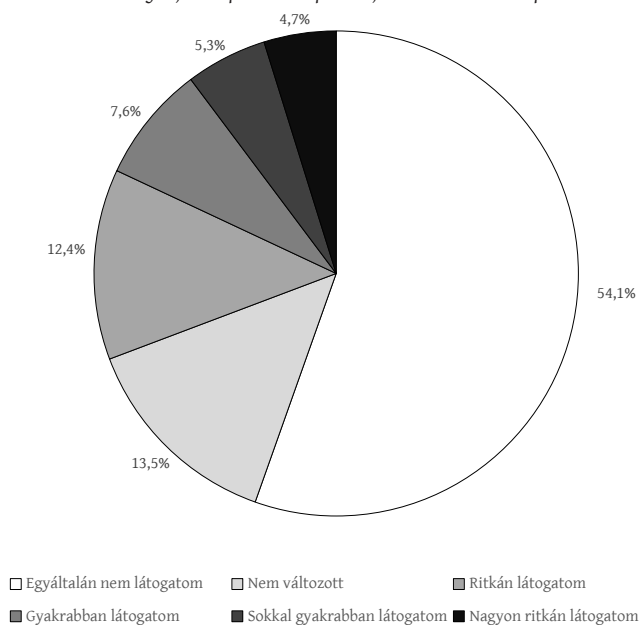

Forrás: saját szerkesztés

tekintve egyaránt 5% nyilatkozta azt, hogy nagyon ritkán, illetve sokkal gyakrabban felkeresi a közeli teret, vagy parkot (6. ábra).

A következő kérdésben indoklásra kértem azokat, akik gyakrabban látogatják a közeli tereket, vagy parkokat. Nagyon eltérő válaszok születtek, de összességében elmondható, hogy az emberek döntően mozgásigényük napi kielégítése miatt tettek így. Többen írták ugyanis, hogy mivel a vírusveszély miatt szinte minden bezárt, csak a parkok és terek biztosítottak számukra sportolási és mozgási lehetőséget. Néhányan azt is megemlítették, hogy az otthoni munkavégzés időszaka alatt lett több szabadidejük arra, hogy gyakrabban kimozduljanak otthonról. Azok viszont, akik ritkábban, vagy egyáltalán nem keresték fel a közeli parkokat, tereket, elsősorban két fő okot említettek meg: a kijárási korlátozást és a koronavírustól való félelmet. A többség egyértelműen eleget tett a „maradj otthon” felhívásnak, de néhányan megemlítették azt is, hogy azért tudtak otthon maradni, mert rendelkeznek saját kerttel. Néhányan a játszóterek lezárására hivatkozva nem keresték fel a közeli parkokat.

6. ábra: A terek és parkok látogatottságának megváltozása a járvány kitörése után
The visitors rate change of the squares and parks after the coronavirus pandemic outbreak

Forrás: saját szerkesztés

A közösségi terek használata a COVID-19 járvány után

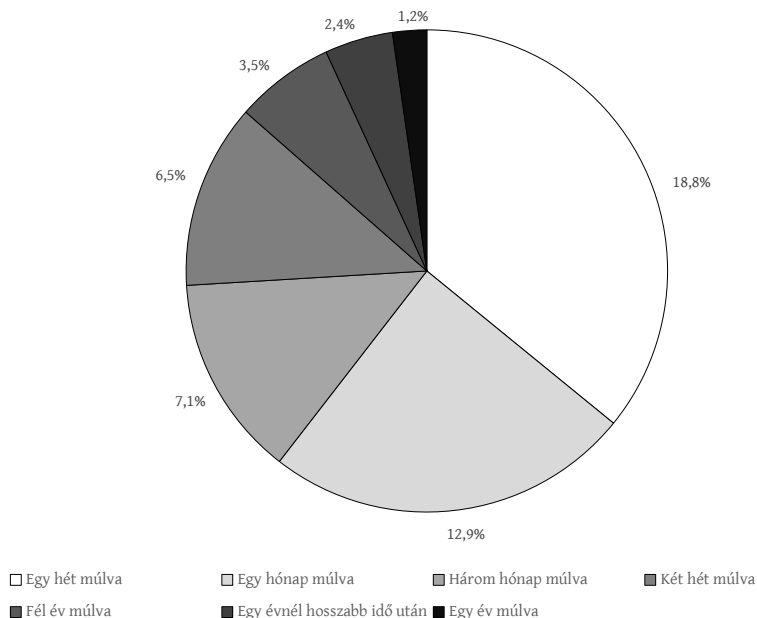
A felmérés befejező része arra kereste a választ, hogy a koronavírus-járvány elmúlását követően hogyan használják majd az emberek a közösségi tereket.

Így elsőként arra kellett választ adniuk a kérdőív kitöltőinek, hogy mit gondolnak, milyen hamar fogják újra meglátogatni a hozzájuk legközelebb található teret vagy parkot. A kapott válaszokból érdekes kettőség látszik, ugyanis 36% már egy héttel a vírusveszély elmúlását követően újra birtokba szeretné venni kedvenc közösségi terét, míg 25% inkább várna még egy hónapot. A válaszadók 12%-a két hetet, 13%-a pedig három hónapot várna, a fél évet 7% jelölte meg, egy év várakozást mindössze 2%. Érdekes módon azonban voltak olyanok is (5%), akik úgy gondolják, egy évnél hosszabb idő kell számukra ahhoz, hogy ismét biztonsággal sétálhassanak a kedvenc terükön vagy parkjukban (7. ábra).

Arra a kérdésre, hogy a járvány elmúltával hogyan változik majd a közösségi terek látogatásának gyakorisága, a válaszadók több mint fele (58%) úgy nyilatkozott, hogy ugyanannyiszor fogja látogatni, mint korábban (8. ábra). Valamivel kevesebb, mint a negyedük (22%) gyakrabban, ezen belül is 8% sokkal gyakrabban, míg 17% fogja a korábbinál ritkábban, s ezen belül 4% válaszolta azt, hogy nagyon ritkán keresi majd fel a hozzá közeli parkot vagy teret. Mindössze 3% gondolta úgy, hogy egyáltalán nem fogja többé látogatni a hozzá közeli közösségi teret.

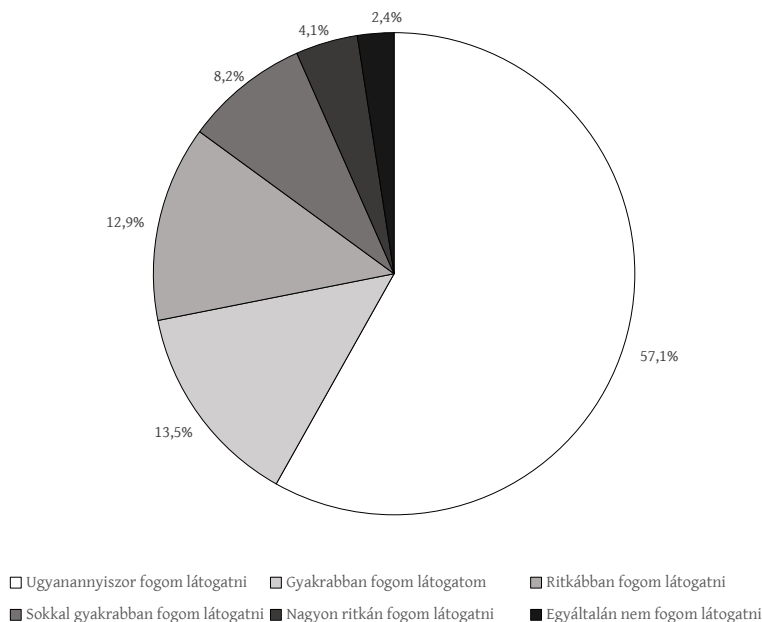
A következő kérdésben azoknak, akik azt tervezik, hogy a járvány elmúlását követően gyakrabban járnak majd a közösségi terekre, meg kellett indokolniuk a

7. ábra: A közösségi terek újra felkeresésének ideje a koronavírus-járvány elmúlását követően
The revisit of public spaces after the passing of the coronavirus pandemic

Forrás: saját szerkesztés

8. ábra: A terek és parkok látogatottságának megváltozása a járvány elmúlását követően
The visitors rate change of the squares and parks after the passing of the coronavirus epidemic

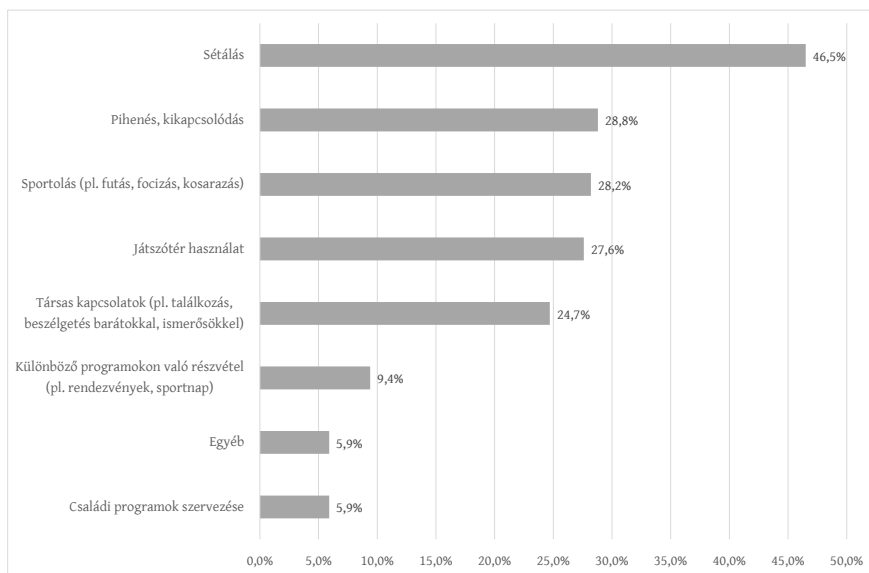
Forrás: saját szerkesztés

válaszukat. Ez alapján három csoportot lehetett elkülöníteni: a családostok azt írták, hogy a gyerekeiket szeretnék újra kedvenc játszóterükre vinni, és ha lehet gyakrabban, mint korábban; mások a vírusveszély elmúltával szeretnék minél több időt tölteni a szabadban, elsősorban a közeli parkokban vagy zöldterületen; s vannak, akik a társas kapcsolatok hiánya miatt szeretnék minél gyakrabban felkeresni a közeli parkokat és tereket.

Azok között, akik úgy gondolják, hogy ritkábban fogják látogatni a hozzájuk közeli közösségi tereket, szintén három csoportot lehetett megkülönböztetni: vannak, akik a koronavírus-tól való félelem miatt; vannak, akik a járvány után inkább más helyeket szeretnék (újra) felkeresni, melyek az elmúlt hónapokban zárva voltak (pl. edzőtermek); mások pedig azért fogják ritkábban látogatni a tereket és a parkokat, mert az otthoni munkavégzés megszűnésével kevesebb időt tudnak majd a szabadban tölteni.

Az online felmérés utolsó blokkjában választ kellett adniuk a kérdőív kitöltőinek arra a kérdésre is, hogy a koronavírus-járvány elmúlása után elsősorban milyen céllal fogják igénybe venni a hozzájuk legközelebb található tereket és parkokat. A járvány kitérése előtti időszakra vonatkozó válaszokkal (3. ábra) összehasonlítva, továbbra is a séta a legépszerűbb tevékenység (9. ábra), de a sportolást (pl. futás, focizás, kosarazás) (28,2%) 6%-al többen jelölték meg, mint korábban. Így a járvány elmúltával többen tervezik a sportolást a közösségi tereken, illetve a társas kapcsó-

9. ábra: A terek és parkok használati célja a koronavírus-járvány elmúlását követően
The purpose of use of squares and parks after the passing of the coronavirus pandemic

Forrás: saját szerkesztés

latok ápolása (pl. találkozás, beszélgetés barátokkal, ismerősökkel) (24,7%) is enyhe növekedést mutatott, a pihenés, kikapcsolódás (28,8%) a játszótér használat (27,6%), és a különböző programokon való részvétel (pl. rendezvények, sportnap) pedig enyhe csökkenést. Az egyéb kategóriát (5,9%) szintén kevesebben választották; továbbra is a kutyasétáltatást, és a területen történő áthaladást írták a legtöbben.

A felmérés utolsó előtti kérdésében arra kellett szöveges választ adniuk a kérdőív kitöltőinek, hogy véleményük szerint a koronavírus-járvány után mivel lehetne újra vonzóvá tenni a tereket és a parkokat ahhoz, hogy ugyanannyira népszerűek legyenek, mint korábban. A válaszadók egy jelentős része úgy gondolta, hogy semmilyen intézkedésre nem lesz szükség, mert a terek és parkok a vírusjárvány elmúlását követően ugyanolyan népszerűek lesznek, mint azelőtt. Néhányan azt is kiemelték, hogy a tiltás feloldásával valószínűleg még többen lesznek a közösségi tereken, mint korábban, mert a korlátozások idején sehová nem tudtak menni az emberek. A válaszadók másik része azonban úgy vélte, a terek és parkok rendszeres karbantartása, tisztítása, a növényzet gondozása, a megfelelő számú szemetes kihelyezése segíthet abban a legtöbbit, hogy újra népszerűek legyenek. A több növényzetet és a zöldterület növelését nagyon sokan említették, ahogyan a fertőtlenítést és a kézmosási lehetőséget is. Mások szerint a megfelelő közösségi programokkal lehet elérni, hogy újra vonzóak legyenek a parkok és terek, ugyanakkor többen írták, hogy szükség lenne

arra, hogy a padokat megfelelő távolságra helyezték el egymástól, annak érdekében, hogy a védőtávolság biztosított legyen járványveszély esetén is.

A felmérés utolsó kérdése arra vonatkozott, hogy a járvány elmúlását követően mire kell majd figyelniük a helyi önkormányzatoknak a terek és parkok kialakítása és fejlesztése során. A kérdőív kitöltői válaszuk jelentős részében a tisztaságot, a higiénéért, a rendszeres karbantartást, illemhelyek kialakítását és a növények gondozását emelték ki. Sokan írták azonban ennél a kérdésnél is, hogy elegendő mennyiségű szemetesre lenne szükség a közösségi tereken, valamint az árnyékolásra a parkokban. Többen megfogalmazták azt az igényüket is, hogy a parkokban egyértelműen különüljenek el egymástól a funkciók, így például a sportpályán edzők ne zavarják a játszóteret használó gyerekeket és szülőket. Voltak, akik azt nehezményezték, hogy nincs egy tér vagy park létrehozása, fejlesztése során megfelelő párbeszéd a helyi önkormányzatok és a lakosság között, ilyen esetekben szükség lenne a közösségi tervezésre. Többek a biztonságot emelték ki, ami köztéri kamerák elhelyezésével lenne megoldható, valamint azt, hogy ezek a közterek minden korosztály számára legyenek vonzóak. Szükség lenne továbbá több növényzet telepítésére, valamint a kutyás területek elkülönítésére és a „kutyazacskók” kihelyezésére.

Összegzés

Az online felmérés eredményéből egyértelműen kiderült, hogy a válaszadók jelentős része betartotta a kijárási korlátozást, és nem kereste fel a hozzá közeli tereket vagy parkokat. Ugyanakkor a válaszadók 46%-a különböző intenzitással ugyan, de a korlátozások ellenére továbbra is látogatta a közösségi tereket. Mindezt pedig elsősorban azzal indokolták, hogy a sportlétesítmények bezárása miatt ezek a terek jelentették a legjobb alternatívát a napi testmozgásra. Az otthoni munkavégzés bevezetésével többen úgy tudták alakítani napi teendőiket, hogy gyakrabban sikerült meglátogatniuk a közeli parkokat vagy tereket. A válaszadók elsősorban sétálni szeretnek ezeken a helyeken, úgy a járvány kitörése előtti, alatti, valamint a jövőbeni időszakban. A közterek a pihenés és a kikapcsolódás, valamint a játszótér használata, a sportolás, végül pedig a társas kapcsolatok ápolása szempontjából is fontosak. A járvány kitörése utáni időszakban ezeknek a tevékenységeknek a népszerűsége természetesen visszaesett, ami különösen a játszóterek használatát, és a társas kapcsolatok ápolását érintette.

A felmérés alapján az emberek számára különösen fontosak a környezetükben található terek és parkok. A 2012-ben végzett kutatással összehasonlítva a jelenlegi felmérésben sokkal markánsabban megjelent a közösségi terek tisztán tartása, gondozása, valamint a több növényzet iránti igény. A higiénia kiemelt fontossága feltehetően a koronavírus-járványtól való félelem-

nek köszönhető, ugyanakkor többen éppen a járvány ideje alatt tudták felkeresni a hozzájuk közeli tereket, ők e tapasztalatok alapján fogalmazták meg véleményüket.

Az adatokból rövid távon azt láthatjuk, hogy a járvány nem befolyásolta jelentős mértékben a közösségi terek ritkább vagy sűrűbb látogatását, arra ugyanakkor már hatással volt, hogy az emberek mikor tervezik újra igénybe venni a kedvenc parkjukat vagy területet a járvány elmúltával.

Arra a kérdésre, hogy a koronavírus-járvány hosszútávon milyen hatást gyakorolt a közösségi terek használatára, csak további kutatások tudnak választ adni. Ezek ugyanis segíthetnek pontosan feltárni, hogy hasonló világjárvány esetén az önkormányzatoknak milyen változásokkal kell számolniuk közterületeik használatát illetően, s ezért segíthetnek abban, hogy a települések a jövőben is élhetőek és fenntarthatóak maradjanak.

Irodalom

- Anguluri, R., Narayanan, P. (2017): Role of green space in urban planning: Outlook towards smart cities. *Urban Forestry & Urban Greening*, 25., 58-65.
- Gehl J. (2014): *Élhető városok*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Budapest
- Jóna L. (2016): *Időben és rendeltetésben korlátozott városi terek problémáinak vizsgálata*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Műszaki Doktori Iskola, Győr https://www.rkk.hu/rkk/publications/phd/jona_ertekezés.pdf
- Madden, K. (2008): *Hogyan varázsoljunk újjá egy közteret? Kézikönyv jól működő közösségi terek létrehozásához*. Ökotárs Alapítvány, Budapest
- Thompson, C. W. (2002): Urban open space in the 21st century. *Landscape and Urban Planning*, 60., 59–72.
- 71/2020. (III. 27.) Korm. rendelet a kijárási korlátozásról